

GRÓF CORTI EGON C Ä S A R

ERZSÉBET

A KIRÁLYNÉ
HÁTRAHAGYOTT IRATAI,
LEÁNYÁNAK NAPLÓJA ÉS EGYÉB
EDDIG ISMERETLEN
NAPLÓK ÉS FELJEGYZÉSEK
ALAPJÁN '

*

45 JAVARÉSZT
ISMERETLEN KÉPPEL ÉS
FÉNYKÉPPEL

1935
R É V A I K I A D Á S

Német eredetiből fordították:
dr. Turóczi-Trostler József
vitéz Farkas Jenő

E L Ő S Z Ó

Az itt következő munkában azon voltam, hogy kizárólag hiteles, mindeddig közzé nem tett anyag alapján képet adjak egy asszonyról, akiről egyik udvarhölgye, Fürstenberg grófnő, egy ízben a következőket mondotta: „Hogy milyen volt a valóságban, hogy mi volt rajta olyan vonzó és elbűvölő, ezt sem véső, sem ecset nem képes visszaidézni. A legendában él tovább, nem pedig a történelemben.“

Feltettem magamban, hogy kifejtem a legendából s a történelem sugárzó fényébe állítom, s igyekeztem mindenütt a teljes igazsághoz ragaszkodni. A királyi pár alakjai mindenképpen elviselik az igazság fényét, még ott is, ahol kényes dolgokról van szó; nem szorulnak sem kíméletre, sem hízélgésre. Ferenczy Idának, a királyné hűséges udvarhölgyének tökéletesen igaza van, amikor egy évvel az összeomlás után az őt megszólaltató Weisz Julián udvari tanácsos előtt kijelenti: „Nyissák meg a levéltárakat! Az eredmény mindenképpen becsületére válik majd a mostanában gyakran igazságtalanul megátadott dinasztíának.“

Ebben a könyvben legjobb tudásom s lelkiismeretem szerint osztottam el a fényt meg az árnyéket, úgy, amint elválaszthatatlanok minden emberi teremtménytől. Azon voltam, hogy megértsem Erzsébet királynét s felderítsem életének feltételeit. Se szeri, se száma azoknak a sokszor teljességgel tudatlan embereknek, akik a maguk szenzációit hajhászó vagy regényesen kiszínezett előadásokkal összezavarták a királynéra vonatkozó ismereteinket és véleményünket. Az én feladatom tehát az volt, hogy közelebb hozzam az emberiség megértéséhez és ítélőképességéhez.

Márki Sándor „Erzsébet királyné“-ját kivéve nem jelent meg munka, amelyet félig-meddig komolyan lehetne venni, vagy amely félig-meddig kimerítően foglalkoznék

Erzsébet életével. Csakhogy Márkinak sem álltak eredeti okmányok a rendelkezésére. Csak a jelen munka szerzőjének állott módjában első ízben felhasználni a királyné írott hagyatékát, a királyi pár levélváltását s Erzsébet leányának, Valéria főhercegnőnek, több kötetre terjedő naplóját. Ehhez járul Erzsébet hűséges udvarhölgyének, Festetics Maria grófnőnek és meghitt barátnőjének, Ferenczy Idának írott hagyatéka, meg számtalan más okmány. Festetics Mária 27 évig élt a királyné legszűkebb környezetében, Ferenczy Ida 34 évet töltött mellette.

Most, hogy magyar köntösben jelenik meg a könyvem, minden magyar embernek módjában áll okmányszerű bizonyítékát olvasni annak a végtelen szeretetnek, amellyel a királyné a magyar föld és nép iránt viseltetett, annak a meghitt és rokon érzésnek, amely a lovagias nemzethez fűzte.

Végül hadd köszönjem meg Berzeviczy Albert ő excellenciájának, hogy annyi jó szóval, tettel segítette munkámat, Festetics György hercegnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta Festetics Mária grófnő nagyfontosságú naplóját, Farkas Erzsébet és Mária úrhölgyeknek, hogy ugyanezt tették Ferenczy Ida nagyjelentőségű hagyatékával. S hadd mondjak még egyszer, ezen a helyen is, szívből jövő köszönetet minden egyes magyar embernek, aki munkámban támogatott, különösen pedig Karátson Blanche úrhölgynek; ő volt az, aki legvégül arra biztatótt, hogy újra elővegyem azt a régi s közbejött nehézségek miatt elhalasztott tervemet, hogy megírom Erzsébet királyné életrajzát.

Bécs, 1935 január.

A szerző.

TARTALOMJEGYZÉK

Első fejezet.

OTTHON. 1837—1853

Második fejezet.

ELJEGYZÉS AZ ELSŐ PILLANTÁSRA. 1853—1854 14

Harmadik fejezet.

HÁZASSÁG, HONVÁGY, ARANYBILINCSEK.
1854—1856 35

Negyedik fejezet.

A SZERETETREMÉLTÓSÁG POLITIKÁJA.
1856—1858 54

ötödik fejezet.

AZ OLASZ HÁBORŰ S A MADEIRÁI VÁLSÁG.
1859—1862 69

Hatodik fejezet.

CSALÁDI HARCOK ES VÁLTOZÓ HANGULATOK.
1863—1865 96

Hetedik fejezet.

KÖNIGGRÄTZ, ERZSÉBET ÉS MAGYARORSZÁG
1866—1867 114

Nyolcadik fejezet.

ÚJ ÉLETTARTALOM. 1867—1871 154

Kilencedik fejezet.

A KIRÁLYNÉ LEGSZŰKEBB KÖRNYEZETÉBEN.
1872—1875 184

Tizedik fejezet.

LÓHÁTON IDEGENBEN. 1875—1882 235

VI

Tizenegyedik fejezet.

HOSSZÚ SÉTÁK ÉS VESZEDELMEK. 1882—1886 281

Tizenkettedik fejezet.

II. LAJOS HALÁLA, HEINE ÉS HOMEROS
VILÁGA. 1886—1887 314

Tizenharmadik fejezet.

A TRÓNÖRÖKÖS HALÁLA. 1888—1890 357

Tizennegyedik fejezet.

ERZSÉBET ODISSZEIÁJA. 1890—1897 * 389

Tizenötödik fejezet.

ERZSÉBET HALÁLA. 1898 425

KÉPEK JEGYZÉKE

Erzsébet királyné		Címkép	
Schrotzberg festménye			
Erzsébet leánykori képe	VIII és		1
Dürck festménye, 1854			
I. Ferenc József	16 „		17
Eybl litográfiája, 1847			
Madeirában	32 „		33
Erzsébet királyné	32 „		33
1851			
A királyi család	48 „		49
A királyné Velencében	64 „		65
Erzsébet királyné.....	80 „		81
Winterhalter rajza, 1864			
II. Lajos bajor király	96 „		97
A királyné portréja	112 „		113
1865			
A királyi pár	128 „		129
Porcellán			
A laxenburgi kastély	128 „		129
Erzsébet királyné rajza, 1856			
Falkavadászat Gödöllőn	144 „		145
Erzsébet elrejtőzik a fényképész elől.....	144 „		145
Erzsébet királyné	160 „		161
60-as évek			
Erzsébet királyné „Shadow“ kutyájával	176 „		177
Erzsébet királyné	192 „		193
Horovitz festménye			
Erzsébet királyné	208 „		209
László Fülöp festménye			
Ferenczy Ida	208 „		209

VIII

Gizella főhercegnő	224
Festetics Mária grófnő	224
Andrássy Gyula gróf	240
Marastoni rajza, 1867	
Deák Ferenc	256
Erzsébet királyné magyar koronázási ruhában.....	272
A királyné bevonulása Budára	288
A Mátyás-templom koronázási freskója	288
Lotz Károly műve	
A gödöllői királyi kastély.....	288
Erzsébet királyné dolgozószobája	288
A királyné tornaterme.....	304
A királyné szalonkocsija	304
Zsófia főhercegnő a halottaságyon, 1872	320
Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál	336
Erzsébet Írországból	352
Flick és Flock, a királyné cirkuszlovai	368
Kilátás az Achilleionból	368
Rudolf trónörökös fiatalkori képe	384
Rudolf trónörökös	400
80-as évek	
Mária Valéria főhercegnő gyermekkorában	416
Mária Valéria főhercegnő	432
80-as évek vége	
Erzsébet királyné magyarnyelvű levele	448
A királyi pár Kissingenben, 1898	464

ERZSÉBET LEÁNYKORI KÉPE
Dürck festménye, 1854

ELSŐ FEJEZET

OTTHON

1837 — 1853

A Wittelsbach-család hétszáz évnél hosszabb ideje uralkodott Bajorországon. B család fejedelmi tagjai között csak kevés volt az átlagember. A XIX. században uralkodó királyai között egyetlen egy sem akadt ilyen. Mindegyiknek meg volt a maga jellegzetes hajlama, az egyik szerette a költészetet, a másik a tudományt, az alkotóművészetét vagy zenét s többé-kevésbé valamenyiöket megejtette a szépség varázsa.

József Miksa választófejedelem, akit Napóleon 1805-ben I. Miksa néven királyi rangra emelt s maga is a Wittelsbach-család egyik mellékágából származott, különös barátsággal viseltetett egy másik mellékágból származó unokafivére, Birkenfeld-Gelnhausen Vilmos herceg iránt. Amikor 1799-ben trónralépett, hercegi rangra emelte Vilmost. A birkenfeld-gelnhauseni mellékágnak nem volt sem földje, sem fejedelmi székhelye, most aztán az uralkodóval való szoros kapcsolata révén anyagilag is kedvezőbb helyzetbe került s állandóan Münchenben telepedett meg.

A bajor királynak két házasságából tizenkét gyermeke született. Egy hessen-darmstadtai hercegnővel kötött házasságából származott I. Lajos király, aki anyjától örökölt félig derűs, félig lobbanékony vérmérséklete és külöнкödő hajlama ellenére is határozottan rokonszenves uralkodó volt. I. Lajosnak sok olyan tulajdonsága volt, amelyek később a bajor család sok személyiségében vissza-visszatérnek, ezek közé tartozik huncut tréfára hajló kedve, művészi rajongása, hellenizmusa és nemzeti érzése. Verseket írt, noha nem volt hozzá valami nagy tehetsége, ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy

ne lelkesedjék mindenért, ami fenkölt és szép s hogy ne állítsa királyi hatalmát érzéseinek szolgálatába. Szépségkultusza nem szorítkozott a költészetre és az alkotóművészetre. Nem igen akadt ember, aki olyan fogékony lett volna egy-egy csinos női arc iránt, mint I. Lajos király, ő alapította a szépségek világhíres képcsarnokát, amelyben királyi vérből származó hercegnők, udvari hölgyek és színésznők képe mellett egy becsületes varga bájos kislányának az arcképe is helyet talált. Jellemző, hogy a híres Lola Montez mellett ott volt a szép görög Katharina Botzaris képe, amely mintegy megtesztette a király lelkesedését minden iránt, ami hellén s lelkesedését a görög szabadságharc iránt. Ez a lelkesedés bírta rá, hogy 1832-ben a görög trónra ültesse másodszülött fiát, Ottót.

A király testvérei közül csak egyetlenegynek található a képe a szépség csarnokában, a Zsófia hercegnőé, aki kiválik személyes méltósága, erős akarata, hithű katolicizmusa révén s 1824-ben feleségül megy Ferenc Károly osztrák főherceghez. A királynak apja második házasságából két ikertestvérpárja van. Zsófia az 1805-ben született fiatalabb ikrek egyike. A hercegnők valamenynyien sokra viszik. Az idősebbik, Erzsébet, porosz, a fiatalabbik, Mária, pedig szász királynővé lesz.

Becsvágyával Zsófia túltesz valamennyi testvérén, a fiatalabb Ludovikán is, akit már gyermekkorában a birkenfeldi ágból származó Miksa hercegnek szántak. Házasságuk 1828 szeptember 9-én megy végbe. Ez a házasság a házasfelek közeli rokonsága miatt aggodalomra ad okot. Ludovika unokafivéréhez megy feleségül. Nem természetes vonzalom vezeti őket egymáshoz, egyszerűen csak szüleik parancsának engedelmességek. Később mindkét fél éli a maga külön életét, ennek ellenére nagyszámú utóduk van, akik különböző szellemi és testi jótulajdonságokkal vannak megáldva és különböző fogyatékoságokban szenvednek.

Miksa bajor herceg már ifjú korában amolyan vándormadár természet volt s most szeretné beutazni s ezen a réven megösmerni a világot. Sorsára nem panaszkodhatik. Nem kötik az uralkodás kötelességei és gondjai,

anyagi helyzete kedvező, szabadon élhet hajlamainak és kedvteléseinek. Csak házassága köti ezt a nyugtalan és feleségével egykorú, embert egyidőre a fővároshoz, ahol a fiatal párnak palotát építettek. Már 1831 június 21-én születik első fia, Lajos. Benne s a következő gyermekekben abban nyilvánul meg a rokonházasság lelki hatása, hogy fokozottabb mértékben térnek vissza náluk azok a tulajdonságok, amelyek éppen csak hogy megvoltak I. Miksa utódaiban, többek között: hajlam a világkerülésre, zavarra s némi ideges nyugtalanságra.

Miksa herceget nem hagyja pihenni utazási kedve. Fiatal feleségével Svájcba és Olaszországba utazik. Amikor 1834-ben visszatér, megvásárolja a possenhofi kastélyt, amely huszonnyolc kilométernyire fekszik Münchentől, az erdős domboktól szegélyezett elragadó Starnberg-i tó partján, hogy folyton szaporodó családjának legyen nyáron hol tartózkodnia. A tömör s négy hatalmas saroktoronytól övezett épület egy a tó partjáig elhúzódó pompás park s nagyszerű rózsáskertek közepén áll. Szép napokon a tó meg az erdők felett ellátni a Wetterstein-hegység s a Zugspitze hóborította ormáig. A kastélyt hamarosan kedélyes családi hajlékká építik ki. A hercegi család egyszerűen csak Possinak hívja.

1834 április 4-én születik a hercegi pár első lánygyermek. A keresztségekben a Helén nevet kapja, de Nénének hívják. Három évvel később, 1837 karácsony estéjén a hercegnő egy újabb gyermeknek ad életet. Az esemény az udvari szertartások pontos szemmeltartása mellett megy végbe. Tíz óra 43 perckor születik a gyermek, ezúttal is kisleány. Alig hogy ez megtörtént, a hercegnő fehér szobájába szólítják a tanúkul kiszemelt államminisztereket, s a bábaasszony megmutatja nekik az újszülött kis hercegnőt. A szoba szorongásig megtelt hölgyekkel és urakkal. A kislányt illő módon megcsodálják, különösen sokat emlegetik, hogy a gyermek egy kis foggal jött a világra. Állítólag a Napóleon esetében is így volt. Az udvaroncok különösen jó jelnek veszik ezt a dolgot s ennek a körülménynek még külön nyomatékot ad az a tény, hogy a kis hercegnőt nemcsak karácsonyra ajándékozta az ég, hanem ráadásul

vasárnap született. Erzsébet porosz királynő tartja keresztvíz alá s az ő nevét kapja. A kis karácsonyi angyalt Sisinek nevezi családjá, amíg él.

Az apa már négy héttel a kis Erzsébet születése után újra követi utazási kedvét, elhagyja feleségét, gyermekét és nagy keleti útra indul. Különösen arra vágyik, hogy Görögország földjére lépjen, mert Miksa herceg, akár csak Lajos király, lelkes barátja mindennek, ami hellén s feszült érdeklődéssel követi unokaöccsének, Ottónak sorsát az athéni trónon. De azért mégsem látogatja meg rokonát, amikor görög földre lép. Továbbmenet útbaejti Kairót s az ottani rabszolgavásáron négy kis négerfiút vásárol, akiket azután hazavisz magával. Odahaza általános feltűnést keltenek. A herceg megkeresztelteti őket. Egész München résztvesz az ünnepélyes keresztelőn.

Hazatérése után a herceg fokozott buzgósággal szenteli magát irodalmi törekvéseinek. Már 15 éves korában írt egy felvonásost, később sem heverteti tollát.

Elejétől kezdve hajlamos a jókedvű és féktelen életre. Nem ismeri a megközelíthetelenség fogalmát. Aki jókedvű, friss és vidám, akitől szellemileg várhat valamit, az az ő embere. Ilyenformán elmemozdító kört gyűjt maga köré, amely jórészt polgári származású emberekből* áll. Lakomákat és ivászatokat rendez s jó lovas létére, aki szereti a nemes paripát, a palota közelében, külön erre a célra épített hippodromban mutatványokkal és különösen tanulékony állatokkal mulattatja vendégeit, ő maga lovagolja a magas iskolát.

A politikával egyáltalán nem törődik. Inkább csak néma szemlélő gyanánt kíséri és sajnálja mindazokat, akik hivatásuknál fogva kénytelenek politikával foglalkozni. Történeti kutatásaiban mindig liberálisnak mutatkozik. Tekintve feleségéhez való hűvös viszonyát és azt a körülményt, hogy családi érzéke meglehetősen gyenge lábon áll, mindig csak rövid ideig s futólag tartózkodik odahaza. A sternbergi tavat és elragadó környékét viszont nagyon szereti, ő tanítja meg gyermekeit arra, hogyan éljék bele magukat a természetbe. Kedvteléseivel különösen Sisi lányánál talál megértésre, aki különben is sokat örökölt az apjától.

A gyermeknevelés gondja a szerényebb és egyszerűbb anyára hárul. De övé az az öröm is, hogy láthatja, mint növekednek s okosodnak meg szépülnek a gyermekei. Csak mosolyog, amikor hallja, hogy férjének van egy tizen-négyszáz lovagból álló asztalköre s hogy Artus királyként ő áll az élükön. A hercegnő hagyja a férjét, éljen, ahogy jól esik, minden gondja gyermekeinek jövője. Nincsen távolbanyúló politikai becsvágya. Rendkívül erélyes néjének, Zsófia főhercegnőnek befolyása alatt áll. Ludovika nem bánja, hadd nőj jenek gyermekei szabadon és fesz-telenül, éppen ezért az ifjúságuk derültebb és gondtala-nabb, semmint szüleik viszonyai sejtetnék.

Az első három gyermeket öt másik követi, még pe-dig rendszerint kétévi időközökben. E sor elején és vé-gén egy-egy fiú áll, közben pedig három leány. 1839-ben születik Károly Tivadar, akit a családban Gackelnek ne-veznek s aki nemsokára a nála mindössze két évvel idő-sebb Sisi néjéhez csatlakozik. Azután 1841-ben Mária, 1843-ban Matild, akit „Veréb“-nek becéznek, négy évvel később pedig Zsófia. Miksa Emánuel zárja be a sort, őt „Mapperl“ néven becézik.

A növekedő gyermekek kitűnően megférnek egymás-sal, szeretik egymást és összetartanak s nincs rá eset, hogy az egyik bepanaszolná a másikat. Télen fölforgatják a müncheni palotát, nyáron a, possenhofeni kerteket, s nem szívesen látott tanítóiknak és nevelőiknek éppen elég ba-juk van velük, mert a tanulás nem tartozik kedves fog-lalkozásuk közé, különösen Sisi nem kér belőle. Amikor Sisi kilencedik évébe lép, Wulffen Lujza bárónő váltja fel a gondozóját. Az új nevelőnő úgy látja, hogy az idő-sebbik Néné kedvezőtlen hatással van a gyengébb és fi-nomabb szervezetű, kissé túlérzékeny Sisire. Azért észre-vétlenül gondoskodik róla, hogy a két leányt eltávolítsák egymástól és hogy Sisi inkább a nála két évvel fiatalabb Károly Tivadarhoz csatlakozzék.

Sisi kilenc éves, de éppenséggel nem csinos. Viszont van benne valami ellenállhatatlan báj s ő a család álta-lános kedvence. Ha a gyermekek egyszer-másszor valamit ki akarnak járni az anyjuknál, ünnepélyesen Sisit vá-lasztják követül. Sisi ujjong, ha elhagyják a várost és

vidékre költöznek. Possenhofent paradicsomnak érzi. Itt aztán gondolhatja a maga állatait, pedig számtalan állatja van. Időnként van őze, barija, bohókás nyulai s azonkívül egészen csodálatos tyúk- és gyöngytyúk-tenyészete. A szegény Wulffen bárónőnek nem valami könnyű az élete. Kis védenca egyre-másra megszökik tőle a parkban. Sisi állandóan izeg-mozog, csak rajzoló kedve köti hébe-hóba a székhez. Ilyenkor lerajzolja állatait, a park fáit, az Alpeselek távoli hegyláncát, szeretett Possiját s már-már, ha ügyetlenül is, karikatúrákat rajzol környezetéről, különösen pedig nevelőjéről, de ebben az időben mégis csak a táj az ő legkedvesebb tárgya. Zongorázással gyötrik, de nem viszi sokra benne, mert zene iránt nincs sok érzése.

A környék előkelő családjainak gyermekei megmeglátogatják a kastélyt. Mindenekelőtt Paumgarten gróf családja. A gróf kislánya, Irén, Sisi legmegértőbb barátnője. A kis grófnő kissé álmodozó teremtés, olykor egészen furcsa ötletei támadnak, de más mint a testvérei s éppen ez tetszik a hercegnőnek. Sisi titokban verseket ír, meglehetősen ügyefogyottak és gyerekesek, de barátnőjének tetszenek. Serdülő lány korában egyre gyakrabban kíséreltezik versírással. Az apja vére ütközik ki belőle, noha a herceg nem sokat van együtt gyermekeivel. Minthogy nagyon soká van távol tőlük, ezek nem is igen vágyódnak utána. Megecsik, hogy egy hölgy megkérdi Sisit, vajjon látta-e már az apját, aki néhány napja érkezett meg számtalan utazásainak egyikéről, mire Sisi így felel: „Látni még nem láttam, de hallottam füttyülni!”

Miksa herceg néha váratlanul bekukkan az órákra, nem azért jött, hogy vizsgáztassa a gyerekeket, szó sincs róla, ellenkezőleg, tüstént felmenti őket a tanulás alól s vad üvöltés közben vonul velük a kertbe, ahol kifosztják a gyümölcsfákat. Vagy kis zenekart hoz magával, ilyenkor muzsikálnak, meg táncolnak.

Pontosan reggel nyolc órakor reggeliznek anya társaságában, ezt követi a tanulás, ami délután két óráig tart. Ami a szorgalmat illeti, Sisi nem igen mérközhetik nényével. Mihelyt tanítója félrenéz, Sisi verseket ír, kinéz

az ablakon, s örül annak a pillanatnak, amikor vége van az órának, amikor átmehetnek az Isar túlsó partjára, apa bogenhauseni parkjába, vagy pedig egyebüvé, a szabadba.

Tizenegy meg tizenkét éves korában Sisinek gömbölyű képe van, úgy fest, mint valami parasztlány, szépségnek semmi nyoma. Ludovika öt leány anyja, a feje fő a gondtól, vájjon sikerül-e majd egyszer jól férjhez adni a leányait. De ezzel még ráérnek, egyelőre vidáman élnek. A nyári szünetekben a hercegnő kis kirándulásokat tesz a hegyek közé s magával viszi idősebb gyermekeit. Néné és Sisi, meg két. idősebb fiútestvére Oberammergautba, n megnézi a passió játékokat, de osztrák földre is el látogatnak az Aachen-tóhoz, Jenbachba és Innsbruckba. Talán sikerül egyszer Zsófia nagynénjükkal is találkozni s megösmerkedni fiaival, az ő bécsi unokafivéreikkel.

Zsófia főhercegnőt aggasztják az osztrák állapotok. A negyvenes években, a Metternich-féle uralom utolsó idejében aggasztó módon fokozódott az elégedetlenség Magyarországon, Olaszországban, sőt a császárság szívében is. Zsófia gyengeakarátú férje oldalán forró, becsvágyó szívvel követte a dolgok fejlődését s éppenséggel nem helyeselte, amikor Metternich kieszközölte, hogy a szellemileg teljesen tökéletlen Ferdinánd kerüljön a trónra. Nagyon tisztán látta, hogy mindez csak azért történt, hogy a kancellár biztosítsa a maga egyeduralmát. Érti, hogy ez az önzés rettenetesen árt a császári család tekintélyének, s éppen ezért ellenszegül. Férje, Ferenc Károly főherceg, a trón legközelebbi várományosa, s az egész helyzetnek egyszer meg kell változnia. Sajnos, férje jólelkű, jóakarátú, derék ember, de aligha lenne képes a birodalom kátyúba került sorsát erős kézzel jobb útra terelni. Zsófia ugyan mögötte állna, ellátná tanáccsal és segítene neki. Persze egészen más volna, ha valami erélyes, okos, friss és fiatal erő működhetnék az ő irányítása mellett. Igaz, van négy egészséges, erős és jólsikerült fia; különösen a legidősebb, az 1830-ban született Ferenc József, pompás fiatalember. Az anyja szemefénye s egyúttal Ausztria jövő reménye. Zsófia főhercegnő látni akarja, hogyan fejlődik tovább s azután

majd megragadja az alkalmas pillanatot, hogy véget vessen a Metternich-féle kísértetjárásnak.

Az események azonban jobban sietnek. Amikor 1848-ban Franciaországban kitör a februári forradalom, az osztrák népet sem lehet féken tartani. A birodalmi kancellár 1848 március 13-án menekülni kénytelen, rendszere megbukik, a lombardiai-velencei királyságok felázadnak, példájukat követik a radikális magyarok is, akik el akarnak szakadni a császárságtól.

A főhercegnő eddig is meg volt győződve arról, hogy a császárság kormánya friss levegőre szorul, csak hogy ő másként képzelte a dolgot. Lázadás és forradalom, szó sincs róla, ebben a formában nem kér belőle! Látja, hogy a nép nem éri be azokkal az engedményekkel, melyeket tüstént a Metternich bukása után tettek neki, hanem féktelenségében egyre többet követel. Most ő, az „egyetlen férfi az udvarban“, át van hatva attól az érzéstől, hogy az eddig hűnek bizonyult hadsereg segítségével mind a fővárosban, mind délen és keleten le kell verni a lázadást.

Észrevétlenül, mintegy magától, kezébe veszi az ellenforradalom gyeplőjét, egyenesen és rendületlenül áll. Gyűlöli az olaszokat odalent, akik a császárság legveszedelmesebb pillanatában lázadnak fel, de még jobban gyűlöli a magyarokat, akik az ő véleménye szerint, ketté akarják hasítani a birodalmat és hűtlenségre csábítani a hadsereget. Éppenséggel nem érti meg a magyarokat, akik önálló államot és alkotmányt akarnak és azt kívánják, hogy tartsák tiszteletben az ősi, örökölt jogaikat és kiváltságaikat. Zsófia főhercegnő fel van háborodva, amikor István főherceg helyesli egy független felelős minisztérium megalakítását Batthyány Lajos gróf elnöksége mellett, és csodálattal adózik Grünne Lajos gróf tábornoknak, a főherceg kamarai igazgatójának, amikor ez felmentését kéri. Ezt az embert megjegyzi magának. Meg fogja jutalmazni érte, mihelyt alkalom adódik rá.

De a bizonytalanság nőttön-nő. 1848 május 15-én a fölkelők a Burg ellen vonulnak. A császári család élete veszedelemben forog. Vad félelem fogja el valamennyiüket, Zsófia főhercegnőt is. Belátja, hogy ilyen nyomás alatt lehetetlen cselekednie. Éppen ezért nem is til-

takozik az ellen, hogy a császár meg a családja Innsbruckba meneküljön. Artalmatlan sétakocsizást hoznak fel ürügyül, a főhercegnő követi őket s magával viszi három legidősebb fiát, szemefényét Ferenc Józsefet, kedvencét Miksát, s a rokonszenves Károly Lajost. A hűséges Tirolban majd abban a helyzetben lesz, hogy lélegzetet vegyen, hogy tovább gondolkozzék a forradalom leverésén meg a császárság újjáépítésén.

A bajor testvérek összetartanak. A porosz és szász királynő, a bajor hercegnő meg Zsófia levelez egymással, meglátogatják egymást, cselekszenek és gondolkoznak ezekben a veszedelmes és izgalmas időkben. München nem esik messze Innsbrucktól, s Ludovika hercegnő két fiával, meg két legidősebb leányával, Nenével és Sisivel, 1848 júniusában meglátogatja nővérét. Az unokafivérek és testvérek megismerkednek egymással, de Ferenc József, Zsófia legidősebb fia, nem sokat törődik unokatestvéreivel, kellenél jobban foglalkoztatják a politika eseményei, izzóan érdeklődik minden iránt, ami a monarchiában történik. Hiszen tudja, hogy valamikor az ő háza lesz az, amelyet most összeomlás fenyeget, aztán pedig már felnőtt tizennyolc éves úr. Mosolyog tizenhárom meg tizenegy éves unokahúgain. Károly Lajos másként vélekedik, ő még csak tizenöt éves, de úgylátszik ért a nőkhöz. Sisi unokahúga nagyon tetszik neki. Igaz, hogy nem csinos, de viszont van a szemében valami kedvesség, Károly Lajos maga sem tudja valójában, hogy micsoda. Nyomában van, amikor csak szerét ejtheti, virágot s gyümölcsöt hoz neki, s kétségbe van esve, amikor a hercegnő gyermekeivel együtt újra elhagyja Innsbruckot. Ettől kezdve csodálatosan szépírású leveleket ír Sisinek. Károly Lajos szerelmes az *a* kis unokahúgába, ennek pedig hízeleg a herceg hódolata.

Az innsbrucki látogatást sűrű levélváltás követi. Károly Lajos ajándékai és levelei nagyon érthetően beszélnek. Júniusban szép gyűrűt meg egy rózsát küld Sisinek. Sisi megköszöni, sőt ő maga is küldet Károly Lajosnak egy gyűrűt. Károly Lajos hosszú, lelkendező levelet ír neki s biztosítja róla, hogy sohasem válik meg a gyűrűtől. Sisi! s válaszol, azt írja, hogy ő is viseli Károly Lajos gyűrű-

jét, meghívja Possiba, s műlovasokról meg kötél-táncosokról ír neki, akiket mostanában látott. Augusztusban és októberben Károly Lajos gyakrabban ír és édességet meg egy órát küld Sisinek láncostól, amelyet a kislány már régóta szeretett volna. Sisi mindig hálásan megköszöni a dolgokat, de sohasem ír önmagáról. Mindig csak válaszokat ír, kedves, apró bakfis-leveleket. Megírja, hogyan örül két csinos báránycájának, amiket anya ajándékozott neki, s amik oly szelídek, hogy mindenütt a nyomában vannak; milyen vidám sétautak esnek szárazon és vizén, s milyen szép volna, ha unokafivérei egyszer elkísérhetnék őket. Közvetlenül az innsbrucki találkozót követő időben váltják a legtöbb levelet. Aztán csökken a számuk. Hiszen Sisi még olyan fiatal. 1849-ben tizenkétéves. Hogy megtetszett Károly Lajosnak s hogy ez szereti őt, ezt egészen természetes dolognak találja, hiszen megszokta, hogy mindenki szereti őt, úgy hogy ebben nem talál semmi különöset. Idővel a főherceg is egyre ritkábban ír. De 1850 újév napjára újból egy karkötőt küld. Sisi apró, kecses bakfis-írásával köszöni meg. A köröskörül virágokkal meg piros rózsákkal szegélyezett kék levélpapírból némi melegség árad, de egyébként a köszönőlevél meglehetősen hűvösen és üresen hat.

Kis idill az egész. Zsófia főhercegnő anyai szíve örömmel látja és pártolja. Csakhogy most nem érnek rá az ilyesmire. A császárság helyzete válságosabb a kelleténél. Magyarországon a radikálisok kerekedtek felül Kossuth vezetése mellett. 1848 szeptember 28-án meggyilkolják Pesten a császári csapatok főparancsnokát, Lamberg grófot. Nyílt harcra kerül a sor a felkelő magyarokkal. Prága és Bécs is lázong.

Zsófia főhercegnő borzalommal élte végig ezt az egész fejlődést. El van szánva rá, most jobban, mint valaha, hogy a legerélyesebben megkezdi a harcot a forradalom ellen. Ferdinánd, aki úgyszólván megtestesíti az uralkodóház gyengeségét, semmire sem képes.

Régi tervét tette váltja. Legidősebb fia, Ferenc József, augusztus 18-án tizennyolcadik évébe lép s nagykorúvá nyilvánítják. Ebből az alkalomból Zsófia Grünne gróf tábornokot osztja be főudvarmesternek a fia mellé.

Batthyány minisztériuma, a józan liberális Deák és Eötvös báró, az ismert költő, elkeseredve vonul vissza. Magyarország legelső családjainak ifjúsága, köztük a huszonhat éves Andrássy Gyula gróf, a radikálisok táborába sodródik.

1848 december 2-án Ferdinánd császár lemond. Ferenc József trónralép. Az ünnepség után az izgalomtól és meghiúsultságtól zokogva borul anyja karjába. A főhercegnő megnyugtathatja magát, megtett mindent, hogy fiát tőle telhetőleg előkészítse a feladata számára. Most ugyan feláldozta férje trónöröklési jogát, személy szerint pedig a császárnő külső méltóságát, de föltette magában, hogy valójában ő lesz az úr s ő fogja ellenőrizni s irányítani a fiatal császár első lépéseit. Az értelmes és gyors-felfogású Ferenc József hamar belátja, hogy az élet súlyos munkát követel az embertől, de lényre támogatja benne. A fiatal császár persze egyszerűbbnek képzelte a dolgokat, mint amilyenek.

Határtalan hálát érez az édesanyja iránt, s természetes, hogy uralkodásának első éveit teljesen Zsófia jegyében állanak. Zsófia politikus fő, s ebbe az irányba terelte a fia nevelését. Ausztria nagysága és egysége, ez az ő legbensőbb gondolata. Ami történik, kivétel nélkül erre az alapeszmére utal. Ferenc József szíve annál könnyebben követi, tekintve, hogy szellemi magányában nincs semmi, ami eltérítené tőle. Nincs érzéke a zene, nincs érzéke az irodalom iránt, tiszta józanság uralkodik gondolkodásán ifjúkora óta. De egyelőre még az anyja vezeti.

Az anya, meg a hozzá hű emberek csak arra gondolnak, hogy tovább dolgozzanak a nyilvánosság előtt is kifejlesztett programjukon, ennek pedig az a lényege, hogy egyetlen nagy államtestté kell összeforrasztani a monarchia valamennyi országát és törzsét, még pedig az egyes népek beleegyezésével. Csakhogy ezt a beleegyezést bajos megszerezni. Úgy kell kierőszakolni fegyveres kézzel. Magyarországon kitört a forradalom, sőt harcra került a sor, amivel aztán együtt jár, hogy 1849 április 14-én kimondják Magyarország teljes függetlenségét s megfosztják trónjától a habsburg-lotharingiai uralkodó-

házat. Bécs nehéz szívvel bár, kénytelen a cárhoz segítségért folyamodni. Ez azt jelenti, hogy a magyar felkelés, a Kossuth-féle törekvések előbb-utóbb összeomlanak.

Ez alatt Olaszországban Radetzky a hű hadsereg segítségével leverte a lombardiai és velencei felkelést, amelyet Piemont királya is támogatott. A szard király kénytelen békét kötni s a nép zúgolódva hajlik meg a fegyveres erő előtt. Lombardia és Velence igaz, le van verve, de még mindig a nemzeti szabadság eszméjét sóvárogja s mostantól kezdve passzív ellenállást fejtenek ki az uralkodó osztrákoknak jóindulatú törekvései ellen is. Azt meg kell adni, hogy az olasz forradalmat enyhébben kezelik, mint a magyart. Magyarországon a világosi fegyverletétel után szabadkezet adnak a kegyetlen Haynaunak. Irgalmatlanul felakasztanak és agyonlőnek tizenhárom tábornokot, akik résztvettek a magyar felkelésben. Ferenc József, vagy helyesebben Zsófia főhercegnő, sajnos, nem vetnek gátat ennek a vértörvényszéknek. Meggyőzték őket arról, hogy állítólag szükséges elrettentő példát szolgáltatni. Batthyány Lajos gróf miniszterelnököt is kivégzik. Számtalan magyart börtönbe vetnek. Mások, köztük az ország legnemesebb családjainak hozzátartozói, így Andrassy Gyula gróf, külföldre menekülnek. Ezeknek a véres ítéleteknek rettenetes hatása nehéz, fekete viharfelhőként lebeg az uralkodóház és centralisztikus osztrák törekvései meg a szabadságát és alkotmányát szerető Magyarország között.

Most, hogy a forradalom le van verve, ez a körülmény ajtót-kaput tár a reakciónak. Az 1849-i márciusi osztrák alkotmány már csak egységes osztrák császárságról tud, amely a magyar korona-tartományt is magában foglalja, mint ahogy Lombardia és Velence is csupán egyszerű tartomány számba megy. Magyarország azonban mégsem mond le állami önállóságára irányuló vágyáról. Andrassy Gyula grófot a forradalomban való részvétele miatt in effigie felakasztották, de távoli menhelyén is ragaszkodik eszményéhez. Egyelőre persze nincs mit tenni, mindenki kénytelen alávetni magát a diadalmas bécsi kormánynak.

Ennek most szabad keze van. Újra módjában áll

Németország felé fordítani a figyelmét, s gátat vetni Poroszországnak a főhatalomra való törekvésében. Bajorországban megbízhatik Ferenc József, az anyjával adódó kapcsolatok révén. Most már odahaza is túladhat a márciusi alkotmányon s teljesen visszatérhet az egyeduralomhoz. Ez megfelel az anyacsászárnő meg a vele teljesen egyformán gondolkozó Grünne gróf kívánságának. A gróft a császár főhadsegédévé nevezték ki, most parancsnoka a hadseregnek. De mindez az udvar köré csoportosuló osztrák főnemesség meg a Rauscher herceg-érsektől irányított s Zsófia főhercegnőhöz nagyon közel álló papság legbensőbb vágyainak is megfelel.

Olaszország és Magyarország türelmesen vár. Zsófia főhercegnő győzött. Mondhatnak akármit, céltudatosan és erővel teljesen valósította meg a legnehezebb időben, amit helyesnek tart. Népszerűségre, igaz, nem tett szert vele, benne látják az udvari kamarilla fejét, de környezete megszokta, hogy titokban úgy emlegesse, hogy a „mi császárnőnk“. Oroszországot s másvallású uralkodóját sem szereti, hiába volt az orosz segítség. S ezt az érzését fiára is átruházza.

Az 1853. év eleje e szerint az Oroszország iránt mutatkozó barátságtalan hangulat jegyében áll. A császárság belsejében látszólagos nyugalom van, de az ellentétek tovább izzanak a hamu alatt.

MÁSODIK FEJEZET

ELJEGYZÉS AZ ELSŐ PILLANTÁSRA

1853 — 1854

Úgy látszik, hogy a birodalom politikai helyzete már nem ad okot súlyosabb aggodalomra. Így aztán Zsófia továbbmehet egy lépéssel régi, kedves terveinek következetes megvalósításában. Egyik kedves gondolata, hogy bajor hazáját újabb rokoni kötelékkal fűzze Ausztriához. Ezzel tulajdon családja érdekeit is szolgálni akarja. Ferenc József császár huszonhárom éves. Karcsú, elegáns, virulóan friss és egészséges hadnagy, tábornoki egyenruhában. Az anya teljesen kezében tartja őt. Bizonyára mindenben engedelmeskedni fog neki, de ki tudja, még meddig? Most talán még ellentmondás nélkül fogadja azt a menyasszonyt, akit Zsófia szemelt ki neki. Müncheni testvérével már régóta meghányta-vetette azt a tervét, hogy testvérének Nené leányát összeházasítja fiával, Ferenc Józseffel. Nem helyesli azt a tervet, hogy fia feleségül vegye Magyarország nádorának, Józsefnek szép és okos leányát. Magyarország leigázott tartomány és az is marad. Sokkal fontosabb, hogy Ausztria első szerepet játsszék Németországban, s hogy egy új rokoni kapcsolat — Bajorország révén — Németország három leghatalmasabb királyságainak egyikével kösse össze a császárságot. Münchenből kedvező hírek érkeztek. Ludovika hercegnő azt írta, hogy legidősebb leánya nagy, egészen csinos, viruló leánnyá fejlődött, aki tudja, hogy mit akar, és jóval komolyabb és értelmesebb, mint többi testvére. Igaz, hogy ezek közelebb állanak az anya szívéhez. Elsősorban Károly Tivadar meg Sisi. Különösen meglepő a Sisi kibontakozása. Minden személyes szeretetreméltósága ellenére mindeddig esetlen, éppenséggel nem csinos bakfis-számba ment. Most azonban megváltozik a külseje. Arcvonásai

kifinomodnak és lányosabb jelleget kapnak. Meglepően dús és szép, aranyszikén csillogó, mást még éppen csak hogy barna árnyalatú haja jól illik félénk özszeméhez. De ő még igazi gyermek. Nené pedig valóságos dáma, aki már lovagolni is tanul, noha nem boldogul vele valami különösebben. Sisi leghőbb vágya, hogy ő is lovagolni tanuljon. Most már hármásban tanulnak. Sisi azonnal túltesz a nényén, mert éppenséggel nem fél, Nené pedig állandóan aggodalmaskodik, azonkívül el is kedvetlenedik, amikor látja, hogy Sisi milyen gyorsan halad, s mert kellemetlennek érzi, hogy elmarad hűgától.

Mihelyt Sisi hazaérkezik, tüstént az íróasztalához siet, senkinek sem szabad tudnia róla, hogy egészen titokban verseket ír. 1853 áprilisában bérnálták. Régi szokás, ezt a napot vidám kirándulással, színházzal és játékkal megünnepelni. Csakhogy árnyék borul az ünnepi örömré. Legkedvesebb játszótársának és barátnőjének kisöccse, Paumgartten Dávid, tüdőgyulladásban súlyosan megbetegedett és most élet és halál között lebeg. Sisi most első ízben vesz tudomást a lét komolyságáról. Végtelenül megrendíti az a szomorú hír, hogy tizenöt éves játszótársa meghalt. Szomorúan leül az íróasztalához és verset ír az elhunytához:

Du bist so früh gestorben
Und gingst so rein zur Ruh'
Ach, wár mit dir gestorben,
Im Himmel ich wie du.*

Hirtelen öntudatlanul halálos vágy fogja el a fiatal hercegnő lelkét, holott szüleinek háza egyébként csupa jókedv. Nem tudja mihez fogjon magával meg kis szívével, mindig nyugtalan, mindig izgatott. Egymást éri nála a sírás meg a nevetés, de a könny gyakran felülkerekedik. Levelei meg versei nem fejeznek ki jókedvet, hanem inkább világfájdalmat, szerelmes vágyat, lelkese-dést. Mindent felhasznál arra, hogy kis verses könyvében, amelyre úgy vigyáz, mint valami szentségre, meg-

* Magyar fordítása: Olyan fiatalon haltál meg — Olyan tisztán tértél pihenőre. — Bár haltam volna veled — S lennék az égben mint te.

rögzítse egy-egy pillanatnyi hangulatát. Gyakran piros tintával írja s apró rajzokkal látja el verseit.

Sisi tizenöt éves. A hercegi udvarban megismerkedik egy fiatalemberrel, akit napról-napra lát s aki mindjárt, kezdettől fogva mély hatást tett rá. Elsősorban a szeme kapta meg, valósággal megbűvölte, most kénytelen szakadatlanul rája gondolni. Sisi ott áll a kerítésnél és várja, amíg a fiatalember elmegy előtte. Végül észreveszik a dolgot, felfedezik ezt a kis ábrándozást, s a romantikus idill gyorsan véget ért. Elveszik Sisitől a fiatalember képét és szigora vallatóra fogják, hogyan jutott a kezébe. A szép álomnak hirtelen vége szakadt.

VORBEI!

Du frische junge Liebe,
So blühend wie der Mai,
Nun ist der Herbst gekommen,
Und alles ist vorbei.

Und nun ist er mir so gerne,
Und ich seh ihn gar nie.
Ach, ich wollt zu ihm so gehne,
Wüsst ich nur, wohin und wie!*

A fiatalember hosszabb ideig elmarad, valamilyen feladatot bíztak rá s elküldték. Később ugyan visszatér, de beteg. Sisi előtt titokban tartják. A fiatalember állapota nem javul, nem is gyógyul meg többé, s így meghal ez az ember, Sisi első ábrándozásának hőse:

Die Würfel sind gefallen,
Ach, Kichard ist nicht mehr,
Die Trauerglocken schallen —
Oh, hab Erbarmen, Herr!
Es steht am kleinen Fenster
Die blondgelockte Maid,
Es rührt selbst die Gespenster
Ihr banges Herzeleid.**

* Magyar fordítása: Te friss ifjú szerelem, — Májusként viruló, — Most eljött az ősz, — S mindennek vége. — Oly messze van most tőlem, — Többé sohasem látom. — ó, olyan örömet mennék hozzá, — Csak tudnám, hová, hogyan!

** Magyar fordítása: A kocka el van vetve, — ó, Eichard nincs többé, — Temetésre szól a harang, — Ó, irgalmazz, Uram! — A kis ablaknál áll — A szőke fürtű lány, — Szívének félénk bánata — Még a kísérteteket is meghatja.

I. FERENC JÓZSEF
TRÓNRA LÉPÉSE IDEJÉN
1847
Eybl litográfiája

Egy, a maga gyámoltalanságában megható kis rajz illusztrálja ezt a szomorú kis verset. Halottas menet lép ki a kapun, a koporsótól jobbra meg balra figurák lépdelnek, mintha csak gyerekkéztől felállított cinnkatonák lennének.

Az anya aggodalommal látja leánya furcsa viselkedését. Jókedve eltűnt, ha megszólítják, gyakran könnybe lábad a szeme. Csak a lovainak örül még, de mindig magában akar lovagolni, mindig magára maradni, ez pedig nem járja. Hiszen szomorú dolog, amit Sisi átélt, egyre újból meg újból a halott fiatalemberre gondol. De új benyomások nemsokára háttérbe szorítják a régieket. Hiszen Sisi még olyan fiatal.

Újra itt a tél. A háztetőket hó borítja, de jön a meleg szél, s eltünteti a havat. Ez egy kissé a bánatára emlékezteti, amelyet lassan, de a végén mégis csak elfelejt. Új alakok lépnek Sisi életébe, többek között a fiatal R. F. gróf, aki gyakran megfordul a hercegi udvarban. S Sisi titkos daloskönyvecskéjébe hirtelen újabb szerelmes vers lo-pó-dzik.

Zu lãng hab ich gewendet
Mein Aug aufs Antlitz dein,
Un nun bin ich geblendet
Von seiner Schönheit Schein.*

Ezúttal azonban kékszemnek lett a rabja. Csakhogy a szem tulajdonosa nem sokat törődik a fejedelmi gyermekkel. Annál jobban gondol rája Sisi, reggel, ha felkel, este, ha lefekszik, csak rágondol.

Wenn der erste Sonnenstrahl
Mich des Morgens grüsst,
Frage ich ihn jedesmal,
Ob er dich geküsst.
Und den goldnen Mondschein
Bitt ich jede Nacht,
Dass von mir er insgeheim
Dir viel Lieber sagt.**

* Magyar fordítása: Sokáig nézegettem — Az arcodat — S most megvakított — Szépségének a fénye.

Magyar fordítása: Ha az első napsugár — Keggel üdvözöl, — Mindig megkérdeszem, — Megcsókolt-e téged. — S az arany holdsugárt — Megkérdem minden éjjel, — Hogy titokban — Sok kedves dolgot mondjon neked rólam.

Lelkesedése néhány hónapig tart, minthogy azonban érzését nem viszonzozzák, ez az élménye is fájdalmas véget ér. Sisi azonban jóval büszkébb, semhogy a kelletténél hosszabb ideig bánkódjék. Lovaihoz menekül, erdőn-mezőn barangol, s szerelmes bánata meg szerelmes fájdalma odébbáll. Szabadon és fesztelenül járhat és kelhet, nem igen törődnek vele. Nem is igen érnek rá, hiszen annyi a gyermek, s most Nené jövőjétől fő a szülők feje, nagy dolgokat terveznek vele.

Császárnő lesz belőle. Az újra helyreállított hatalmas dunai állam császárnője. Egykor talán az egész, Ausztriával egyesített Németország úrnője. Nyelveket kell tanulnia, táncolnia, lovagolnia, sokat kell társaságba járnia, gyakorolnia kell magát abban, hogyan társalogjon, s hogyan lépjen fel sok ember jelenlétében. Nené ide, Nené oda, minden körülötte forog, nem törődnek a kis Sisivel és szíve fájdalmával. Sisi magába temeti fájdalma s csak kis barátnőjének, Paumgarten Irénnek szabad tudnia róla. Osztrák unokabátyja mit sem sejt minderről. Írja leveleit úgy, mint azelőtt, csinos ajándékokat küld neki, de Sisi azt találja, hogy anyja meg testvérei szájából a kelletténél gyakrabban hallja a Károly Lajos nevét. Elmegy a tavasz, megjő a nyár s egy nap anya kijelenti: „Nené és Sisi augusztusban velem utazik Ischlbe, Zsófia nénihez, örüljete, gyerekek! Meghívtak bennünket, talán a császár is eljön“.

Zsófia főhercegnő meg testvérei 1853 tavaszán és nyarán állandóan járnak-kelnek. Most Ischlbe készülnek. A porosz királynő már ott van. Ott történik a nagy döntés. Ferenc József körülbelül tudja, miről van szó, s ezért nagyon türelmetlen. Különösen gyors paripák viszik Ischlbe. Útközben Grünne gróf a keleti kérdésről és Oroszországhoz való viszonyukról beszél a fiatal uralkodóval. A császár esze azonban másutt jár. Inkább arra kíváncsi, hogyan fest a húga, akít talán össze akarnak házasítani vele. 1848 óta nem látta és sok mindent halott róla. Máskor harminc óra kell, hogy az ember Ischlbe érjen, a császár tizenkilenc óra alatt tette meg az utat.

Ludovika meg a lányai augusztus 15-én érkeznek meg, másfél órával később semmint várták. Böröndjeik

még nincsenek itt, Nem öltözhetnek át, de Zsófia főhercegnő szemügyre veszi Nenét meg Sisit, Sisi fiatalos káprázatos frissességét az egyszerű utazóruha sem tudta elhomályosítani. Hirtelenében, úgy ahogy leverik a két lányról a port, Zsófia főhercegnő elküldi hozzájuk komornáját, ez gondosan és buzgón megfésüli Nenét. Sisi bájos mozdulattal maga hozza rendbe a haját. A komorna a hercegnő előtt néhány bámuló szóval emlegeti a két kisasszonyt, de főleg Sisi pompás haját. Általában a Sisi bájától van a legjobban elragadtatva. Végül valamennyien átmennek a szalonba. Itt várja őket a császár. Az üdvözlésnek van valami hivatalos jellege, a császár is zavarban van, Heléne hercegnő meglehetősen elfogult. Pontosan tudja, mi forog kockán; a császár kellemetlenül érzi magát, mint minden ember, akit többé-kevésbbé az akarata ellenére akarnak megházasítani. De szereti az anyját és tudja, hogy csak a javát és boldogságát akarja, és kíváncsi, hogyan fest az agyba-főbe dicsért hercegnő. Szó sincs róla, szép, nagy, karcsú jelenség, de vonásaiban van valami erélyesség és keménység, amit még csak fokoz pillanatnyi zavara.

Sisi, a fiatalabbik testvér, viszont teljesen fesztelenül viselkedik. Nem szereti ugyan sem a társaságokat sem a családi ünnepeket, különösen olyankor nem, amikor idegen rokonai is jelen vannak, azonkívül nem is szokta még meg a nagyvilági életet, mint a nénje, aki már néhány év óta társaságba jár, de azért Sisi tudja, vagy legalább is sejti, hogy mi történik és némi érdeklődéssel nézi a császárt, meg a nénjét, kíváncsi, vajjon hogyan viselkednek majd. Ekkor hirtelenül észreveszi, hogy Ferenc József kevesebbet foglalkozik Nenével s annál többet vele. Amikor Ferenc József azt hiszi, hogy egy pillanatra nem figyelik meg, mintegy megbüvölve nézi Sisi gyenge finom alakját, pompás haját, kedves gyerekarcának édes kifejezését, s most hirtelen Sisinél befellegzett minden öntudatnak, nyugalomnak és elfogulatlanságnak. Lángoló pirosság önti el a Sisi arcát s zavartan pislog Károly Lajos felé. Ez a maga féltékenységében tüstént észrevette, hogy bátyja, a császár, feltűnően át-átnézeget ^ ő kis kiválasztottja felé, jobban nézi, mint Nenét,

holott úgy illenék, hogy vele foglalkozzék. Amikor azután asztalhoz ülnek, Sisit tökéletesen kihozza sodrából, hogy a császár szakadatlanul őt nézi. Az ebédnél nevelőnőjét együtt az asztal végén ül. Halkan odafordul hozzá s így szól:

— Igen, Nenének könnyű, ő már sok embert látott, én azonban nem. Úgy félek, hogy enni sem tudok tőle.

Másnap reggel a féltékeny Károly Lajos így szól az anyjához:

— Anya, a Sisi nagyon tetszett a Francinak, sokkal jobban, mint Nené. Meglásd, őt választja s nem a nénjét.

— De hova gondolsz, csak nem választja ezt a fruskát, — véli Zsófia főhercegnő, hogy megnyugtassa fiát.

De Károly Lajosnak igaza van. A féltékeny szem élesebben lát. Ferenc József el van ragadtatva Sisitől. Augusztus 17-én kora reggel Ferenc József már ott terem az anyjánál, aki pedig csak éppen most kelt fel. Izgatottan mondja:

— Tudod, hogy Sisi elragadó.

— Sisi? — feleli a főhercegnő csodálkozva. — De hiszen még csak gyermek.

— Jó, jó, de csak nézd meg a haját, szemét, báját, az egész alakját, milyen szeretetreméltó.

Nenét egy szóval sem említi.

— Csak nyugodtan — mondja az anyja. — Hiszen még csak nem is ismered. Jobban meg kell nézned. Ráérsz, nem kell sietned. Senki sem kívánja tőled, hogy most nyomban eljegyezd magad.

— Szó sincs róla, sokkal okosabb, ha az ember nem húzza ki az ilyesmit — s azzal elrohan, hátha ebéd előtt még találkozhatnék Sisivel. Amikor nem találja, újra visszatér az anyjához, izgatott, összevissza beszél és nemcsak Sisiről beszél, de azért világosan látni, hogy csak ő jár a fejében. A közös ebédnél megisméltódik a multesti játék. A császár le nem venné Sisiről a szemét, szinte megfélekedzik Nenéről, aki pedig mellette ül, egy szót sem szól hozzá, ezalatt pedig Sisi, aki ott ül az asztal

túlsó oldalán Hesseni Lajos herceg és Zsófia főhercegnő között, zavarában azt sem tudja, hogy hová nézzen.

De ebbe a zavarba, amely rózsás fénnel leheli be Sisi arcát, némi diadal, meg öröm vegyül, amiatt, hogy a császár szabad elhatározásából, egészen függetlenül és befolyástól mentesen, ilyen figyelemre méltatja őt s nem azt a másikat. Délután Ferenc József újra az anyjánál van. Nincs nyugta, türelme semmihez, képtelen mással beszélni a dologról, csali az anyjával. S itt elhatározzák, hogy este a bálban Sisivel táncolja a kotillont, nem pedig az idősebb Néné hercegnővel, ahogy eredetileg tervezték s ahogy az udvari illem megkövetelte volna. Aki valaha udvari bálban volt, tudja, hogy ez mit jelent. Ha valaki kétszer egymásután járja ezt a táncot ugyanazzal a lánnyal, akkor ez már szinte eljegyzés-számba megy. Este megjelenik a két testvér, anyjukkal együtt. Néné pompás fehér selyemruhában, a homlokán repkény, Sisi édes, könnyű rózsás fehér muszlinruhácskában, hajában kis gyémánt nyíl, amely hátraszorítja homlokáról aranybarna hajának hullámain. Amikor belép, mindenki rászegezi a szemét. Már tudják, hogy elbűvölte a császárt, de Sisi még mindig nem hiszi, hogy komoly valóság. Frissen, fesztelenül nyújtja a kezét Ferenc Józsefnek, előtte szinte fesztelenül viselkedik, csak ez a sok rámeredő ember ijeszti meg. Szörnyen kellemetlennek találja őket. Az első meg a második polkában még résztvesz a császár, aztán így szól az anyjához:

— Szeretném látni Sisit, hogyan táncon Mire Zsófia főhercegnő elküldi Weckbecker báró őrnagy-szárnysegédet kis hűgához. Az őrnagy felkéri a második polkára. Sisi jól táncol, persze meglátni rajta, hogy éppen most jött a táncórájáról. Érti, hogy Ferenc József őt nézi, hogy tekintete valósággal beleveszi magát a szemébe, hogy egyáltalán képtelen másfelé nézni. Közben éjfél lett s régi, derűs szép szokásnak megfelelően az előtáncos a kotillonhoz készülődik. Itt van a nagy pillanat. A császár Sisivel táncol, most már mindenki látja, mi történik, csak Sisi nem, holott neki főrésze van mindenben. Látja, hogy Ferenc József a kotillon-csokron kívül a többi csokrot is

átnyújtja neki, amiket pedig kötelességszemen azoknak a hölgyeknek kellett volna adnia, akikkel táncolt. Amikor Sisit a bál után megkérdezzük:

— Hát nem tűnt fel neked a dolog?

Csak ennyit válaszol:

— Nem, csak feszélyezett.

Másnap augusztus 18-a, a császár huszonharmadik születésnapja. Szakad az eső. Délelőtt nem lehet kimozdulni. Mindenki otthon marad. Későn keltek fel, Ferenc Józsefet kivéve. Képtelen volt aludni s már korán odaát van az anyjánál. Az ebédnél Sisi ezúttal Ferenc József mellett ül, Nené pedig odaát az asztal végén, Sisi tegnapi helyén. A császár csak úgy sugárzik, egyre újból, meg újból lelkesedve nézi Sisit, jókedvű, beszédes. Ebéd után kikocsiznak, csukott kocsiban, mert az idő kissé kedvezőbbre fordult. Nené, a császár, a császár anyja és Sisi. Beszélni, csak Nené beszél, hangosan, sokat és jókedvűen, csakhogy mindenkinek az az érzése, hogy minden amit mond, kissé nyomottan és mesterkélten hangzik. A sétakocsizást nem nyújtják ki hosszúra. Utána Ferenc József négy szemközt megkéri az anyját, menjen Ludovika hercegnőhöz és kérje meg, puhatólódzzék Sisinél, hajlandó-e hozzá menni.

— De kérlek, könyörgök, ne erőszakold Sisinél a dolgot, mert az én helyzetem nagyon nehéz, s Isten a megmondhatója, nem öröm megosztani velem.

— De kedves gyermekem, csak nem képezed, hogy akad asszony, aki ne lenne boldog, hogy bájával és derűjével könnyítsen a helyzeteden?

Zsófia főhercegnő látja, hogy nincs mit tennie. Kénytelen beletörődni, hogy ez a féliggyermek Sisi legyen a fia felesége, nem pedig az értelmes, már meglett, nyugodtabb és komolyabb Nené. Lelke mélyén persze ostobaságnak tartja. A császárhoz meglett asszony illik, nem pedig ilyen gyermek, aki még nevelésre szorul. Dehát mitévő legyen az ember? A férfiak még az anyjuktól se veszik jó néven, ha meg akarják szabni és meg akarják parancsolni nekik, kit vegyenek feleségül. S azonkívül Ferenc József félig-meddig mégis csak engedelmeskedik, hiszen a neki szánt hercegnő hűgát veszi

feleségül. Ezért elhatározza, hogy enged, persze azzal a hátsó gondolattal, hogy jól van, de majd megdolgozom ezt a Sisit, megnevelem és megformálom, úgy hogy olyan császárnő lesz belőle, amilyennek képzem. Aztán közli Ludovika nővérével a császár kívánságát. Sisi anyja könnyes szemmel szorongatja a főhercegnő kezét.

Tea után tiroliak énekelnek az étteremben, Zsófia főhercegnő egy pillanatra a szobájába megy, ott találja Rodit, Sisi nevelőnőjét, s azt mondja neki, gyorsan:

— Ludovika hercegnő ma este közli Sisivel a császárnak azt a kívánságát, hogy legyen a menyasszonya.

Itodi könnyes szemmel és izgatottan siet Sisihez. Este benéz hozzá az anyja és be akar számolni a helyzetéről. De a kislány értésére adja, hogy már mindent tud. Amikor az anyja megkérdezi tőle, vájjon szereti-e a császárt, kijön a sodrából és könnyes szemmel felel:

— Dehát elképzélhető, hogy valaki ne szerethessen egy ilyen férfit? Csak azt nem értem, hogyan gondolhattam rád? Hiszen olyan fiatal, olyan jelentéktelen vagyok. Mindent elkövetnék, hogy boldoggá tegyem a császárt, csak azt nem tudom, vájjon sikerül-e?

Másnap, augusztus 19-én, Sisi sírva önti ki a lelkét nevelőnőjének.

— Igen, szeretem a császárt. Csak ne volna császár!

Aggasztja jövődöbeli helyzete. Képtelen uralkodni magán, képtelen tisztán látni mindabban, ami oly hirtelen szakadt rá, s amiről az emberek körülötte úgy beszélnek, mint valami hallatlan szerencséről. Ludovika hercegnő a beszélgetés után megható levélkét ír Zsófia hercegnőnek, melyben közli, hogy Sisi beleegyezett. Még csak most múlt hét óra, a főhercegnő egyenesen Ferenc Józsefnek küldi a levélkét s a császár máris boldogságtól sugárzó arccal siet hozzájuk. Még nincs nyolc óra, máris ott terem a szállodában, először a hercegnővel találkozik, hálálkodik és elmondja, milyen boldog, aztán faképnél hagyja s Sisihez rohan. Sisi már felkelt, az ajtóhoz lép, Ferenc József kiterjeszti a karját, átöleli s megcsókolja. Az öröm majd, hogy meg nem őrijtette. Ebben a pillanatban érkezik oda Erzsébet, porosz királynő, s látja az egész meg-

ható jelenetet. Nevetve s lelkesedve beszél róla Zsófia főhercegnőnek. A nővérek megfélekednek Nenéről s valamennyi régi tervükről s csak annak örülnek, hogy mégis csak egyik unokahúguk lesz az osztrák császár felesége és hogy most már minden rendben van.

A császár elhívhatja Grűnnét és többi szárnysegédjét s bemutatja őket menyasszonyának. A tábornoknak is az a véleménye, hogy ez a fiatal gyermek viasz lesz a főhercegnő kezében, sokkal inkább az lesz, mint lett volna a néneje. Az eljegyzés ezzel hivatalossá lett, most már nem titkolják senki előtt, sőt a császár a legszívesebben világgá kiáltaná, olyan boldog, úgy lelkesedik a maga elragadó kis menyasszonyáért. Tizenegy órakor misét celebrálnak. A papot már beavatták, egész Ischl talpon van, a templom szorongásig megtelt. Közeledik az udvar, felhangzik a néphimnusz, a császár, a császár anyja és Sisi egysorban igyekeznek a templom bejárata felé. Hirtelen mozgás támad a nézők sorában, mi történt? Zsófia főhercegnő hátralép s elsőnek Sisi lép a templomba; bájos a maga zavarában. A legszívesebben sötét sáljába rejténé a fejét. A számtalan kíváncsi tekintet úgy hat rá, mintha megannyi tüszúrás érné kedves kis areocskáját. És mégis, ha meggondolja, ő a boldog, ő a kiválasztott, a föld egyik leghatalmasabb uralkodójának a menyasszonya, s ráadásul ennek a sugárzóan fiatal, friss, férfiasan szép ifjúnak menyasszonya, aki ott áll csillogó egyenruhában. Szívem, mit kívánsz még? Az Úr felmutatása szent pillanatában a jegyespár térdreborul, s ezer meg ezer érzés remegteti meg a szívüket. Az áldozás után a pap lejő az oltár lépcsőjén, hogy áldást osztva búcsúzzék a híveitől. Ekkor Ferenc József óvatosan kezén fogja Sisit, mintha csak valami kényes, harmatos friss virág volna s a pap elé vezeti:

— Kérem, tisztelendő úr, áldjon meg bennünket, ez a menyasszonyom.

Az esős napot pompás szép vasárnap követte. Minden friss zöldben pompázik s amikor a jegyespár kilép a templomból, virágokkal szórják tele őket. Sisi félénken fogja meg a vőlegénye kezét, ez pedig gyengéden nézi Sisit, meg van hatva attól a zavartól, amely Sisi édes kis

arcában tükröződik. Gyorsan megszökteti a tolongó, lelkes tömeg hódolata elől.

Délután újra kikocsiznak a környék pompás erdőibe. Az idő kissé hűvösebbre fordul. Sisi idegesen didereg, kevésbé a hidegtől, mint inkább a lelki izgalomtól. Nem hozott magával melegebb köpenyt. Erre Ferenc József kapja a maga katonai köpenyegét, gyengéden betakarja vele a menyasszonyát és a fülébe súgja:

— Ha tudnád, milyen boldog vagyok, el sem mondhatom.

S amikor Zsófia főhercegnő ezt hallja, átérzi a fia boldogságát és ezt gondolja magában:

— Talán, nem tudom, talán mégis csak jobb lesz így. De azért mégis csak bántja egy kissé, hogy keresztették a számításait.

— Igazad van, — mondja Zsófia, amikor egy pillanatra magára marad a fiával — Sisi nagyon csinos, csak-hogy sárga a foga!

Lujza hercegnő sürgönyt küld a férjének meg a fiának: „A császár megkérte Sisi kezét s kéri a beleegyezésedet, augusztus végéig Ischlben marad, mindnyájan nagyon boldogok vagyunk.“ A táviratnak mélységes hatása van, Miksa herceg is magánkívül van örömeiben. Tüstént útrakel Ischlbe. A nagy hír villámgyorsasággal terjed mindenfelé. Bajorországban valóságos újjongást kelt a nép minden rétegében. Bécs öröme nem egészen osztatlan. Ott is azt kívánták, hogy a császár nősüljön meg. De Zsófia főhercegnő a forradalom leverése óta nem valami népszerű. Azt látják, hogy nagyon is az ő keze működött közre az eljegyzésnél, s csak azzal vigasztalódnak, hogy legalább nem történt minden úgy, ahogyan kívánta.

Birodalomszerte kézről-kézre járnak a császár menyasszonyának rögtönzött képei. Úgy tudják, hogy a császár személyesen választott s feszült figyelemmel várják és kíváncsiak, hogyan fest az a lány, aki ilyen határozottan, ilyen gyorsan, ilyen feltétlenül le tudta bilincselni a birodalom első emberét.

A jegyesek zavartalan örömben töltik augusztus

utolsó napjait. Sisi egy kissé erőt vett magán, már-már beleéli magát új helyzetébe, persze, ha magára marad, gyakran fogja el a félelem és a szomorúság, de azért mégis örül a vőlegénye féktelen boldogságának. Napról-napra egyre jobban tetszik neki. A császár óráról-óra egyre újabb varázst s egyre újabb bájít fedez fel menyasszonyában. Okosnak, jónak, bölcsnek s elragadónak talál mindent, amit mond. Sisit festik, a császár ott ül mellette, hogy szórakoztassa, s le nem veszi róla a szemét. A művész azt mondja, hogy soha még ilyen kedves arcot nem festett. A legszebb a dologban, hogy éppenséggel nem hangzik hízelgésnek, hanem teljesen őszinte. Mindez meghatja Sisit s végül szinte valóban boldognak érzi magát. Csak a császár anyja aggasztja egy kissé. Néha oly bíráló szemmel nézegeti oldalról, gyakran talál rajta kifogásolni valót, Ehhez járul, hogy megmondotta Ludovika hercegnőnek, hogy Sisi jóltenné, ha gondosabban tisztogatná a fogát. Ez nagyon bántotta a kislányt, sőt egy kissé fel is lázította. Persze mindez csak némi árnyékot vet a színes kép egészére.

Eljő a válás napja. Ferenc Józsefnek újra vissza kell térnie az igába. Sisi majd hazamegy Possiba. Sisinek mindig nehezebbre esett a válás, akár kedves emberektől, akár az állataitól kellett megválnia, akár csak valamilyen helytől. Ezúttal is így van vele. De Ferenc József nem marad soká távol. Az ischli isteni idő után most egész szomorúan ül Bécsben munkája közepette.

Sisi a kocsiban s aztán odahaza a csendes Possiban végiggondolja a maga új helyzetét. Mi is történt tulajdonképpen? Gyanútlanul indult el hazulról s most, hogy visszatér, menyasszony, még pedig többé-kevésbé az akarat ellenére az! Nagy és hatalmas császárnő leszi belőle, óriási birodalmon uralkodik majd, számtalan népen, akiknek nyelvéről és szokásairól még csak fogalma sincs, neki, a kicsiny, félénk leánynak. S a mellett mégis az a szilárd elhatározása, hogy a maga életét éli, hogy a maga feje és szíve kívánságait követi. Azelőtt sokszor magára hagyták, azt tehetett, amit akart, s most hirtelen ő a középpontja mindennek. Három művész foglalkozik vele, a legszebb képet a császárnak

szánják. Erre nagy szükség is van, mert Kaiser bécsi festő arcképe oly rosszul sikerült, hogy valósággal fehér négerarcot mutat rajta. Ferenc József tüstént lefoglaltatta. Éppen most szeptember végén futár érkezett Bécsből s magával hozta a császári vőlegénynek Ischlben készült miniatűr képét, karkötővel, a legpompásabb gyémánt foglalásban. Ferenc József bejelentette, hogy október végén meglátogatja Sisit.

Most aztán mindenféle kelengye- és ruhagondoktól fő a háziak feje. Kevesebb örömet szereznek Sisinek, mint ahogy ezt más, vele egykorú és hasonló helyzetben élő lányoknál látni. Egyre inkább azt látja, hogy most már nemcsak a magáé. Zsófia főhercegnő ischli rajzokat küldött neki, hadd emlékeztessék az ott eltöltött boldog időre. Sisi december 29-én kedves köszönő levelet ír neki, természetesen tegezi a nagynénjét, azt írja, hogy türelmetlenül várja a császárt. A fiatal menyasszony el van foglalva a maga gondolataival, érzéseivel és szívével, a szerelmes Ferenc József pedig a legnagyobb mértékben kifogástalanul és rendesen viselkedik. Azt akarja, hogy a müncheni udvarnál ünnepélyes formában megkérjék Erzsébet bajor főhercegnő ő fenségének a kezét. Csak akkor tesz le szándékáról, amikor a müncheni követ részletesen kifejti, hogy mindez felesleges.

1853 október 11-én Ferenc József a menyasszonyához siet. Hamarjában meglátogatja Münchenben a királyt, aztán tovább siet Possenhofenbe, hogy karjába zárja Sisit. Ferenc József elképzeltlenül boldog, öröm látni, teljesen megfeledkezik arról, hogy császár, derűs és jókedvű. Féktelen jókedvében együtt rakoncátlankodik és játszik menyasszonya fiatalabb testvéreivel, gyermek a gyermekek között. Sisit, ha lehet, még szebbnek és bajosabbnak találja, sokkal természetesebben és biztosabban mozog, mint annak idején Ischlben. A vőlegény odavan a meglepetéstől, látja Sisit lóháton, el van ragadtatva s teljesen megfeledkezik arról, hogy Zsófia lelkére kötötte, figyelmeztesse a hercegnőt, ne engedje meg, hogy a gyenge Sisi többet lovagoljon a kelleténél. Csakhogy a kislány szenvedélyes lovas és amúgy sem lehetne visszatartani. Ferenc József rajongással ír anyjának a

menyasszonyáról. Most már aztán a foga is egészen fehér, védelmezi Sisit.

A hercegi családnál tett látogatása után, október 15-én visszatér Münchenbe. Mária királynő születése napján nagy díszszemlét tartanak. Este ünnepi előadás az udvari színházban. Nem valami nagy tapintatra vall, hogy az intendáns a Teli Vilmos című operát tűzte műsorra, holott az opera középpontjában Gessler osztrák helytartó áll szemben a szabad és nemes svájciakkal. Ez feltűnik a királynak s levéti az operát a műsorról. Most más opera kerül a helyére. De vajjon mit választottak? Lachner bajor főzeneigazgatónak „Cornaro Katalin“ című munkáját. Ez csak azt jelenti, hogy csöbörből vödörbe jutnak, mert ünnepi előadásul olyan operát játszanak, amely az ünnepélyes eskü megszegésével kezdődik s a haldokló király szenvedésével végződik. Ünnepi előadásnak szánták a császári jegyesek tiszteletére, akiknek egész Bajorország óhajtja kifejezni a maga leglelkesebb lelkesedését. Amikor a jegyesek páholyukba lépnek, óriási végeérhetetlen ujjongás zúgja körül őket. Sisi ijedten hőköl hátra. Most, hogy középpontjába került mindennek, ez olyan nyomasztóan hat rá és olyan zavarba hozza, hogy már-már szánalmat kelt vele mindazokban, akik ismerik.

A következő napokat udvari ünnepek töltik ki. Sisi táncol a királyi palota nagytermében s megbüvöli az embereket. Csodálkozva kérdezik, hogyan lehetséges, hogy ez a sok szépség és báj mindeddig észrevétlen maradt. Annál kisebb a Sisi elragadtatása. Sorra bemutatják neki a diplomákat, de mindez kimondhatatlanul unatja és feszélyezi Sisit, noha minden arcon csak csodálat tükröződik. Csak a porosz követ nézi rossz szemmel. A diplomata panaszkodik Ferenc József környezetére, hogy sérti a bajorok önérzetét. Különösen Grünne gróf tábornokra. A porosznak igaza van. Sisire sem tett valami kellemes benyomást völegényének főhadsegéde. Egy kissé félvállról és ironikusan nézegeti és Sisi éppen ezt viselheti el a legkevésbé.

Ferenc Józsefnek október 25-én újra vissza kell térnie, nehéz szívvel teszi, különösen Possenhofenben érezte

boldognak magát s szíve mélyéből hálálkodik anyjának, hogy ilyen bensőséges boldogságot teremtett számára. Ezzel mintegy el akarja tüntetni azt a benyomást, hogy mindez tulajdonképpen az ő műve. Lelkendezve írja neki:

„Napról-napra egyre jobban szeretem Sisit s egyre inkább az a meggyőződése, hogy nincs senki, aki ennyire illenék hozzám.“ A császár látogatása után büszke és boldog érzés tölti el az egész müncheni udvart és a népet, Sisi apját, Miksa herceget is.

Most aztán itt az ideje, hogy a mindeddig meglehetősen tájékozatlan Sisit valamivel jobban megismertessék nemcsak Ausztria történetével és politikájával, hanem a Magyarországgal is. Abban az irodalmi körben, amelyben Miksa herceg meg szokott fordulni, akad egy magyar ember, gróf Mailáth János. Nagyon jól ismeri a történelmet. Bécsben nevelték, németül talán még jobban beszél, mint az anyanyelvén. Ez aztán képessé teszi arra, hogy a német népet megismertesse a magyar irodalommal, a magyar monda- és mesevilággal. Tanítónak kerül Miksa herceg házába, Sisi mellé, s a császár menyasszonyának fogékony lelke hirtelen magába fogadja Mailáth egész költői világát, amely színmagyar világ. A magyar nép szerelmének, jókedvének s bújának, lelkesedésének és nemzeti büszkeségének költői megnyilatkozása ez. És Sisi feszült figyelemmel hallgatja ezt a merőben idegen hangot. Mailáth izzó színekkel festi le előtte azt a lovasgiasságot, amely minden magyar emberre jellemző, e katonás, lóratermett nép bátorságát és erejét. Mailáthon kívül aligha látott más magyar embert, nem járt magyar földön, de máris ugyanaz az érzés hevíti, mint amilyen ebben a tüzes hazafiban lüktet, aki sóvárogva él távol a hazájától. Mailáth hetenként háromszor fordul meg a hercegnőnél, s ő, aki különben gyűlöli az órákat s igyekszik tőlük mindig mihamarabb megszabadulni, minden egyes alkalommal örül Mailáth jöttének.

Lelkendezve mutatja neki a Bécsből kapott pompás ajándékokat. Ferenc József a december 20-ról 21-re virradó éjjel, éjfélután Münchenbe érkezik, hogy karácsony este, mely egyúttal Sisi születésnapja, együtt legyen menyasszonyával. Már nagyon későre jár, amikor a her-

cegi palotába érkezik, de nem törődik vele, tüstént látni akarja Sisit. A császár szűk családi körben, azaz Sisi társaságában akarja tölteni egész idejét. Karácsony este a jegyesek kölcsönösen a maguk képét ajándékozzák egymásnak. A képek lóháton ábrázolják őket. A karácsonyfa alatt Ferenc József pompás friss virágcsokrot nyújt át menyasszonyának. Egy fél órával előbb gyorsfutár hozta a bécsi pálmaházból s vele együtt egy papagájt a schönbrunni állatkertből. Sok egyéb ajándék mellett Zsófia főhercegnő rózsakoszorút küldött Sisinek, ami figyelmeztető célzás akar lenni.

A politikai helyzet olyan, hogy az uralkodónak: tüstént vissza kell térnie Bécsbe. A porosz követ ezúttal is újból kritikus szemmel ítéli meg a császár müncheni tartózkodását. Látni vélte, hogy Ferenc József meg Miksa király nem igen fér meg egymással s hogy még most sem szűnt meg az a rossz hangulat, amelyet a császár környezetének fellépése váltott ki az udvari körökből.

— Szemtanúk állítják, — jelenti a követ — hogy az uralkodó itteni tartózkodása idején figyelő szemmel követte menyasszonyának minden lépését, minden mozdulatát.

Éles szemét állítólag nem kerülte el az a határozott akarat sem, amely a fiatal hercegnő egyik főjellemvonása. E tekintetben állítólag igen jellemző szavakat hallottak a szájából s tudni vélik, hogy a császár távozása után némileg komoly hangulat uralkodott a császári palotában.

A valóságban persze nem fest ilyen sötéten a helyzet, noha van benne egy szemernyi igazság. Ferenc József különböző alkalmakkor látja, hogy kis menyasszonyának megvan a maga határozott akarata s hogyha valamit kíván, annak egyszerűen meg kell történnie, hacsak az ember nem akarja, hogy kiessék a kegyeiből. S valóban az a jelentés, amelyet Ferenc József ír az anyjának Münchenből, ezúttal sokkal hűvösebben hangzik, de azért Sisit még mindig elragadónak találja, akár csak azelőtt s elhalmozza ajándékaival. Sisi karácsonykor panaszkodott a hidegre, ezért január 16-án külön császári futár pompás és értékes bundát hozott neki. Hiszen Sisi még csak gyermek s örül ennek a sok szép dolognak, de vájjon

minek örül a legjobban? Hát a papagájnak! Sisiből ugyan nemsokára császárnő lesz, de azért hű marad a maga gyermeteg kedvteléseéhez, szereti az állatokat, meg a madarakat, foglalkozik velük, az élet komoly dolgairól pedig hadd gondoskodjanak mások.

Már megindultak a házasságot előkészítő első munkálatok. Mindenekelőtt van néhány jogi természetű akadály. Sisi és vőlegénye unokatestvérek, anyai ágon első, apai ágon negyedízigen rokonok. Ez a kétféle rokonság az egyházjog értelmében, azonfelül az első rokonság a polgári törvénykönyv értelmében is házassági akadálnak számít. De fejedelmeknél elnézik az ilyesmit. Kikérik a pápa engedélyét, meg is kapják, akadálytalanul.

Aztán meg kell kötni a házassági szerződést. Sisinek mindez görögírás. Az apai szeretet és jóindulat jeléül 50.000 forintra rúgó hozományt kap hazulról, ehhez járul a rangjának megfelelő kelengye. A császár viszont ígéretet tesz, hogy 100.000 arannyal viszonzza menyasszonya hozományát, azonkívül 12.000 aranyra rúgó nászajándékot helyez kilátásba ama régi, már a Sachsenspiegelben megrögzített jog értelmében, hogy a férj tartozik nászéjszakája reggelén a feleségét kárpótolni elvesztett szüzességéért. Ferenc József kötelezi magát továbbá, hogy évenként 100.000 forintot fizettet ki készpénzben a feleségének, hogy használja fel s fordítsa, amire jólesik. Ez a gombostűpénznek nevezett összeg kizáróan pipere, ruhák, alamizsna és kisebb kiadások fedezésére szolgál. Minden egyéb költségről a császár gondoskodik, özvegysege esetére tartásdíj 100.000 forintot helyez kilátásba neki. A császár saját kezeirásával elrendeli, hogy az osztrák pénzügyminiszter mutatós kazettában, újonnan vert arany- és ezüstpénzben helyezze el a nászajándékot s az esküvő másnapján szolgáltatssa a fenséges asszony kezéhez.

A bajor király tartozik ünnepélyesen kijelenteni, hogy Sisi részéről nem forog fenn semmi néven nevezendő házassági akadály, s egyben él az alkalommal s kijelenti, hogy mint a királyi ház feje örömmel járul hozzá a házassághoz. Aztán leltárba foglalják a császári menyasszony kelengyéjét. Szinte elképzelhetetlen, milyen gondosan történik ez, Minden jelzett tárgy mellé

pontosan odaírják az értékét. Az ékszer, az arany eszközök és klenódiумok az első csoportba kerülnek. Az ezüst tárgyak a másodikba. A harmadik, a ruhatár, a legdúsabb. Van itt 16 díszruha, 14 selyem montantruha, 6 hálóköntös, 12 könnyű nyáriruha, rózsas- és ibolyaszínű, búzavirág- és nefelejcsszínű, végül 4 báliruha. Ehhez járul 16 kalap meg fátyol, tolldíszszel, rózsával, ibolyával, közöttük ott van az a mezeivirág-koszorús kertikalap is, amely annak idején Ischlben megbabonázta Ferenc Józsefet. 6 felsőkabát, 8 mantilla és 5 bársonyból meg nehéz szövetből készült köpenyke egészíti ki a kelengyét. Ezután következik a dús fehérnemű: 12 tucat ing, közöttük egy tucat bájos valencienne-csipkével díszített batiszting, 14 tucat harisnya, a legfinomabb selyemharisnyák váltakoztak itt nehéz téli gyapjával, 6 tucat alsószoknya, 5 tucat nadrág, fésülőköpenyegek, negligék stb. Aztán cipők meg csizmák, mindegyikből 6—6 pár, meg 20 tucat kesztyű, minden képzelhető színben és fajtában. Megpróbálták, hogy Sisi-ben némi érdeklődést keltsenek a kelengyéje iránt, de ő kellemetlennek találja az örökös próbálást meg ezt a sürgést-forgást körülötte. Megszökik, amikor csak teheti. A szabónők, meg a fehérneművarrónők panaszkodnak, hogy sohasem találják a hercegnőt, s ha egyszer-egyszer sikerül is megkeríteniök, ilyenkor azt akarja, hogy azonnal végezzenek, türelmetlen, s szeretne újból szabadulni. Nehéz dolog a hercegnőnek dolgozni, panaszolják az emberek, és mégis szép dolog, mert valami nagyszerű felöltöztetni s úgy díszíteni ezt a karcsú, elragadó leánytestet, ahogy a császár menyasszonyához illik.

Március 15-én Ferenc József megegyeszer eljön látogatóba s átadja menyasszonyának az édesanyja ajándékát, azt a nagyszerű fejdísz és nyakéket meg azokat az opál- meg gyémánt fülönfüggőket, amiket Zsófia viselt a maga esküvője napján. Jóval többet ér, mint együttvéve azok az ékszerek és klenódiумok, amiket Sisi hazulról kap. A vőlegény egyfűst alatt, persze csak úgy mellesleg, megemlíti, hogy Zsófia főhercegnő nagyon megütközött azon, hogy Sisi utolsó levelében tegezte. — Hát ez nem járja, mondja neki, én édes fia vagyok s mégis önnek szólítom. Ezt követeli az idősebb nőnek kijáró tisz-

MADEIRÁBAN

1860

A királyné Hunyady Karolin grófnővel, Windischgrätz hercegnővel és Taxis Helene hercegnővel

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ

Fénykép. 1858

telet. — Sisi a fejét rázza, úgy gondolja, hogy az ember tegezi a nagynénjét, aki ráadásul még az anyósa is. De ha vőlegénye, a császár, így kívánja, akkor jól van. De aztán azt a levelet is „ön“-re hangolja, amelyben megköszöni a szép ajándékot. Ennek a levélnek jóval hűvösebb a hangja. Valami keserű utóíz maradt Sisiben. Milyen jó volt, amikor még senki emberfia nem törődött vele, s ő szabadon és féktelen barangolhatott Possiban erdőben s kertekben. Most mindig akad valami fontos dolog, holott valójában mindig csak nevetséges formaságról van szó. Itt van például a lemondás aktusa. A mellékágból származó hercegnők a trón betöltésénél csak akkor jönnek tekintetbe, ha a bajor királyi meg hercegi ágak már egyetlen férfitagja sem él. Sisinek magának pedig három fiútestvére is van! De a családi törvény úgy rendelkezik s Sisi kénytelen az ünnepélyesen feldíszített trónteremben az egész világ szemeláttára és fülehallatára lemondani, esküjével s aláírásával megerősíteni lemondását. Csak amikor vége a színháznak, hagynak békét neki. Sisi mosolyog a dolgon, de azután bosszankodik is, dehát ez mitsem használ, bele kell törődnie a hagyományos szokásba, pedig mindez még csak kóstolót ad neki abból az ezer meg ezer hasonló dologból, amely majd császármőkorában vár rá. Mihelyt vége a szertartásnak, elgondolkozva megy haza. Egyre inkább közeledik a búcsú napja. Bécsben április 24-re tüzték ki az esküvőt, ez most már végleges. Már április 14-én elküldöttek Bécsbe Erzsébet 17 nagy és 9 kisebb bőröndjét. Április 16-án, húsvét vasárnapján nagy díszhangversenyt adnak a müncheni királyi udvarban. A diplomáciai karnak az volt az óhajta, hogy bemutatthassa hódolatát a császár menyasszonyának, mielőtt elutazik. Sisi ezúttal gyémántokkal ékesen jelenik meg, s most első ízben viseli újonnan kapott rendjeleit. Szép, akárcsak egy festmény, de mélységesen komoly.

Minél jobban közeledik a búcsú napja, annál nagyobb aggodalommal gondol a rá váró idegen és ismeretlen világra. Elutazása előtt mégegyszer kikocsizott az ő szeretett Possijába. Könnyes szemmel búcsúzik leányszobájától, kedves kertjétől, ahol éppen most rügyeznek

és virágoznak a fák, kedves hegyeitől és szép tavától. Eszébe jutnak a barátság első boldog érzései, első szerelmes és szomorú álmai s mint mindig, amikor különös erővel ragadja meg valamilyen érzése, tollat vesz a kezébe, s verset ír:

„Lebet wohl, ihr stillen Raume,
 Lebe wohl, du altes Schloss.
 Und ihr ersten Liebesträume,
 Ruht so sanft in Seesschoss.
 Lebet wohl ihr kahlen Baume,
 Und ihr Sträucher, klein und gross,
 Treibt ihr wieder frische Keimé,
 Bin ich weit von diesem Schloss.“

Azután eljő a búcsú napja. Április 20-án reggel, pompás tavaszi időben Miksa és Lajos király megjelenik a hercegi palotában, hogy istenhozadot mondjon Sisinek. Leintettek minden nyilvános ünnepséget. Most azonban sokezerfőnyi, minden rendű és rangú tömeg hömpölyög végig a Ludwig-strassén, a hercegi palota meg a diadalkapu között, — itt vonul majd el a menet, — hogy elbúcsúzzék a hercegnőtől. Hatfogatú batár robog ki a palotából, hogy Sisit a Duna mellett fekvő Straubingba vigye. Ott várja a császári hajó. A hátulso ülésen Ludovika ül Sisivel, az elülső üléseken szorosan egymás mellett Néné, meg többi testvére, a bakon Károly Tivadar, aki nem törődött a helyszükével s legalább az első állomásig akarja kísérni testvérkéjét. Sisin sötét utazóruha van, fejében kis lehajtos kalap. Mihelyt megpillantják, leírhatatlan ujjongással veszik körül. Mélységesen komoly, de végtelenül bájos; az érzés erőt vesz rajta. Állandóan hullatja könnyeit, s amikor a tömeg odatódul s integet meg kiáltoz feléje, egyre újból meg újból feláll a kocsi-ban, hátrafordul s két kezével utolsó búcsút int hazájának, hozzátartozóinak, gyermekkorának.

HÁZASSÁG, HONVÁGY, ARANY- BILINCSEK

1854 — 1856

A császári Bécs készülődik a nagyszerű ünnepségre. Hadd lássa az uralkodó menyasszonya, hogy jövendő férjét szeretik a népei, főként pedig fő- és székvárosa. Minden reményük a császár. Fiatal, bájos felesége bizonyára boldoggá teszi őt, s vele együtt a császárságot is. Csak az a baj, hogy a menyasszony igen közeli rokona a császárnak. Már Habsburgi Rudolf leányai nyitották meg az osztrák meg a Wittelsbach-családok közötti kapcsolatok sorát. Ferenc József házassága most már a huszonkettedik ebben a sorban. De majd a házasságuk fénye és pompája túlragyog minden aggodalmat.

Április 11-én Erzsébet a szüleivel és két legidősebb testvérével átlépi az osztrák határt. Este Ferenc József ott áll a Hnzi kikötő pallóján, hogy az országban divó szokásnak megfelelően berendezett, kellemes éji szállására vezesse kedves, kicsi, félénk menyasszonyát. Mihelyt ez megtörtént, tüstént kocsijába veti magát és visszasiet Bécsbe. Ott a legragyogóbb módon készülnek a fogadtatásukra. Mindenki szép időért imádkozik. Fenyegető felhők borítják az eget, délután azonban heves szél támad, megosztja a felhőket, mire sugárzóan kék ég borul az ünnepi képre, éppen abban a pillanatban, amikor a virággal teleszórt menyasszonyi hajó kiköt Nussdorfban. A kikötőben a császár szülei, az ország legmagasabb méltóságai s a látnivágyó nép beláthatatlan sok ezre várakoznak. A jármű partot ér, a szárazföld és a hajó között még széles rés tátong, de Ferenc József már átugrik rajta, egyenesen a menyasszonya karjaiba, megöleli, megcsókolja lelkesen, az egész világ szemeláttára. felsi partralép völegénye karján rózsaszínű selyemruhá-

ban, fehér köpenyben, félszegen és sápadtan s ezer meg ezer száj orkánszerűen kiáltja: „Éljen Erzsébet!“ Erzsébet egy pillanatra megáll, mintha gyökeret vert volna a lába, s tehetetlen zavarában szívemélyéig megindultan nézi az ujjongó tömegeket. Aztán magához tér, jobbra-balra köszönget, integet csipkekendőjével. Amint a körülállók megpillantják bájos alakját, újból szívbőljövő ujjongó kiáltásban törnek ki. Ferenc József siet őt megszöktetni a tömeg elől, beülnek a kocsiba, amelybe pompás fehér lipicai lovak vannak fogva, s most azután gyorsan megindulnak Schönbrunnba. Itt gyűlt egybe a császári család többi tagja, hogy üdvözölje a menyasszonyt. A palota kertjében is ember-ember hátán, s noha Sisi fáradt, kimerült, noha sápadt arcán nyomot hagyott a hosszú út, meg az izgalom, újra ki kell mennie az erkélyre, hogy mutatkozzék, hogy mosolyogjon, köszöngessen, bólogasson. Most már ez lesz az ő hivatása, kötelessége. De a belső termekben sem várja nyugalom. Bemutatják főudvarmesternőjét, Esterházy-Liechtenstein Zsófia grófnőt. Mintegy ötvenhatéves, kissé száraz, bocsorkóbőr-arcú hölgy ez. Sisi gyanakodva nézi, nem tetszik neki, van benne valami nevelőnőszerű. Természetesen Zsófia főhercegnő bizalmasa. Zsófia választotta ki s osztotta be a leendő császárnő mellé. Tudja, hogy miért tette, a grófnőben megbízhatik. ő szemelte ki azt a két másik udvarhölgyet is, akik majd a Sisi legszűkebb környezetét alkotják: Bellegarde Paula grófnőt, ezt Erzsébet csinosnak és rokonszenvesnek találja, és Lamberg Karolin grófnőt, ez a leánya annak a tábornoknak, akit 1848-ban a pesti Lánchidon meggyilkoltak. Ezek a hölgyek lesznek hivatva a császárnőt beavatni az udvar minden szokásába.

Sisit előre kioktatták: tudja, hogy a császári udvar ünnepei, spanyol illeme, fénye és minden pompája hallatlanok a maguk nemében, hogy próbára teszik az erejét, hogy ki fogják fárasztani; de amit most lát, az meghaladja képzeletét. Amikor este lefekszik, terjedelmes iratot nyomnak a kezébe. A címe: „ő királyi fensége Erzsébet hercegnő nyilvános bevonulásakor követendő szertartások“. Azért kapta, hogy tanulmányozza, hogy

másnap minden úgy menjen, mint a parancsolat. Sisi izgatott, amúgy is képtelen aludni, az új ágy, az új környezet, minden aminek jönnie kell s ami jönni fog, leveszi a lábáról. A mellett megható, hogy Ferenc József hogyan fáradozik körülötte. Igyekszik mindenben könnyíteni rajta. Ezerszer megkérdi, mi a kívánsága, megnyugtatja, ha aggodalmaskodik a miatt, ami várja. „Istenem, csak ne gondolj rá, kedves“, mondja Ferenc József „ez már együtt jár a mi hivatásunkkal, meglásd, hogy a bécsiek el lesznek ragadtatva az én kedves, bájos menyasszonyomtól“.

Másnap, április 23-án, már kora reggel mindenki nagy díszben, úgy, amint az udvari illem megköveteli. Az asszonyok dús kerek ruhában, ez az időpont a krinolin divatja, Eugénie császárnő nagy tiszteletet szerzett neki Franciaországban. Ludovika hercegnő és a leánya hatfogatú kocsin robog Schönbrunnból a Theresianumba. Ebből az ősi császári palotából vonul be évszázadok óta a mindenkori uralkodó menyasszonya a fővárosba. Ott Sisi erőt vesz a pillanat komolysága, sírvafakad; alig lehet megnyugtatni. Képtelen elviselni, hogy mindenki őt nézi, s rá-adásul most még bele kell ülnie ebbe a nyolcfogatú dísz-üvegbatárba, hogy megmutassák egész Bécsnek, mintha csak valami drága, idegenországbeli vadállat volna. De hamarosan legyőzi gyengeségét s hirtelen kemény, erélyes kifejezés jelenik meg az arcában. Egy múltó pillanatig Néné nénjére emlékeztet, aztán beül a kocsiba, ebbe az arannyal túlhalmozott, Rubens képeivel ékes díszhintóba. A nyolc hófehér lipicai megindul. Erzsébet megadóan törődik bele ebbe a kocsikázásba, amely legnagyobb büszkeséggel s leírhatatlan elégtétellel töltené el minden más leány szívét. A Wien-folyón új hidat építettek. Éppen most készültek el vele. Elsőnek a császár menyasszonya megy át rajta. Az utcákat valóságos rózsás-kertekké varázsolták. Fehérruhás lányok rózsát hintenek mindenfelé az útra, a katonák sorfala mögött beláthatatlan tömeg szorong. A szerencse gyermeke vasárnap érkezik jövődöbéli otthonába, a Burgba. Elragadó látvány, amint Sisi izgalommal kipirult arccal, ezüsttel átszőtt, rózsafüzérekkel ékes, rózsaszínű atlaszruhájában

kimászik a díszhintóból. Pompás egy alkotmány, de valamilyen özönvízelőtti szörnyetegre emlékeztet a formája. Amikor Sisi lelép a magas hágsóról, gyémánt fejéke egy rövid pillanatra megakad az ajtókeretben. De hamarosan újra rendbejön minden, leírhatatlanul bájos mozdulattal igazítja meg a haját és, hála Istennek, mára befejezte a teendőjét. A Következő nap arra szolgál, hogy előkészítse a döntő órát. A főudvarmesternő újra két terjedelmes iratot hoz neki, az egyiket csak át kell olvasnia, a másikat azonban meg kell tartania, sőt könyv nélkül tanulnia. Az első tizennyolc oldal, s az esküvő napján követendő szertartásokról szól. Borzalommal olvassa Sisi mindazt, ami a legeslegmagasabb hölgyekről, a palota- és lakosztályképes hölgyekről, apródokról és uszályhordozókról, a szolgálatot teljesítő tábornokokról, meg arról a kíséretről szól, amely a templomba, onnan pedig legfelsőbb szobáiba kíséri. „Kik ezek a lakosztályképes hölgyek?” — kérdezi mulattatva, mire megtudja, hogy ezek a hölgyek abban különböznek a „nagy” és a „kis” bejáratosságot élvezőktől, hogy csak előzetes bejelentés s csak meghatározott órában jelenhetnek meg a császárné lakosztályában. Enyhe borzalommal adja vissza Esterházy grófnőnek az első iratot. A másik akta címe: „Legalázatosabb figyelmeztetések”. Ez a következő napra vonatkozó utasításokat foglalja magában. Az udvari illem megmutatja, mekkora a hatalma, pontosan megszabja a császári párnak, hogyan viselkedjék a lakodalom napján. A császár pontosan ilyen iratot kapott. Nevetve igyekszik elosztatni menyasszonya arcáról a felhőt: „Csak nem kell félni, nem lesz olyan veszedelmes, egyszer úgyis túl leszünk rajta, s te leszel az én édes, kedves kis feleségem, szép Laxenburgunkban elfeledjük ezt az egész bűvöletet!”

Április 24-én este fél hét órakor Ferenc József az Augusztinusok templomában oltár elé vezeti a menyasszonyát. Nincs toll, amely leírhatná azt a pompás képet, amelyet a templom nyújt. Ami büszke és nagy személyiség akad a császári birodalomban, az mind összegyűlt itt.

A magas egyházi méltóságok díszruhája, a hadsereg uniformisa, a hölgyek uszályos ruhája, az ékszerek, amelyben ezer meg ezer gyertya fénye tükröződik, színes pom-

pájukkal észbontóan hatnak. Hirtelen mozgás támad a ragyogó gyülekezetben; halálos csend, közeledik a Burg felől az ünnepi menet. A menet élén a császár egymagában, tábornaszernagyi egyenruhájában, csupa rendjel, nagy, karcsú, szép, fiatalosan büszke, férfias jelenség, mögötte Zsófia főhercegnő és Ludovika hercegnő, közöttük Erzsébet arannyal és ezüsttel hímzett, mirtussal díszített fehér uszályos ruhájában, pompás hajában Zsófia főhercegnő csillogó menyasszonyi fejéke, mellén harmatos, friss, fehér rózsacsokor. Szerfölött bájosan, de mélységes komolysággal s halálosan halvány arccal tart az imázsámoly mellett lévő helyére. Nem néz sem jobbra, sem balra. Úgy áll ott, mintha álmodnék, s megbűvölve nézi a gyűrűket, amiket éppen most készül beszentelni a pap. A császár figyelmeztetően böki oldalba, majd ránéz, erre Erzsébet is felemelkedik, hogy völegényével együtt az oltár elé lépjen. Mintegy messziről hallja a pap kérdését, amint összeadja őket, alig hallhatóan suttogja a maga igenjét, míg a császáré a kelleténél hangosabban harsog a templomon végig. Most aztán ott van a karikagyűrű az ujján. Finom kezét a császáréban pihenteti, amely remeg az izgalomtól. Ebben a pillanatban eldördül a József-téren felállított díszkatonaság sortüze. Erzsébet ijedten rezzen össze. A város falairól dörögnek az ágyúk, s ugyanakkor megkondul Bécs valamennyi templomának minden harangja, aztán hirtelen újra csend támad. Rauscher bíbornok, Bécs városának tiszteletreméltó hercegérseke, az oltárhoz lép és beszédet intéz az összeadott párhoz. Erzsébet mintegy megbűvölve áll ott, s hallgatja, a nélkül, hogy igazán követni tudná, hogyan éri fülét a hosszú, szinte végeérhetetlen beszéd. Szó van benne a Mindenhatóról, a férj meg feleség egyetértéséről és szeretetéről, az uralkodópár kötelességeiről és fenkölt feladatáról. Erzsébet nem ért mindent, csak olykor egy-egy szót, egy kiszakított mondatot. De hirtelen felfigyel. Mi ez? Hallja: »A szent és gyengéd érzésű szent Ágoston azt mondja, ha az asszony azért szereti a férjét, mert gazdag, akkor ez az asszony nem tiszta: mert nem a férjét szereti, hanem a férje pénzét. Ha szereti a férjét, akkor is szereti, ha szegény s nincsen semmije“.

Erzsébet arca hirtelen kivörösödik, kérdő tekintetet vet fiatal férjére. Hogyan értelmezze ezt a célzást? Hiszen mindenki tudja róla, hogy nem keresett sem hatalmat, sem gazdagságot, hogy minden úgy történt, az ő tudta nélkül, egyik napról a másikra, akárcsak egy csoda, s hogy ez a forgószel magával ragadta, akár akarta, akár nem. S most önkénytelenül eszébe jut, hogy látta tegnap ezt a magasrangú egyházi férfiút éppen akkor, amikor beszédének fogalmazványával kilépett Zsófia főhercegnő szobájából. Csak nem volt szándékosság abban, amit mondott? Szó sincs róla, a magas egyházfő következő jóságos szavai elfeledtetik vele azt a keserű érzést, mely az ő hasonlata nyomán támadt egy pillanatra Erzsébet lelkében. Ausztria fiatalos császárnője kürtszó és dobpergés közepette hagyta el a templomot, komolyabban, mint ahogyan érkezett, előtte nemes apródok és méltóságok, jobbról-balról a büszke kíséret, melyet a testőrgárda alabárdosai szegélyeznek; egyenesen a szertartásterembe megy, hogy fogadja a gratulációkat. Most aztán kiderül, hogy a császári pár nem formálhat jogot önmagára. Kénytelenek elviselni az ünnepek és ünnepélyek egész áradatát, a város kivilágítását, díszelőadást a színházban, bálokat, küldöttségeket. Ezek a küldöttségek nemcsak a birodalomból érkeznek, hanem mindenfelől. Itt van többek között a szmirnai nagykereskedők küldöttsége, a görög származású Baltazzi Themistokles bankár vezeti őket. Az ünnepélyes bécsi esküvő csak ürügy arra, hogy a monarchia meg az udvar nagyjáival érintkezésbe lépjenek.

Erzsébet a férje oldalán szó nélkül tűri mindezeket a szertartásokat és ünnepélyeket. Amerre jár, ujjongva fogadják, csak hogy Erzsébetnek nem telik benne igazi öröme. A napja be van osztva, mintha csak kolostorban élne; nincs egy szabad perce, amikor önmagának élhetne, megfigyelik, vezetik, Zsófia főhercegnő egy pillanatra sem tágit mellőle, hol ezt, hol meg amazt kifogásolja rajta.

Huszonnyolcadikára, péntekre is a küldöttségek és fogadások végeérhetetlen sora van bejelentve, de Erzsébet sztrájkol. Fáradt, ideges, szeretne pihenni, Zsófia főhercegnő ezt illetlennek találja, de Ferenc József meg

tudja érteni, igazat ad fiatal feleségének, a fogadások elmaradnak, s a császár Erzsébettel kettesben délben kikocsizik a Práterbe, ő maga hajt. A kikocsikázás híre vilámgyorsasággal terjed mindenfelé. Egész Bécs a fő-sétányra tódul. A császár kénytelen gyorsan elhagyni a sétányt, mégpedig igen nagy kerülővel, ha azt akarja, hogy fiatal, bájos feleségével egy fél óra hosszát nyugodtan szippanthasson friss levegőt. Erzsébet általában irtózik az ünnepegektől, de egyben, az április 29-i népünnepben, öröme telik, mert amit Renz műlovestól lát, mindez az ő szeretett szülőföldjére, az apjára, meg az apja müncheni cirkuszszenvedélyére emlékezteti. Igaz, Renz ki is tesz magáért. Középkori ruhába bujtatott személyzet 60 paripát vezet végig a Práteren ragyogó menetben, csupa pompás fajló. A Feuerwerksplatzon, a harmadik kávéháznál, megállapodik a cirkuszkirály. Tizenkét fehér, meg tizenkét fekete lóval négyest táncolnak. Végül valamennyi lovas félkörbe áll, negyvennégy furcsánál-furcsább ember- meg álatformájú léggömböt eregetnek a levegőbe. Renz úr pedig pompás fehér arabménjén a magas iskolát lovagolja. Máskor Erzsébet alig győzi bevárni az ünnepegek végét, ezúttal alig lehet elvinni, s amikor a császár sürgeti, figyelmezteti, a császárnő azt mondja neki hazamenet:

— Hát ez nagyon szép volt, igazán nagyon szép. Evvel az emberrel feltétlenül meg kell ismerkednem.

Erzsébet valóságos gyermek, meghatóan kedves fiatal gyermek, talán fiatalabb a kellenél, ha az ember férje forró, viharos szerelméhez méri. De kegyetlenül bántja, hogy nászéjszakáját követő reggel Zsófia főhercegnő kívánságára meg kell jelenni a közös családi reggelinél, csakúgy, mint minden más napon. Erzsébet ellenkezik, iszonyúnak találja a dolgot, azt hiszi, hogy képtelen lesz megbirkózni ezzel a kinnal. De Ferenc József még nagyon is hozzá van szokva ahhoz, hogy engedelmeskedjék az anyjának. Így aztán ő sem mer tiltakozni. De azért mégis csak szörnyű dolog, Erzsébet sírva és idegesen tér vissza a szobájába, Zsófia pedig elkezd aggatni a fiát erről, meg arról.

Erzsébet férje egyáltalán egész nap el van foglalva.

Erzsébet alig látja, s aki egyébként környezetében él, az mind az anyósa köréhez tartozik. A főudvarmesternő meg az udvarhölgyek, kivétel nélkül, teljesen idegen ember számba mennek. Nem engedték meg, hogy akár csak egy hölgyet is hozzon magával a szülőföldjéről. Már jóeleve megakadályozták benne, s így aztán a fiatal kis császárnő olyankor, amikor a férje nincs vele, magányosnak és elhagyatottnak érzi magát, érzi, hogy ki van szolgáltatva annak a titkos hatalomnak, amelyet az anyósa képvisel s mely mindjárt házassága első napjaiban olyan súlyosan nehezedett rája. Mert azonnal látni, hogy mi az, ami végül arra kényszeríti őket, hogy harcoljanak és veszedjenek egymással. Zsófia főhercegnő megszokta, hogy a maga határozott, erélyes személyiségével megtöri a környezetében élő minden ember egyéniségét. Erzsébet még csak tizenhat éves, de azért meg van a maga határozott akarata s azonkívül van benne valami féktelen, hazájában kifejlesztett, apjától örökölt szabadságvágy. Most pedig nem tehet egyetlen lépést sem a nélkül, hogy az anyósa ne tudna róla. Laxenburgban kénytelen reggeltől estig díszesen, kifogástalan ruhában járni, mert hiszen megláthatná valaki, aztán nem szabad ezt meg amaszt, mert tiltja az udvari illem, s aztán mert nem illik a császárnőhöz. Bizonyos, hogy Zsófia a javát akarja, ehhez nem fér semmi kétség, messzirelátó politikus, de éppen ez az, amiből legkevésbé kér a fiatal császárnő. Erzsébet valószínűleg be van zárva Laxenburgba. Olyankor, amikor a császárnak napközben a Burgban kell dolgoznia, úgy fél ebben a hideg, idegen világban. Mindig tartott tőle, de azért másképpen, egészen másképpen képzelte mindent. Hiányoznak a hazája meg a testvérei. Fájdalmasan gondol gondtalan possenhofi életére, amely olyan egyszerű, olyan természetes volt, most pedig minden, az egész élete nem egyéb bonyolult szertartások láncolatánál. Nem a lét, hanem a látszat körül forog minden, s ez oly nehezebbre esik. A császár persze mindig jól, kedvesen, elragadóan bánik vele, de csődöt mond, mihelyt megjelenik az anyja, s különben is oly ritkán van idehaza.

Erzsébet az állataiban talál vigasztalást. Részben úgy hozta magával őket Possiból. Órákhosszat elüldögél

papagájainak kalitkája előtt, s azzal bíbelődik, hogy megtanítsa őket nevekre, sőt egész mondatokra. Egy másik vigasztalása a költészet. Possiban gyakran menekült a maga kis verseskönyvéhez, kezdetben Laxenburgban is megteszi ezt s míg odakint friss virágpompába öltözik a természet, Erzsébet versbe foglalja vágyódását:

„Es kehrt der junge Frühling wieder,
 Und schmükt den Baum mit frischem Grün
 Und lehrt den Vögeln neue Lieder
 Und macht die Blumen schöner blüh'n.
 Doch was ist mir die Frühlingswonne
 Hier in dem fernen, fremden Land?
 Ich sehn' mich najih der Heimat Sonne,
 Ich sehn' mich nach der Isar Strand.
 Ich sehn' mich nach den dunklen Baumen,
 Ich sehn' mich nach dem grünen Fluss,
 Der leis' in meinen Abendtraumen
 Gemurmelt seinen Abendgruss.“ *

Este, amikor borús szemmel látja, hogyan ragyog az ő régi kedves holdja, hogyan ragyog be körülötte mindent, úgy rémlik neki, mintha azt kérdezné, mi bántja őt, akit különben sohasem látott szomorúnak. Erőt vesz rajta a honvágy, s egyik versében a „Fogolymadár“-ban összehasonlítja egykori életét, amikor átrepült erdön, mezőn, laxenburgi kalitkájával:

„Umsonst muss ich zum Himmelsblau,
 Gefangen, eingekerkert, schmachten.
 Die Eisensta.be, kait und rauh,
 Mein bitt'res Heimweh schnöd verachten.

Im Seufzen springt bald meine Brust:
 Ihr könnt mich lange nicht mehr halten. —
 O überschwenglich süsse Lust,
 Die geist'gen Schwingen zu entfalten!“

* Magyar fordítása: Visszatér az ifjú tavasz — S friss zölddel ékesíti a fát — S új dalokra tanítja a madarakat — S szebb virágzásra készíti a virágokat. — De mit ér nekem a tavaszi gyönyörűség — Itt ebben a messzi idegen országban! — Vágyódom a szülőföldem napja után, — Vágyódom az Isar partja után. — Vágyódom a sötét fák után, — Vágyódom a zöld folyó után, — Amely halkan suttogta — Esti álmaimba esti köszöntését.

Zsófia főhercegnő állandó apró túsúrásai fokozzák a kis császárnő rossz kedvét, aki különben még most sem ocsúdott fel életének óriási változásából. Mindeddig nem igen tudta, mit jelent, ha valaki félvállról, gáncsoskodva akarja megnevelni az embert. Valahányszor az édesanyja otthon kifogásolni valót talált rajta, ami elég ritkán történt, mindig a legbarátságosabb és a leggyöngédebb formában tette. Zsófia főhercegnőt azonban keményebb fából faragták, feladatának és kötelességének tartja, hogy kötelességtudó császárnőt neveljen ebből a kislányból. Csak a javát akarja, de a modora nyers, Erzsébet pedig érzékeny, akár csak egy mimóza. Ha valaki akárcsak egyszer is kissé barátságatlanul vagy szeretet nélkül bánik vele, az illetőben ellenségét látja s ellenségének fogja tartani mindig. Bármit tesz is, vagy mond később, mindig bizalmatlanul és ellenszenvvel fogadja, viszont túláradóan kedves, sőt gyengéd, mihelyt észreveszi, hogy valaki igazán szereti és megbecsüli őt. Érzékenységet táplálja az a belső büszke érzése, hogy ő a császárnő, az ország első asszonya és senki más. Annál nehezebben viseli a bilincseket, amelyeket ráraznak, és egy olyan lelkihangulatba, sőt kétségbeesésbe lovalja bele magát, amely a valóságban nem létezik.

Mindenki összeesküszik a fiatal asszony ellen, hogy táplálja ezt a hangulatát. Még az időjárás is hozzájárul, hogy elvegye a kedvét a laxenburgi tartózkodásától. A május máskor mindig a legszebb hónap itt Bécsben meg Bécs környékén. Ezútal azonban esik az eső és vihar dúl szakadatlanul, s ráadásul Laxenburg fűtőberendezése sem mondható a legjobbnak. Erzsébet meghűl, köhög, s ez fokozza belső nyugtalanságát. Most aztán Ferenc József is észreveszi, hogy mi van vele, enged a felesége ismételt viharos kérésének és azzal a gondolattal foglalkozik, hogy minél hamarabb elviszi Ischlbe s Erzsébet anyját meg nővéreit is meghívja oda, hiszen felesége olyan nagyon vágyódik utánuk. De személy szerint mindez nagyon nehezére esik, hiszen ez azt jelenti, hogy egy időre meg kell válnia a maga elragadó szép, fiatal feleségétől, aki a maga tulajdonságai, a maga hangulatai ellenére is napról-napra egyre jobban elbűvöli.

A császári pár egyelőre közös utat tervez a cseh és morva koronatartományokba. 1854 június 9-én indulnak el hazulról, jó alkalom ez arra, hogy egy ideig megmeneküljenek az otthoni kelletlen állapotoktól. A császári pár tiszteletére adott pompás ünnepek, meg egy hannai lakodalmas menet, — Morvaországnak ez a vidéke híres mind lakóinak festői viseletéről, mind pedig termékeny földjéről —, mindez elragadtatja Erzsébetet csakúgy, mint később Prágában a nemesség ragyogó lovagi ünnepe. Ezen az útján Erzsébet megtanulja, mik a császárnő feladatai. Kolostorokat és templomokat, kórházakat, szegényházakat és árvaházakat látogat, főleg olyanokat, amelyekben asszonyok és lányok élnek. Egyszerű, kedves modora, jelenségének édes bája elbűvöl és ujjongó hódolatra készíttet mindenkit. Hogy irigylük ezt a fiatal, szép, bájosan öltözött császárnőt, az ország első hölgyét s még csak nem is sejtik, hogy odahaza milyen nyomasztó életet él.

Erzsébet visszatér, a császár még egy ideig távol marad Bécsből. 1854 június 29-én levelet kap Zsófiától, ez a levél szerfölött jellemző az anya és fia között fennálló viszonyra és arra, hogy a főhercegnőnek mi mindenre nem terjed ki a gondja. Erzsébetnél öröndetes reményekre jogosító jelenségek mutatkoznak, Zsófia tüstént figyelmezteti fiát a követendő rendszabályokra s alázatosan kéri őt, aki oly viharosan szereti a feleségét, hogy kímélje. Zsófia főhercegnőt a legjobb szándék vezeti a maga igazi anyai gondoskodásában, csakhogy a kelleténél jobban avatkozik bele mindenbe. Ha a császár Laxenburgban időzik, ő is majdnem mindig ott van, attól tart, hogy a szép fiatal asszony nagyon is magához találná bilincselni a férjét és nagy befolyással lehetne rá. Zsófia képtelen megbecsülni húga gyermek lényét. Bűnt lát abban az ártalmatlan örömben, amelyet a természetben, a kutyákban, lovakban és madarakban talál, és sohasem fukarkodik figyelmeztetéseivel. Erzsébet sohasem érzi magát biztonságban a szobáiban, Zsófia főhercegnő minden pillanatban betoppan, hogy megnézzze, mit csinál, s a kis császárnő mindezt kémkedésnek és spiclikedésnek érzi. Panaszkodik, hogy a főhercegnő a legkisebb dolgot

is állami ügyé fújja fel s hogy őt, de néha a császárt is lehordja, mintha iskolás gyermekek volnának.

Az bizonyos, hogy Erzsébet túloz, hogy valósággal belelovalja magát az anyósa elleni gyűlöletbe s úgy érzi, hogy menthetetlenül ki van szolgáltatva neki. A fiatal asszony visszahúzódik a szobájába, az íróasztalához ül, karjára fekteti a fejét és szívtetpő sírásra fakad. Még évek múlva is panaszkodik, hogy milyen életét élt s milyen elhagyatottnak érezte magát akkoriban. A császár természetesen nappal nem lehet itt, már korán reggel Bécsbe kocsizik s csak hat órákor tér vissza vacsorához. Erzsébet Bécsbe készül, utána akar menni, de Zsófia azt mondja:

— Nem illik, hogy a császárnő utána szaladjon a férjének s hogy ide vagy oda kocsizzék, akárcsak egy zászlós.

Egyszer azonban Erzsébet mégis csak megkéri a férjét, hogy vigye magával. A császár beleegyezik. Erzsébet nagyon boldog s most legalább egy napig nem látja az anyósát. Oly jólesik legalább huszonnégy órára távol lenni ettől a szomorú Laxenburgtól. De alighogy a fiatal házaspár estére megjött, máris beront hozzájuk Zsófia főhercegnő, a legnagyobb szemrehányásokkal illeti, sőt valósággal legyalázza őket, feltéve, hogy hitelt adhatunk Erzsébet állításainak. A dolog természetesen többé nem ismétlődik meg és Erzsébet ott marad Laxenburgba bezárva. Noha derűs napfény meg kék ég néz be az ablakán, mégis szomorúaknak, komoraknak, hidegeknek találja a kastély szobáit. A fiatal császárnő teljesen megfélemedezik arról, hogy amit a „gonosz asszony“ tesz, így nevezi Zsófiát, nem merő rigolya, hanem az Erzsébet gyermekéért való gondja sugallja, hiszen ennek a gyermeknek drága élete talán egykor a várva-várt trónörökös élete lesz.

A főhercegnő gondolkodásmódja teljesen távol áll a császárnőétől. Laxenburgi tartózkodásának első idejében, amely házasságát követte, a kert nagy része tökéletesen el volt zárva a külső világ elől és teljesen Erzsébet rendelkezésére állt. Egyik nap azonban észreveszi, hogy a kertet megnyitották s hogy a közönség már-már szinte a kastély ablakain is benézhet. Erzsébet ezután már alig

teszi be lábát a kertbe. Először is, mert unalmasnak találja, hogy mindig már kora reggel kiöltözködjék s hívjon valakit, aki megfigyeli minden mozdulatát, azonkívül zavarja, ha mindenki nézi, most, amikor másállapotban van. Amikor a főhercegnő észreveszi, hogy Erzsébet már nem jár le a kertbe, átmegy hozzá, lecipeli azzal, hogy kötelessége ilyen állapotban mutatkozni a világ előtt, hadd örüljön a nép a várható eseménynek. A fiatal császárnő irtózatossá találja a dolgot, amint maga mondja, általában kínosan érinti, ha megbámulják, mostani állapotában pedig egyenesen elviselhetetlennek találja. Ilyen körülmények között jótéteménynek érzi, hogy magára marad a kastélyban s kisírhatja magát. Erzsébet kétségbe van esve, de lehetőleg titkolja a férje előtt, nehogy megbántsa, egészen pontosan tudja, hogy a császár milyen mértékben függ az anyjától, de azt is tudja, hogyan szereti őt s ezért azon van, hogy ne állítsa két tűz közé. Azzal vigasztalja magát, hogy alapjában a férje is szenved az anyja túlsúlyától, akárcsak ő, de azért mégsem mer megszólalni. Hiszen Zsófia főhercegnő látja el a fiát tanáccsal mindenben, még a nagypolitika kérdéseiben is, ebben a vonatkozásban helyesli, követett oroszellenes politikáját, amely azonban mégsem hajlik egészen a nyugati hatalmakhoz, s megerősíti a fiatal császárt abban a törekvésében, hogy függetlenítse magát a nála jóval idősebb cártól. Az persze majd csak jóval később derül ki, hogy ezáltal két szék között a pad alá kerülnek és elveszítik valamennyi barátjukat. Egyelőre még úgy fest a helyzet, mintha Ausztria elég hatalmas lenne ahhoz, hogy akár a cárral is dacoljon. Erzsébet nem avatkozik a dolgokba, nem is ért hozzá, s úgy gondolja, hogy anyósa legalább ebben a vonatkozásban a helyes úton jár. A császárnőnek azonkívül mostanában éppen elég dolgot ad az állapota. Mutatkoznak a terhesség szokásos jelenségei. Július végén Ischlbe utaznak. Zsófia főhercegnő a Marstallier-féle villát vásárolta meg a fiatal párnak, s ezt aztán idővel császári villájává építik ki. Sisi Örül, hogy itt találja anyját, Karoly Tivadart és Nenét. Most aztán Zsófia hercegnő nem avatkozhatik bele a császárnő életébe olyan mértékben, ahogy Laxenburgban

tette. A nyár gyorsan múlik s Erzsébet tekintve a várható örvendetes eseményt, a tél folyamán sehol sem mutatkozik, ő meg a férje azt reméli, hogy mindjárt első gyermekük fiú lesz, de csalódás éri őket. 1855 március 5-én születik a császári pár első gyermeke, egy kisleány. Természetesen a császár anyjáról nevezik el. Erzsébetet meg sem kérdezik. Zsófia a gyermek keresztanyja s a gyermeket Zsófiának hívják. A keresztelő végeérhetetlen ceremóniák és nagy pompa közepette megy végbe. Valamennyi ország diplomatája résztvesz az ünnepségen. Csak Oroszország képviselője hiányzik. A cárt elkészeríti Ausztria és császárijának magatartása és még az ilyen politikátólmentes családi ünnepségen sem akar résztvenni. Mindenben Zsófia rendelkezik, ő választja meg a kisgyermek környezetét is, az anya úgyszólván sohasem maradhat magára a gyermekével. Amit Erzsébet mond, ami utasítást ad, másnap már megmásítják, s gyermeke nem az öröm forrása, hanem csak ellentmondásra, harcra és veszekedésre ad alkalmat.

Mínt hogy Erzsébet egyáltalán nem örül annak, hogy anyósát állandóan kislánya mellett láthatja, végül is feladja a harcot s csak nagyritkán néz fel a kisgyerekekhez, akit jellemző módon, nem a császárnő lakosztályának közvetlen közelében szállásoltak el. Kifelé persze gondosan titkolják ezeket az állapotokat. A népek semmi sejtelve az igazi helyzetről, csak a császárnő sugárzó szépségét látják, azokat a nagyszerű ruhákat, amiket visel, azt a pompát és azt a fényt, amely mindenüvé elkíséri. Egyre többen és többen fordulnak hozzá kérvényekkel, hogy járjon közbe a császárnál, a császárnő titkársága azonban a következő formulával utasítja el őket: „őfelsége nem óhajt semmiféle befolyást gyakorolni.“ 1855 nyarán különben is a konkordátum kérdése van napirenden. Erzsébet hithű katolikus, majdnem mindennap misére jár s eszeágában sincs, hogy olyasmit tegyen, ami kárára van a vallásának. De jól megfigyelheti, milyen óriási befolyása van az egyháznak anyósára, még politikai vonatkozásban is, s különösen, hogy milyen súlyosan esik latba az udvarnál Rauscher hercegérsek szava. Erzsébet nem csodálkozik, amikor nem sokkal később, 1855

A KIRÁLYI CSALÁD A
SCHÖNBRUNNI PARKBAN

Egykorú festmény

nyarán megkötik a konkordátumot, amely az államnak végtelenül fontos és hatalmas jogait ruházza az egyházra. Erzsébetnek az a bizonytalan érzése, hogy férje messzemenő módon mondott le a maga felségjogairól.

Ferenc József ezután is megtesz mindent, amit csak kiolvas a felesége szeméből, s ezért felszólítja, hogy 1855 június 21-én utazzék kedves szülőföldjére, még pedig házassága után most első ízben. Az egész hercegi család Erzsébet elé utazik s boldogan és lelkendezve viszi Possiba. Erzsébet kedves, de gyenge és fejletlen lánykorában hagyta el valamikor a kastélyt, s most elbűvölően szép, bájos és méltósággal teljesen fellépő asszonyként tér vissza. Egészsége kitűnő s napról-napra látni, hogyan lovagol minden időben, még szakadó esőben is, a Stambergi-tó partján. Erzsébetet ostromolja az anyja, mondja meg, hogyan érzi magát, mit élt meg, mi nyomja a lelkét. Erre Erzsébet elpanaszolja az anyjának és Nenének, mennyi bánatot okoz neki a császár anyja. Az első időben úgy érezte, mintha bocsánatot kellene kérnie Nenétől, most azonban mindez megváltozott, s könnyebb volt a szíve, ha testvére élne ott messze a Duna partján, ő pedig idehaza maradhatna helyette, Possenhofenben. Csak ne volna a császár meg a kis Zsófia; a férje szeretete meghatja, s kedves kis gyermekét jobban szereti mindennél a világon, mégha az az asszony egyre újból meg újból a két kedves ember közé és közéje ékelődik is.

Erzsébet távol van, de a császár kívánságára még innen is kénytelen levélben beszámolnia a császár anyjának magáról és gyermekéről. Levele mindig csupa formáság, rendszerint ezzel a megszólítással kezdődik: „Kedves anyósom“ s valamivel hűvösebben zárul: „a császárral együtt csókolja alázatos menyé Elise“. Nem nevezi édesanyjának, nem írja le a Sisi nevet, egypár tárgyilagos niondat, — így festenek Erzsébetnek Zsófia főhercegnőhöz írt levelei.

A császárnő visszatér Ischlbe, onnan pedig Bécsbe. A mindennapi élet s a mindennapi harc előlről kezdődhetik. Egy ízben 1855. december 14-én hirtelen váratlan ijedtségben van része. Erzsébet ezen a napon Schönbrunnba kocsizik négyesfogattal, a kocsiba nagyon meg-

bízható lovakat fogtak, hirtelen a Mariahilferstrasseban az egyik ló belegabalyodik a gyepelőbe, a két első ló megvadul, magával rántja a többit, a kocsis lezuhan a bakról, vadul, magával rántja a többit, a kocsis lezuhan a bakról s a négy ló gazdátlanul, vad iramban vágtat a kocsiban ülő császárnővel és Bellegarde grófnővel végig az utcákon. A grófnő már-már ki akar ugrani, de Erzsébet, aki egyszer már átélt ilyesmit Possenhofenben, visszatartja. A kocsi egy szomszéd utcába vágtat, ott egy éppen arrahaladó parasztkocsis keresztbeállítja az úton szekerét, a császári hintó paripái földrezuhanak, a kocsi tengelye eltörik, de Erzsébet és udvarhölgye sértetlen marad. Sápadtan és megrendülve hagyják el az összetört kocsit s bérkocsin térnek vissza a Burgba. Erzsébet még a jelenet hatása alatt áll, amikor a szörnyen megijedt császárnak elmeséli, hogyan úszták meg szerencsésen az esetet.

A császárnő és a főhercegnő torzsalkodásai egyébként tovább tartanak. A főhercegnő valósággal lefoglalta a császárnő kisleányát. A kis Zsófiát a császár anyjának lakosztályán helyezték el, amely egészen más emeleten van. Ha Erzsébet látni akarja a gyermekét, előbb mindig fel kell másznia a lépcsőkön, de még akkor sem lehet magára a gyermekkel, mert ott találja a nevelő- s a szolgaszemélyzetet, az úgynevezett kamarát, s azonkívül mindig az anyósát is, akiknek a főhercegnő megszokta mutogatni a gyermeket. Ez különösen bántja Erzsébetet éppen most, amikor újra anyai örömöknek néz elébe, s nehezeére esik a lépcsőt járni. Bizton reméli, hogy ezúttal fia lesz. Július 15-én reggel hét órakor szerencsésen és simán megszüli gyermekét. De nagyon elszomorkodik, amikor Ferenc József az ő félénk kérdésére kénytelen azt felelni, hogy ezúttal is újra lánya született, nem pedig fia.

— Talán azért van, — mondja jóságosan tréfálkozva a császár — mert nem fogadtad meg a pesti rabbi tanácsát és a szülés alatt nem szögeztetted ajtódra az ő héber versét.

Ezúttal a császárnő anyja vállalja a keresztanya tisztét, s az ő helyettesítésében Zsófia tartja keresztvíz alá a gyermeket. Az újszülött gyermeket Gizella névre keresztelik. Annak a Gizella Erzsébet nevű bajor hercegnő-

nek az emlékére, akit 955-ben az Árpád-házból származó Vajk magyar fejedelemhez, a későbbi Szent Istvánhoz adtak feleségül, nemsokkal azután, hogy ez megkeresztelkedett, ami tudvalevőleg kiindulópontja volt Magyarország krisztianizálódásának. Az egész monarchia csalódást érez, maga Ferenc József is, mégis megható az az érdeklődés, amellyel az örvendetes eseményt fogadják. A császárnő valósággal megdermed a csodálkozástól, amikor látja, hogy kisgyermek születése alkalmából egész szobára való ajándékot küldöttek a birodalom minden részéből.

Erzsébet kisebb lányának esetében azonban megismétlődik minden, ami a kis Zsófiával történt. Egyszerűen a Zsófia főhercegnő védőszárnyai alatt álló gyermeki kamrába kerül, ami azt jelenti, hogy éppen úgy elveszik az anyjától, akárcsak az elsőt. A gyermekek kezelőorvosa Seeburger doktor, akinek utasításait szolgálai módon tartoznak követni, teljesen a főhercegnő vizein evez. Állását a főhercegnő bizalmának köszönheti, akárcsak Grüne. Vele is állandóan összeütközésbe kerül a császárnő. Erzsébetet mértéktelenül elkészeríti, hogy boszszankodnia kell, valahányszor látni akarja tulajdon gyermekeit. Lehetetlen, természetellenes állapot ez. Erzsébet kérve-kéri a férjét, hogy vessen véget ennek az állapotnak azáltal, hogy a kis Zsófiát meg Gizellát mostani burgeli lakásából olyan szobákba költözteti, amelyek egy emeleten vannak a császárnő szobáival, s közvetlen kapcsolatban állanak velük. S annál inkább követeli ezt, mivel a kis Zsófia több ízben igen rosszul volt és ismételten hányt, anélkül, hogy Seeburger igazi okát tudta volna adni, hogy miért. A császárnő most második gyermekének születése után legszebb szépségében pompázik. A császár jobban imádja, mint valaha, s ezúttal enged. Levelet ír az anyjának, elhatározta, hogy a gyermekeket a Burg Radetzky-szobáiban szállásolja el, mert ezek tágasabbak és használhatóbbak, s a császárnőnek sem kell lépcsőkön járnia, hogy felmehessen hozzájuk. A levelet augusztus 30-án küldi el, mert mindketten tartanak kissé a hatásától s a császári pár szeptember másodikán megvalósítja azt a régi tervét, hogy beutazza Karinthiát és Steiermarkot.

Így legalább együtt tölthetik ezt a tizenkét napot anélkül, hogy az anyósuk beléjük köthetne.

Utazásuk legszebb napja, amikor megmásszak a Grossglocknert. Heiligenblutban megállapodnak, ez a világ egyik legmagasabban fekvő helye. A császárnő, aki úgy szereti a természetet, el van ragadtatva a szeme elé táruló nagyszerű látványtól. A császár mindennél jobban szereti a hegységet, ő is el van ragadtatva, s örül, amikor látja fiatal felesége lelkesedését. Ezúttal Erzsébet befolyása kerekedik felül, mint mindig, amikor Ferenc József felszabadul az anyja közvetlen hatása alól. S ez most nagyon fontos, mert augusztus 30-án kelt levelükre gyors egymásutánban két haragos levelet kaptak Zsófia főhercegnőtől, még útközben. Zsófia főhercegnő fel van háborodva attól a gondolattól, hogy elvegyék tőle és másutt helyezték el a gyermekeket. Minden szava a császárnőnek irányuló hegyes tőr. Igen, Zsófia főhercegnő azzal fenyegetődzik, hogy elhagyja mostani lakását, sőt mindenestül kihurcolkodik a Burgból.

Ferenc József egyelőre nem válaszol. Utazása közben is bécsi aktakötegekkel gyötrik, négykor reggel mindig fel kell kelnie és minden szabad pillanatát az akták elintézésére fordítania. S ezenkívül az ember szívesen halogatja a kellemetlen levelekre adandó kényes válaszokat. Most azonban ráfanyalodik. Első ízben nem teljesíti anyja kívánságát, megmarad a mellett, hogy a gyermekeknek át kell költözniök. Egy pár szóval elintézi Zsófia főhercegnőnek azt különben helytálló ellenvetését, hogy a gyermekeket új lakásukban nem érné a nap, s aztán alázattal kéri Zsófia főhercegnőt, legyen elnézéssel Sisi megítélésében, mert hogyha féltékeny is, kétségtelenül odaadó feleség és jó anya. — Leplezetlenül beszél arról, milyen kínszen érintette a szülőket, hogy gyermekeiket valósággal bezárták a főhercegnő lakásába, s azt is megjegyzi, hogy az a sok mutogatás az apának sincsen ínyére, mert csak hiúkká teszi őket. Zsófia főhercegnő megrémül, már látja, hogy siklik ki a fia lassan, de biztosan az ő kezéből, megeshetik, hogy nemsokára talán más vonatkozású dolgokban is kisiklik belőle, nemcsak ezekben, amelyek legnagyobb mértékben személyi jellegűek. Erzsé-

bet, a szép asszony, pillanatnyilag győzött, s szívéen találta a becsvágyó anyát. Ennek aztán az a következménye, hogy a két asszony között most már teljesen tűrhetlenné válik a viszony. Ezúttal az anya meg a fiatal feleség harcol a császárért. Zsófiának látnia kell, hogy a szépasszony egyre növekvő befolyással van a fiára, de az az aggodalma, hogy a politikai vonatkozásokban sem hallgat többé a szavára, egyelőre alaptalannak bizonyul. Erzsébet nem ért a politikához, s egyelőre nem is érez becsvágyat magában arra, hogy a politikába avatkozzék, ezért Ferenc József lelkében és gondolatvilágában még mindig az anyja meggyőződése tükröződik, akárcsak azelőtt. Az igaz, hogy mindeddig nem sok sikerrel járt ez a meggyőződés. Ausztria a krímháború, idejében tanúsított magatartásával örökre eljátszotta Oroszország barátságát. Lesz idő, amikor szörnyű módon válik valóra Meyendorff orosz követnek egy nyilatkozata, amelyet 1854-ben tett Bécsből való elutazása pillanatában:

— Csak a fiatal császárt sajnálom, mert politikájával mélyen megsértett bennünket, oroszokat, hogy számolhat vele: nem lesz többé egyetlen nyugodt órája, amíg él.

E nyilatkozat óta Ausztria orosz-politikája nem fordult barátságosabbra. Hogy egész Németország meg a centralizált Ausztria egyetlen hetvenmilliót számláló birodalommal egyesüljön, Zsófiának ez az álma szintén távolabb áll a megvalósulástól, mint valaha. S a mellett a császárság belseje veszedelmesen forrong. Sötét s komor tekintet esik a jövődőbe.

ASZERETETREMÉLTÓSÁG
POLITIKÁJA

1856 — 1858

Tekintve Ausztria kedvezőtlen világpolitikai helyzetét, Ferenc József már-már hajlandó hallgatni azokra a tanácsadóira, akik azt mondják, hogy lelkileg újra meg újra meg kell nyernie az elkedvetlenített Magyarországot s a lombardiai-velencei királyságot.

Ferenc József azt tapasztalta Csehországban és Karinthiában, hogy szeretetreméltó felesége mindenkit elbűvölt és azt remélte, hogy Olaszországban is ez lesz a helyzet. Erzsébet helyesli az útiprogrammot, így legalább néhány hónapra megszabadul az otthoni elviselhetetlen állapotoktól. Azután meg nem is tudja, hogyan fest valójában a helyzet odalent. Csak egy dolog esik nehezére, megválni gyermekeitől éppen most, nem sokkal azután, hogy ilyen féldiadalt aratott az anyósán. Mert gyermekei ezzel teljesen ki vannak szolgáltatva neki. A főhercegnő uralma, a császárnő meggyőződése szerint, egyébként sem vált javára Zsófia lányának. Amikor karinthiai útjáról visszatért, a kis gyermek sápadt és sovány volt. Ezért a császárnő elhatározza, hogy anyósa tanácsa ellenére is, magával viszi Olaszországba, s hogy csak a kis Gizellát hagyja Bécsben.

Milánóból írt levelek azt jósolják ugyan, hogy az utazással nem lesz semmi baj, de a politikai helyzeten aligha lehet változtatni. Az olaszok továbbra is kitartanak tervszerű ellenkezésük, s az osztrák uralom ellen irányuló tehetetlen gyűlöletük mellett.

A császári pár 1856 november 17-én mégis elutazik Velencébe, Trieszt érintésével. Laibachban a császárnő többek között az orsolyakolostort is meglátogatja. Éppen csakhogy körülvezették benne, s Erzsébet máris azzal a

kérdéssel fordult a főnöknőhöz, vajjon nincsenek-e a kolostorban szerencsen lányok, akiket úgy vásároltak Kelet rabszolgavásárait, hogy aztán felszabadítsák őket, ahogy az apja tette a négerfiúkkal. Amikor a főnöknő azt feleli, hogy három ilyen szerencsen lány is van a kolostorban, a császárnő tüstént előhívhatja őket, édességet ajándékoz nekik, eljátszik velük, megfeledekzik a főnöknőről, apácákról, a gyermekekről s környezetéről, s minthogy legfőbb ideje, hogy egyebüvé is ellátogasson, figyelmeztetik, hogy jó lesz indulni. Esterházy főudvarmesternő teljesen Zsófia főhercegnő szellemében gondolkozik s ezért egy kissé felháborodik az eseten. Erzsébet csak nevet, ami fokozza a grófnő felháborodását.

A kis Zsófia előre utazik Velencébe, a császári pár pedig november 20-án megérkezik a Trieszt felett emelkedő Opcšina magaslatra, ahonnan meglepő kilátás nyílik a csodaszép kék Adriára és a sugárzó napfényben meglobogódíszben pompázó kikötővárosra. Mint mindenütt, ahol a császár megfordul, itt is ünnepélyesen fogadják, díszszemlékkel, ebédekkel és díszelőadásokkal várják. Színre minden ragyogóan fest, de még az előadások alatt hatalmas tűz ütött ki a városházán, állítólag véletlenül meggyulladt az ott felhalmozott s az esti kivilágításra szánt bengáliai tűz. Bóra járás van, a bóra nem valami erős, mégis vele okolnak meg két másik furcsa esetet. A Galeggiantén, így hívják azt az óriási dísztutajt, amelyet a császár rendelkezésére bocsátanak olyankor, amikor a kikötőt járja, hirtelen ezer meg ezer darabra törik egy kristályüvegből készült hatalmas császári korona.

A császárnő előtt lehetőleg titkolják, a rosszindulatú szabotázsról szóló kósza híreket, de még sem maradhat előtte titokban, hogy már Triesztben sem fest a helyzet úgy, ahogy kellene. Mi lesz majd Velencében és Milánóban, gondolja magában.

A lagúnák városában hónapok óta lázasan készülődnek a császári pár fogadtatására s ottani tartózkodására. Közben itt is gyakran meglehetősen furcsa nehézségek merülnek fel. A királyi palotát rendbe kell hozni és ekkor kiderül, hogy a nagy étterembe szőnyeg kell. A terem fehér és piros színű s titokzatos befolyások eredménye-

képpen, zöld szőnyeget választanak. A hatóság csak akkor veszi észre, hogy az egész terem az olasz trikolór színeiben pompázik, amikor már befejezték a munkát.

Üggyel-bajjal elkészültek mindennel. A császári pár november 25-én Velencébe érkezik. Itt is nagyon pompás antik Galeggiante várja őket, aminőt a dogék használtak valamikor ünnepélyes alkalmakkor, csak hogy aggasztóan bizonytalan, ingadozó alkotmányról van szó. A hatóságok mindent elkövettek, ami tőlük telt, hogy minél ragyogóbb fogadtatást mímeljenek. A fogadtatással nem is lenne baj, pompásnak is elég pompás, csak ne kellene a császári párnak az egymás hegyén-hátán álló tömeg fagyos hallgatása közben a Márkus-templomba mennie, amikor kikötnek a Piazzettán. Egyetlen evvívát sem hallani, csak az osztrák tisztviselők vagy tiszték éljeneznek és hurráznak. Az angol főkonzul a fejét csóválja, a népet egyetlen egy érzés hozta ide, jelenti Londonba, a kíváncsiság, látni szeretnék a császárnőt, mert csodálatos szépségének a híre természetesen idáig is eljutott.

Erzsébetnek valóságos kín követni a férjét, amikor a Piazza San Marcón a templomba mennek. A felségek a császári palotában szállnak meg. Ez az épület ízléstelenül berendezett valóságos labirintus. Erzsébet csak bajosan igazodik el benne. A császári pár gyakran sétálgat Velence utcáin. De mihelyt valaki éljenezni próbál, a körülállók tüstént elfojtanak minden efféle kísérletet, ha még oly erőtelen is. A tömegek megmaradnak szándékos hallgatásuk mellett. Elsősorban a nagy nemesi családok maradnak a várostól távol.

November 29-én a császári pár fogad. Ekkor kiderül, hogy nem jöttek el a Pisani-, a Dollin-, Guistinian-családok és velük együtt sok más sem jött el. A százharminc patrícius közül mindössze harminc jelenik meg, hogy hódoljon a császárnak. A hölgyek többen vannak, csak hogy ők jósokáig meg fogják emlegetni ezt az ünnepséget. Mihelyt a szép asszonyok — nagy történeti nevek hordozói — kiszálltak a gondolákból, kénytelenek pompás udvari ruháikban a szorongó tömeg között gyalog megtenni azt a kétszáz méteres utat, amely a palota kapujáig vezet. Ezalatt a legkeserűbb szitokszavakkal és sér-

tésekkel illetik őket, Erzsébet minderről nem tud. De viszont érzi, milyen fagyos levegő fogadja, amikor megjelenik a Teatro Feniceben. Alig akad valaki, aki köszöntené. A legelőkelőbb családok páholya üresen áll.

A császár meg a császárnő nem csodálkozik rajta, várták, hogy így lesz. Most aztán az a feladat hárul rájuk, hogy az embereket tőlük telhetőleg jobb belátásra bírják. Erzsébet megtesz mindent, ami szeretetreméltóságától és bájától telik. Pedig nehezére esik, hogy megértesse magát az emberekkel. Hesseni Sándor herceg, az orosz cárnő fivére, aki az olaszországi osztrák hadseregben szolgál, azt találja ugyan, hogy a császárnő „*jolie comme un coeur*“, de mosolyog bevágott kis olasz frázisain meg nem valami folyamatos francia beszédén. Asszonyi szépsége iránt persze a velenceiek is fogékonnyak, csakhogy ez független az ő politikai tartásuktól. Minél tovább időzik a császári pár a városban, annál jobban felenged a lakosság. Itt-ott már akadnak emberek, akik barátságosan köszöntik őket; amikor a császár december 13-án amnesztiát ad s a lefoglalt birtokokat feloldja a zár alól, valóban lényegesen javul a helyzet. Sőt másnap hangos s megújuló tapsal fogadják Ferenc Józsefet és Erzsébetet a Teatro Feniceben.

Kedves kis eseteket említenek, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a hangulat kedvezőbbre forduljon. Amikor a császári pár egy ízben Velence egyik terén sétál, egy ember közeledik feléjük, kérvénnyel a kezében.

— Tessék ezt a palotában átadni — véli a császár.

— Egyszer már megpróbálkoztam vele, felség, de elutasítottak — feleli a kérvényező, egy Jura nevű volt tiszt, aki résztvett az 1848-iki forradalomban s emiatt őrnagyi nyugdíját vesztette.

— Itt nem foglalkozhatunk hivatalos ügyekkel, — mondja a császár — keressen fel a palotában.

— Attól tartok, hogy nem fognak bebocsátani — válaszolja a tiszt. A császár már-már tovább megy, Erzsébet azonban kérő pillantást vet rá és így szól:

— Add oda neki a fél kesztyűdet, akkor azután megparancsoljuk, bocsássák be a fél kesztyű tulajdonosát.

Így is történik. Az őrnagy újra megkapja a maga nyugdíját, a históriának gyorsan híre megy. Rokonszenvesen ítélik meg. Az angol főkonzul is számontartja a javuló hangulatot, s ő a császárnő ifjúságának, ritka szépségének, bájának s szeretetreméltóságának tulajdonítja, csakhogy szerinte mindez független a politikától. Ezen a téren még a császári pár rokonszenves modora sem képes változást előidézni. A császárnő testileg sem érzi jól magát ebben a légkörben. Az enyhe éghajlat nem szolgál a javára, s ő, aki oly szívesen lovagol s barangol erdőn, mezőn, elsősorban a testi mozgásnak érzi a hiányát, mert ha Velencében kilép az utcára, majdhogy agyon nem nyomja a néptömeg, s azonkívül állandóan tartani kell attól, hogy merényletet követnek el ellene, vagy legyalázzák. Erre azonban nem kerül sor.

A karácsonyi ünnep gondokat okoz a császári párnak. A fenyőfa drágakincsszámba megy Velencében. Úgy kell szerezni egyet a botanikus kertből. A császár és a császárnő általában meg van elégedve velencei tartózkodásával, de némi aggodalommal néznek a továbbutazás elé. A nép hangulatáról szóló hírek nem biztatnak valami jóval. A milánói nemesség, ha lehet, még megbízhatatlanabb, mint a velencei.

Az újévet még Velencében töltik, majd január 5-én Vicenzán keresztül Veronába utaznak. Mindenütt ugyanaz a kép. A vidéki lakosság meg az egyszerűbb osztályokhoz tartozó városi polgárok eléggé barátságosan viselkednek. A magasabb középosztály és a legfelsőbb körök viszont jól megfontolt, hűvös és tartózkodó magatartást tanúsítanak. Vicenzában egészbenvéve két nemes hölgy mutatattja be magát. Veronában valamivel kedvezőbbén fogadják őket. A veronaiak január 9-én ünneplik a Bacchanale dei Gnocchinak nevezett nemzeti ünnepüket, s élnek az alkalommal, hogy nevetségessé tegyék a császári párt és a legmagasabb tisztviselőket.

Régi szokás szerint a nép ujjongása közben gnochchival etetik a legmagasabb tisztviselőt, ebben az esetben Jordis báró helytartót. Ez úgy érzi, hogy megközelíthetlensége csorbát szenvedett, de még a császár is együtt nevet a tömeggel. Csak amikor a tömeg ironikus újjon-

gása közben őt magát is megkínálják, látja, hogy tréfa és farsangi öröm ürügye alatt ki akarják kezdeni a császári pár méltóságát. Erzsébet és férje meglehetősen vegyes érzelmekkel távozik erről az egyébként ártalmatlan nemzeti ünnepről s így is tér vissza szállására.

A legridegebben Bresciában fogadják őket, ahová 11-én érkeznek. Itt még nem felejtették el Haynau kegyetlen eljárását. Fagyos némaság kíséri a császári menetet a Palazzo Fenaroliig. A császárnő szeme könnybe-lábad, amikor látja férje gondterhes arcát.

Milánóban a hatóságok mindent elkövettek, hogy a fogadtatás ne fadjuljon nyilvános botrányá. A környék lakosságára nyomást gyakoroltak. Erre a napra berendelték a városba. Ezer meg ezer embernek egy lírát fizetnek fejenként, azt híresztelik, hogy a császár amnesztiát ad s leszállítja az adókat, mihelyt a városba érkezik. Az emberek kíváncsiak és szeretik a látványosságot. Ennek is meg van a hatása.

Amikor a császári pár megérkezik, óriási ember-tömeg lepi el a palotához vezető utcákat. Hellyel-közzel egy-egy zsebkendő leng a parancsszóra benépesített balkonokról, de a nézők óriási többségének hallgatásával szemben tehetetlenek bizonyul a rendőrség. A legsúlyosabb feladat azonban, hogyan töltsék meg estére a világhírű Scala óriási nézőterét. A rendőrség intézkedésére mindenki tartozik bejelenteni, vájjon igénybeveszi-e a páholyát vagy sem? Különben tisztviselőket, rendőrtisztviselőket és tiszteket kénytelenek a páholyokba ültetni. A milánói előkelő társaság szolgaszemélyzetét küldi a páholyokba. S az előadásoknál meg a fogadásoknál is csak egy-ötöde jelenik meg a milánói udvarképes nemességnek. Erzsébet mindezt kritikussal látja, mint a férje. Ferenc József még mindig azt reméli, hogy feleségének szépsége és bája, mely a milánóikra sem marad hatás nélkül, s azután az amnesztia meg az adóelengedés, amelyet ezúttal is tábornokainak a tanácsa ellenére rendelt el, majd hasonló hangulatváltozást idéz elő, mint Velenében. Csakhogy Milánóban mindez nem változtat a társaság tartásán. Mivel az udvari hangversenyeken csak nagyon kevés nemes hölgy vesz részt, kétszázötven pol-

gári származású s a kereskedő osztályhoz tartozó hölgyet hívnak meg, de közülük is csak huszonhatan jelennek meg.

Károly Tivadar ismételten megtárgyalja a császárnővel az olasz tartományokban uralkodó szomorú helyzetet. Egyre újból meg újból kénytelen látni, hogy a palota kapui előtt meg a dóm lépcsőjén álló tömeg némán fogadja a kikocsizó császárnőt, sőt még csak a kalapját sem veszi le.

Zsófia főhercegnő aggodalommal hallja az Olaszországból érkező híreket. Közte meg a menyé között fennálló feszült viszonyt is kellemetlennek találja, mivel szívvel-lélekkel csüng a fia boldogságán és boldogulásán és minden, amit tesz csakis túlhajtott anyai szeretetében gyökerezik. Közeledni próbál a császárnőhöz és elküldi neki a kis Gizella képét.

Erzsébet sietteti a hazatérést. Milánó ellenséges légkörében nagyon kellemetlenül érzi magát, s azonkívül vágyódik kis gyermeke után, akit már oly rég nem látott. Ferenc József és Erzsébet március 2-án elutazik Milánóból, az utcák nem élénkebbek a szokottnál, a lakosság tökéletes közömbösséget színlel. Még nem utazhatnak egyenesen haza, látogatásokat kell tenniök a különböző városokban, elkerülhetetlen ünnepek várnak rájuk, aminek kellemetlenségét még fokozza a lakosság ellenséges érzülete. A császárnő már unja az örökös öltözködést és cifrázkodást, annál is inkább, mivel a krinolin divatja a képzelhető legkényelmetlenebb valami.

A hazatérő császári pár megcsodálja az ezernyi lámpától megvilágított adelsbergi cseppkőbarlangot termeivel, merész hídjaival, gótikus templomaival és oszlopaival. Most azután hazafelé visz az út.

Ferenc József és a felesége örül annak, hogy újra odahaza lehet. Amit láttak, nem volt valami megnyugtató. A császár fivérét, Miksa herceget, nevezte ki Olaszország helytartójává, és azt reméli, hogy a herceg tapintata Isten segítségével egyengetni fogja majd a nehéz terepet. A milánói éghajlat valamivel kedvezőbb volt, s Erzsébet egészsége tetemesen javult. A kis Zsófiának is használt a milánói élet. Viszont bosszantó a milá-

nóiaknak az az állítása, hogy a császári pár csak azért hozta magával a kisgyermeket, hogy merényletek ellen biztosítsa magát. Erzsébet viharosan köszönti kis baby-jét. Csakhogy ez az anyja távollétében teljesen a nagyanyjához szokott. Erzsébet fájdmában igazi barátaihoz, az állatokhoz menekül. Nagy kutyákkal veszi körül magát, s legszívesebben lovai körül tartózkodik. Lovagol, eteti, gondozza őket, s akad olyan, hogy úgy követi, akárcsak egy uszár.

Erzsébetnek feltűnt, milyen rossz véleménye van a főhercegnőnek mindarról, ami magyar. Márcsak azért is rokonszenvez Magyarországgal, noha még sohasem járt ott. Környezetének többi tagja is egy húron pendül Zsófia főhercegnővel. Esterházy főudvarmesternő, özvegy léteére ugyan híres magyar nevet visel, csakhogy ő a Liechtenstein-családból származik és Magyarországhoz egyébként semmi köze. Lamberg grófnő a Pesten meggyilkolt tábornok lánya, s tőle, Isten tudja, nem lehet kívánni, hogy barátságos érülettel viseltessék Magyarországot iránt.

Erzsébetnek az a titkos vágya, hogy egyszer majd maga válogatja meg a környezetét, amellyel nap-nap után, reggeltől estig együtt kell lennie. Mert sehosem szorítják Erzsébetet jobban a spanyol udvari élet bilincsei, mint éppen itt, a mindennapi érintkezésben. Az ország nagy nemesi családjai valósággal áthatolhatatlan fallal veszik körül a császári párt. Aki nem tartozik hozzájuk, nem igen kerülhet a császári pár közelébe, ha személyszerint még oly értékes is. Pontosan meg van állapítva, ki léphet a császárnőhöz. Az ország legnagyobb történelmi családjainak mindössze huszonhárom férfi- és kétszázhuszonkilenc hölgy tagja élhet az úgynevezett ^{na}gy „bejáratosság“ jogával, azaz fogadónapokon akkor jelenhetnek meg, amikor kedvük tartja. Erzsébet ezt elviselhetetlennek tartja. Beszélni szeretne mindenkivel, aki megtetszik neki, s mindenkivel, aki érdekli. A főnemesség tagjai állandóan csak egymással érintkeznek, s így megszokták, hogy általában csak családi dolgokról beszélgessenek. Erzsébetet mindez márcsak azért sem érdekli, mert nem ebben a körben nőtt fel s idegenből

ültették át ide. E miatt mintegy önkénytelenül feszült viszony keletkezik a császárnő és a főnemesség között, amely politikailag is centralisztikus osztrák felfogást vall s így inkább Zsófia főhercegnőnek a császárnővel élesen szembehelyezkedő híveihez hajlik. Ide tartozik mindenekelőtt a császár környezetének mértékadó férfitagja, Grünne gróf főhadsegéd. Ez az ember már-már mindenható lett a hadseregben, úgyhogy az a tréfa járja, hogy a hadsereg „grünn“ katonákból áll, nem pedig „schwarzgelbek“-ből. Ezekben a körökben ellenszenvvel viseltetnek a központosított Auszriától idegenkedő Magyarország iránt, mert ez nem hajlandó amúgy egyszerűen, tartomány gyanánt, beolvadni az összbirodalomba, hanem meg akar ugyan maradni Ausztria mellett, csakhogy egyenrangú félként.

Bach báró belügyminiszter a forradalom leverése óta az egységes Ausztria tulajdonképpen feje, mostanában azon a véleményen van, hogy tenni kellene valamit, Olaszország után jó lenne Magyarországra is ellátogatni, talán sikerül ezen a réven megengesztelni és amnesztia meg előzékenység révén megnyerni a magyarokat. Mindez persze nem érintené az alapeszmét. A császárnak eltökélt szándéka, hogy egy hajszálnyit sem enged belőle. Minthogy ösmerik a magyar nép jellemét, azt remélik, hogy a császárnő szépsége és szeretetreméltósága, ha lehet, még jóval gyűjtőbb hatással lesz rájuk, mint az olaszokra. A császári pár elutazását családi háborúság előzi meg. Erzsébet magával akarja vinni a gyermekeket Pestre, hogy egyszer végre Zsófia főhercegnő híján örülhessen nekik. Zsófia főhercegnő persze természetesen be nem tenné a lábát Magyarországra. Félti a gyerekek egészségét, Erzsébet azonban e félelem mögött nem lát mást, csak anyósának azt a régösmert törekvését, hogy elidegenítse tőle a gyermekeket. A császárnál azonban érvényesíti a maga akarátát.

Mihelyt Magyarországon értesülnek a küszöbönálló látogatásról, tüstént jelentkezik az a bizalmatlanság, amelylyel Ausztriával és uralkodó módszereivel szemben viseltetnek. Végül azonban mégis csak sikerül úgy rendezni a dolgokat, hogy amikor a császári pár 1857 május 4-én a Dunán

Budára érkezik, tűrhető pompával, de éppenséggel nem valami szívesen fogadják. Erzsébet el van ragadtatva a magyar főváros tájképi szépségétől. Lelkesedéssel vesz tudomást arról a bámulatról, mellyel lépten-nyomon fogadják, még pedig a politikai feszültségtől függetlenül. Hízeleg neki, milyen leplezetlen elragadtatással fogadja a nemesség és nép az ő szépségét, különösen olyankor, amikor lóháton mutatkozik a Városligetben vagy pedig a díszszemléken.

A császári pár május 3-tól 13-ig marad Pesten, s noha ez az idő mindenféle ünnepekkel van kitöltve s noha Erzsébet irtózik tőlük, mégis különösen jól érzi magát itt, és az a rokonszenv, amely szeméből a magyarság iránt sugárzik, mintegy önként szeretetet és szíves érzést vált ki a magyarságból. Magyarországon már régóta tudják, hogy ellentétek választják el a császár anyját Erzsébettől. Ismerik Zsófia főhercegnő tartását, nem tudják elfelejteni, milyen szerepet játszott a forradalom idején, s minden magyarnak az a homályos érzése, hogy talán sikerül a magyar nemzetnek a császár környezetében Erzsébet személyében barátot, sőt talán szövetségest szerezni. Ezért kettős buzgalommal igyekeznek kellemessé tenni a császárnő pesti tartózkodását. Ferenc Józsefet nagyobb tartózkodással fogadják. Igaz, hogy amnesztiát adott, de a kivégzetteket nem lehet életrekeltetni, s a császár még mindig ellenzi a nemzet legforróbb vágyait. Csakhogy nehéz dolog a császárnőt szeretni, ugyanakkor pedig a császárt nem szeretni. Nem teljesíti ugyan annak a százhuszonhét konzervatív nemesnek tervezetét, akik azt kérik tőle, hogy lépesse újra életbe a magyar alkotmányt, de azért mégis csak teljesül Bach reménye, s a császárnak is jut valami a feleségének szánt szíves érzületből.

Ekkor olyan esemény történik, amely látszólag igazolja Zsófia főhercegnő aggodalmait, melyeket a császári pár elutazása előtt nyilvánított. Úgy volt, hogy a császári pár május 13-án folytatja útját Magyarország belsejébe. A kis Gizella megbetegszik. Láza és hasmenése van. Az utazást elhalasztják. Gizella aránylag gyorsan újra meggyógyul, csakhogy május 19-én hasonló tünetek mutatkoznak a kis Zsófiánál. Seeburger udvari tanácsos eleinte azt ál-

lítja, hogy a fogzástól van, de bajos feltételezni, hogy igaza van. Már csak azért sem lehet igaza, mert a kis gyermek széke nyálkás és epével kevert.

„A kicsi állandóan kiabál és sír, hogy az embernek megreped tőle a szíve“ — írja Ferenc József az anyjának. A kislány szánalmas színben van, szülei magánkívül vannak, különösen Erzsébet, akinek eszébe jut az utazást megelőző vita. Kishitűen néz a jövő elé, különösen mivel Seeburgert teljesen értéktelen embernek tartja. Amikor azonban csakugyan tartós javulás áll be a betegállapotában, a császárnő hallgat a rábeszélésre, hogy csak utazzanak, mert az ország várva-várja őket, már a legnagyobb költségekbe verte magát, s ezért nem szabad, hogy most csalódás érje.

Május 23-án Jászberénybe utaznak. A császárnőnek bizonyára öröme telnék a nagyszerű lovakban, a pompás nemzeti viseletbe öltözött szép emberekben, akik sorfalat állnak az út mentén, csak ne aggasztaná gyermekeinek a sorsa. Május 28-án Debrecenbe érkeznek a magas látogatók. Itt éri őket Seeburger távirata, amelyben rácafol minden eddigi jóslatára s aggasztó híreket közöl a kis Zsófia állapotáról. Tüstént megszakítják az utazást és a legrövidebb úton visszatérnek Pestre. Mihelyt megérkeznek, Erzsébet tüstént gyermekéhez siet. A gyermek nagyon rosszul van, szerfelett gyenge, szeme fénytelen. Seeburger nagyon meg van szeppenve, s Erzsébet faggatására csak annyit mond, hogy nem hagy fel a reménnyel.

Vad fájdalom fogja el a fiatal anyát, egy pillanatra sem távozik a szeretett kis gyermek betegágya mellől. Minden hiábavaló, nem vethet gátat a közeledő végzetnek. Tizenegy órán keresztül követi félelemtől remegő szívvel szeretett kisgyermeké szenvedéseinek és haldoklásának különböző fázisát. Az orvosok tehetetlenül nézik, kifogytak a bölcseségükből, este féltízkor a kisgyermek kiszenvedett. Mindössze két évet élt. Erzsébet sírva fogja le két szemét.

„Kislányunk az égben van, — táviratozza a császár szüleinek — meg vagyunk semmisülve. Sisi megadással törődött bele az Úr akaratába“. — Csakhogy valójában nem így fest a helyzet. Erzsébet teljesen kétségbe van esve,

A KIRÁLYNÉ VELENCÉBEN

1862

Festmény után

panaszkodik önmagára meg a világra, hiába beszélnek a lelkére, hogy a szerencsétlenség bárhol megtörténhetett volna és hogy senkit sem érhet szemrehányás.

A magyarországi útnak vége. Május 30-án visszatérnek Laxenburgba. A szomorú esemény, legalább politikai vonatkozásban kedvező hatással jár. Személy szerint és emberileg mindenütt a legmelegebb részvétellel tekintenek a császári párra, ott is, ahol politikailag haragusznak rája. A magyarság ellenséges érzülete legalább pillanatnyilag le van szerelve.

Erzsébet reggeltől estig sír, állandóan a maga babyjét emlegeti, s különösen szörnyű, újra találkoznia Zsófia főhercegnővel. A főhercegnő tiszteli a császárnő fájdalmát, tapintatosan erőt vesz magán, Erzsébet a főhercegnő minden rendelkezéséből és minden szavából mégis azt a leplezett szemrehányást véli kiolvasni, hogy a szerencsétlenség nem történik meg, ha hallgat a tapasztalt asszony bölcs tanácsára. Erzsébet még csak tizenkilenc éves, de az az érzése, mintha már egy évtizede lenne férjnél. Éppen azért nem érti, hogy Zsófia még mindig úgy bánik vele, ahogy értelmes, öreg asszony szokott egy nagyon csinos, magasrangú, de teljesen tapasztalatlan gyermekkel. Erzsébet kétségbeesett állapota arra bírja az anyját, hogy három testvérével Laxenburgba utazzék, s ha lehet, jobb kedvre derítse s szórakoztassa. Erzsébet mindenképpen rászorul, mert fájdalma olykor egészen szokatlan méreteket ölt. Amióta tudja az eszét, nem szerette a társaságot, most a császáron kívül úgyszólván senkit sem bocsát a maga közelébe, úgyszólván mindig egyedül akar sétálni és lovagolni, s teljesen begubózódik. Ebben az állapotában szó sem lehet róla, hogy a császár vele együtt utazza be Magyarországot. A császár ezért egyedül utazik, ami természetesen korántsem jár a kívánt hatással.

Mindazáltal Ferenc Józsefet mostanában nehezebb rávenni arra, hogy szigorúbb rendszabályokhoz folyamodjék Magyarországgal szemben. Számos emigráns forradalmárnak már most is megkönnyítik a hazatérést. Többek között Andrássy Gyula gróf is visszatér Magyarországra. Számkivetése alatt aránylag kellemesen élt Párizsban. Anyja bőven ellátta pénzzel, az elegáns fiatal gróf lelkes

hódolója a szépnemnek. A legelőkelőbb házakban szívesen látják. A párizsi hölgyek agyonkényeztetik a fiatal forradalmárt s csak úgy emlegetik, hogy „le beau pendu de 1848“. De ő nem vesz részt Kossuth londoni áskálódásai-ban az osztrák kormány ellen, sőt nyilvánosan helyesli hazája meg Ausztria kibékülését.

Bécs figyelemmel kíséri az emigránsok külföldi tevékenységét. Jóleső érzéssel veszi tudomásul, amikor Andrássy, aki haragszik az 1848-ban hazája ellen hadrakelt Oroszországra, felhívja a figyelmet arra, hogy Magyarországnak legfőbb érdeke, hogy ne a cári birodalom uralkodjék a Dunán meg a Fekete-tengeren. Andrássy véleménye megegyezik a bécsi kormánynak akkori oroszellenes irányával. Andrássy gróf közben 1856-ban feleségül vette a gazdag Kendeffy Katinka grófnőt, akinek családját Ausztriában politikailag teljesen kifogástalannak tartják. Így aztán az egykor in effigie felakasztott Andássy Gyulának 1857 júniusában megengedik, hogy büntetlenül hazatérhessen; lefoglalt birtokait feloldják a zár alól.

A császári család körében megvitatják mindezeket a dolgokat. Elmúlik a szomorú nyár. Csak egyetlen egyszer akad olyan hír, amely elhessegeti a császárnő komor gondolatait: amikor arról értesül, hogy Mária húga eljegyezte magát Ferencsel, Nápoly és Szicília trónörökösével.

Odahaza Erzsébet ezután is állandó, noha leplezett harcot folytat a környezetével, csakúgy, mint eddig. Kislánya halála után azon van, hogy Seeburger udvari tanácsost kiemelje a nyeregből, de Zsófia főhercegnő meghiusítja. Seeburger kezeli a császárnőt, noha ez nem szereti. Ebben az időben éppen csontkinövése támadt a kezén. Seeburger két ezüst húszast tesz rá, szorosan összeköti a császárnő kezét, s azt reméli, hogy az ezüstpénzek által kifejtett nyomás révén sikerül eltüntetnie a csontkinövést. Erzsébet két napig tűri, akkor azonban igen erős fájdalmai vannak, ezért leveszi a pénzeszkötést s egyszerű masszírozással segít magán.

Novemberben a császári pár újból a Burg egy másik részébe költözik, mivel a régi lakás nagyon is szo-

morú emlékeket kelt bennük és szűkebbnek bizonyul a kelleténél. A császárnőnek az úgynevezett Amália-lakosztály jut, ahonnan közvetlen bejárása van a gyermekszobába. Ez nagyon fontos, különösen most, mert Erzsébet 1857 tele óta újból anyai örömöknek néz elébe, s így aztán megfelelő módon kímélheti magát. Zsófia főhercegnő is szeretetreméltóbban bánik vele az utolsó időben, de semmire sem megy vele. A kelleténél gyakoribb jelenléte nyomasztó hatással van Erzsébetre.

Azon vannak, hogy a császárnőt megkímélik minden kellemetlen dologtól. Így eltitkolják előtte, hogy augusztus 16-án reggel Schönbrunn lakóit hirtelen a falakat megrázkódtató szörnyű robaj riasztotta fel álmukból. A szertartásterem nagy csillárja lezuhant s ezer meg ezer darabra tört a tükörsima parketten. Szerencsére senkinek sem esett baja. Két év alatt ez most már a második eset. Erzsébet bizonyára baljóslatú jelnek vette volna.

Közeledik a kritikus nap. Augusztus 21-én Zsófia főhercegnő váratlanul táviratot kap Laxenburgból: „Ő felsége a császárnő szülés előtt áll“. Ferenc József édesanyja tüstént kiutazik. Olyan váratlanul jött az egész. Este tíz órakor olyan heves fájdalmak lepik meg Erzsébetet, hogy ő, aki első gyermekeinél alig nyögött, szívszagató kiáltásban tör ki. A császár anyja meg Esterházy főudvarmesternő ez alatt térdreborul sírva, hogy imádkozzék érte. A szülés nagyon nehéz. Végre este negyedtizenegykor a szegény császárnő megszabadul fájdalomaitól.

— Fiú? — kérdezi aggodalmasan, gyenge hangon.

— Gruber bábaasszony még nem tudja — válaszolja Ferenc József. Attól tart, hogy az öröm is megárdhatna neki. Mire Erzsébet megszeppen:

— Tudom! Bizonyára újra kislány!

— Na, és ha fiú volna?

Erzsébet kedves arca felragyog, s boldogsága nem ösmer határt. De tüstént újra bizalmatlankodik, attól tart, hogy becsapták. S csak akkor hiszi el, amikor már maga is látta a kisgyermeket.

Az első napokban a császárnő csak nagynehezen kap

erőre, szenved a bőséges tejtől. Nem engedik, hogy maga táplálja gyermekét, egészen szerencsétlennek érzi magát miatta s el van keseredve Seeburger ellen. Különben azonban kimondhatatlan az öröme.

Ferenc József elhalmozná a fiatal anyát a világ minden drágakövével. Ferenc József úgy találja, hogy a fia nem szép, de a termete „magnifique“ és nagyon erős. Ha gratulálnak neki, örömében könny pereg végig az arcán. Ha lehet, még fokozódnék elragadó feleségéhez való szerelme. Zsófia főhercegnőnek most már nehezebb lesz a helyzete. A császárnő helyzete pedig szilárdabb, mint valaha. Ez azonban nem baj. A császár anyja éppen úgy örül, akárcsak Ferenc József, ő mindenekelőtt fiának s birodalmának jövőjét meg boldogságát viseli a szívéen, s ez az, amit Erzsébet sohasem értett meg igazán. A most született gyermekben Zsófia legjobb biztosítékát látja ennek a jövőnek s el akar követni mindent, hogy a maga módján nevelje, befolyásolja, megformálja, ahogy valamikor a fiával tette, s ahogy a trónörökös szempontjából egyedül lehetségesnek és szükségesnek tartja. A császárnő pedagógiai tulajdonságaiban nem nagyon bízik, s hozzátehetjük, hogy némi joggal, de határozottan túlzásba viszi a dolgot, amikor teljesen ki akarja kapcsolni az anya befolyását. Ez a körülmény, tekintve a császárnő kevésbé simulékony jellemét, a jövő összeütközéseknek számtalan csiráját rejti magában.

A feleket, kivétel nélkül, jószándék vezeti. Mindenki meg van győződve a maga igazáról és mégis mindegyik másfelé húzza a szekeret.

AZ O L A S Z H Á B O R Ú S A M A D E I R Á I
V Á L S Á G

1859 — 1862

Erzsébet az idegenben sem vesztette el soha azt a bensőséges kapcsolatot, amely a szülői házhoz fűzte. Testvérei sorra férjhez mennek. Elsőnek Helén 1858 augusztusában Miksa thurn- és taxisi örökös herceghez, az ország leggazdagabb hercegéhez, azután Mária húga a nápolyi és szicíliai trónörökshöz. Ez a második házasság nagy örömet kelt a hercegi családban, mert ezen a réven a hercegi családnak egy újabb leánygyermeké kerül egy európai állam trónjára. Nem olyan szép, mint a császárnő, de alakja nagyon hasonlít az övéhez s a mellett erélyes, erősakarátú nő. Erzsébet Triesztig kíséri.

Erzsébet tőle telhetőleg meg akarja könnyíteni a húga útját, amely idegen országba, egy többé-kevésbé teljesen idegen férj mellé, az ő leendő férjéhez vezet. Mária részéről szó sem lehet szerelemről vagy hajlamról, sőt a házaspár nápolyi találkozása egyenesen kínosan hat. Mária nem tud olaszul, a trónörökös egy szót sem tud németül, franciául is alig. De ha értenék is egymást, akkor sem lenne mondanivalójuk. Erzsébet titokban megfogadja magában, hogy támogatni fogja Máriát, amennyire tőle telik.

Idővel majd csak jobb fordulatot vesz a házasságuk — gondolja Erzsébet. A húga sorsát egybeveti a magáéval, hiszen kezdetben neki is oly rettenetesen súlyos volt a helyzete. Erzsébetnek eszébe jutnak akkori kétségbeesett versei, amikor még azt hitte, hogy képtelen lesz elviselni az új élet terhét. Most pedig négy év alatt már a harmadik gyermeket szülte bensőséggel szeretett férjének. Meg van hatva a férje gyengédségétől, lovagias figyelmétől és mindenben megnyilvánuló szeretetétől. Ez aztán még a

közte és az anyósa között fennálló ellentétet is elviselteti vele. Minden közlőről érinti, ami a férjére vonatkozik, s most az ő politikai gondjai is súlyosan nehezednek rája.

Erzsébet semmitől sem fél annyira, mint attól, hogy magára kell maradnia az anyósával meg az udvartartásnak anyósához hű tagjaival. Sohasem avatkozott a politikába. Ha néha mégis politikára terelődik a beszéd, Erzsébet liberálisnak mutatkozik nevelésénél és meggyőződésénél fogva. S egy kissé talán azért is, hogy ellentmondhasson Zsófia főhercegnőnek. Zsófia ezekben a dolgokban úgy bánik a császárnővel, mint valami értelmetlen kisgyermekkel, noha a belső és a külső politikának az az iránya, amely legalábbis Zsófia főhercegnő helyeslésével találkozik, éppenséggel nem mondható eredményesnek. Nem beszélve arról, ami az ő személyes műve. Ausztria a krimháború óta teljesen elszigetelődött. A cár meg van bántva, de harmadik Napóleonnak és Angliának sem sikerült megszerezni a barátságát. Erzsébet a tulajdon két szemével látta, milyen súlyosan nehezedik a monarchia belső életére az olasz tartományok és Magyarország elégedetlensége. Piemont ki akarja aknázni Ausztria magára utaltságának kedvező pillanatát s addig-addig áskálódik, míg Bécs elhamarkodott ultimátumra nem ragadtatja magát, ez pedig a háborút jelenti a Franciaországgal szövetséges Szardinia ellen. Elhamarkodva jutottak ehhez az elhatározáshoz. Poroszországot sem értesítették róla előzőleg, most aztán itt van a háború.

Erzsébet mindeddig politikailag nyugodt időket látott. Most aztán megváltozik a helyzet. Ideges és benyomásokra fogékony ember létére veszélyeztetve látja a birodalomnak s ezzel együtt férjének és gyermekeinek jövőjét. Így aztán nem is igen ér rá törődni az ő bajor családja körében jelentkező gondokkal. Ott nagy az izgalom, nem is a háború és a háborús lárma miatt, hanem mivel Lajos, Erzsébet legidősebb bátyja, eljegyezte a polgári származású Mendel Henriette színésznőt. Azt meg kell hagyni, hogy a menyasszony festenivalóan szép. Általános a felháborodás. De Lajos herceg megmarad az elhatározása mellett, a család végül is enged, Henriettet Wallersee

néven bárói rangra emelik. 1859 május 28-án megtörténik az esküvő.

Olaszországban ezalatt Gyulay gróf tábornok, Grünne kegyence, elmulasztotta a kedvező alkalmat s nem győzte le külön-külön a piemontiakat és a franciákat, mielőtt még egyesültek volna. Vezérnek a képzelhető legbalkezezebb. A hadsereg már visszavonulóban. A császár aggodalommal látja ezeket a dolgokat, végül jónak látja, hogy maga nézzen utána a dolgoknak, s a hadsereghez utazik. Amikor közli Erzsébettel a maga elhatározását, a császárnő sírvafakad, szomorú és izgatott. Ezer meg ezer figyelmeztetést ad a férjének útravalóul. Ünnepelesen megígérteti vele, hogy kíméli magát és vigyáz magára: „A magam kedvéért meg a gyermekek kedvéért gondold magadra is, ne csupán a munkára, meg a háborúra“.

Erzsébet nehezen búcsúzkodott a pályaudvaron férjétől. Kétségbeesetten tér vissza Schönbrunnba. Váratlanul megjelenik a Bécs mellett fekvő mária-lanzendorfi templomban s könyörög Istenhez, tartsa meg a férje életét. Ferenc József megígérte Erzsébetnek, hogy megérkezése után tüstént ír neki, s hogy egyáltalán nagyon sokat ír majd. Ígéretéről nem feledkezett meg. Benső szeretet szól azoknak a leveleknek minden szavából, amelyeket rövid időközökben írogat a harctérről. — Legkedvesebb angyalom, Sisi! — írja Ferenc József azután, hogy Veronába érkezett 1859 május 31-én. — Most keltem fel s az első pillanatokat arra használom fel, hogy újra elmondjam neked, mennyire szeretlek, s hogyan vágyódom utánad, meg a kedves gyermekek után. Csak légy jól s kíméld magad, ahogy megígérted... Igyekezz minél többet szórakozni, hogy elverd a szomorúságod...

Erzsébet végtelenül szomorú, teljesen elzárkózik, márcsak azért is, hogy kevesebbet legyen együtt anyósával. Reggeltől estig lovagol, s belső nyugtalansága nem engedi, hogy rendesen foglalkozzék valamivel. Zsófia főhercegnő a fejét csóválja s a császárnő környezete a száját tépi, mikor furcsa viselkedését látja. Különösen régi ellensége, Seeburger doktor udvari orvos. Egy ízben találkozik véletlenül a rendőrminiszterrel. Csupa kifogás és panasz a császárnőre. Sem mint császárnő, sem mint

asszony nem felel meg a hivatásának; voltaképpen semmivel sem foglalkozik, s mégis csak futólag érintkezik a gyermekeivel, bánkódik és siratja a távollévő nemes császárt, de azért órákhosszat lovagol az egészsége rovására. A császárnőt meg Zsófia főhercegnőt fagyos szakadék választja el egymástól. Esterházy főudvarmesternőnek pedig semmi néven nevezendő befolyása nincsen a császárnőre.

Az ilyen Seeburger-szabású emberek nem tudnak egyebet, csak kritizálni s képtelenek beleélni magukat egy ilyen fiatal asszony lelkébe, aki teljesen magányosnak és elhagyatottnak érzi magát s úgy látja, hogy csupa álcázott ellenség veszi körül. Egyetlen vigasztalása azok a hosszú levelek, amelyeket férjének ír. Május 29-én és 30-án elküldött levelei mutatják, milyen szomorú hangulatban él. Kérve kéri Ferenc Józsefet, engedje meg, hogy elutazhassák hozzá a veronai főhadiszállásra. Csakhogy ez merő lehetetlenség. Ferenc József így válaszol: — Sajnos, e pillanatban tem teljesíthetem kívánságodat, ha még oly szívesen tenném is. A főhadiszállás mozgalmas életébe nem való asszony és én nem adhatok hadseregnek rossz példát, aztán azt sem tudom, meddig maradok itt... Kérlek, kedves angyalom, ha szeretsz, ne epeszd magad oly nagyon, kíméld magad, szórakozz, lovagolj, kocsikázz, de mértékkel és óvatosan és tartsd meg nekem a te kedves, drága egészséged, hogy ha majd visszatérek, jó egészségben találjalak s mi boldogok lehessünk egymással.

Erzsébet nap-nap mellett ír a férjének, elküldi neki a kis Gizella fényképét, sőt egyízben kis préselt nefelejtscsokrot is küld neki.

A harctéren rosszul állanak a dolgok. A magentai ütközet után, melyet csak a rossz vezetés miatt vesztek el, ki kell üríteni Milánót, az osztrák csapatok pedig kénytelenek a várnégyszögbe visszavonulni. A monarchiában nagy az izgalom, a vész hírek csak úgy kergetik egymást, a császárnő fülébe is eljutnak, aki magánkívül van a bánattól és az izgalomtól. Megismétli azt a kérését, hogy a főhadiszállásra utazhassák, de ez a mostani körülmények között éppenséggel lehetetlen. — Kedves, egyetlen angyalom, — írja Ferenc József — kérlek szerelmünkre, szedd

össze magad, mutatkozz néha a városban, látogasd meg az intézeteket. Ha tudnád, hogy ezzel mennyire a segítségemre lehetsz. Ez majd lelket önt a bécsi lakosságba és ébrentartja azt a bizakodó szellemet, amelyre múlhatatlanul szükségem van. Kérlek, maradj meg nekem, aki annyit bánkódom.

Erzsébet levelei sok gondot okoznak Ferenc Józsefnek, de azért mégis mindig végtelenül örül a postának. Mindig olyankor hozzák, amikor felébred. Még ágyban van s valósággal falja a leveleket. Erzsébet szívesen segítene, ha módjában lenne, Nápolyra gondol s reméli, hogy ez a királyság mindenestől Ausztria pártjára áll. Csak hogy megfeledkezik a hatalmas francia hajóhadról. Három hónapja, hogy húga feleségül ment a nápolyi trónörökshöz. Május 22-én váratlanul meghal II. Ferdinánd király, s Máriából királynő lesz. De így sem tehet semmit, ami könnyíthetne Ferenc József súlyos helyzetén.

Erzsébet ezalatt tovább éli ugyan a maga régóta megszokott laxenburgi életét, csakhogy alig eszik, alig alszik, s egész nap nyeregben van. Rendszerint egyedül lovagol, néha kettesben Harry Holmes istállómasterrel, akit rokonszenvesnek talál s aki művész a maga szakmájában. Zsófia főhercegnőnek az a véleménye, hogy ez nem illik. Nyilván a fiának is panaszkodott róla, s ez most háborús gondja közepette azon töri a fejét, hogy mi itt a teendő. „Gondolkoztam a lovaglásodon, — írja feleségének — Holmessel kettesben semmiesetre sem lovagolhatsz, mert ez nem illik.“ Ferenc József végül is azt javasolja, hogy a császárnő a főudvarmestert válassza kísérelőül. A harctérről írt valamennyi levele csak úgy áradozik a szerelmi vallomásoktól. — Ki sem mondhatom, mennyire szeretlek s mennyit gondolok rád, angyalom... szörnyen szeretlek ... — Kedves, menyeyi Sisim ... egyetlen, szép angyalom — ez minden második szava. Erzsébetnek most is az a véleménye, hogy a veszedelem óráiban férje oldalán van a helye. Idegességében délelőtt és délután is lovagol. A harctérről újabb rossz hírek érkeznek s valósággal páni félelmet keltenek Erzsébetben. A legkisebb mértékben sem bízik férje tábornokaiban s attól tart, hogy Veronában elvághatják a császárt meg

egész főhadiszállását. Laxenburgból egyhuzamban Vöslauba s onnan vissza lovagol. Ferenc József kérve kéri, hogy ne lovagoljon ilyen sokat, hisz ez kész ostobaság. — Ígérd meg, hogy nem teszed — írja Solferino előestéjén, a nélkül, hogy akár csak egy szóval is említene a küszöbön álló ütközetet. — Különben nagyon kimerülsz és lesoványodol.

Két nap múlva meg jő a veszített csata híre: — S így parancsot kellett adnom a visszavonulásra... Rettenetes viharban lovagoltam Valeggióba s onnan továbbutaztam Villafrancába. Rettenetes estét töltöttem ott, látnod kellett volna a zűrzavart; sebesültek, menekültek, szekerek és lovak... Ez ennek a rettenetes napnak szomorú históriája. Nagy teljesítményekre tekinthetünk vissza, csak hogy a szerencse nem kedvezett nekünk. Sokat tapasztaltam s most tudom, hogyan érzi magát a legyőzött tábornok. Itt maradok mindaddig, amíg nem történnek meg azok az intézkedések, amelyek a jövő szempontjából a legfontosabbak. Aztán repülök Bécsbe, ahová sok-sok kötelességem szólít. Egyetlen reményem és fénysugaram, hogy most hozzád utazom. Elképzelheted, hogyan örülök neki... Hű Ferenced.“ Attól tart, hogy az ő mennyei, angyali Sisije a kellenél jobban szívére vehetné a dolgokat s ezért figyelmezteti: — Csak ne ess kétségbe s bízzál Istenben, akárcsak én. ő majd bizonyára jóra fordít mindent. Szigorúan büntet s mi talán még csak az elején vagyunk a ránk váró súlyos szenvedéseknek, de viseljük őket megadással s teljesítsük minden vonatkozásban kötelességünket.

Az olaszországi vereség Magyarországon sem marad hatás nélkül. A forradalmi elemek megmozdulnak. Azt hiszik, virrad s remélik, hogy most talán majd érvényt szerezhetnek régi vágyaiknak. Erzsébet sebesült-kórházat rendezett be Laxenburgban s napja nagyrészt ott tölti. Hallott ezekről a hírekről. Látja hogyan omlik össze az a politika, amelyért, ha nem is teljes joggal, elsősorban az anyósát teszi felelőssé, összeomlik annak a tiszteletnek az utolsó oszlopa, amellyel Zsófia iránt viseltetett s amely ez asszony politikai fölényének tudatában gyökerezett. Most aztán igazolva látja, hogy Zsófia meg valamennyi te-

remtménye, akiket ő állított a császár mellé, nem bírnak a helyzettel, sőt egyenesen veszélyeztetik az államot, a dinasztíát s ezen a réven Erzsébet férjének és gyermekeinek sorsát. Látja, hogy semmi értelme a jajveszékelésnek és panaszoknak s hogy az ő feladata, tanáccsal szolgálni egy olyan pillanatban, amikor minden más politikai tanácsadó hajótörést szenvedett. Aggasztja Magyarország magatartása s azt tanácsolja férjének, igyekezzék minél hamarabb Napóleonnal tárgyalásokba bocsátkozni a háború befejezése érdekében. De aztán tüstént megszólal újra az asszony és a feleség: — Csak nem felejtettél el az események közepette? És szeretsz-e még? Ha nem szeretnél, akkor közömbös minden, ami történik. — Elgondolhatod, szívből szeretett szegény Sisim, — válaszolja Ferenc József — hogy vágyódom utánad, s talán felesleges elismételnem, milyen szörnyen szeretlek, hiszen tudod, annak ellenére, hogy minden leveled csupa kételkedés. Örültem várom azt a nagyszerű pillanatot, amely újra egyesít minket, angyalom... Kérve kérlek, légy nyugodt s ne aggódj miattam... Pompásnak találom, hogy Laxenburgban kórházat rendeztél be. Leghálásabban köszönöm. Te vagy az én jó angyalom és nagy segítségemre vagy. Légy erős és kitartó, majd csak jobbra fordul az idő.

A császárt meggyőzték arról, hogy jobb, ha ebben a pillanatban nem hagyja el csapatait. — Kedves, kedves angyalom, — írja Erzsébetnek — ne hidd, hogy nincs bátorságom s hogy mindenről lemondtam, ellenkezőleg, nem vesztettem el a bizalmam s azon vagyok, hogy másokba is bizalmat öntsek... Csak azért készültem Bécsbe, mert azt hittem, hogy ott nagyobb szükség van rám. Mint-hogy azonban a dolog nem így áll, július közepéig itt maradok az én derék csapataimnál, ne epeszd magad miattam... Politikai tervedben van néhány jó ötlet, de még nem szabad felhagynunk azzal a reménnyel, hogy Poroszország és Németország talán mégis csak megsegít, addig pedig szó sem lehet az ellenséggel való tárgyalásról.

Erzsébetet ezúttal teljesen kétségbe ejti, hogy férje még mindig nem tért vissza. Ezer veszedelemtől félti, azt

hiszi, hogy a férje helyzete jóval súlyosabb, semmint lefestette. Attól tart, hogy eleshetik a harctéren, hogy a megerőltetés vagy az eső vagy a vihar súlyos betegségbe döntheti, hogy elfoghatják, vagy hogy vasúti merényletnek esik áldozatul. A fiatal asszony nem bír idegeivel s Ferenc Józsefnek állandóan meg kell nyugtatnia őt, hogy ütközetben nem fenyegeti veszély, hogy szó sem lehet arról, hogy elvághatnák s hogy a vasúton sem történhetik semmi baja. Minden figyelmeztetése kárbavész. Erzsébet határtalanul ideges, sem türelme, sem nyugta, reggeltől estig lovagol, éjjel hosszú leveleket ír Ferenc Józsefnek, szüleinek és testvéreinek, sötét színekben látja a jövőt és meg van győződve arról, hogy anyósa, aki gonosz álomként lebeg közte meg a férje között, szerencsésen tönkreteszi az egész birodalmat. S a mellett végtelenül aggasztja, hogy vájjon szereti-e a férje? Megsértődik, amikor Ferenc József azt mondja, hogy hivatalos ügyben készül Bécsbe. Miért nem azt írta, hogy őt akarja viszontlátni s hogy ez húzza őt ellenállhatatlanul hazafelé. Ő, aki a politika iránt sohasem érdeklődött, most kénytelen vele.

Csak Poroszország fordíthatná meg az olaszországi helyzetet azáltal, hogy a Rajna felől veszélyezteti Napóleont. Bécsben az a hír járja, hogy Ferenc József találkozni fog a porosz herceggel. Erzsébet pontosan tudni akarja, vájjon igaz-e ez a hír.

Zsófia ezalatt panaszkodott a császárnak felesége életmódjára. A császár Sándor hesseni herceg kezdeményezésére tárgyalni készül III. Napóleonnal. Az otthoni hírek azonban megfosztják attól a lelkinyugalomtól, amely ebben a pillanatban nagyon is ráfér. — Szeretett, angyali Sisim... El sem mondhatom, mennyire vágyódom utánad s mennyire aggódom miattad. Egészen kétségbeejt mostani szörnyű életmódod, amellyel tönkreteszed drága egészséged. Kérve kérlek, hagyj fel ezzel az étellel, s aludj éjszaka, amelyet a természet alvásra szánt, nem pedig olvasásra és írásra. Lovagolni se lovagolj többet a kelleténél s ne olyan hevesen... Nagyon sajnáltam, hogy kellemetlenül érintett, amikor azt írtam, hogy hivatalos ügyek szólítanak Bécsbe. Elgondolhatod,

hogy a visszatérésre nem ösztönöz más, s hogy egyetlen örömöm, hogy karjaimba zárjalak, de az olyan időben, mint a mostani, nem hallgathatunk a szívünk érzéseire, ha még oly erősek is, hanem csak a kötelesség érzéseire. Arról, hogy a porosz herceggel találkoznék, semmit sem tudok. Viszont attól tartok, hogy egy másik találkozó fenyeget, tudnillik azzal a „főgazember“ Napóleonnal. A dolog nagyon kellemetlen volna, de ezt is le kell nyelni, feltéve, hogy javára válik a monarchiának. Napóleont különben óriási módon hajtja mostanában a fegyverszünet és a béke szenvedélye.“

Az események gyorsan peregnek. Napóleon attól tart, hogy anyaországa könnyen áldozatul eshetik a porosz hadseregnek, mialatt ő Olaszországban van, ezért neki is érdeke a béke, csakúgy mint Ausztriának, amelynek megfogyatkozott a hadserege, s amely az elégedetlen Magyarországot s a rosszindulatú Oroszországot tudja a hátamögött. Ez a helyzet vezet július 11-én a villafrancai találkozóra. Nem sokkal utána aláírják a fegyverszünetet. Ferenc József végre hazatérhet, hogy karjaiba zárhassa Erzsébetet, s odahaza utánanézhessen a dolgoknak. Feleségét nagyfokú ideges izgalomban találja. A gyermekek s a trónörökös is, jól vannak és jókedvűek. Erzsébetnek anyósához való viszonya azonban nagyon kiéleződött. A főhercegnő ragaszkodik ahhoz, hogy ő gyakorolja a legnagyobb befolyást a trónörökös nevelésére, amely előkészíti őt jövődi hivatására. A trónörökös dajkája nem tudja mitévő legyen. Védencének anyja, meg nagyanyja ellentétes utasításokat adnak neki, ami nagyon kellemetlen volt, amíg nem volt idehaza a legfőbb fórum. De még most is az a helyzet, hogy Ferenc József állandóan tévovázik a felesége meg az anyja között. Bajos dolog, akár az egyik, akár a másik magas hölgy javára dönteni, mert gyakran a maga módján s különböző állásának megfelelően mindkettőjüknek igaza van. A politikában azonban Ferenc József a háború eredményeképpen szemmeláthatóan eltávolodik azoktól a nézetektől s azoktól az emberektől, akik az anyja rokonszenvét bírják, viszont közeledik a felesége gondolköréhez, aki mindig inkább liberálisan és szabadon gon-

dolgozott. Buol politikája mindenestől hajótörést szenvedett, most megbukik. A hivatalát Rechberg gróf veszi át. De Bach is megbukott a maga centralisztikus rendszerével és Ferenc József közeledik az alkotmányos kormányzat eszmeköréhez, noha előtte sem tette le még a fegyvert. Pedig ideje, mert az általános helyzet szerfelett kedvezőtlen. Ausztria az egész világ szemében végtelenül sokat veszített tekintélyéből. A forradalom leverése s az alkotmány megszüntetése után kezdeményezett irány nem vezetett a kívánt célhoz, nem is tekintve a külpolitikában elkövetett hibákat. A hadjárat végzetesen rossz vezetése miatt a hadseregben is a legnagyobbfokú elégedetlenség uralkodik. Mindenki ujjal mutat a mindenható Grünne grófra, aki Gyulayt ajánlotta. A császár elhatározza, hogy Grünnet felmenti főhadsegédi állása alól. Főlovászmesterré nevezi ki s ezzel mellékvágányra tolja. Ez egyet jelent a császár anyjának közvetlen vereségével, hiszen Grünne gróf volt a főkegyence. A császár eljárását arra magyarázzák, hogy Magyarország iránt barátságosabbra fordul a magatartása, hiszen nagyon jól tudják, hogyan gondolkodik Grünne Magyarország kívánságairól.

Erzsébet elégtétellel látja ezt a változást. Minden kő, amely kiesik az anyósától emelt épületből, egyre nagyobb túlsúlyt biztosít Erzsébet befolyásának és gondolkozásmódjának. Zsófiához való viszonyán persze nem javít ez a dolog. Mert a főhercegnő látja, hogyan növekszik a szerinte eszebontakozott császárnő befolyása, hogyan csökken az övé, s ha igazságtalanul is, Erzsébetet okolja a beállott változásokért. De a császárnőnek még alkalma lesz látni, hogy Zsófia főhercegnő egyhamar nem adja meg magát, noha befolyása pillanatnyilag megrendült. A két asszony között egyre tűrhetetlenebbé válik a viszony. Azelőtt csak a gyermekek miatt veszekedtek, most aztán a politikai helyzetnek is része van benne, mert a szükséges változások, az osztrák alkotmány meg a Magyarországgal való bánásmód kérdésének a megoldása most már nem kerülnek le a napirendről, s az emberek tudják, melyik táborhoz húz Erzsébet.

1860 elején a fiatal császárnő állandó izgalomban él. Négy év alatt három gyermeket szült, az anyósával meg

az anyósa híveivel folytatott szakadatlan harcok alá-
 ásták egészségét, s éhhez járul most még egy új mozzanat,
 amely különösen megviseli a családjához ragaszkodó
 fiatal asszonyt. Az 1859-i hadjárat után Olaszország egye-
 sítésének a gondolata óriási módon tért hódított s ennek
 megfelelően megrendült a császárnő sógorának hely-
 zete Nápolyban. A királyi párnak nincs egy pillanatnyi
 nyugta. Mindenfelé felláznak. Májusban Garibaldi
 útra kél a maga híres „ezrével“, egész Szicília abban a
 pillanatban elszakad a királyságtól. 1860 június 6-án el-
 esik Palermo s az egész világ előtt nyilvánvaló, hogy a
 szicíliai Bourbon-uralom agyaglábakon nyugszik. Nápoly
 segítségért fordul Európa udvaraihoz s természetesen
 Bécshez is. A királynő kéri testvérét, segítse meg őt,
 bajor családját is megkeresi. Erzsébet kérve-kéri a fér-
 jét, lépjen közbe, de a helyzet olyan, hogy lehetlenné
 tesz minden segítséget.

Már beláthatatlan ideje, hogy Erzsébet nem járt
 bajor hozzátartozóinál. Most megígéri nekik, hogy június-
 ban meglátogatja őket. Possenhofenben is nagy az izga-
 lom a nápolyi királynő sorsa miatt, azt hallják, hogy a
 király nem ura a helyzetnek. Garibaldi Szicíliából a szá-
 razföldre készül. Az osztrák követ jelenti, hogy a nápolyi
 királynak úgyszólván nincs senkije, akiben megbízhat-
 nék. A királynő azonban a mellett van, hogy a férje fegy-
 veres kézzel védje meg a koronáját, mindegy, hogy milyen
 áron. Augusztus 21-én Garibaldi kiköt a félsziget déli
 részén. A hadsereg meg a lakosság mindenütt átpártol
 hozzá. Ferenc király úgyszólván részvétlenül látja mind-
 ezt, a királynő azonban csodálatraméltó erőről és bátor-
 ságról tanúskodik. Állítólag kijelentette férjének, hogyha
 nem áll a hozzá hű csapatok élére, akkor majd ő teszi
 meg helyette.

A király kénytelen feladni Nápolyt s Gaeta várába
 vonul vissza. Csak azért védekeznek, mivel kedvező el-
 vonulást óhajt biztosítani magának, s főleg mivel restel-
 kedik a felesége előtt, aki a veszély nöttével egyre bát-
 rabnak bizonyul. Erzsébet nagy érdeklődéssel kíséri
 húga sorsát, s az a tudat, hogy kénytelen ölhetett kézzel
 tehetetlenül nézni, fokozza ideges izgatottságát.

Zsófia főhercegnő ezalatt lassan-lassan egyre több teret nyer Bécsben, minél jobban behegednek az 1859. év ütötte sebek. Az októberi diploma, amely érvénybeléptette a központi parlamentet, de ragaszkodik az egységes birodalom eddigi eszméjéhez, bajosan egyeztethető össze Zsófia főhercegnő elveivel. Erzsébet egyre gyakrabban ütközik össze anyósával a gyermekek miatt, sőt 1860 október utolsó hetében napról-napra megismétlődnek ezek az összeütközések. Erzsébet súlyos szemrehányásokat tesz férjének a miatt, hogy nem áll teljesen melléje, a császár azonban nem teszi, mert néha a kelleténél idegesebbnek s hirtelenebbnek találja a feleségét. S aztán mivel úgy gondolkozik, hogy a trónörökös nevelésének fontos ügye jobb kezekben van az anyjánál, hiszen annak idején őt is gondos neveléssel készítette elő a korona számára.

Erzsébet nem bír az idegeivel. Az örökös küzdelem felmorzsolta. Most már nem bírja tovább. Minden bántja. Hiszen olyan sok az ellensége. Ellenségei mindazok, akik 1859 után megbuktak s akik a bukástól tartanak. Azért érdekükben áll, hogy keresztezzék a császárnőnek a császárra gyakorolt és egyre fokozódó befolyását, de teszik ezt politikai okokból is, mert ismerik Erzsébet gondolkodását. Mind az állami alkotmány szempontjából, mind vallási vagy helyesebben egyházi tekintetben szabadelvűnek bizonyul. Az utolsó idő izgalmai, aztán a túlzásba vitt lovaglás, egész mostani életmódja, betegségre valló tünetek, amelyek riasztó módon jelentkeznek, s amelyeknek nem tudják okát adni, testileg annyira lerontják, hogy izgatott idegei nem bírnak a szellemével. Most aztán elhatározza magában, hogy véget vet az egésznek. Így nem mehet tovább. El innen, csak el. De itt vannak a gyermekek! Igen, a gyermekek. Meg kell válnia tőlük, ez bizony fájdalmas dolog, de hiszen a gyermekek nem az övéi, mindenestől ki vannak szolgáltatva a főhercegnőnek, meg az ő odaadó szolgáltnak és udvarhölgyeinek. Erzsébet odalép a férje elé:

— Beteg vagyok, télen nem maradhatok itt. Déli ég alá vágyódom.

Ferenc József Merant, Arcot vagy az Adria más

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ

1864

Winterhalter rajza

Königsberg gróf gyűjteménye, München

napsütötte helyeit ajánlja, a császárnő azonban a fejét rázza.

— Szó sem lehet róla, el akarom hagyni a birodalom területét.

Meg akarja mutatni, hogy valóban elszakad mindentől, ezért idegenbe készül. Madeirát említi, Isten tudja, ez éppen elég messze fekszik. Oda készül erre a szigetre, a messze óceán szigetére. Ott örökös a tavasz. Ott talán sikerül visszaszerezni lelki és testi egyensúlyát. Erzsébet a maga kétségbeesésében nem gondol a feleség meg az anya kötelességeire, a császárnő meg egy nagy birodalom úrnőjének a kötelességeire. Nincs tudatában annak, mekkora feltűnést kelt, ha most hirtelen menekülésszerűen utazik ilyen távoli országba. Ferenc József császár megijed, az elmúlt hónapokban aggódva látta a felesége változását. Az utolsó időben annyira fokozódott a lehangoltsága, hogy Rechberg gróf miniszter észreveszi és azt kérdi magától, mi történik itt. Ferenc József mindig lovagiasan bánik a hölgyekkel, éppen ezért szörnyen a szívére vette az anyja meg a felesége között fennálló ellentétet. Most azonban még súlyosabb gond gyötri, mert a császárnő ráadásul komolyan megbetegedett. Orvosokat hívnak, tüzetesen megvizsgálják a császárnőt, de nem találnak semmi kézzelfoghatót, a császárnőnek torokfájása van, a torka gyakran fáj. Ez éppenséggel nem elegendő ahhoz, hogy megokolják vele a madeirái utazást. Ezért kezdődő tüdőbajt vagy kezdődő gégesorvadást emlegetnek.

Pillanatnyilag nem áll osztrák hajó Erzsébet rendelkezésére, csakhogy ő nem hajlandó várni, tüstént el kell utaznia. Megkéri Viktória királynőt, ez aztán rendelkezésére bocsátja a császárnőnek a maga jachtját, hadd vigye Antwerpenből Madeirába, s a császárnőt is meghívja magához. Erzsébet sápadt és lesóványodott, megköszöni az angol követnek a hajót, de nem fogadja el a meghívást, mert szigorúan rangrejtve akar utazni. Esterházy grófnő a gyermekeknél marad. Ferenc József november 17-én Münchenen keresztül Bambergig kíséri a feleségét. Erzsébet innen egyedül utazik Antwerpenbe. Ott már várja a királynő jachtja. A császárnő hirtelen

megbetegedésének és elutazásának híre a lehető legmélyebb benyomással van a teljesen meglepett nyilvánosságra, annál is inkább, mivel itt tényleg komoly megbetegedésről van szó. Zsófia főhercegnő is teljességgel a hirtelen elhatározás hatása alatt áll. Természetes, hogy elítéli furcsa természetű menyét, hogy ilyen menekülésszerűen utazott el, viszont az ő szempontjából a helyzet éppenséggel nem kedvezőtlen. Erzsébet ezzel újra szabad teret ad neki, így módjában lesz a császárt befolyásolni, a gyermekeket az ő felfogásának megfelelően nevelni és újra visszaszerezni az utóbbi időben elvesztett terepet.

A nagyvilág komolyan veszi a császárnő súlyos megbetegedéséről szóló híreket. Valamennyi uralkodó túltesz egymáson abban, hogy kedvében járjanak Erzsébetnek. Carvahal gróf, aki születésénél és gazdagságánál fogva úgyszólván Madeira királyának számít, felajánlja Erzsébetnek a maga villáját. Nem ismeri Erzsébetet s nem tudja, hogy Erzsébet attól tart, hogy belesodródhatnék a társadalmi s egyéb kötelezettségek árába, holott általában utálja őket, s különösen most. Virágok közé rejtett kis villát bérel magának. Pénz nem számít, mert a császár korlátlan hitellevelet állított ki a felesége nevére. Az Osborne-jacht nagyon viharos időben teszi meg az utat Antwerpentől Madeiráig, s ekkor kiderül, hogy valamennyi utasa közül a beteg császárnő állja a legjobban a szerfelett mozgalmas tengeri utat. Senki sem jelenik meg az étkezéseknél, de Erzsébetet nem zavarja a hullámjárás.

A hajó már közeledik a szigethez. Mihelyt elhaladtak a Garajao-fok bazaltszikláinak előtt, egyszerre szemük elé tárul a festői Funchal főváros képe. A város terraszszerűen terül el egy felhőkbe nyúló hegy lábánál és oldalán. A hegy legtetején a Nostra Senora del Monté búcsújáró templomának fehér tornyai köszöntgetnek a zöld fenyő- és gesztenyeerdőkből. Az egész helység odacsődül, hogy tanuja legyen a nagy eseménynek, hogy lássa, amikor a szép és hirtelen megbetegedett fiatal császárnő megérkezik. Sokan azt várják, hogy sápadt, leromlott széparcú asszonyt látnak, sőt, hogy úgy viszik a partra. De mindebből semmit sem látnak. Erzsébet kiszáll a hajóból, mélységesen komoly, de látszólag friss és egészséges, te-

lítve a tengeri út izgalmával. A mólón ott áll Portugália egyik grandja; Pedro király üdvözlő levelét hozza. Azt találja, hogy a császárnő nagyon jó színben van, s ezen némiképpen csodálkozik. Csak olykor-olykor hallani a császárnő gyenge köhögését. Villájához vezet a császárnőt. Erzsébet el van ragadtatva. A tengerbe kinyúló magas sziklán tropikus tündérbert. Benne a ház, oszlopokon nyugvó szép veranda, amelyen pompás liánok kapaszkodnak a magasba sárga meg kék harangocskáikkal, buja gazdaságban. A széles ablakokból kilátás esik a nyílt tengerre, a kertből kábító illat száll a levegőbe. Virágokkal borított pavillon áll a sziklafal legszélén, amely néhány száz láb magasból meredeken omlik a tengerbe. Babér és pálmák szegélyezik a festői képet. Erzsébetet az első napokban teljesen elbűvöli ez a nagyszerű természeti kép. Egy pillanatra megfeledkezik gondjairól és betegségéről s szomorú hangulatai csak akkor térnek vissza, amikor a hétköznap újra jogaiba lép s ő lassan-lassan hozzászokott a pompás környezethez. Hazavágyik a férjéhez meg a gyermekeihez. Mit ér Erzsébetnek mindez a szépség, mit a virágok varázsa s a nagyszerű tavaszi éghajlat, ha beteg és szerencsétlen. Különösen karácsony estéjén gondol férjére és gyermekeire, pedig a környezete mindent elkövet, hogy szülőföldje egy darabját varázsolja eléje. Fájdalmasan felel az újévi jókívánságokra:

— Bárcsak valamennyiünk számára szerencsésebb lenne ez az újév az ónál. Mostanában gyakran igen izgatott vagyok.

Erzsébetnek eszébe jutott az anyja, különösen pedig a húga, aki most olyan szorongatott helyzetben él Gaetában. Már régóta nem kapott hírt onnan s várja a császártól érkező urakat, Üxküllt, Latourt és Louis Rechenberget, akik leveleket hoznak neki s leveleket visznek tőle s jelenteni fogják az aggódó császárnak, hogyan érzi magát Erzsébet. Mindannyioknak más és más benyomása. A császárnő erkölcsi állapota testi állapotát is leromlottabbnak mutatja, mint amilyen a valóságban.

— Nagyon sajnálom a szegény császárnőt, — írja Rechberg gróf Madeirából nagynénjének — mert, köztünk maradjon a szó, úgy látom, hogy nagyon-nagyon

beteg. Általában kevesebbet köhög... Erkölcseleg azonban szörnyen nyomott hangulatban van, szinte mélabúsnak mondható, de az ő helyzetében nem is képzelhető ez másként, gyakran szinte egész nap bezárkózik a szobájába és sír. Érthetetlen, hogy még nem kapott levelet a nápolyi királynőtől, amióta itt van. Azt remélte, hogy majd én hozok neki, s megérkezésem után átsírta az egész napot, amikor látta, hogy csalódott. Szörnyen keveset eszik, ennek aztán mi adjuk meg az árát, mert az étkezés, — négy fogás, négyféle desszert, kávé stb. — sohasem tart tovább huszonöt percnél. Mélabúja miatt sohasem jár ki, hanem a nyitott ablaknál ül, kivéve, amikor kilovagol, de ez is legfeljebb egy óráig tart s lépésben történik ...

Erzsébet gyakran tartózkodik nyolc ponnilova körül, amiket az ő számára vásároltak vagy béreltek. A császárnő, amennyire lehet, első ifjúsága örömeivel szórakozik. Állat- és virágszeretetének most bő alkalma nyílik arra, hogy kibontakozzék. Ha sor kerül rá, úgy viselkedik, mint valami gyermek, — a gyermek különben sem halt ki belőle soha — s ebben, valamint lényegében derült lelke huncut hajlamában rejlik végtelen bájának a titka. Ha valaki kedves hozzá s a kötelező szolgálaton kívül apró figyelmességekkel halmozza el, neki is az a kívánsága, hogy örömet szerezzen az illetőnek.

Minden levelében, amelyet haza ír, arról panaszkozik, hogy nem kap hírt testvéreiről, a Bajorországban élőkről sem. Nápolyi Mária persze nem írhat. A fiatal királynő az ostromlott Gaetában a lehető legbátrabban viselkedik. A diplomáciai kar Rómába vonul vissza. A királynőt rábeszélik, hogy tartson ő is velük, csak hogy ő nem akar. Nemcsak hogy ott marad, hanem ő a védelem lelke. Amikor az ostromló tábornok felszólítja a vár őrsegőt, jelöljék meg megfelelő módon a királynő palotáját és a kórházakat, nehogy lövés érje őket, a kórházra vonatkozólag a férje útján elfogadja ezt az ajánlatot, de kastélyára vonatkozólag valósággal visszautasítja. Az uralkodót mindenki elhagyta és elárulta. 1861 február 13-án kénytelen megadni magát. A királyi pár Rómában vonja meg magát, a Palazzo Farnesebe menekül, a pápa

oltalma alá. Amikor Erzsébet híret veszi ennek az eseménynek, sajnálja ugyan a testvérét, hogy elveszítette trónját, de legalább megszabadult a bizonytalanság gyötrő gondjától, nem kell többé aggódnia az életéért.

A pompás levegőn való tartózkodás, Madeira örökös kertjének szépsége és békéje, ahol februárban ezer meg ezer virág és bimbó borítja a harminc láb magas kaméliafákat, jótékony hatással van a császárnő testére meg lelkére. Látogatók és futárok úgy találják, hogy az utolsó időben jóval frissebb színben van. Köhögése teljesen megszűnt, jobb kedvű. Már-már a hazautazást emlegeti. Már előre örül a férjének és rég nem látott gyermekeinek. Csak attól fél, hogy majd viszont kell látnia Zsófia főhercegnőt. Sohasem írt neki. Még akkor sem, amikor Ferenc József anyja egy szép Szent Györgyöt küldetett neki, hogy ezen a réven közeledjék hozzá. Erzsébet csak közvetve, Lajos Viktor főherceg útján köszöni meg.

— Sokszor csókolom a kezét érte — írja — s csak azért nem írok neki, mert úgy gondolom, hogy leveleim bizonyára untatnák, hiszen olyan gyakran írok neked, s innen nincs sok írnivalóm.

Valójában csak elejét akarta venni annak, hogy levelet írjon az anyósának. Ez mostanában hajlandó lenne kibékülni vele, de Erzsébet már nem kér belőle.

Erzsébet április 28-án elutazik. Egész Funchal végtelenül sajnálja. A császárnő ajándékokat, pénzt és rendjeleket osztogat szét az emberek között. Pompás időben kél át Spanyolországba a szép és kényelmes angol királyi jacht. Cadixban nem akar tudni semmiféle nyilvános fogadtatásról. Erzsébet ismeretlenül járja be a csodaszép várost. Másnap, május elsején közönséges postavonattal utazik Sevillebe. Az volt az alázatos kívánsága, hogy ne zavarják szigorú inkognitóját. Montpensier herceg, a királynő sógora, nagyon szereti a látványosságot és a szer-tartásszerűséget. Megragadja a kedvező alkalmat, el akar hencegni a lakosság előtt s ezért rendjelekkel ékesen fogadja a császárnőt a pályaudvaron. Odaviszi hatfogatú díszhintőjához és a maga Sant' Elmo-palotáját ajánlja fel neki. Erzsébetet csak bosszantja az egész. Nyugodtan

szeretné megtekinteni Sevillát, nem kér semmiféle ceremóniából és visszautasítja a felajánlott lakást. A királyi pár is meghívja a császárnőt Aranjuezbe. De Erzsébetnek eszeágában sincs, hogy eleget tegyen a meghívásnak. Már torkig van a királynő sógorával, meg az ő fontoskodásaival és inkább egy bikaviadalt néz meg. A spanyolok nagyon kíváncsiak, szeretnék látni a szép császárnőt, akinek betegségéről világszerte beszélnek. Szeretik a ceremóniát, az etikettet és a pompát, azért képtelenek megérteni, hogy a császárnő annyira irtózik a rangjának kijáró tiszteletadástól. Betegségnek semmi nyoma. Mindenki el van ragadtatva a fiatal császárnő szépségétől és kápráztató külsejétől.

Tovább utazik, Gibraltár és Mallorca érintésével Korfuba, Mindenütt versenyeznek abban, hogy lehetőleg kellemessé tegyék a császárnő tartózkodását. Nem sejtik, hogy sokkal inkább elérnék ezt a szándékukat, hogyha egyáltalán nem törődnének vele.

Erzsébet el van kényeztetve a sok nagyszerű tájképtől, amelyben Madeira szigetén s hazafelé vezető útján része volt. Elragadtatása mégis határtalan, amikor rövid máltai tartózkodás után 1861 május 15-én a „Victoria and Alberten“ a Korfu-szigeten fekvő Gasturi-öbölbe érkezik. A hullámalakú zöld dombokon mindenütt virágzó narancsfák, ciprusok, babér, köröskörül egyetlen kék ár, amely tajtékóval nyaldossa a sziklákat, a mindent elborító sárga rekettye sárga foltokat varázsol a tájképre. Hatalmas erődítmények emelkednek a magasba. Még a velencei uralom idejéből származnak. Keleten az albán szárazföld hóborította hegyei.

Korfu a Jón-szigetsoporthoz tartozik, amely még angol fennhatóság alatt áll. Erzsébet szívesen maradna itt hosszabb ideig, hogy keresztül-kasul járja a gyönyörű szigetet. De a császár Triesztbe utazott, türelmetlenül s eléje jő Phantasie nevű jachtján. Ferenc József könnyes szemekkel köszönti régen nem látott feleségét. Miramar érintésével utaznak Bécsbe. Az egész világ s a porosz követ is úgy találja, hogy a császárnő viruló és friss színben van. Mihelyt Erzsébet megérkezik Bécsbe, tüstént kénytelen meghajolni a szertartások előtt s órákhosszat

túri a Hofburgban, hogy bemutassák neki az első udvari rangosztályhoz tartozó hölgyeket.

Erzsébet nagy-nagy örömmel látja régóta nélkülözött gyermekeit. Csakhogy természetesen kénytelen újra megállapítani, hogy tökéletesen Zsófia főhercegnő befolyása alá kerültek. Amikor azonban itt-ott tiltakozni próbál, leplezetlenül értésére adják, hogy jóval tovább maradt a kelleténél, s csak kell, hogy valaki törődjék a gyermekekkel, s most aztán megmaradnak a távollétében meghonosított nevelőmódszer mellett. Így aztán alig van egy békés napja. Tüstént újra fellángolnak a régi ellentétek, s Erzsébet érzi, jobban, mint valaha, milyen hüvös, szinte leplezetlen ellenséges érzülettel fogadják az udvari emberek, akik mindenestől a császár anyjának hatása alatt állanak. Erzsébet kijelenti, hogy nem marad tovább a Burgban, ahol Zsófia főhercegnő az úr, ezért a felségek már május 29-én Laxenburgba költöznek. Nemsokára híre jár, hogy a császárnő a legnagyobb nyugalomban és visszavonultságban akar élni, az udvari fogadtatások, az út, meg az éghajlatváltozás annyira megviselték, hogy a legnagyobb kíméletre szorul. A porosz követ ebben az értelemben kénytelen helyesbíteni a jelentését és hozzáteszi, hogy már most arról beszélnek, hogy a császárnő kénytelen lesz a telet újra Délen tölteni. Valamennyi udvari ebéd s a legközelebbi napokra kitűzött fogadások hirtelen elmaradnak. Június 19-én úgy tudják, hogy a császárnő újra nagyon köhög, étvágya nincs, nagyon gyenge s hogy állapota nagyon aggasztó. Az orvosok valóban azt ajánlják neki, hogy utazzék el újra, még pedig tüstént, Még csak négy hete, hogy itt van, s máris újra el kell utaznia Délre. Bécsben a legvadabb hírek járnak. Itt valami baj van, a császárnő viruló, egészséges és harmatosán friss színben van, másnap pedig kijelentik, hogy az orvosok véleménye szerint csak az menti meg a legnagyobb veszélytől, ha tüstént újra elutazik. Matild testvére feleségül megy II. Ferenc nápolyi király legidősebb bátyjához, Trani Lajos grófhhoz. A házasság június 5-én megy végbe. Úgy volt, hogy a császárnő Münchenbe utazik. A tervbevett látogatásból nem lesz semmi, sőt a bajor követ egyenesen azt jelenti, hogy nem sok remény van a

javulásra, halálos bajt emleget, meg a Skoda doktor tehetlenségét. Ez még mindig kezelőorvosa a császárnőnek. Kijelentette a követ előtt, hogyha a császárnő Bécsben marad, aligha él hat hétnél tovább. Június 23-ra tűzik ki az elutazást, Münchenből elhívadják a hercegi család udvari orvosát, dr. Fischert, hogy megvizsgálja a császárnőt. Az angol követ sehogysem tud eligazodni:

— A császárnő bizonyára nagyon beteg. S ő is teljesen tudatában van a maga veszedelmes állapotának. Nem szabad beszélnie, hogy ne izgassa feleslegesen a torkát s minthogy öfelségét a császárt gyakran hívják Bécsbe, öfelsége a császárnő szinte egyedül tölti napjait.

Rechberg gróf közli a követtel, hogy a császárnő Korfuba készül.

— Nem tudok róla, — feleli Lord Bloomfield — hogy akadt volna orvos, aki ezt a szigetet ajánlotta volna nyári tartózkodásul ilyen betegnek, hiszen a szigeten malária is van.

— Én sem tudok róla, — válaszolja Rechberg — azt sem tudom megérteni, miért nem választották Merant vagy valamilyen más alkalmas helyet a monarchia határain belül.

Nem látni egészen tisztán, hogy mi történik. Vájjon csak betegségről van szó, vagy pedig a család belső ellentétei vezettek a császárnő egészségi állapotának újabb összeomlásához. Egy bizonyos: Bécsben nyomott a hangulat, a császár nagyon szomorú, a császárnő teljesen visszavonult a világtól, egyáltalán nem eszik, s egész állapota látszólag a legsúlyosabb aggodalmakra ad okot.

S valóban Ferenc József június 23-án Triesztbe viszi Erzsébetet, ahonnan Miksa főherceg egyenesen Korfuba kíséri. Erzsébet június 27-én érkezik meg. Már útközben sokkal jobban érzi magát, tökéletesen lázmentes, semmi szüksége Skoda doktorra, aki vele együtt utazott Korfuba. A lord-főbiztos rendelkezésére bocsátja Erzsébetnek városi palotáját és villáját. Erzsébet a villát választja, mert itt tökéletes visszavonultságban élhet. Azt kívánta, hogy mellőzzenek minden üdvözlést. Skoda doktor már június első napjaiban visszatér s jelenti, hogy a

riasztó jelenségek már-már tűnőfélben vannak. A császárnő kevesebbet köhög és teljesen lázmentes. A császárnő hosszú gyalogsétákat tesz a nagyszerű babérrdőkben és messze kivitorlázik a nyílt tengerre. Fürdik a tengerben, ami tekintve, hogy tüdőbetegről van szó, mindenestre feltűnő dolog. „Itt még csendesebben élek, mint Madeirában — írja Erzsébet Lajos Viktor hercegnek. — A legszívesebben a tengerparton ülök, nagy köveken, kutyáim a vízbe heverednek, én pedig nézem a tengerben fürdő szép holdfényt.“ Ezt az idillt megzavarja Grünne gróf főlovászmester látogatása. Azért küldöttek Kurfuba, hogy jelentést tegyen a császárnő állapotáról. Erzsébet császárnő hűvösen, sőt szinte ellenséges érzülettel fogadja, mert alig lát benne egyebet anyósa kémjénél. Grünne mindezt nagyon pontosan látja, s Bécsbe küldött jelentései éppenséggel nem vetnek kedvező színt a császárnőre. A császárnő harmadszájból értesül róla, s az az ellenszenv, amellyel a tábornok ellen viseltetett mindig, idegenkedéssé fokozódik, sőt ez már-már gyűlöletté fajulna, ha Erzsébet tudná, hogy mi a gyűlölet.

Erzsébet bajor családjában ezalatt nagy riadalmat okoztak ezek az események. Ludovika hercegnő nem lát tisztán. Akárcsak az egész világ, ő is a legellentmondóbb híreket hallja lánya egészségi állapotáról, ezért elhatározza, hogy Bécsbe küldi a Taxis-házaspárt, hadd tudják meg, mi igaz a mende-mondából. Taxis Miksa herceg Ferenc József császárnál marad és együtt vadászik vele. Heléne viszont Korfuba utazik. Augusztus 23-án érkezik oda, Erzsébet nagy öröme. Házasságuk óta most első ízben vannak együtt hosszabb ideig. Az egykori árnyék régen eltűnt, annál is inkább, mivel Heléne látta, hogy nővérének sora nem valami könnyű. Amikor Néné megérkezik, úgy látja, hogy testvére sápadt, az arca kissé duzzadt, s megrémül, amikor látja, hogy a császárnő úgyszólván semmit sem eszik. Rábírja Erzsébetet, hogy napközben többször húst egyék. Kirándul vele szárazon és vízen, s a császárnőnek alkalma nyílik arra, hogy testvére előtt bizalmasan kiöntse a szívét és hogy elpanaszoljon neki mindent, ami beteggé tette és rábírta, hogy most másodszer elmeneküljön hazájából. Heléne ajánlkozik a

közvetítésre, szeptember végén Bécsbe utazik és pontos jelentést tesz Ferenc Józsefnek.

A császár személy szerint nagyon kellemetlennek érzi, hogy Erzsébet újból ilyen messze földön tartózkodik. Fülébe jut, hogy az egész világ olyan okokra vezeti vissza ezeket a furcsa eseményeket, amelyeknek firtatása kínoisan érintik, még ha nem igazak is. Szereti a feleségét és az a kívánsága, hogy békében éljen vele meg a gyermekeivel, s hogy ő a nap fáradalmi után meghiitt otthonra találjon, de ezenkívül a maga meg a családja csorbítatlan tekintélyéről is tartozik gondoskodni. Ennek a tekintélynek pedig árt, ha a világ gyanúsításokkal meg többé-kevésbé kiszínezett, fantasztikus elbeszélésekkel próbál rávilágítani a császárnő körüli események mélyebb okaira. Túl-ságosan hirtelen jött az az átmenet, amely a császárnő bécsi halálos betegségétől a Madeirában meg Korfuban beállt feltűnően gyors javulásához vezet. Most aztán Heléne megépítette a hidat. „Arra használnám fel október első napjait, — írja Ferenc József az anyjának — hogy néhány napra az én kedves Sisimhez siessek Korfuba. A hosszú távollét után nagyon vágyódom oda. A császár október 13-án reggel Korfuba érkezik, úgy látja, hogy a felesége egészségi állapota sokkal, de sokkal jobb, feltárja előtte gondjait és arra kéri, legyen esze, s megígéri, hogy a gyermekek ügyében jóval erélyesebben áll melléje, s ha szükségét látja, fellép az anyjával szemben. Erzsébet nagyon szeretné látni gyermekeit. Ismételten írt Gizellának és Rudolfnak. Leveleinek mindig ez a vége: „Ne felejtsetd el anyádat, gondolj néha anyádra“.

A császár meg a császárnő megegyezik. A császárnő nem hajlandó most mindjárt újra Bécsbe utazni. Az idegei meg az egészsége miatt. De a monarchiába visszatér. Megállapodnak abban, hogy Erzsébet tüstént Velencébe utazik. Rövid idő múlva ide követik a gyermekei, természetesen Zsófia főhercegnő nélkül. A császárnak nagyon tetszik Korfu szigete, olyan, akárcsak egy örökös kert, de itt is legjobban az angolok katonai berendezései iránt érdeklődik. Elégedetten indul haza. Most aztán remélhetőleg minden újra a rendes kerékvágásba jön, s Velencébe jóval gyakrabban ellátogathat, mint a távolfekvő

Korfuba. A császárnő velencei látogatását talán politikailag is gyümölcsöztethetné. Már amúgy is nagyon sokat beszélnek arról, hogy Bécs megfontolás tárgyává teszi, vajjon becserélje-e vagy eladja-e Velencét is, most, hogy elveszítette Lombardiát.

Október 26-án a „Lucia“ gozfregetta Erzsébettel Velencébe érkezik. Itt három főherceg várja, köztük János Salvator és a fiatalos Lajos Salvator, aki még csak huszonhárom éves, de azért sokat foglalkozott művészettel és tudománnyal. A „tudós főherceg“ néven emlegetik. Estére a polgármester parancsára kivilágítják a Márkus-teret. De a lakosság tüntető módon kerüli s éppenséggel nem vesz részt az öröm megnyilvánulásaiban. A császárnő azonban nem kíván egyebet, csak nyugalmat. Velencében is folytatja Madeirában és Korfuban megszokott magányos életét. Olvasással tölti az idejét. Sétáról azonban szó sem lehet. Nincsen ugyan rossz színben, de a lába dagadt. Az arca is meglehetősen duzzadt még. A császárnő határtalanul örül Rudolfnak és Gizellának, akik 1861 november 3-án érkeznek Velencébe. A viszontlátás megható, Erzsébet nagyon boldog. A gyermekek megérkezése után tüstént megújulnak az Esterházy főudvarmesternő körüli torzsalkodások. Zsófia utasította őt, hogyan bánják velencei látogatás ideje alatt a gyermekekkel, csakhogy Erzsébet nem helyesli ezeket az utasításokat. A hónap végén megjön Ferenc József s kénytelen megállapítani, milyen hűvösen viselkedik a lakosság. A császári pár látja, hogy az emberek csak azért nyugodtak, mert katonaság tartja féken őket, egyébként azonban megvetik az osztrák uralmat. Ferenc József császár csodálkozását fejezi ki a helytartónak a miatt, hogy a velencei nemesség kerüli őt meg a feleségét. Erre megpróbálják, hátha sikerül rábírní a nemeseket, hogy tisztelüket tegyék a palotában. Ennyivel csak tartoznak az ország első hölgyének. Mindhiába. Erzsébet már-már rosszul érzi magát Velencében. Egészségi állapota nem javul. Esterházy főudvarmesternőt sohasem tudta megnyerni magának, s a köztük fennálló örökös ellentét megviseli Erzsébetet. Most végre kieszközli a császárnál, hogy a grófnőt felmentsék állásától. Hivatalát régebbi udvar-

hölgye, Bellegarde Paula veszi át, aki időközben feleségül ment Kőnigsegg-Aulendorf grófhhoz. A grófot egyidejűleg a császárnő főudvarmesterévé nevezik ki. Zsófia főhercegnő természetesen úgy találja, hogy ezzel a változással rajta kívántak ütni egyet.

Ferenc József császár márciusban újból meglátogatja feleségét. Erzsébet a maga tétlenségében valami kis örömet próbál szerezni magának. — Mostanában szépségalbumot kezdek, — írja a sógorának — fényképeket gyűjtök, de kizáróan női fényképeket. Ami csinos arcot felhajszolhatsz Angerernél vagy más fényképésznél, kérlek, küldd el . . . — Megkérlik a külügyminisztert, bízza meg Ausztria valamennyi követét az egész világon, keressék meg az illető országok legszebb asszonyainak a képét és küldjék el a császárnőnek. Rechberg továbbítja ezt a megbízatást s a konstantinápolyi követnek külön a lelkére köti, hogy a császárnő szeretné, ha a keleti szépségek arcképén kívül különösen a török háremvilág szépasszonyainak a képét is megszerezné. Ez a megbízatás a legnagyobb zavarba hozza a diplomatát. Életveszélyes dolog ilyen fényképeket szerezni, mivel a hagyományba ütközik. Egyébként nincs ember, aki elhinné neki, hogy ezeket a képeket császárnője és úrnője számára keresi. Mégis sikerül néhány ilyen képet szereznie. A követ mosolyog s gondolja magában, hogy a császárnő talán a világ minden részéből összegyűjtött női szépségeket egybeveti a maga elragadó arcképeivel, követve azt a híres mesebeli példát: Tükröm, tükröm, mondd meg nékem, van szebb a földkerekségen?!

Április második hetében Velencébe érkezik a bajor anyahercegnő. Egyszer végre maga akar meggyőződni arról, milyen a lánya egészsége. Ludovika már jórégen hallotta, hogy a császárnő tüdejének semmi baja. Májusban a császár még egyszer eljön látogatóba. Utána Erzsébet a hercegnő kíséretében visszatér hazájába s Reichenaubába utazik, hogy egyelőre kikerülje Ferenc József anyját és Bécset. Odajő Fischer udvari tanácsos is. Már gyermekkor óta ismeri a császárnőt és mindig azon a véleményen volt, hogy helytelenül ítélték meg az állapotát. Azt találja, hogy Erzsébet nagymértékben

vérszegény, s éppen ezért mivel a tüdejének semmi baja, a Délen való tartózkodás nem használ neki. Sokkal ajánlatosabbnak tartja, ha Kissingenbe megy, fürdőkúrára. A császárnő szépségét nagyon megviselték a duzzadások. Jobban megbízik Fischer doktorban, s ezért elhatározzák, hogy Reiehenauból már most, június 2-án, elutazik Kissingenbe. Erzsébet hajlandó minden betegségét komolyabban venni, semmint kellene. Ez megnehezíti az orvosok munkáját, akik vizsgálat közben úgy találják, hogy a császárnő szervezete alapjában véve kitűnő, kemény, teljesítőképessege kifogástalan, e szerint csak idő és idegek kérdése, hogy az akkor még 25 éves szép császárnő újra teljesen meggyógyuljon s elvesse magától minden betegség gondját, S valóban, a kissingeni tartózkodás használ a császárnőnek. Egy kis villában lakik, teljesen visszavonultan. Júliusban Possenhofenbe utazik, itt meghatottan látja viszont a nápolyi királynőt s az újdonsült Trani-házaspárt, most, hogy annyi súlyos baj érte őket. A nápolyi királynő házasságáról rossz híreket hallani. Elhagyta férjét s úgylátszik, nem is akar többé visszatérni hozzá.

Erzsébet aug. 14-én hirtelen és váratlanul visszatér Bécsbe. Táviratoznak Taxis Helene hercegnőnek, Erzsébet udvarhölgyének. — Most aztán végre itthon van — jelenti az udvarhölgy. — Akárcsak két évvel ezelőtt és mégis, mi minden nem történt azóta, Madeira, Korfu és a gondok egész világa ... — Olyan lelkesedéssel fogadták, ahogy erre Bécsben még nem volt példa. Vasárnap dalárdák és fáklyásmenet. Eddig tizennégyezer ember jelentkezett, hogy részt vesz benne. Sohasem felejttem el a császár arckifejezését, amikor lesegítette a kocsiból. Úgy látom, viruló színben van, de nem fest valami természetesen, arckifejezése erőltetett s a képzelhető legidegesebb, arcszíne olyan friss, hogy azt hiszem, a láztól van, duzzadtnak ugyan már nem duzzadt, de arcban nagyon kövér és megváltozott. Károly Tivadar is eljött vele s ez azt bizonyítja, mennyire fél attól hogy magára maradjon a császárral és velünk. — Bécsben mesébeillő módon fogadják a császárnőt. A visszatérésén érzett öröm és lelkesedés olyan méreteket ölt, hogy az udvari társa-

ság már-már megütközik rajta s úgy látja, hogy ez a liberális császárnőnek szól s a maradi Zsófia főhercegnő ellen irányul. Erzsébet egyelőre Schönbrunnban marad s folytatja régi, megszokott életét, örül a gyermekeinek, különösen a kis trónörökösnek, aki Taxis udvarhölgy egykori jelentése szerint „elragadó, jókedvű, természetes, nagyon megokosodott és nagyon megszépült.“ Erzsébet lába olyan állapotban van, hogy most már délelőtt és délután hosszú sétautakra indul, hiszen úgy szeret sétálni. Lassan lovagolni is kezd újra. Lelkesedéssel üdvözölte kedvenceit az istállóban. Zsófia főhercegnő ezidőszertől nincs itt, úgy hogy pillanatnyilag nem kell tartani semmiféle összeütközéstől. Erzsébet egyelőre mégis rosszul érzi magát a bécsi udvar levegőjében, úgy hogy amikor fivére, Károly Tivadar elutazik, magához kéreti testvérét, a nápolyi királynőt. Csakhogy a királynő éppen most nem megfelelő társaság az ő számára. Nem győz panaszkodni elhibázott házasságára s ezzel még csak jobban felizgatja a császárnőt.

Erzsébet elfelejtette, mit parancsol az udvari illem, s teljesen a maga feje szerint él. Az udvarhölgyek észreveszik, nyugtalanoknak miatta s megfigyelik a császárnő minden lépését. — Éppenséggel nem hajlandó tűrni, hogy elkísérvék, — írja 1862 szeptember 15-én Taxis Helene udvarhölgy, Schönbrunnból. — Gyakran kijár és kikocsizik ő felségével, viszont, ha a császár távol van, magámarad a reichenau elzárt kertben. De hála Istennek, mégis csak itthon van s itt is akar maradni, ez a fődolog. A császárral, legalább a mi jelenlétünkben, nagyon barátságos, beszédes és természetes, odabent a négy fal között bizonyára akad nem egy nézeteltérés, ennek néha nyomát látni. Kitűnő színben van, egészen más asszony lett belőle, erővelteljes és lesült: rendesen eszik, jól alszik, még egyáltalán nem fűzi magát, képes órahosszat járni, de mihelyt áll, ballábán megdagad egy ere. A nápolyi királynő rossz színben van, azt mondják, hogy baj van a házassága körül.

Most már aztán meg van a remény arra, hogy a császárnő egészen meggyógyul s különösen környezete szeretné, ha újból rendezett és szabályozott életmódhoz

szoknék. Azok a különböző hangulatok, amelyeknek Erzsébet az elmúlt két évben ki volt téve, betegsége okozta kétségbeesése s mimózaszerű érzékenysége erős próbára tették környezetét.

Ferenc József elkövet mindent, hogy feleségének odahaza minél kellemesebbé tegye életét. Hallatlanul figyelmes, a legszebb paripákat hozatja neki s teljesíti minden kívánságát, amelyet leolvas a szeméről. Csak gyógyuljon meg teljesen a következő esztendőkből, csak türtőztesse magát Zsófia főhercegnő, akkor még minden jórafordulhat.

CSALÁDI HARCOK ÉS VÁLTOZÓ
HANGULATOK

1863 — 1865

Erzsébet császárnő lassan-lassan újra beleszokik az udvari életbe. Február közepén vesz részt három év után első ízben az udvari társaság kamarabálján, amelyre mindössze kétszáz embert hívtak meg. A császárnő viruló külseje általános csodálkozást és örömet kelt. Arcvonásai újra keskenyebbek, mosolya visszatért, s ez újra érvényre juttatja megjelenésének egész báját. De a pletyka meg a mende-monda csak nem akar elhallgatni körülötte. Ha megesik, hogy nem beszélnek a császárnőről magáról, akkor családja éppen elég anyagot ad a mcgszólásra. Erzsébet mindig bensőséges kapcsolatot tartott szülői házával. Az utolsó idők eseményei még csak jobban megerősítették ezt a kapcsolatot. Résztvesz mindenben, különösen ami testvéreinek a sorsát illeti. A nápolyi királynő házassága kezdettől fogva szerencsétlennek indult s most a válság hőfokán van. Nem akar visszatérni Rómába a férjéhez s 1862 októberében hirtelen, a nélkül, hogy szólna valakinek róla, Augsburgba utazik, az Orsolyák kolostorába vonul, hogy egyelőre ott maradjon. A bajor család tüstént elkövet mindent, hogy a házasságot, legalább a világ szemében, rendbehozzák. A nővére meneküléséről szóló hírek felizgatják a császárnőt, annál is inkább, mivel az udvari emberek már-már párhuzamot vonnak a nővére esete meg az ő madeirái és korfui utazása között s nagyon is hajlandók arra, hogy furcsa életmóddal vádolják az egész hercegi családot, úgy, amint van. Itt van többek között a legidősebb herceg, a maga balházasságával, a császárnő a maga furcsa fejével, most pedig ráadásul ez a nápolyi

II. LAJOS BAJORKIRÁLY
A 60-AS ÉVEK ELEJÉN

Metszet, egykorú fénykép után

királynő. Idővel micsoda rejtvényel szolgál még a többi testvér? Erzsébetnek nagyon finom füle van az ilyen dolgok iránt, érzékenyebb a kelleténél s bizalmatlanságában ott is rosszakaratot szimatol, ahol szó sem lehet róla. Túlhajtja ellenszenvét, amellyel az osztrák főnemesség számos képviselője iránt viseltetik s ezzel ellenségeket szerez magának. Így aztán a bécsi udvarban lassan-lassan fagyos légkör keletkezik Erzsébet körül, ami önként az ellensarkon álló magyar nemesek köréhez utalja. Minden magyar ember, aki a császárnővel találkozik, tudja, hogy ellensége a régi rendszernek, ezért eleve várakozó tisztelettel közeledik feléje. Erzsébetnek hízeleg a dolog, mert magyar részről szóban és írásban, ügyes célzásokkal hangsúlyozzák, hogy ösmerik azt a hatalmat, melyet a bájos királynő szépsége és varázsa gyakorol férjére s remélik, hogy a császárnőnek sikerül ezen a réven Ferenc Józsefet megnyerni a magyarok szívből jövő kívánságainak. Erzsébetet itt csak egy dolog zavarja, hogy nem képes magát eléggé beleélni és beleérezni a magyar nép gondolkörébe, mert nem érti a nyelvét s ezért sem a magyar irodalom sem a magyar nép nem szólhat hozzá közvetítő nélkül.

Elsőízben akkor érzi ennek a hiányát, amikor csak nagynehezen értetheti meg magát a trónörökös dajkájával. Tőle sajátítja el az első magyar szavakat. 1863 februárja óta azonban komolyan tanul magyarul. Amit pedig Erzsébet egyszer feltesz magában, azt erélyesen keresztül is viszi. Arra használja fel azokat az órákat, amelyeket pompás, aranszőkéből aranybarnába átmenő méternyi hajdíszenek ápolására fordít, hogy magyar szavakat tanuljon, öltözködés közben magyarul beszél a komornájával s csak azután fordul tornaszereihez, a gyűrűkhöz és súlyzókhöz, hogy gyakorolja és acélozza a testét, hogy minél hamarabb elhessegesse betegségének minden emléket s megszerezze azt a rugalmasságot, amely nélkül nem élhet kedves foglalkozásának, a lovaglásnak. Ezt a sportot jobban szereti mindennél. Zellenberg festővel lefesteti minden pompás lovát, a képeket összegyűjti szalon-

jában. Lovaglókápolnájának nevezi ezt a szobát, bevezet ide mindenkit, aki kedveli a nemes lovakat.

Csakhogy Erzsébet még nem gyógyult meg teljesen s az orvos ragaszkodik ahhoz, hogy mint minden évben, 1863 júniusában is megismételje a kissingeri kúrát. Ott mindig úgy fogadják, mint valami tündért. A császárnő mindennap megjelenik a sétányon s itt különös szájalommal veszi gondjaiba azokat a súlyos betegeket vagy nyomorékokat, akik Kissingenben keresnek gyógyulást. Többek között így kíséri és vezeti úgyszólván napról-napra a vak mecklenburgi herceget, de egy John Collet nevű féligbéna angol embert is gondjaiba vesz, pedig ez társadalmilag teljesen távol áll tőle. Naponta tolókcocsiban viszik végig a sétányon. Collet nagyon olvasott ember s mint mindenki, ő is szerfelett el van ragadtatva a császárnő szépségétől és bájától. A szerencsétlen hamarjában halálosan beleszeret a császárnőbe. A súlyos beteg eleinte nem tudja, hogy Erzsébet kicsoda s valami festeni valóan szép english girlnek tartja. Csakhogy hamarosan kiderül, kivel van dolga. Könyveket ajánl, virágokat küld a császárnőnek, sőt végül verseit is megküldi neki. — Igazán boldoggá tehetne — írja egyízben a császárnőnek, ha valami egészen csekély dolgot — egy hajfürtjét ajándékozná nekem. Ha ezzel a kéréssel hibát követtem volna el, kérem, bocsássa meg. A fürtöt nem azért becsülném meg, mert ön császárnő, hanem mert valóban csodálatos hatalma van rajtam, s mert én az ön barátságát e barátság kedvéért tartom olyan nagyra.“ John Collet megvan hatva, hogy a császárnő s ráadásul ilyen csodába illő szépasszony veszi gondjaiba őt, szegény béna embert. Az elragadó fiatal császárnő, a vak herceg s a tolókcocsiban ülő béna ember, ők hárman elválaszthatatlan barátok. Elbeszélgetnek Istenről és a világról, halálról és életről, szenvedésről és boldogságról. S Collet verset ír:

May God preserve the lady fair and true
 whose pitying heart can feel for others' pain,
 for thou at least kind Queen has not passed through
 the trying fires of suffering in vain.

A KISSINGB

Reszkető kézzel, alig olvashatóan, vetette papírra a dalt s végül megható módon kér áldást Erzsébet fejére.

Július 25-én a császárnő hazautazik. Alig, hogy elutazott John Collet meghatóan köszöni meg neki azt a napfényt, amellyel besugározta az ő szenvedésekkel teljes útját. Irásközben alig-alig engedelmeskedik a keze. Erzsébet minden egyes esetben válaszol Colletnek. Azt írja neki, hogy megzenésítette az ő két kedves dalát s esténként hallja őket olyankor, amikor hazatér a lovaglásból. De azt a kívánságát, hogy fűrtöt küldjön neki, nem teljesíti. Fogadalmat tett, hogy soha, még csak egy szálát sem ajándékoz senkinek a hajából. — Köszönöm kis versét, — írja neki. Arra kér, bíráljam meg. Csak annyit mondhatok önnek, hogy jóval többre becsül a kelleténél, s hogy én félig annyit sem tartok magam felől, mint ahogy ön gondolkozik és ír rólam. ... ön olyan beteg és fáradt s mégsem feledkezik meg arról, hogy imádkozzék értem, ez nagyon kedves, ó, kérem, csak ne hagyjon fel vele s imádkozzék érettem, hadd teljesítse Isten egy kívánságomat, egyetlen kívánságomat, amelyért reggel és este és napról-napra a misén fohászkodom. — Itt Erzsébet nyilván a maga teljes gyógyulására gondol.

Erzsébet éli a maga külön életét. A császár pedig ezalatt azon fáradozik, hogy Frankfurtban megegyezésre bírja a fejedelmeket. Poroszország azonban Bismarck akaratának megfelelően, távolmarad, s így aztán tovább él az az ellentét, amely végül a német főhatalomért folyó testvérháborúra vezet. Erzsébet mostanában valóságos szenvedéllyel szenteli magát a magyar nyelv tanulásának. Úgyhogy Ferenc József azt jelenti az anyjának, hogy Sisi hihetetlenül halad ebben a nyelvben. Csakhogy a főhercegnő rossz szemmel nézi menyének fokozódó rokonszenvét Magyarország iránt. Ez a legkisebb külsőségekben is megnyilvánul. Egyízben a császári pár a színház udvari páholyának középső részében ül, Zsófia főhercegnő pedig mellettük foglalt helyet. Erzsébet fején aranyhímzésű főkötő van, amilyent a magyar mágnásasszonyok viselnek. Amikor Zsófia főhercegnő meglátja,

lorgnonjával feltűnően nézi Erzsébetet, sőt egy kissé felemelkedik s áthajlik a páholy párkányán, hogy jobban lássa. Aztán újra visszaül a székre s félig csodálkozva, félig megbotránkozva, csóválja a fejét. A közönség szemtanúja a jelenetnek, általános mozgás támad. Halk suttogás tölti be a termet, s Erzsébet férje kíséretében idő előtt távozik a színházból.

Néhány nap múlva lesújtó hír érkezik Münchenből. Második Miksa király, a barát, a művész és tudós, 1864 május 10-én hirtelen és váratlanul meghal. Teljesen készületlenül, 18 éves fia, II. Lajos követi a trónon. Lajos világeletében sokat foglalkozott költészettel, betéve tudja Schiller legtöbb drámáját, de soha mégcsak egyetlenegy pillantást sem vetett a politika forgatagába. Kerüli az embereket, szereti a lovaglást, ebben megegyezik Erzsébettel. De rokonságuk jóval távolibb, semhogy az egyik fél tulajdonságaiból a másikra lehetne következtetni. A császárnőnek és Lajosnak csak egy közös ősük van, I. Miksa bajor király, aki azonban híján volt minden különös lelki rendellenességnek. Erzsébet anyja ennek az uralkodónak a második házasságából származik. Ehhez járul, hogy az örületnek azon tünetei, amelyek később kiütkeznek az imént meghalt király két fiából, gyökerekben csak I. Miksa utódainak feleségei révén ültetődtek át a bajor hercegi családba. Erzsébetet pedig egy nemzedék választja el most trónrakerülő, nála nyolc évvel fiatalabb unokaöccsétől, II. Lajostól. A király után rövidesen meghal testvére, Hildegard főhercegnő, Albrecht főherceg felesége. Fivére temetésén halálosan megbetegedett. Április 2-án éjjel három óraker felkeltik a császárnőt azzal a hírral, hogy a főhercegnő halálán van. Odasiet a hercegnő ágyához és szemtanúja utolsó óráinak. — Most elsőízben történt, — írja Erzsébet, béna, angol barátjának — hogy felnőtt embert meghalni láttam. Szörnyű hatást tett rám, sohasem hittem volna, hogy ilyen nehéz meghalni s hogy ilyen szörnyű a halállal való küzdelem. Elgondolni, hogy mindenkinek része lesz benne. Milyen irigylésreméltók azok, akik gyermekorok gyanútlan idejében hagyják el ezt a gyászos föl-

det. Igen, az élet csúnya dolog s csak egy bizonyos benne, a halál.

De csakhamar akad egy másik esemény, amely eltéríti figyelmüket erről a gyászos esetről. Ferenc József legkisebb öccsét, Ferdinánd Miksa főherceget, akit a francia császári pár meg egy sereg lelkiismeretlen mexikói emigráns a maga hálójába kerített, évek óta azzal a tervvel, azzal az utópisztikus gondolattal foglalkozott, hogy Mexikóban császárságot alapít. A főherceg meg Charlotte nem hallgattak senkire, aki lebeszélte őket erről a tervről. Erzsébet is azokkal tart, akik fejcsóválva nézik a dolgot, persze, ő talán egész más okból teszi, mint a többiek. Nem arról van szó, hogy ez a császárság megvalósítható-e vagy sem. Sohasem tudta megérteni ezt a két embert, akik korona után vágyódnak, hiszen örülniök kellene, hogy nincs koronájuk — gondolja magában. — Charlotte az elutazását megelőző heteket Bécsben tölti. Erzsébet elhalmozza minden elképzelhető szeretettel, noha nem titkolja, mi a véleménye a dologról. De hiába, április 14-én, a hajó fölszedi horgonyait, hogy egy bizonytalannál is bizonytalanabb jövő elébe vigye a hercegi párt.

Nyáron a császárnő évről-évre megismétli kissingeni kúráját, s itt meg Possenhofenben újra látja rokonait. A fürdőhelyen meglátogatja őt szülőföldjének új, fiatal uralkodója. Erzsébet kíváncsi viszontlátni II. Lajost, akiről az a hír járja, hogy sötétbarna hajtól szegélyezett nemes arcával, arcából kivillanó egészen sajátságos, megbűvölő kék szempárjával, csodálatosan szép ember. Ezenfelül pedig nagyon eltérő híreket hallani még az új királyról. Vannak, akik rajonganak érte, mások viszont, legalábbis furcsának találják. Abban az egyben egyetért mindenki, hogy Lajos imád minden szépet, amit a művészetben találni, akár csak a császárnő. Ezért is jött a király Kissingenbe: elsősorban, hogy lássa a maga szép unokanővérét, a császárnőt. Egyelőre csak rövid időre érkezik. De aztán annyira el van ragadtatva Erzsébettől, hogy négy hétig marad Kissingenben. Mária cárnőt, II. Sándor feleségét is itt találja, tizenegy éves kislánykájával. Csakhogy az a hódolat, amellyel II. Lajos Erzsé-

bet iránt viseltetik, egészen más természetű, mint amilyenel fiatal emberek hódolnak szépasszonyoknak. Vágy nélkül nézi őt, mint valami szép mennyei képet. Vonzza őt Erzsébet világnézete, az ő egész rendkívüli természete.

Ezalatt megindult a schleswigholsteini háború, amelyben Ausztria közösen vesz részt Poroszországgal. Erzsébet hazatér. S itt, kórházakban fekvő sebesültek között újra alkalma nyílik megmutatni jó szívét s könyörületességét, örül, hogy a bécsi kórházakban fekvő sebesült magyar katonákkal anyanyelvükön beszélhet, már úgy, ahogy. Szótárral a kezében már-már olvasgatja Eötvöst és Jókait s lapozgat a magyar történeti könyvekben. Most szeretné, ha volna környezetében magyar nő, akivel elbeszélgethetne, de akiben egyben meg is bízhatnék. Egy Almássy grófnőt megbíznak azzal a feladattal, hogy keressen a császárnő számára alkalmas, fiatal hölgyet. A grófnő hosszú névsort állít össze számos magyar főnemesi névből, de Ferenczy Mária, egy derék kecskeméti zsenri családból származó régi barátnője is eszébe jut. Barátnőjének van egy fivére, aki őt leány meg egy nyomorék fiú apja, a fiúnak féllába rövidebb a másíknál. A grófnő azt kérdezi, nem akad-e az őt lány között olyan, aki megfelel a célnak. A kis Ferenczy Ida, ez az éppenséggel nem csinos, de kedves, szerény, finom leány, így kerül erre a mindenképpen főnemesi listára. Amikor a császárnőnek átnyújtják a listát, tekintete tüstént megakad a legegyszerűbb néven. — Az ilyen lányt jóval könnyebben sikerül majd a magam pártjára vonni, gondolja magában. Fényképet meg közelebbi felvilágosítást kér. — Igen, ez bizonyára tetszeni fog — gondolja.

Ferenczy Idának minderről semmi sejtelme. Sógorát, Herczeg Sándort, értesítik a dologról, mire ő megviszi a fontos hírt Kecskemétre. Ida határtalanul boldog. A császára örül csupa nagyon szépet hallott, azonkívül ezen a réven megmenekülhet egy házasságtól, amelyet úgy akarnak rákényszeríteni, örömmel beleegyeznek. Herczeg Sándor meg Ida könnyű magyar kocsin kihajtanak a szántóföldre, ahol az apa éppen arat. Az apa egy pil-

lanatra elgondolkozik, aztán így szól: — Nos, nem bánom, nem adhattam a királynak katonát, talán majd a lányom szolgálatára lehet. — Ida félelemtől remegve várja, hogy találkozzék a császárnővel.

Természetes, egészséges, nyílteszű és jókedvű kedély, romlatlan magyar lélek és szereti a hazáját. De vájjon elég lesz-e mindez arra, hogy kielégítse a sokmilliósi birodalom úrnőjét, Európa legszebb asszonyát, akinek szelleméről és lényéről csodába illő dolgokat mesélnek? Ferenczy Ida persze nem is sejti, hogy Erzsébet éppen olyan embert keres, amilyen ő. Ilyen, lehetőleg egyszerű, etikettől és udvari cselszövényektől érintetlen teremtést, aki távol áll az udvari arisztokrácia szűk körétől. A császárnő olyan embert keres, aki őt szolgálja, nem pedig a császár anyját, ahogy úgyszólván minden elődje.

1864 novemberében Königsberg grófnő főudvarmesternő bemutatja Ferenczy Idát a császárnőnek. A császárnő éppen most tért vissza lovaglásából. Egyszerű lovaglórúhában, friss levegőtől kipirult arccal s elbűvölő bájjal fogadja a huszonhárom éves kis Idát, akinek úgy dobog a szíve, hogy majd megreped. Bíborvörös arccal áll a királynő előtt. Erzsébet ránéz, meghatottan s azzal a páratlan bájjal, amely módot ad neki arra, hogy megbűvölje az embereket, amikor csak akarja. Fürkészsze nézi a fiatal leányt s aztán így szól hozzá magyarul:

— Nagyon tetszik nekem, sokat leszünk együtt.

Nem könnyű dolog, az új hölgynek helyet szorítani az udvari emberek szigorúan felépített hierarchiájában. Szerény származása miatt Idát nem lehet azonnal udvarhölgyé kinevezni. Mert ezzel talán megsértené a többieket, akik előkelőbb családból származnak. Ezért ahhoz a kibúvóhoz folyamodnak, hogy kinevezik brünni alapítványi hölgyé, ezzel együtt jár a „hölgy“ cím, s most az a neve, hogy ő felsége felolvasónője. Ida ezzel tagja az udvarnak. Erzsébet tüstént figyelmezteti s eleve a legszigorúbban megtiltja neki, hogy bárkinek bármit is eláruljon abból, amit a császárnő mond vagy tesz. Ez az alapfeltétele annak, hogy jól megférjenek egymással. Erzsébetnek ebben tökéletesen igaza van. Még csak egy pár napja, hogy Ida itt van, máris beállít Zsófia főher-

cegnő első udvarhölgye s a bemutatkozásnál azt mondja Ferenczy Idának: — Kérem, forduljon hozzám mindenben és közöljön velem mindent, amit ő felsége gondol.

Az első időben Erzsébet naponta valósággal vallatóra fogja Idát, vájjon csakugyan nem sikerült-e még az anyósa pártjának őt megnyerni magának.

Az udvarhölgyek eleinte nagyon szeretetreméltóan bánnak az „új“ emberrel, de csakhamar észreveszik, hogy Ida álhatatosan elzárkózik előlük. Erre tüstént megváltozik viselkedésük, hidegre és elutasítóra fordul. A császárnő azonban rövidesen látja, hogy olyan emberre akadt, aki testtel-lélekkal odaadó híve, s amilyent már régóta keresett. Nemsokára barátnőjének tekinti Idát, tegezi, határtalanul megbízik benne, csönget neki, valahányszor valamire szüksége van, itt nem kell félnie sem kémkedéstől, sem pletykától. A fiatal kecskeméti nemeslány abba a helyzetbe kerül, hogy befolyással van a császárnőre. Megtanítja nemcsak a magyar nyelvre, hanem egyúttal táplálja azt a rügyező szeretetet, mellyel Erzsébet viseltetik Ida nemzete és hazája iránt. Ferenczy Ida nagyon szépnek képzelte a császárnőt, de mégsem képzelte ilyen bájosnak és elragadónak, amilyen a valóságban. Erzsébet egészségi állapota a harmadik kissingeni kúra után újra tökéletesen kifogástalan. Régi szépsége visszatért, sőt a huszonhét éves fiatalasszony most, ha lehet tökéletesebb, harmonikusan szép képet mutat, mint valamikor lánykorában. Winterhalter, Párizs és London udvari festője, lefestette korának úgyszólván minden fejedelmi alakját és szépasszonyát. Most dicsősége tetőpontján áll. Két képet fest Erzsébetről. Az egyik életnagyságban mutatja, díszruhában, ékszerestől. A másik intimebb kép, kibontott hajjal ábrázolja. Ferenc József ezt a képet dolgozószobájában helyezte el, íróasztalával szemben. Mihelyt a festő visszatért Párizsba, hogy újból lefesse Eugénie császárnőt, beszámol neki az osztrák császárnő csodálatos szépségéről, de azokról az érdekes beszélgetésekről is, amelyeket az ülések alatt folytatott a császárnővel. A francia császárnőnek régi kívánsága, hogy megismerkedjék bécsi kolleganőjével, már csak azért is, mert meg akar győződni róla, vájjon csakugyan olyan

szép-e, amilyen a híre, s hogy vájjon kénytelen-e beismerni, hogy a császárnő szebb, mint ő. Megkéri a bécsi francia követet, puhatolódzzék, vájjon nem lenne a császárnőnek kellemetlen, ha a következő esztendőben esetleges kissingeni találkozása alkalmával személyesen és teljes tisztelettel közelednék hozzá. Noha a császárnő a legnagyobb szerénységgel adja elő kívánságát, Erzsébet mégsem akar tudni róla. A császárnő semmitől sem irtózik annyira, mint látogatásoktól, udvari ünnepektől és ünnepélyektől. Néha persze nem tud kitérni előlük, különösen olyankor nem, amikor családjának belső ünnepeiről van szó. 1865 februárjában kedves fivére, Károly Tivadar, feleségül veszi Drezdában Zsófia szász hercegnőt. Akár tetszik, akár nem, Erzsébet kénytelen odautazni, hogy részt vegyen a lakodalomban. Dreзда valószínűleg önkívületbe esik Erzsébet láttára, az udvar meg a nép annyira el vannak ragadtatva a bájától, hogy leírhatatlan tetszésnyilvánításokkal fogadják, amerre csak jár.

Csakhogy ez a lelkesedés egyoldalú. Erzsébet nem jól érzi magát s alig várja, hogy hazautazhassák.

„Nagyon boldog leszek, — írja most már hét éves korához képest különösen nyíltszű kis Rudolfjának — ha újra nálatok lehetek; itt éppenséggel nem érzem jól magam — s már egészen szomorú vagyok, annyira vágyodom haza s kénytelen vagyok még négy napig ittmaradni.“

De ez is elmúlik és Erzsébet március 28-án Münchenbe utazik. II. Lajos személyesen várja a császárnőt a pályaudvaron, noha a császárnő nem akart semmiféle fogadtatásról tudni. A király ebben az időben az érdeklődés középpontjában áll, mert már most, alig egyévi uralkodása után, olyan fantasztikusan és különösen viselkedik, hogy az őt megfigyelő ókonzervatív diplomaták alig térnek magukhoz a rémülettől. Különösen az osztrák Blome gróf nézi fejszóvalva a király viselkedését.

„A fiatal király még problémaszamba megy, — jelenti róla — cselekedeteiben furcsa ellentétek érvényesülnek, s bajos megjósolni, hogy mi lesz belőle. Ma nyilvánvalóan gyermeteg nézetek és romantikus ábrándozás uralkodnak rajta. Túlhajtott önérzet, önfejűség és kímé-

let lenség — ezek a tulajdonságok aggasztó módon érvényesülnek nála. A kihallgatásokon szívesebben látja az irodalmárokat és művészeket, mint a lakosság bármely más osztályának a képviselőit, ő felsége a zenét s az irodalmat szereti a legjobban. S mivel híján van minden igazi zenei tehetségnek, a zenét inkább a szövege, semmint a zenéje miatt szereti. A Lohengrin és Wagnernek más, az önémet mondakörből merített operaszövegei megszerettették vele Wagner zenéjét.“

A követ magánkívül van a zeneszerző meg a fiatal király között fennálló viszony miatt s azt írja róla, hogy valóságos botrány, amely nőttön nő. Felháborítják Wagner szemtelen pénzkövetelései és illetlen nyilatkozatai. A királyt egyáltalában nem érdekli a nők társasága.

A császárnő nincsen teljesen tisztában királyi unokaöccsével. Szülői házában, ahol olyan jól érzi magát, lényegesen enyhébben ítéli meg a királyt.

„Tegnap a király hosszú látogatást tett nálam — írja Erzsébet az ő kis Kudolfjának. — S ha a nagymama közbe nem lép, talán még most is itt lenne. Egészen megbékült, én nagyon figyelmes voltam, annyit csókolt a kezemet, hogy Zsófia néni, aki benézett az ajtón, utána megkérdezte, vajjon megvan-e még a kezem. Újra osztrák egyenruhájában volt és chyrrel szagosította magát.“

Nem sokkal utána Blome kihallgatáson jelenik meg Erzsébetnél s a legfurcsább dolgokat meséli neki a királyról. Elmondja, hogy az uralkodó egyre különösebben viselkedik, hogy külöködő fellépésével okvetlenül elidegeníti magától népét. Erzsébet hazatér. Férje növekvő aggodalommal hallotta a Münchenből érkező híreket. Erzsébet azonban megnyugtatja, hogy Blome jelentése túlságosan éles, mert nem kellemes neki, hogy szülőföldje királyáról ilyen elítélő módon beszélnek.

Júliusban a császári pár, mint rendesen, a gyermekekkel együtt Ischlben tartózkodik. A császárnő nincs megelegedve a fiával, úgy találja, hogy sápadt, nyurgább a kelleténél, s meg győződve arról, hogy a terjedelmes nevelőprogramm túlzott követelményeket támasztott a trónörökös iránt, aki testileg és szellemileg ugyan jóval fejlettebb a koránál, de idegesen ingerlékeny. 1864 óta,

szóval hétéves kora óta Gondrecourt gróf vezérőrnagy gondjaira bízták a kisfiút; azóta testileg meglehetősen leromlott.

Erzsébet az idén szívesen lemondana az évről-évre megismétlődő kissingeni kúráról, de Fischer udvari tanácsos ragaszkodik hozzá. Kevéssel elutazása előtt a császárnő férjével kirándul Hallstadtba és a Gossau-mühleba. Újra kitűnően bírja a járást, megállás nélkül és a legnagyobb kitartással gyalogol, úgyhogy Ferenc József már-már felteszi magában, hogy visszatérése után zergevadászatokra is elviszi magával.

Az első kissingeni napokban Erzsébet elhagyatottnak és szomorúnak érzi magát s táviratilag elhozatja a maga szeretett nagy komondorát. Amikor a kutya megjő, Erzsébet egészen boldog.

„Olyan boldog vagyok, Horseguard itt van — írja Gizella lányának. — Szörnyen örült, amikor meglátott s majd hogy agyon nem szorított... Sokat járok az erdőbe, mert a fürdő-sétányon kelleténél jobban szaladnak utánam az emberek. A királytól nagyon szeretetreméltó levelet kaptam, azt írja, hogy az orvosok megtiltották, hogy idejőjjön... E szerint teljesen nyugodtan és zavartalanul élhetek majd itt.“

Az unalmas kúra alatt Erzsébet ráér arra, hogy hosszú leveleket írjon, meg hogy olvasás útján gyarapítsa magyarnyelvi ismereteit. Nagyon fájdalmasan érinti, hogy megvált Ferenczy Idától, akivel mindjárt az első esztendőben oly nagyon megbarátkozott.

„Sokszor gondoltam rád és nagyon is hiányoz nekem, a hosszú fésülködés alatt, a sétál közben es úgy ezerszer a napban... Most egészen rendben vagyok ismét, csak borsasztó szomorú ... Az élet itt elég unalmas. Mulatságos társaságra még nem akadtam, és kilátásom sincs arra. Sokat sétálok, majdnem egész napig ... sokat olvasok, nem sokára elvégzem a „Karthausit“ igen jól tetszett, és egészen értettem. Néha néha is játszom az orgonán ... Most Isten veled édes Idám, ne menj férjhez ezen idő alatt, sem Kálmánodhoz, sem másikhöz, hanem maradj hű legjobb barátnédhoz. E.“

A császárnő végtelenül örül, amikor visszatér s újra

látja családját s vele együtt a maga hű Idáját. Csak az a kár, hogy Ida nem vehet részt azokon a nagy sétautakon, amiket Erzsébet annyira szeret, mert kistermetű, gyenge szervezetű s azonkívül szívbeteg, igaz, hogy csak jelentéktelen szívbetegségről van szó. A császárnő nem fogja jól érezni magát a bécsi udvar légkörében, amíg csak él, mert ha a császár nincs itt, akkor, — hogy Fürstenberg grófnő véleményét idézzük, — az élet nagyon barátságatlan. — Igazán nem tudom, — írja a grófnő ebben az esztendőben, — hogyan őrizzük meg jó humorunkat itt, ahol csupa panaszkodó, sopánkodó, kétségbeesett ember veszik körül bennünket, mert mindenki, aki körülöttünk él, akár magasrangú, akár alacsonyrangú, tulajdonképpen többé-kevésbé rosszkedvű és elégedetlen. Szóval így fest ez a magasztalt udvari élet, most aztán próbálja meg az ember és keresse ki belőle, ami jó!...

Az ő Zsófia főhercegnőjéről persze, csupa jót ír. „Úrnők igazán jóakarátú és elnéző. Észreveszi, ha figyelmesek vagyunk és szívesen szerez az embernek örömet ... Minden iránt érdeklődik, hihetetlen, mennyit tud, úgyszólván tanulhatunk tőle ...“ A grófnő kritikus szemmel nézi Erzsébetet. S abban a harcban, amely különösen a trónörökösnel követendő nevelőmódszer körül fog megindulni, teljesen Zsófia főhercegnő pártján áll. Zsófia abban a törekvésében, hogy a trónörökösből lehetőleg nagyon műveit, magasan álló embert neveljen, aki kitűnően fel van készülve a maga hivatására, határozottan túlhajtja a dolgot. A császárnő viszont csak azt látja, hogy nem szabad beleszólnia tulajdon gyermeke nevelésébe, a legnagyobb mértékben féltékeny s ezért nem ismeri el eléggé a főhercegnő jó szándékát. Az a mód, ahogy a tábornok bánik Rudolffal, meg az ő nevelőmódszere, azzal az eredménnyel jár, hogy a gyermek mármár „elhülyül“. „Valóságos örület, — mondja Erzsébet, — hogy vízkúrákkal rémítgetnek egy ilyen hűtlen gyermeket s hogy hőst akarnak nevelni belőle.“ Gondrecourt pl. megteszi, hogy a trónörökösöt a lainzi állatkert belső falához állítja, ő maga gyorsan kisurran s aztán bekiált hozzá: — Itt a vaddisznó! — A gyermek természetesen elkezd kiabálni, de minél jobban üvölt,

annál jobban rémítgetik. Végül a kisfiú olyan ideges, hogy a császárnő szavait idézve — valósággal életveszélyes. — Zsófia főhercegnő sem kér az ilyen módszerekből, de hát Gondrecourt az ő védenca, s így aztán Erzsébet az anyósára hárítja az egész felelősséget. Amikor a császárnő megtudja a vaddisznóhistóriát, úgy érzi, hogy a mérték betelt. Összeszedi minden erejét és a császárhoz megy. A császár azonban habozik, látta azt a komoly munkát és azt az odaadást, amellyel édesanyja a fia nevelésének szenteli magát, úgyhogy ebben a tekintetben jobban bízik az anyja ítéletében, mint a császárnőében, s képtelen arra az elhatározásra jutni, hogy szembeszálljon az anyja akaratával. Erzsébet erre a végső eszközhöz folyamodik:

— Képtelen vagyok tovább nézni a dolgot. Vagy Gondrecourt, vagy én.

Ezután elhagyja a császárt, felmegy a szobájába s valóságos ultimátumot küld a császárnak. Ettől tesz majd függővé mindent.

„Kívánom, hogy korlátlan teljes hatalommal rendelkezem mindenben, ami a gyermekeket illeti. Kizárólag az én dolgom megválasztani környezetüket, tartózkodásuk helyét, én tartom kezemben nevelésük teljes irányítását, egyszóval rajtam áll, megállapítani mindent, nagykorúságuk pillanatáig. Továbbá azt kívánom, hogy kizárólag én döntsek mindabban, ami az én személyes ügyemet illeti, csak úgy, mint abban, ami környezetem megválasztására, tartózkodásom helyére s minden belső változásra vonatkozik. Erzsébet.“

A császár most már látja, hogy felesége szörnyen komolyan veszi a dolgot s enged. Gondrecourt-t eltávolítják, Widerhofer Hermann doktorra bízják a trónörökös kizárólagos kezelését, nevelését viszont Thurnburg Latour ezredes veszi át. Erzsébet hálát ad Istennek, hogy Gondrecourt távozik. Zsófia főhercegnőhöz való viszonya persze nem javul, sőt ellenkezőleg, a következő hónapok nagyon megnehezítik a császárnő életét. Nemcsak Zsófia hercegnőtől kell szenvednie, hanem legbuzgóbb apostolától, Grünne gróf főlovászmestertől is, mert ez titokban a császárnő befolyásának tulajdonítja, hogy

1859-ben megfosztották fontos főhadsegédi állásától, akár csak Gondrecourt-t a magáétól.

Mindent elkövetnek, hogy Erzsébetet elválasszák a császártól, sőt Erzsébet egyenesen azt hiszi, hogy megpróbálták őt tönkretenni s igyekeztek neki ördögien okos ürüggyel alkalmat adni arra, hogy valami igaztalan dolgot kövessen el, hogy ezen a réven elszakítsák a császártól.

Csakhogya Erzsébet nem a régi kislány többé. Huszonnyolcéves asszony, tudja, hogy mit akar, s napról-napra egyre jobban érzi, mennyire uralkodik szépségével a férjén, sőt az egész külső világon. Mindez fokozza öntudatát és befolyását, de felelősségét is. Ha a trónörökös nevelése eddig a kelleténél konzervatívabb mederben folyt, most mindez a másik végletbe csap át. Szabadelvű jelleget kap. Zsófia főhercegnő vallásos befolyása háttérbe szorul. Erzsébet viszont nem akadályozza meg, hogy a trónörököst túl ne terheljék mindenféle órával, s hogy ne neveljenek belőle rendszeresen, hihetetlenül koraérett gyermekeket. Tragikus látvány. Mindezeket az embereket a legjobb szándék vezeti, rendelkezésükre áll minden eszköz, gazdagság, módjukban áll egy milliós birodalom legnemesebb és legtanultabb fejeit igénybevenni, hogy legmagasabbrendű műveltséghez juttassanak egyetlen embert s mégis valamennyien téves úton járnak.

A császárnőnek tulajdonképpen semmi tehetsége ahhoz, hogy szakadatlanul sopánkodjék és boldogtalanodjék. Ellenkezőleg, szeretne néha, sőt gyakran, szívből nevetni, örülni és kirúgni a hámból. Hiszen fiatal asszony. S ő is ki akarja venni részét az életből, ha százszor császárnő is. Örül annak a diadálnak, amelyet férjénél aratott s azzal hálálja meg, hogy szívesebben bánik vele, mint rendesen. Azt akarja, hogy a császár nevenapján valamennyi udvari ember becsípjén egy kissé. „Asztal fölött sokat neveltünk, — írja a fiának — mert valamennyi hölgyet arra kényszerítettem, hogy papa egészségére egész pohár pezsgőt ürítsenek; Königsberg nagyon aggódott, hogy Paula kirúghatna a hámból, Lili pedig asztalbontás után alig állt a lábán“. Latour ezredes állandóan rendszeresen beszámol a császárnőnek a fia haladásáról és nevelésé-

ról s ez, tekintve régebbi tájékozatlanságát, nagyon sok örömet szerez a császárnőnek. A politikában Erzsébet nagy érdeklődéssel kíséri azokat a törekvéseket, amellyel szeretnék közelebb hozni egymáshoz a lajtántúli országot és Ausztriát, azoknak a feltételeknek megfelelően, amiket Deák fogalmazott meg egy húsvéti cikkében. Ebben a tekintetben mindenképpen a magyarok pártján van, Ferenczy Ida hatása is érezhető nála, már-már arról beszélnek, hogy a császárnő Pestre készül. Tizennégy magyar palotahölgy kinevezése világosan mutatja, hogy a pesti udvartartásnak mindenképpen magyar nemzeti jelleget óhajtának adni.

Az az ellentét, amely Ausztria s még megmaradt velencei tartománya között fennáll, ezzel szemben nem változott. A bajor főkonzul jelenti onnan: „Ausztriának a maga déli tartományában van egy pár millió olaszul beszélő és adót fizető alattvalója, de olyan, aki híve lenne a császárságnak, nem akad közöttük egy sem... Mifelénk minden és mindenki ellensége Ausztriának, túrik uralmát, mert kénytelenek vele... de csak jobb időkre várnak, amikor majd egyesülhetnek az olasz királysággal, ahogy régen óhajtják. A Márkus-tér ma is gyülekező helye magasrangúaknak, alacsonyrangúaknak, szegénynek és gazdagnak, bennszülöttnek és idegennek, azzal a különbséggel, hogy az olaszok szigorúan elszigetelődnek az osztrákoktól, külön sétálnak, külön esznek és isznak s külön táncolnak és muzsikálnak.“

Az ilyen jelentései? mellett nem csoda, ha Bajorország követi számos más európai állam példáját és formailag is elismeri az 1861-ben kikiáltott olasz királyságot. Erzsébet, aki mindezt a maga családi érdekeinek szemüvegén keresztül nézi, felháborodik rajta, hiszen ez az elismerés Mária nővérének, az elűzött nápolyi királynénak jogait is érinti. Felháborodását érezteti Fugger gróffal, a bécsi bajor követtel, ez viszont tüstént jelentést tesz róla királyának. II. Lajosról mindenki tudja, milyen rokonszenvvel viseltetik a császárnő iránt, siet is levelet írni neki s szívből kéri, ne haragudjék rája e miatt a dolog miatt, de nem tehetett másként.

„Kedves unokafivérem, — válaszolja a császárnő

— megnyugtatlak, hogy sohasem gondolok keserőséggel vagy haraggal rád, bármi legyen is a véleményem. Nem tagadom, nagyon csodálkoztam, hogy éppen Bajorország volt az, amely elismerte Olaszországot, mert tudvalevőleg nincs elűzött fejedelmi család, amelynek ne lennének a bajor királyi családból származó tagjai: de meg vagyok győződve arról, hogy bizonyára nyomós okok bírhattak rá erre az érthetetlen lépésedre, éppen ezért tekintve azokat a fontos érdekeket és szent kötelességeket, amelyeket képviselsz, figyelembe sem jő, mi az én szerény véleményem a te eljárásodról. Mindezt belátom, ezért kétszeresen meghatott az a baráti ösztön, amely rábírt leveled megírására, s arra kérlek, légy meggyőződve arról, hogy bensőséggel, szeretettel csüggök szülőföldemen s szíves, őszinte barátsággal vagyok különösen irántad mindig, bármilyen viszonyok következnek is be.“

Erzsébet állandóan megtartotta kapcsolatát szülőföldjével. A Wagner Richárd körül meginduló vitában ő is II. Lajos pártján van, akárcsak az apja, s kezdetben az egész hercegi család, noha abban az időben a nagy zeneszerző ellenfelei kerekedtek felül s a király 1865 dec. 7-én kénytelen egy időre megválni Wagnertől.

Erzsébet a szülői házba menekül olyankor, amikor azt hiszi, hogy nem bírja ki Bécsben. Egészen meglepetésszerűen és hirtelen, ilyen válság tör ki 1865 dec. 13-án. A császár Budán van. Erzsébetnél olyan jelenségek mutatkoznak, hogy tartani lehet régi betegsége visszatérésétől. Erzsébet ezért hirtelen elhatározza, hogy Münchenbe utazik. Igaz, táviratilag kikéri férje beleegyezését, de olyan formában, hogy Ferenc József nem tehet mást, kénytelen igent mondani. Senki nem tudott elhatározásáról. Sem Zsófia, sem a császári ház minisztere. Erzsébetnek szüksége van az ő Fischer doktorára, ez azonban nem ér rá és ezért Erzsébet kénytelen hozzáutazni, hogy megnyugodjék. A közönség csodálkozik azon, hogy a császárnő hirtelen elutazik és ráadásul most, közvetlen karácsony meg a születésnapja előtt. A porosz követ úgy gondolja, hogy a fenséges szépasszony elhatározásában része van annak a szeszélynek, amely semmiképpen sem szokatlan jelenség a bajor ágból származó hercegnőknél.

A KIRÁLYNÉ PORTRÉJA

1865

Egykorú fénykép után

Ferenc József alaposan megijed, tüstént utasítja müncheni követét, kérje meg a királyt, álljon el attól a szándékától, hogy a pályaudvaron fogadja a császárnőt. Azt akarja, hogy Erzsébet utazása lehetőleg titokban maradjon. Csakhogy II. Lajos titkon mégis meglátogatja a császárnőt és megkérdi, mi készítette erre a hirtelen utazásra. Ferenc József viszont Budán levelet kap feleségétől, amelyben azt írja, hogy legkésőbb 23-án, tehát még a születésnapja és karácsony előtt visszatér Bécsbe. De mégis Münchenben marad az év végéig. Csak december 30-án tér vissza, egészségi állapota felől nagyjában meg van nyugtatva. Kettesben érkezik az anyjával. A végzetes 1866-ik év első napját már gyermekeinek körében és aggódó férje mellett tölti.

H E T E D I K F E J E Z E T

KÖNIGGRÄTZ, ERZSÉBET ÉS MAGYARORSZÁG

1866 — 1867

A szerencsétlen végű 1859-i hadjárat óta a magyar kérdés nem jutott többé nyugvó pontra. A centralisztikus érületű hatalom meggyöngült, s Magyarországon nem szűntek meg azok a törekvések, amelyek odairányultak, hogy új életre keltsék a régi történeti jogokat és az 1859-i alkotmányt. 1865 vége felé közeledés történik a bécsi kormány és a lajtántúli törekvések között. A hazafias magyarok harcos szövetségbe tömörültek Pesten azzal a céllal, hogy az Ausztriával való közösség fenntartása mellett mérsékelt formában érvényt szerezzenek a magyar követeléseknek. Vezetőjük a 62 éves Deák Ferenc, akit józan politikai gondolkodásáért, az 1848-i forradalom alatt tanúsított értelmes magatartásáért, szerény igazságosságáért és szónoki tehetségeért minden rendű, rangú ember egyformán tisztelt Magyarországon. Kossuth függetlenségi törekvéseivel szemben egy ízben kijelentette, hogy az Ausztriától való teljes elszakadás Magyarország halála, még pedig olyan halál, amelyet nem követ fel-támadás. Ez a felfogása alkalmassá teszi arra, hogy vállalja a természetes közvetítő szerepét.

Andrássy Gyula hallott arról, hogy a császárnő milyen rokonszenvvel viseltetik Magyarország iránt, és magáévá teszi Deák eszméjét. Szoros kapcsolatban áll Ferenczy Idával s tőle tudja, milyen buzgalommal igyekszik a császárnő a magyar nyelv elsajátítására, s hogy milyen ellentét választja el Zsófia főhercegnőtől, különösen a magyar kérdésben. Amikor Andrássy ebben az időben egy udvari ünnepség alkalmával elsőízben találkozik a császárnővel, ő sem vonhatja ki magát véghetetlen bájának és páratlan szépségének befolyása alól. Erzsébet

viszont sokat hallott róla, különösen Ferenczy Ida révén, és némi kíváncsisággal veszi szemügyre az 1848-i beau pendut, aki minden asszonyt elbűvöl s aki úgy, amint előtte áll, a maga festői prémes mágnásruhájában, magas karcsú alakjával, nemes arcvonásait körítő fekete szakállával a magyar nemes tökéletes megtestesülése.

Andrássy látja, hogy ez a szépasszony, aki szereti Magyarországot és népét s akiben Ferenc József császár most tizenegyévi házassága után, köztudomás szerint, épp olyan szerelmes, mint az első napon, eszközül szolgálhat arra, hogy az ingadozó császárt megnyerje a maga terveinek.

Ferenc József lelke mélyén még most is meg van győződve arról, hogy csak a szigorúan összefogott centralisztikus államforma képes biztosítani az állam jövő fennmaradását és hatalmát. Viszont nem zárkózik el mindenestül a magyar nemzet követelései elől, feltéve, hogy érintetlenül hagyják az olyan életbevágó berendezések közösségét, amilyen a hadsereg, a pénzügyek és a külpolitika. Ilyen módon megőrizhető Ausztria nagyhatalmi állása, viszont Magyarország is megengeszthető. 1865 telén a legjobb mederben haladnak a tárgyalások, összehívják a magyar országgyűlést, s Ferenc József egymaga érkezik Pestre az országgyűlésnek december 12-én történő megnyitására. December 17-én a főrendiház meg a képviselőháznak egy küldöttsége jelenik meg az uralkodó előtt s Andrássy meg Deák szellemében kifejezést ad annak a kívánságának, hogy a király oldala mellett hadd üdvözölhesse nemsokára az ország fővárosában „honunk mélyen tisztelt és forrón szeretett anyját, felséges királynőnket is.“ A császár helyelőn bólint. Deák erre azt ajánlja, hogy a két ház ezúttal küldöttség útján üdvözölje születése napján a királynét, hadd lássa Erzsébet már most, hogy a nemzet tudja, milyen érzülettel viseltetik iránta, s hogy minden egyes magyar ember szívében véghetetlen visszhangra talál. A küldöttség már útrakészen áll, mikor megtudja, hogy a császárnő Münchenben van és beteg. A küldöttség fogadását e szerint el kell halasztani. A fogadás csak január 8-án történik meg, s tisztelgése akkor inkább az uralkodó-

nőnek szóló szeretet általános megnyilvánulása gyanánt hat. A hercegprímás vezetésével megjelennek Magyarország képviselői, szinte kivétel nélkül a főnemesség tagjai, a maguk festői ruhájában. Andrassy Gyula kimagaslik valamennyiük közül. Erzsébet várja az urakat a főudvarmesternő s nyolc újonnan kinevezett magyar palotahölgy kíséretében. Erzsébeten magyar ruha: fehérselyem csipkekötény, dúsan zsinórozott selyem pruszlik és fűző, fején magyar csipke főkötő, rajta csillogó gyémántkorona. Bájos arcát rózsásra festette az izgalom. így fogadja az urakat, szemügyre veszi őket s tekintete megakad Andrassyn, aki elbűvölve s a legnagyobb fokú ámulat kifejezésével nézi a császárnőt.

A hercegprímás elkezd beszélni, beszél arról a szeretetről és határtalan lojalitásról, amellyel a magyar nemzet viseltetik a királynő iránt, beszél a trónörökös anyjáról, s szavait azzal a kívánsággal fejezi be, hogy szeretnék minél előbb a fővárosban üdvözölni. Amikor befejezte, Erzsébet magyarul válaszol, teljesen emlékezetből, tisztán és érthetően, csak egy kissé idegenszerű angolos kiejtéssel. A császárnő szíves szavakkal fejezi ki köszönetét s kilátásba helyezi, hogy Pestre utazik. Beszédét viharos ujjongás követi. Magyar beszédet hallanak, szabad, folyamatos magyar beszédet, a királynő szájából s ráadásul milyen tündérien szép ez a királynő! A mágnásokat leírhatatlan lelkesedés fogja el. Soha még ilyen zúgó éljen nem reszkettette meg a Burg márványtermét.

Erzsébet rövidesen eleget tesz a meghívásnak. Január 29-én Pesten van. Az örökös királyi pár bevonulását — így emlegetik őket hivatalosan, mert még nincsenek megkoronázva — semmiféle incidens nem zavarja meg. A császári hintó előtt Buda és Pest előkelő bandériumai lovagolnak nagyszerű paripákon. De azért az uralkodó pár feladata még sem könnyű. Mindenekelőtt igyekezniök kell lebontani azokat a korlátokat, melyeket az 1849-i forradalom leverése után állított fel a magyar társaság maga és az osztrákok között. Az utolsó tizennégy esztendőben nem akadt tiszt, aki osztrák uniformisban betehette volna lábát a Nemzeti Kaszinóba, vagy bármilyen

előkelő szalonba, pedig itt élt ennek a vendégszerető, bájos és ragyogó társaságnak kellős közepében.

Február 1-én a két ház küldöttsége üdvözli a császári párt. Meleg szavakban juttatják kifejezésre Erzsébetnek az egész nemzet legforróbb háláját azért, hogy megjelent a fővárosban s most már mindenki tisztán láthatja, de elsősorban ő, hogy nem ceremóniáról, nemcsak köteles üdvözlésről van szó, hanem személyének szóló meleg szeretetről, ragaszkodásról és lelkesedésről. Erzsébet nem szokta meg az ilyesmit. Ellenkezőleg, Ausztriában mindig úgy érezte, hogy üldözik, állandóan harcra, védekezésre kényszerült. Itt azonban érzi, hogy melegség árad feléje, hogy ez a melegség a szívéig hat s benne is bensőséges rokonszenv érzetét kelti. Erzsébet megfogadja magában, hogy boldog meg szomorú időben egyaránt pártját fogja ennek a lovagias nemzetnek s tőle telhetőleg így hálálja meg szeretetét.

Amikor a császárnő az ünnepélyes üdvözlés alkalmából újra magyarul válaszol, ugyanolyan óriási siker kíséri szavait, mint januárban Bécsben. „Bajos dolog volna, — jelenti a pesti angol főkonzul Londonba — azzal a szűk körben járó pár kifejezéssel leírni a császárnő beszédének hatását, amelyek hivatalos jelentéshez illenek.“ A császárnő szavainak olyan hatása van, hogy még a császár feleletét sem érzik olyan hűvösnek, ahogy máskor érezték volna. Ez a válasz tudniillik félreérthetetlen módon figyelmezteti a magyarokat arra, hogy ne áltassák magukat kelletténél vérmesebb reményekkel s hogy mindekelőtt ne álljanak elő teljesíthetetlen követelésekkel.

Erzsébet azonban természetének megfelelően itt is csak kellettlenül tesz eleget azoknak a kötelezettségeknek, amelyek együtt járnak állásával. Meg is említi egyik levelében, amelyet gyermekeinek ír: — „Mostanában meglehetősen nyugtalan életet élek, — írja február 6-án kisfiának — de azért mindennap eljárók a lovardába. Ha ti ketten itt volnátok, szívesen itt töltenem az egész telet. Így azonban nagyon vágyódom vissza hozzátok ... Most azonban be kell fejeznem, mert öltözködöm, Polgári bálra készülök s ez bizonyára forró és fárasztó lesz. Szinte többet beszélek magyarul, mint németül.“

Kislányának is panaszkodik: — „Itt sok a dolgom. A gyakori vetkőzödést és öltözködést unalmasnak találom, nagyon fárasztó volt a hölgycercle, a hosszas állás és beszéd.“ — Erzsébet nem tudja elviselni a mozgalmas életet. Noha minden az ő tiszteletére történik, most mégis a kelleténél jobban megerőlteti az ilyesmi. Jelentkeznek régi betegségének figyelmeztető jelei. Néha, ha már nem bírja tovább, hirtelen sírva fakad, mihelyt magára marad. Különben örül annak az óriási hatásnak, amelyet szépségével, meg magyar nyelvi ismeretével kelt mindenütt, örül neki, akárcsak Ferenc József. A magyar nyelv hirtelen udvarképessé lesz. Az udvartartás tagjai mind- eddig álmukban sem hitték volna, hogy magyarul fognak tanulni, s most már-már ügyyel-bajjal törik ezt a nyelvet.

Minden jóságos cselekedetet, többek között azt, hogy az egykori felkelők kegyelmet kapnak, hogy visszaadják birtokaikat, a császárnőnek tulajdonítja a közvélemény. Ha viszont Ferenc József értésére adja a magyarságnak, hogy még nincs módjában mindenképpen eleget tenni a kívánságainak, akkor ezt a bécsi udvar, Ferenc József anyja vagy az osztrák miniszterek rosszindulatú befolyására vezetik vissza. Úgy vélik, hogy a császárnőnek mind- eddig nem sikerült teljesen háttérbe szorítani ezt a be- folyást.

Ausztriában ezalatt vegyes érzelmekkel kísérték a császári pár magyarországi tartózkodását. „Azt hallom, — írja Ferenc József császár — hogy Bécs újra eleget tesz annak a szokott szükségletének, hogy féljen. Ügy- látszik ezúttal attól tart, hogy Pesten engedményeket te- hetnék, hozzájárulhatnék a minisztérium megalakulásá- hoz. Az ilyesmi természetesen eszemágában sincs ... Bécs- ben azonban ... szitkozódznak, mint rendesen. Isten óvjon bennünket a bécsi gutgesinntektől! A dolgok itt lassan haladnak, de azért mégis csak lesz belőle valami. Egy- felől, a mi szilárdságunk segítségével, másfelől a bizalom, a barátság s a magyar jellem megfelelő kezelése révén. Sisi nagy segítségemre van a maga udvariasságával, a maga mértéket tartó tapintatával, a maga magyar nyelvi tudásával, mert az emberek szívesebben viselik el a figyel- meztetést, ha szép szájból hallják.“

Ferenc József most még egyáltalában nem látja, milyen nagy mértékben lelkesedik a felesége Magyarország iránt.

Erzsébet egy ízben meglátogatja az Angolkis-asszonyok pesti lánynevelőintézetét s magyarul szólítja meg a főnöknőt. Ez azonban olasz asszony s egy szót sem ért belőle.

„Remélem, mire legközelebb meglátogatom, magyarul válaszol“ mondja Erzsébet. Tizennégy nap muiva újra itt van, a főnöknő beteget jelent, lefekszik, Erzsébet azonban mégis felkeresi, magyarul beszél vele, csakhogy a főnöknő nem érti meg. Mire Erzsébet elhagyja a szobát. A főnöknőnek nemsokára ott kell hagyni az állását. Erzsébet minden egyes alkalommal és minden ünnepségen látja Andrássyt, a legjobban övele érteti meg magát, Andrássy viszont örömmel látja, hogy a királynét egyre jobban és jobban megnyeri a maga gondolatkörének. Erzsébet egy ízben így szól hozzá:

„Bizalmasan beszélék önnel, tehát olyant mondok, amit nem mondanék el mindenkinek. Fáj, ha Olaszországban rosszul mennek a császár dogai, de ha Magyarországon mennek rosszul, az engem megöl.“

Erzsébet március 5-én hatheti itt tartózkodás után, férjével együtt elhagyja a fővárost. A pályaudvaron ezekkel a szavakkal búcsúzik:

— Remélem, hogy nemsokára újra visszatérhetek az én szeretett Magyarországomba. — A maga leírhatatlan bájával annyi melegséget visz bele a „szeretett“ szóba, hogy a körülállóknak könnybelábad a szemük.

Bécsben azon vannak, hogy ellensúlyozzák az udvarnál érvényesülő magyar befolyásokat. Sőt a külügyminisztérium figyelmeztető jelentést kap a rendőrségtől. Ferenczy Idát, a császárnő felolvasónőjét azzal vádolják, hogy a magyar balpárt képviselői megnyerték, vesse latba ő felségénél a maga befolyását, a magyar képviselők felfogásának érdekében. De nemcsak Magyarország, Németország is súlyos gondokat okoz. Ott felvetették a főhatalom megszerzésének nagy politikai kérdését. Bismarck arra készül, hogy erélyes kézzel kettévágja a gordiusi csomót, s ha kell, fegyveres kézzel is érvényt szerezzen

Ausztriával szemben, a kishémet, más szóval a porosz megoldásnak.

Most már tisztán látni, hogy a kancellár szövetkezett Olaszországgal, s 1866 márciusában és áprilisában kiderül, hogy elkerülhetetlen a háború. Erzsébetet nagyon bántja ez a helyzet. Azt kérdezi magától, milyen hatása lesz mindennek az ő szülőföldjére s ezen a réven szülői házára. Tudja ugyan, hogy Bajor Lajos mindenre gondol, csak arra nem, hogy részt vegyen Bismarck háborús vállalkozásában. Viszont még nagyon kérdéses, vajjon jó szövetségese lesz-e Ausztriának. A müncheni osztrák követnek március 28-án legalább is ez a véleménye róla:

„A fiatal uralkodó folytatja a maga gondatlan életét s alapjában véve nem lát mást, csak Bülowot, a zongoraművészt. Azt mondja: — Nem akarok háborút! S aztán nem törődik az egész dologgal.“

Erzsébet szívesen hazautaznék, mert Possenhofénben ezalatt sok minden történt. Zsófia húgának a házassága már régóta gondokat okoz neki. Először Fülöp würtembergi hercegre gondolnak, de ebből nem lesz semmi. Most, 1866 márciusában, Possenhofenben járt a császár öccse, Lajos Viktor főherceg háztűznézni. Meg akarta kérni Zsófia kezét. Az anyahercegnő rendkívüli módon támogatja a dolgot, csak hogy a két fiatalember nem szereti egymást. Erzsébet nagyon sajnálja, hogy a házasságból nem lett semmi, de viszont az a véleménye, hogy húga becsületesen és okosan cselekedett, ha nem szereti eléggé a főherceget.

„A császárnak kezdettől fogva az volt a véleménye, hogy Zsófia nem megy feleségül a főherceghez — írja az anyjának. — Csak akadna férfi, akit szeret s aki őt igazán boldoggá tehetné. De honnan szedjük ezt a férfit?“

Erzsébet nem akarja elhagyni Bécset, mindaddig, amíg háborúra áll az idő, mostanában pedig kevés kilátás van a békére.

„Idegörlő állapot ez! — írja — a szomorú bizonyosság szinte jobb volna, mint ez a várakozás.“

Áprilisban az udvar Erzsébet örömeire a Burgból Schönbrunnba költözik.

„Az idő most oly gyönyörű, hogy én örülök a várost

elhagyni, s több szabadságot élvezni; kivált mert most engedelmet kaptam, hogy ha kedvem van, *egyedül* is az istállóba mehetek.“

Erzsébet május 1-én attól a hagyományos práteri kocsizástól is megszabadul, amelyben a császári pár a bécsiek kedvéért mindig részt szokott venni.

„Május 1-ét ebben az esztendőben nem a szokott unalmas módon ünneplem, — írja diadalmasan az anyjának — hanem, köhögésemre hivatkozva, nyugodtan itt maradok, ami összehasonlíthatatlanul kényelmesebb, mint száz meg száz bámész ember szemeláltára egy főhercegnővel kettesben és lépésben föl s le kocsizni a sétányon ... Füredre nem megyek, tekintve, hogy a viszonyok oly szomorúak s a háború küszöbön áll. Ilyen körülmények között nem hagyhatom el a császárt.“

A császárnőnek igaza van. Ferenc József május 3-án kénytelen közölni az anyjával, el sem tudja képzelni, hogyan kerülhetnék el becsülettel a háborút, s a nélkül, hogy ne kellene teljesen lemondaniuk Ausztria nagyhatalmi állásáról. Ezekben a gondterhelt napokban Ferenc József mindig örül annak, ha marad néhány órája s vasárnap délután jó polgáriasán, kettesben a feleségével, az erdőkön át Heimbachba sétálhat.

Poroszország már május 8-án készenlétbe helyezi egész haderejét, s Ausztria is fegyverkezik Északon meg Délen. Erzsébet sógora, a detronizált nápolyi király, abban az esetben, ha Olaszországgal is háborúra kerül a sor, felkelést készül szervezni odalenn s arra kéri Ferenc Józsefet, bocsássa rendelkezésre a szükséges pénzt. Kap is egymillió frankot, noha a császár nem sokat várt a dolgotól. Erzsébetnek gondot okoz minden hír, amelyet ebben az időtájban Bajorországból kap. Most meg egy spanyol herceg szeretné elvenni a testvérét. A császárnő tudja férjétől, hogy ez a kérő durva, romlott alak. Ehhez járul, hogy a spanyol udvart éppenséggel nem tartja hozzájuk illőnek s már jó előre oda van a feliemtől és aggodalomtól arra a gondolatra, hogy Zsófiának ebben a környezetben kell majd élnie. Akkor már sokkal szívesebben látná Lajos Viktort. Igazán jó ember s talán viszi is még idővel valamire.

A bajor király ezalatt egy cseppet sem törődik a háborúval és a háborús lármával. Május 21-én titokban Svájcba utazik azzal a szándékkal, hogy újra visszahívja Wagner Richárdot.

A császárnő csodálkozik, hogy még mindig nem tört ki a háború.

„Igazán, Isten kegyelmére vallana, — írja — ha a porosz király hirtelen meghalna, ez legalább sok szerencsétlenségtől kímélne meg bennünket.“

Erzsébet ebben a súlyos időben gyakran tesz fogadalmat, május 9-én Máriazellbe utazik, hogy hálát mondjon egy kívánsága teljesítéseért s hogy egyúttal újabb fogadalmat tegyen.

— Isten tudja, mostanában sok a kérnivalónk.

Nehezen, nagyon nehezen vált el a császártól, most, hogy ilyen keserves idők várnak reájuk. Ischlbe-menet felteszi magában, hogy nem marad sokáig távol a férjétől.

1866 június 15-én megüzenik a háborút, s másnapra kelve a porosz csapatok átlépik az ország határát. Erzsébet izgatottan és reménytelen hangulatban futja át az újságokat. Napról-napra hosszú levelet ír a császárnak. Mostanában jóval nyugtalanabb, mint 1859-ben, akkor legalább nem kellett aggódnia fivéreiért. Mert Bajorország is részt vesz a háborúban, még pedig Ausztria oldalán, noha lelkesedés nélkül és erkölcsi kényszer alatt teszi, mivel Blome szavai szerint, nem tehet mást, a szövetség meg a közvélemény kötelezi erre.

Ha a királytól függ, bizonyára nem kerül sor a háborúra. II. Lajos a hadüzenetet megelőző napokban visszavonult a starnbergi tó egyik szigetére, a Roseninselre s miniszterei három napig nem tudják megközelíteni. Egyszer egy este látják, hogy tűzijátékot ereget a maga szigetén. S teszi mindezt egy olyan pillanatban, amikor háborúról meg békéről van szó.

„Már-már azt hiszik, hogy a király megőrült“ teszi hozzá Blome gróf.

Mihelyt a helyzet komolyra fordul, a császárnőnek nincs többé maradása Ischlben. A császár ezekben a súlyos napokban nem ér rá őt meglátogatni, ezért aztán a császárnő keresi fel a császárt, már csak azért is, mert

ott nyugodtabb lehet s mindjárt megtudhatja, hogy mi történik. Ezúttal is kórházat készül Laxenburgban berendezni, akárcsak 1859-ben. A császárnőt nyugtalanítja a családja.

„Kimondhatatlanul aggódom a fivéreimért — írja az anyjának — s gyakran azt kívánom, bárcsak lányok lennének... Azt mondják, ha az ember elsőízben lép egy olyan templomba, ahol még sohasem járt, teljesül a kívánsága. Ma elsőízben jártam egyben. Igazad van, az újságok még csak jobban idegesítik az embert. A fontos dolgokat úgyis csak utólag tudja meg belőlük az ember. S a legtöbb hírük hazugság, sok fecsegés, kombináció, amelyek éppenséggel nem változtatnak az események menetén. De az ember természetesen mégis mindig elolvassa őket, már csak azért is, mert más iránt nincs érzéke.“

Erzsébet Ischlben hagyja a gyermekeit. Megígéri nekik, hogy szorgalmasan ír, s június 29-én Bécsbe érkezik. Zsófia főhercegnő rosszindulatú környezete szkeptikus szemmel nézi a császárnő viselkedését.

„De legalább itt van, — véli Fürstenberg grófnő keserűen — józan ésszel nem is kívánhatunk tőle mást.“

Így beszélnek Erzsébetről. Ő viszont őszintén azon fáradozik, hogy megállja a helyét a férje oldalán. Általában az a sajátsága, hogy nyugodt időkben követelődző és önfejű, mihelyt azonban komolyra fordul a dolog és szükség van rá, bátornak és erélyesnek mutatkozik. Oldalakra terjedő leveleket ír az ő kicsi, most már nyolcéves Rudolfjának, aki koraérett fiú létére izzó érdeklődéssel kíséri a háborús eseményeket:

„A szomorú idők és sok dolga ellenére, a kedves papa, hál' Istennek, jó színben van. Csodálatos módon nyugodt s bízik a jövőben, noha a porosz csapatok félelmetesen erősek és gyújtótűs puskájuknak hallatlan sikerük van.“

Erzsébet elbeszélget a császárral, mihelyt ez ráér egy pillanatra, különben pedig a kórházakat járja s fáradhatatlanul vigasztalja és bátorítja a sebesülteket. Az egyik sebesült gyújtótűs puskát mutat neki. Erzsébet sokáig tartja kezében ezt a hosszú és nehéz, sajnos, nagyon is

kitűnő fegyvert, amely olyan szörnyű pusztításokat okozott.

Egy más alkalommal Erzsébet egy Fehér József nevű cigány bakára talál, akinek jobb karját több lövés ronsolta össze. Az orvos kijelenti, hogy le kell vágni a katona karját, különben menthetetlen. A cigány tiltakozik ellene. Erzsébet odalép az ágyához, a lelkére beszél, kijelenti, hogy másnap újra eljő s reméli, hogy addig a maga jól felfogott érdekében beletörődik a műtétbe. A katona nem enged, mire Erzsébet megkettőzi fáradozásait. A cigány végre azt mondja:

„Ha feleséged itt marad az operációnál, akkor beleegyezem.“

Erzsébet egy pillanatra megijedt, de aztán bátran így szólt:

„Itt leszek.“ S valóban leül a cigány ágya mellé, végtelen szánalommal fogja a cigány egészséges kezét s ezalatt előkészítik a műtétet. Csak akkor hagyja el a műtőt, amikor a cigányt már elaltatták. Sorra járja a termeket s megparancsolja, hogy idejekorán szóljanak neki. S valóban, amikor a katona felébredt a narkózisból, Erzsébet újra ott ül az ágya mellett. Amikor a cigány kinyitja a szemét, tekintete tüstént a szánakozó császárnő kedves arcvonásaira esik.

A harcterről ezalatt egyre kedvezőtlenebb hírek érkeznek. A császárnő szomorúan jelenti fia nevelőjének, hogy az utolsó harcok szörnyen megviselték az északi hadsereget, s noha néhány hadtest még érintetlen, a főhadiszállásnak meg a hadseregnek egyelőre vissza kell vonulnia Morvaországba. „Mind ebből láthatja, — írja július 1-én, — hogy nem valami jól állunk. A császár csodálatraméltó, mindig egyformán nyugodt és fegyelmezett ... Ezek bizony rossz hírek, amelyeket önnel közlök, de nem szabad csüggedni. Közöljön Rudoffal annyit, amennyit jónak lát.“

Július 3-án este 7 órakor Crennewille gróf főhadsegéd döntő táviratot hoz a császárnak:

„Königgrätznél megütköztünk, a hadsereget megverték, a várba menekülünk, az a veszély fenyeget, hogy bekerítenek.“

A császár meg a császárnő mélységesen meg van rendülve. Július 3-án késő éjszakáig együtt ülnek s várják, vajjon nem érkeznek-e újabb vész hírek a harcterről. Ezzel Albrecht főherceg délen aratott győzelmének minden hatása értékét veszti. Ferenc József mélyen megdöbben, de azért sem ő, sem felesége, nem vesztik el a fejüket. Erzsébetet csak az az egy gondolat foglalkoztatja, hogy támasza s vigasztalója legyen a férjének, amennyire tőle telik. Még július 3-án este táviratozni akar Rudolf nevelőjének, csak hogy a császár nem óhajtja. A császárnő azonban mégis szükségesnek tartja, hogy pontosan tájékoztassa kisfiát, Másnap levelet ír Latournak, igyekszik megmagyarázni a vereséget, beszámol a rettenetes veszteségekről s ismert tábornokok sebesüléséről. „Senki sem tudja, hogy mi történik ezután — fejezi be levelét.

— Adja Isten, hogy csak békét ne kössünk, nincs többé veszteni valónk, ezért jobb, ha becsülettel megyünk tönkre. El tudom képzelni, milyen szörnyen eshetik önnek meg Pálffyknak, hogy most Ischlben kell ülniök tétlenül, de Isten megfizeti önöknek, hogy ilyen súlyos áldozatot hoztak és nem hagyták magára ezt a szegény kis gyermeket, aki ilyen szomorú jövő elébe néz. A mi szegény császárunkat, bizony, kemény megpróbáltatások érik.“

Erzsébet aggódó táviratokat kap az anyjától, aki azt kérdi, hogy most már mi lesz, hogy van a császár, vajjon Bécsben marad-e, vagy kénytelen lesz menekülni? „Még úgy érezzük magunkat, minthogyha álmodnánk, — válaszolja Erzsébet július 5-én reggel — csapás csapás után ér... s ezek után még bízunk Istenben! Fogalmam sincs, hogy mi történik majd ezután..., most az a legjobb, hogy nem érünk rá gondolkodni, nincs egy pernyi pihenőnk. A délelőttöket a kórházakban töltöm, különösen szívesen időzöm a magyar katonák körül. A szegény embereknek nincs itt senkiök, aki elbeszélgethetne velők. A császár túl van halmozva a munkával, úgy, hogy az ő egyetlen üdülése, ha esténként egy kissé együtt ülhetünk a nyitott ablaknál.“

A császárnő főudvarmesternője nem tud magyarul s így természetesen bosszankodik, ha Erzsébet kórházi látogatásai alatt magyarul beszélget, pl. a Jicinnél meg-

sebesült és a Laxenburgban fekvő Bethlen gróffal. Ki tudja, mi mindent nem mond neki.

Zsófia hercegnőt ezek az események, ha lehet, még jobban lesújtották, mint a császári párt. Úgy látja, hogy már-már összedől minden, ami az ő vágya és álma volt. Hol van az a hetvenmillió birodalom, amelyről azt hitte, hogy úgy egyesül majd a fia jogára alatt Németország és Ausztria összeforrasztása révén? Hol van a centralisztikus állam belső szilárdsága! A velencei olasz elem most már teljesen elszakadt tőle s a fékentartott és elégedetlen magyar elem részben már-már egy gyékényen árul az ellenséggel. A főhercegnő egész politikai épülete összeomlik. Legbűszkébb reményei meghiúsultak. Most aztán menyét, Erzsébetet, is igazságosabban ítéli meg. Látni ezt egyik leveléből, amelyet a kis trónörökösnek írt. „Sietve írok neked néhány szót, kedves gyermekem, hadd vigasztaljalak meg velük. Szegény kedves papád hála Istennek legalább testileg jól érzi magát s édesanyád jóangyalként áll mellette. Mindig a közelében tartózkodik s ha elhagyja, csak azért teszi, hogy kórházzól-kórházra járjon s vigaszt és segítséget nyújtson mindenütt.“

Környezete, sőt a gáncsoskodó Fürstenberg grófnő is lassan-lassan más szemmel nézi Erzsébetet. „A császárnő egész nap kórházakban tartózkodik — írja a grófnő. — Valóban a gondviselés szerepét játssza, érdeklődik minden iránt, gondoskodik mindenről, szeretetteljesen és anyásan. Hála Istennek, végre!... Legfőbb ideje, qu'elle se reconcilie les coeurs du public; a legjobb úton halad.“

Ez év júliusában szörnyű a forróság, s a császárnő mégsem szándékozik vidékre menni. Egész nap a császár íróasztala mellett ül s a császár hadsegédei nem győznek álmélni, milyen vigasztaló és jótékony hatással van a szegény uralkodóra s hogyan igyekszik őt bátorítani és megvigasztalni, valahányszor rossz hír érkezik. De az ellenség előrenyomul s már számolni kell azzal, hogy belátható időn belül Bécsben lesz. Az 1866 július 9-i minisztertanácson már azzal a tervvel foglalkoznak, hogy a császár meg a hatóságok vezetői Budára költöznek. Elhatározzák, hogy Erzsébet előretuzik, azzal az ürügy-

gyel, hogy meg akarja látogatni a Budán fekvő sebesülteket. Valójában ez vezetné be az udvar menekülését. Egyúttal az a szándék lappang mögötte, hogy a magyarok lovagiasságához folyamodnak, mint egykor Mária Terézia idejében, amikor hasonlóan kritikus volt a helyzet. S ki vállalkozhatnék erre a feladatra, ha nem Erzsébet, aki úgy szereti Magyarországot s akit ott is megszerettek. Ez mindenesetre jó hatással lesz az ország veszedelmes magatartására.

Most aztán kiderül, milyen jó volt, hogy a császárnő távoltartotta magát Zsófia főhercegnőnek és körének magyar gyűlöletétől. Erzsébet Ferenczy Ida kíséretében érkezik Pestre. Lelkesen fogadják. A pályaudvaron Andrassy meg Deák várja.

„Gyávaságnak tartanám elfordulni a császárnőtől — mondja Deák a barátainak — most, amikor szerencsétlenségben van, miután elébbementünk akkor, midőn a dinasztia dolgai jól állottak.“

A magyar urak a császárnőt a budai várba kísérik, lelkére beszélnek, figyelmeztetik, hogy eljött a gyors cselekvés ideje, hogy most engedményeket kell tenni, még pedig a két férfitől már régóta kijelölt irányban.

Erzsébet belátja, hogy cselekedni kell. Hirtelenében villát bérelt a budai hegyek között (a Kochmeister-villát) s utána július 12-én Bécsbe utazott, hogy elhozza a gyermekeit. Beszámol a császárnak arról, amit Pesten látott és hallott, kérve-kéri őt, nevezze ki Andrássyt külügyminiszterré. A császárnő el van ragadtatva a gróf megjelenésétől és ragyogó képességeitől s csak benne látja azt az embert, aki képes lesz Magyarországot megtartani a dinasztia ügye mellett s meg tudja akadályozni a monarchia kétfelészakadását. Ferenc Józsefre súlyos gondok nehezednek, de azért mégis tartózkodóan viselkedik. Képtelen ilyen gyorsan dűlőre vinni a dolgot, még nem lát tisztán, hiszen minden, amit e pillanatban tesznek, súlyos következményekkel járhat. Előbb tanácskozni akar a maga minisztereivel.

Csakhogy az idő sürget. Holnap talán már megkés-tek vele. Erzsébet újból idegesen sürgeti, teljesítse kérését. Ferenc József azt mondja:

„Utazz a gyermekekkel Budára, védj ott az érdekeimet. Tartsd féken az embereket amennyire lehet, a többit majd meglátjuk.“

A császár III. Napóleon javára lemondott Velencéről s most várja a Napóleon közbelépését. Nem utazik Pestre, attól tart, hogy ott nagyon is nyomás alatt kellene cselekednie. Felesége, meg gyermekei azonban 13-án elutaznak. Egyidejűleg a budai szertárba szállítják a bécsi kincstár értékes ékszereit.

Erzsébet már megérkezése napján levelet ír a bécsi magyar udvari kancellárnak, arra kéri, bírja rá a császárt, hogy hívja meg Deákot a bécsi udvarba. Deáknak talán sikerül, ami neki nem sikerül. Nem nézheti tovább, hogy a bécsi kormányférfiak, különösen Esterházy Móric gróf, a tárcanélküli s, ahogy gúnyosan emlegetik, az észnélküli miniszter, aki ugyan magyar családból származik, de ellensége minden Magyarországgal rokonszenvező politikának, még jobban belevigyék a szekeret a kátyúba. Mailáthban még megbízik. Azok közé tartozik, akiket elbűvölt a császárnő szépsége és bája s most, hogy a császár nem teljesítette kérését, még egyszer Mailáthhoz fordul:

„... őszintén beszélek önnel, mindenekelőtt arra kérem, helyettesítsen a császárnál, vállalja a tiszteletet, nyissa meg a császár szemét, hadd lássa azt a veszedelmet, amelybe visszavonhatatlanul dönti magát, ha még most sem hajlandó engedményeket tenni Magyarországnak. Mentsen meg bennünket, kérve-kérem, a mi szegény hazánk és fiam nevében, számítok az ön barátságára, amelyet irántam érez, ha ugyan szabad magam ilyesmivel áltatnom. Igyekeztem rábírni a császárt, hogy mozdítsa el helyükből a mostani kormányférfiakat, s nevezze ki Andrássy Gyulát külügyminiszterré, csakhogy sajnos, nem járult hozzá. Ez engedményt jelentene Magyarországgal szemben s nem kellene tartania tőle, hogy engedékenysége kompromittálná őt. Andrássy országos népszerűsége megnyugtatóan hatna, bizalmat keltene s féken tartaná az országot mindaddig, amíg a viszonyok meg nem engednék, hogy rendbehozzák a belső állapotokat ... Ha pedig a császár semmiképpen sem lenne haj-

A KIRÁLYI PÁR

Porcellán

A LAXENBURGI KASTÉLY

Erzsébet királyné rajza

1856

landó rá, akkor nevezze ki Andrássyt legalább Magyarország miniszterévé; most az a legfontosabb, hogy megnyugtassuk az országot, még pedig e férfiú útján, aki az ország szemében egy jobb jövő zálogát jelenti, s rábírnjuk, hogy minden rendelkezésre álló erejét a császár szolgálatába állítsa... Az ön kezébe teszek le most mindent..., ha csak önön áll, akkor most minden másképp volna. De ha már egyszer ennyire jutottunk, kérem, ne távozzék, mielőtt meg nem törte Esterházy gróf befolyását s mielőtt nem sikerült kieszközölnie, hogy a császár eltávolítsa azt az embert, akinek jószándékú, de káros tanácsa annyi bajt zúdított ránk. Fenntartás nélkül fordultam önhöz, vagy teljesen megbízom valakiben vagy sehogy. Eszközölje ki, ami nekem nem sikerült, akkor majd milliók áldják, a fiam pedig naponta imádkozik önért, mint aki a legnagyobb jótévője. Ezt a levelemet nem bízom a postára, az átadóját tartsa ott, amíg csak akarja, de ne küldje vissza válasz nélkül. Isten áldja meg: Erzsébet.“

Mailáth azt válaszolja:

„A császár át van hatva annak a szükségességétől, hogy Magyarországra vonatkozólag döntő rendszabályokhoz kell folyamodni, csak attól tart, hogy hasonló okok hasonló hatásokat idézhetnének elő. Nem akar egyoldalú megoldást, aminővel 1848-ban próbálkoztak, s még a látzatát is kerülni akarja annak, mint hogyha ezeket a rendszabályokat a külső körülmények nyomása alatt léptette volna életbe.“

A császárnő Budán él, a különböző áramlatok kellős közepében, a főváros hatásának közvetlen befolyása alatt s ezért nem tudja megérteni a császár habozását. Főudvarmesternőjénél éppen most találkozott Andrássyval, s még ennek az órának friss benyomása alatt sajátkezűleg nagyon komoly levelet ír a császárnak.

„Éppen most érkeztem Königsheggéktől, ahol Andrássyval beszélgettem, természetesen négy szemközt. Andrássy kifejtette nézeteit tisztán és határozottan. Megértettem őket, az a meggyőződése, hogy ha megbízom benne, de feltétlenül, akkor mi s nemcsak Magyarország, hanem a monarchia is megmenthető. Feltétlenül magadnak kell beszélned velem, mégpedig mindjárt, mert naponta

úgy alakulhatnak a viszonyok, hogy végül nem is vállalja többé a dolgot; ebben a pillanatban valóban sok önfeláldozás kell hozzá, hogy vállalja. Beszélj tehát mindjárt vele, fenntartás nélkül teheted, mert biztosíthatlak róla, hogy nem olyan férfi, aki mindenáron szerepet akar játszani s állás után kapkod, sőt ellenkezőleg, inkább ő veti kockára mostani szép pozícióját. De ahogy becsületes emberhez illik, ő is hajlandó ebben a pillanatban, amikor hajótörés fenyegeti az államot, mindent elkövetni a megmentésére, ami hatalmában áll. Amije van, eszét, országos befolyását a lábad elé rakja. Most utoljára kérlek, Rudolf nevében, ne szalaszd el az utolsó pillanatot...

Megkértem Andrássyt, közölje veled egészen nyíltan a színgizatot, hozzon tudomásodra mindent, mégha, sajnos, nem is örvendetes. Kérlek táviratozz mindjárt, mihelyt megkaptad levelem, vájjon Andrássy a ma esti vonattal Bécsbe utazzék-e? Tegnap újra Paulához kérettem, ott közlöm vele a válaszodat. Ha nemet mondasz, ha az utolsó órában még csak önzetlen tanácsra sem hallgatsz, akkor igazán vétkezel mindannyiunk ellen. Akkor nem tehetek mást, megnyugszom abban a tudatban, hogy bármi történjék is, annakidején, becsületesen kijelenthetem Rudolf előtt: elkövettem mindent, ami erőmtől telt. Balsorsod nem szárad a lelkiismeretemen.“

A levél hangja nagyon komor, sőt élesebb a kelleténél, hiszen a császárnak szól, akire számtalan gond súlya nehezedik. De a császárnő előtt oly fenyegető színben tüntették fel a veszedelmet, hogy azt hiszi, nem segíthet másképp, s hogy már csak a férje érdekében is kénytelen ilyen éles hanghoz folyamodni.

Magyarországon értenek hozzá, hogy addig üssék a vasat, amíg meleg. Még nem tudják, hogy Erzsébet mennyire pártolja Magyarországot s hogy nem szorul semmiféle figyelmeztetésre. Két nappal azután, hogy férjének elküldte a levelet, a posta egy látszólag magánjellegű levelet hoz neki. Nem ismeri az írást, Erzsébet kibontja a levelet, keresi a negyedik oldalon az aláírást, de nem találja. Névtelen levél. Írója arra kéri a királynőt, Magyarország földi védőszellemét, hogy lépjen közbe.

Béke csak úgy képzelhető, ha az uralkodó újra helyreállítja az 1848-iki törvényeket, mégpedig teljes egészükben, ha magyar minisztériumot nevez ki s Magyarország királyává koronáztatja magát. A névtelen levélíró többek között Deákot, Eötvöst, Andrássyt ajánlja miniszterül. A császárnő ezt a három nevet hallja mostanában mindenütt, ahol megfordul. Aggódva várja kérése teljesítését. Sifferírozott táviratot kap a császártól, látni, úgy fogalmazta hirtelenében: „Titokban ide kérettem Deákot, ne bocsátkozz mélyebb tárgyalásokba Andrássyval.“ Kossuth is értesült a császárnő pesti utazásáról; ő az olaszországi emigránsok feje s vérmes reménységekkel kíséri a dolgok fejlődését. Tüstént észreveszi, hogy a császárnő utazása veszélyezteti a terveit. Július 16-án felháborodva írja Turinból Csáky Tivadar grófnak: „A császárnének Pestre lemenetelekor történt symphaticus nyilatkozatok itt rossz hatással voltak. Nagyon fontos, de igen nagyon fontos, hogy hon, ellenkező irányban a nemzet életjelt adjon. Nagyon lehangoló hatással van a Magyar nemzet passivitása.“

Ferenc József mélyen megindulva olvasta a császárnő leveleit s most aztán arra az elhatározásra jut, hogy elhívhatja Andrássy Gyulát. Erzsébet 16-án újból behatóan beszélget a gróffal, átadja a császárnak írt levelét, amelyben összefoglaló képet ad az egész magyarországi helyzetről és még egyszer megismétli előbbi kérését. Erzsébet aztán leírja a Kochmeister-villát és mellesleg megjegyzi, hogy szobájából nagy üvegajtó vezet a kertbe.

Másnap futár érkezik s levelet hoz Ferenc Józseftől: „Szeretett Angyalom, — írja neki a császár — imádkozz bensőséggel Istenhez, világosítson meg, hadd tegyem azt, ami helyes s ami a kötelességem. Ma idevárom A. G.-t, nyugodtan meghallgatom, hadd beszéljen, aztán alaposan kivallatom, mert látni akarom, vajjon megbízhatom-e benne. Az öreg (Deák) már nincsen Pesten, vidéken van, onnan kell majd elhívatnom, úgy, hogy csak holnap vagy holnapután lehet Bécsben. Jobb is, hogy előbb A.-val beszéljek négy szemközt, mert az öreg ugyan nagyon okos ember, de sohasem mutatott valami nagy

bátorságot. Az itteni helyzet nem változott. Napóleon még mindig közvetít, de még semmire sem ment vele a poroszoknál... A poroszok bármelyik nap megtámadhatnak, de nem egykönnyen jöhetnek át a Dunán. Befejzem, hogy dolgozzam. Isten veled, Angyalom, a gyermekekkel együtt öllelek, mélységesen vágyódom utánatok. Isten oltalmazzon bennünket, Isten oltalmazza Ausztriát. Forrón szerető Ferenced.“

17-én déli 12 órakor Andrassy kihallgatáson jelenik meg a császárnál. Átadja Erzsébet levelét, másfélórán keresztül nyíltan kifejti a maga nézeteit s megkéri a császárt, beszéljen mindenekelőtt Deákkal. Ferenc József kijelenti, hogy Deákot már meghívta, s kéri Andrássyt, hogy addig még maradjon Bécsben. Másnap kora reggel a császár beszámol feleségének Andrassyval való beszélgetéséről: „Egyébként úgy láttam, hogy akárcsak azelőtt, ezúttal sem fogalmazta meg eléggé szabatosan nézeteit, s nem vette kellőképpen figyelembe a monarchia többi részét. Nagyon sokat kíván s a mostani döntő pillanatban keveset kínál... Derék, becsületes és nagyon tehetséges ember, de attól tartok, hogy sem nem elég erős, sem nem rendelkezik odahaza olyan eszközökkel, hogy megvalósíthassa mostani szándékait. Akkor pedig a maga alkotmányos elméletének szellemében visszalép, én pedig itt állok, szemben a legszélsőbb jobbal vagy pedig az ostromállapottal. Mindenekelőtt azonban beszélnem kell még az öreggel, aztán pedig mindkettőjükkel, mielőtt valami elhatározásra jutnék. Hálásan köszönöm a Kochmeister-villa egész leírását. Úgy látom, nagyon csinos. De sehogysem tetszik a szobád üvegajtaja, az emberek benézhetnek, ha mosakszol, és ez aggaszt. Akasztass valami nagy függönyt az egész ajtó elé. Kérlek, törődj az egészségeddel és kíméld magad, különben attól tartok, hogy komolyan megbetegszel és ez rettenetes volna... A te hü férjceskéd.“

Erzsébet mindennap ír, akárcsak a férje. Ferenc József végtelenül örül neki, mert, mint mondja, a császárnő meg a gyermekek, — minden levelében a legnagyobb szeretettel öleli szívéhez őket — mostanában az ő egyetlen vigasztalása.

19-én reggel 7 órakor Deák csakugyan megjelent a császárnál kihallgatáson. Egy szerény meidlingi fogadóban, a „Hasen-Gasthof“-ban szállott meg, titokban, Ferenczy ügyvéd néven, ami nagyon sokatmondóan utal a császárnő felolvasónőjének a szerepére. Egyfogatún megy a Burgba. „Egy órahosszat nagyon behatóan és nyíltan beszéltünk minden elképzelhető eshetőségről — jelenti Ferenc József a feleségének. — Még sohasem láttam ilyen nyugodtnak, ilyen világosnak és ilyen őszintének. Sokkal világosabb, mint A. És sokkal inkább figyelembe veszi a monarchia egyéb részeit. Az ő révén ugyanolyan benyomáshoz jutottam, mint A. révén... Deák nagy tiszteletet keltett bennem a maga becsületessége, nyíltsága és dinasztikus ragaszkodása iránt és megerősített abban a meggyőződésben, hogyha nincs a szerencsétlen háború, akkor én belátható időn belül megállapodásra jutok az országgyűléssel, azon az úton, amelyen elindultunk, csakhogy ebből az emberből hiányzik a bátorság, elhatározás meg balsors idején a kitartás. A.-val semmi áron sem volt hajlandó találkozni s tizenegy órakor minden feltűnés nélkül újra elutazott. Ma újra beszélni akarok A.-val, nehogy a tárgyalások fonala megszakadjon, mert remélem, ha egyszer eldőlt a külső helyzet, mégis csak zöldágra vergődhet em velem. Most befejezem, hogy dolgozhassam. Isten veled Sisim. öllelek a gyermekekkel együtt, szörnyen szerető Kicsid.“

A poroszok ezalatt előrenyomultak. Vilmos király július 18-án Nikolsburgban üti fel főhadiszállását. Bécsből már látni a porosz tábortüzek lobogását. Ferenc József azt reméli, hogy a megkezdett fegyverszüneti tárgyalások eredménnyel járnak s aggódva néz eléjük. Azonkívül félti a felesége egészségét, amely szerinte egyre inkább leromlik. Reméli, hogy mihelyt megkötik a fegyverszünetet, a császárnő a gyermekekkel újra Tirolba utazhatik, és ő talán néha-néha meglátogathatja őket. „Mert — írja a császár — nekem is jól esik majd egy vagy két napig pihenni.“

Közben megkötötték a fegyverszünetet, s megindulnak a béketárgyalások. „A tárgyalások súlyosaknak ígérkeznek, — írja Ferenc József — mert különösen a

király állítólag teljesen mámoros a sikertől... Isten adja áldását hozzá, mert tekintve az északi hadsereg állapotát és a szenvedett veszteségeket, nem sokat várhatunk a harc folytatásától.“ Ferenc József belátja, hogy Magyarországon valaminek történnie kell, de csak akkor hajlandó hozzájárulni a változtatásokhoz, ha már béke van. Az ilyesmit nem lehet elhamarkodni. Magyarország államjogi kérdését úgy kell megoldani, hogy figyelembe veszik a monarchia egyéb részeit.

Erzsébet ezalatt megint meglehetősen betegnek és megviseltnek érzi magát, ezért Budára hívatta Fischer udvari tanácsost, szüleinek udvari orvosát. Ferenc József örül a híreknek. Megnyugtatja. „Ügy aggódom érted, — írja Erzsébetnek — de remélem, hogy hosszabb fegyverszünet vagy békekötés esetén a hegyi levegőn újra erőre kaphatsz . . . Németországból kilépünk mindenestől, akár kívánják tőlünk, akár nem, s ezt Ausztria szempontjából egyenesen szerencsének tartom azok után, amiket a mi kedves német szövetségeseinknél tapasztaltunk.“ Erzsébet végtelenül szorgalmasan ír, csak úgy, mint eddig. S Ferenc József nem marad el mögötte. Mélységesen meg van hatva, sőt szégyenli magát, ha van nap, ilyen pl. július 24-ike, amikor nem írt. Ilyenkor töredelmesen bocsánatot kér Erzsébettől. Ha a császár aggódik, a császárnő egészségeért, a császárnő nem kevésbé aggódik a császár egészségeért. Ferenc József a rája meg országára zúdult balsors közepette is testileg teljesen egészséges maradt. „Néha magam is csodálkozom azon, — írja — hogyan viselhettem el ilyen nyugodtan ezeket az eseményeket s a kimondhatatlan balsorsnak és fájdalomnak ezt a sorozatát, anélkül, hogy megrendítették volna az egészségemet.“

Mindeddig a császár nem merte sem Erzsébetnek, sem a gyermekeknek azt tanácsolni, hogy hagyják el Budát. De július 26-án aláírják az előzetes békét. Bécset most már nem fenyegeti ellenség, s Ferenc József első gondolata, hogy újra látni akarja a feleségét. „Most pedig lenne egy nagy kérésem, — írja július 28-án — ha meglátogathatnál! Határtalanul boldoggá tennél velem. Magam semmiesetre sem mozdulhatok innen, noha szívesen utaz-

nám hozzátok... Úgy vágyódom utánad s talán; te is örülsz, hogy ilyen zord időben viszontláthatsz. A gyermekeket egyelőre odalent hagyhatnád ... Nagyon megvigasztalna ... A poroszok elhagyják egész Ausztriát és Magyarországot. Az előzetes béke biztosítja Ausztria, meg Szászország területi épségét, mindenestől kilépünk Németországból s húszmillió tallért fizetünk. Hogy aztán a poroszok mit csinálnak a megmaradt Németországban, s mit lopnak, nem tudom, de nem is törődünk vele ... örülök, hogy újra lovagolsz; használni fog.“ — Andrassy Gyula ezalatt felkereste Deákot pusztaszentlászlói birtokán, Deák valósággal menekült előle. Andrassy ígéretét veszi, hogy támogatni fogja, mert az ő támogatása súlyosan esik a latba. Ezután a gróf tüstént újra visszatér Pestre, újból jelentkezik a császárnőnél, közli vele, hogy Ferenc József akadékoskodik, s hogy mindekelőtt Belcredi osztrák miniszterelnök ellenzi a dolgot. Ezután tüstént újra tovább utazik Bécsbe. Itt a császár 29-én jóval barátságosabban fogadja, mint előzőben. Andrassy jelenti, milyen eredménnyel járt Deákkal folytatott beszélgetése, amely lényegében már magába foglalja a későbbi kiegyezés alapvonalait. Andrassy biztosítja a császárt arról, hogy az új kormány igyekezni fog a nemzetet, az uralkodó legmagasabb személyének és a koronának érdekeihez kapcsolni, mégsem jut dülőre. A császárnak az a véleménye, hogy még tanulmányozni akarja a dolgot és gondolkozni kíván rajta.

Erzsébet azt látja, hogy most itt a kedvező pillanat, és Andrassy tanácsára újból személyesen próbál hatni a férjére. Ferenc Józsefnek is az a hő vágya, hogy Erzsébettel beszéljen, mire Erzsébet elhatározza magát és július 30-án Bécsbe utazik. Még este értesíti Schönbrunnból Andrassyt, hogy másnap beszélni szeretne vele. „Annyi bizonyos, — írja naplójában Andrassy — ennek az újabb meghívásnak a hatása alatt, — hogyha a siker meglesz, az ország többet fog köszönni a felette örökdő jóságos Gondviselésnek, mintsem képzei. — Mialatt ezt írja, Erzsébet sürgeti a férjét, engedjen a magyarok kívánságainak. A császár ellenkezik, kijelenti, hogy kötelessége megvédeni a monarchia valamennyi né-

pének az érdekeit, felhossa Belcredi ellenvetését, azt a benyomást, amelyet a Magyarországnak tett engedmények gyakorolnának a csehekre, akiket amúgy is a leg-súlyosabban viselt meg a háború. Erzsébet azonban megmarad a maga nézete mellett.

A császár véleménye mereven ütközik össze a császárnéével. Erzsébet szinte megharagszik, s mivel egyre újból meg újból visszatér erre a témára, a császár is bosszankodik, noha a hosszú válás után, amely alatt annyi tragikus dolog történt, nagyon örült a feleségével való találkozásnak. Másnap július 31-én Andrassy megjelenik a császárnőnél. A császárnő nagyon szomorú. Kénytelen bevallani, hogy nem ért el semmit, nagyon komoran néz a jövő elé s úgy látja, hogy már-már itt van a birodalom összeomlásának a pillanata. „Tovább dolgozom annak a mentő útnak a szellemében, amelyet ön jelölt ki előttem, — mondja búcsúzóban a grófnak, — de semmi reményem, hogy siker koronázhatná tevékenységemet.“ Erzsébetnek mindössze annvit sikerült elérnie, hogy Andrassy megegyszer megjelenik a császárnál, hogy kifejttesse az egész birodalom újjáalakítására vonatkozó eszméit. Csakhogy most küszöbön a béke. A külső ellenség nyomása enged. Így aztán könnyebben kerekedhetik felül az a meggyőződés, hogy Magyarorszában nem is olyan kritikus a helyzet, ahogyan Andrassy meg Deák, az ő révükön a császárnő jellemzi, csak azért, hogy érvényre juttassák meggyőződésüket és céljaikat.

Erzsébet rövid ideig marad Bécsben. Augusztus 2-án már újra Budára utazott a gyermekeihez. Ferenc József mindennek ellenére, nem szívesen válik meg tőle. „Édes Angyalom, — írja neki, — most újra magam vagyok az én sok bánatommal és vágyódom utánad. Jöjj újra, látogass meg, persze csak abban az esetben, ha erőd és egészséged engedi, mert ha meglehetősen rossz és szekáns voltál is, mégis olyan véghetetlenül szeretlek, hogy nem lehetek el nélküled. Csak kíméld magad, nagyon, s vigyázz a lovaglásnál, mert nagyon aggódom érted ... Az az átkozott magyar légió újból közeledik Magyarország felé, de remélem, hogy csapataim még elérik

és megsemmisítik. Isten veled, Sisim, gondoldj szeretettel rám s jöjj nemsokára újra.“

Most, hogy megmutatkoznak a vesztett hadjárat következményei, Ferenc József mélabús és lehangolt, sőt tulajdonképpen érzéketlen, s nagyon is össze kell szednie magát, nehogy ellankadjon, éppen most, a béketárgyalások fontos pillanatában. Ekkor jobban vágyódik felesége után, mint valaha. S leveleit ezzel a megható aláírással zárja „magányos férjed“.

Csakhogy Erzsébet még mindig bosszankodik a miatt, hogy Ferenc József nem engedett a magyar kérdésben. Személyes vereségének érzi, különösen érzékenyen érinti, mert Andrássy szemeláttára érte. Füle mellett ereszti el Ferenc József célzásait, hogy látogassa meg nemsokára. Erzsébet viszont augusztus 5-én nagyon hivatalosan válaszol a férjének, mintha csak meg akarná büntetni, s kijelenti, hogy nem jöhet, mert Sehönbrunn ebben az évszakban egészségtelen, az ő meg a gyermekek szempontjából legfeljebb Ischl jöhetne tekintetbe. Hiszen csak az imént volt nála, most aztán a császáron a sor, hogy meglátogassa őt.

A császár ezúttal komolyan haragszik. S amire különben sohasem volt példa, válaszában keserű és éles a hangja. Már a megszólítás sem hangzik olyan szívesen, mint rendesen. „Kedves Sisim, — írja — hálásan köszönöm 5-ről kelt leveled, melynek egész tartalma abban lyukad ki, hogy egy csomó érvvel bebizonyítsd, hogy a gyermekekkel együtt Budán akarsz maradni és ott is maradsz. Olaszországban újra megindult a háború, s én a porosz béketárgyalások miatt sem mozdulhatok innen, beláthatod, hogy vétenék a kötelességem ellen, ha a te kizárólag magyar álláspontodra helyezkedném s háttérbe szorítanám azokat az országokat, amelyek rendületlen hűségük folytán hallatlanul szenvedtek s éppen ezért most külön figyelemre és gondoskodásra szorulnak. Ezek után megérted, hogy nem látogathatlak meg benneteket. Ha az itteni levegőt egészségtelennek találod, akkor így is lesz. Csakhogy Ischlben éppoly kevésbé látogathatlak meg benneteket, mint Budán, így hát kénytelen vagyok vizasztalódní s újra türelemmel viselhetem régóta meg-

szokott egyedüllétemet. Megtanultam, hogy ebben a tekintetben sok mindent el kell viselnem s végül ezt is megszokja az ember. Erre a pontra egy szót sem vesztegetek többé, mert ahogy helyesen megjegyezted, levelezésünk könnyen unalmassá válhatnék. Nyugodtan várom, hogy mit határozol.“

Erzsébet éppen akkor kapja ezt a levelet, amikor amúgy is nagyon ideges és éppenséggel nem érzi jól magát. Most is azzal igyekszik lecsillapítani belső nyugtalanságát, hogy órahosszat lovagol Buda környékén. Ferenczy Ida, aki nem lovagol s ezért nem is kísérheti el Erzsébetet, aggódva látja úrnője nyugtalan, zilált természetét. Erzsébet a császár bosszús levelére egészen röviden válaszol: nem foglalkozik a levél tartalmával s csak a maga lovaglásairól ír.

Egy ilyen sétalovaglásán a császárnő megfordul a Pesttől huszonkilenc kilométernyire fekvő gödöllői kastély közelében. Ezt a kastélyt állítólag Mária Terézia idejében építette egy Grassalkovics nevű tót juhász fia, aki nagyon ügyesnek mutatkozott abban, hogyan kenyeresse le mindazokat, akiknek hasznát vehetné, s talán nem egészen tisztességes úton, óriási vagyonra s főnemesi rangra tett szert. Amikor 1814-ben a grófi, majd hercegi rangra emelt Grassalkovicsok kihaltak, a kastélyt elárverezték. Erzsébet sokat hallott erről a dolgról meg egy szoborról, amelyet az első gróf emelt kedves fehér paripájának. Szeretne mindent a maga szemével látni s kéri Ferenc Józsefet, engedje meg, hogy kikocsizhasson Gödöllőre, annál is inkább, mivel ott kórházat rendeztek be a sebesültek számára.

Ferenc József bosszús kedve már rég elpárolgott, csak félelmét emlegeti és mélységesen aggódik amiatt, hogy Erzsébet kelleténél többet lovagol, ezáltal agyonhajszolja magát és lerontja egészségét, hogy még jobban lesoványodik s hogy bizonyára nem is alszik már. Eszébe jut az 1859 körüli idő, amikor ugyanúgy történt minden. „Ha akarod — feleli Ferenc József — kikocsizhatsz Gödöllőre a sebesültekhez. Csakhogy ne nézd meg a kastélyt azzal a szándékkal, mintha meg akarnók venni, mert mostanában nincs pénzünk s alaposan takarékos-

kodnunk kell ezekben a zord időkben. Családi uradalmainkat is szörnyen elpusztították a poroszok és évekbe telik, mire újra rendbehozhatjuk őket. Az udvar költségvetését a következő évben ötmillióra szállítottam le, úgy hogy kétmilliónál többet kell megtakarítanunk. A félisztállót el kellett adnunk. Nagyon szerényen kell élnünk ... Szomorú férjed.“

Erzsébetet meghatja ez a levél, sajnálja, hogy akkor olyan keményen bánt a férjével, s augusztus 8-án azt írja neki, hogy körülbelül 13-án meglátogatja Bécsben s ezúttal egy egész hétig marad. Ferenc József nagyon boldog.

„Most még három napom van, hogy örülhessek a viszontlátásnak s aztán szinte nyolc boldog napom, amikor teljesen az enyém leszel s amikor lehetőleg sokat leszünk együtt... Légy jó hozzám, ha meglátogatsz, mert olyan szomorú és olyan magam vagyok, és szükségem van arra, hogy felderíts.*

Erzsébet visszatér Bécsbe s érzi, hogy környezete feltűnően fagyos hűvösséggel fogadja csak úgy, mint Zsófia főhercegnő, akinek lehetőleg kitér az útjából. Újra éreztetni akarják vele, hogy olyan soká távol volt a császártól, mindenekelőtt pedig, hogy oly nagyon pártolja Magyarországot. Most nemcsak az udvar, hanem a kormány is ellene fordul, a lakosság pedig, amely előtt szigorúan titokban tartották a császárnőnek Magyarország érdekében tett lépéseit, legalábbis rossz néven veszi tőle, hogy olyan sokáig tartózkodott Budán, mert távollétét most már aligha lehet kizáróan a háborús események rovására írni. Belcredi különösen fel van háborodva, mert a császárnő zavarja köreit s véleményét abban a szemrehányásban foglalja össze, hogy Erzsébet felhasználta a császár lelkiállapotát egy olyan időben, amikor csak úgy zúdultak rá a vész hírek, s még csak nagyobb nyomatékkkal támogatta azokat a különlegesen és önzően magyar törekvéseket, amelyeket már régóta pártolt, igaz, hogy eredménytelenül.

Erzsébet ezekben a napokban kevesebbet beszél Ferenc Józseffel a magyar kérdésről. Andrassy adta neki ezt a tanácsot, nehogy elkedvetlenítse a császárt. And-

rássynak különben az a véleménye, hogy megfelelő időben módjukban áll az uralkodót lassan, de biztosan, a kiegyezés útjára terelni. Ferenc Józsefnek valósággal üdülést jelent Erzsébet bécsi tartózkodása, mert minél jobban közeledik a békekötés napja, annál inkább mutatkoznak a belső nehézségek. A császár egészen szerencsétlennek érzi magát, amikor Erzsébet augusztus 19-én visszatér Pestre. Azt találja, hogy a búcsúzásakor jobb kedvű volt a kelleténél. Még nincs huszonnégy órája — írja neki — s máris olyan magányos és szomorú, máris nagyon-nagyon vágyódik utána; bátorsága máris egyre jobban lohad. Csak kötelességérzete tartja benne a lelket s az a halk reménye, hogy a mostani európai bonyodalmak után egykor még talán jobb idők virradnak rájuk. „A béketárgyalások körül még mindig nem tűntettük el a nehézségeket, s az átkozott poroszok még tovább itt maradnak a nyakunkon. Kétségbeejtő egy állapot.“ Az a tudat, hogy mindezt egyedül kell elviselnie, különösen fájdalmasan érinti Ferenc Józsefet, mert Erzsébettel mégis csak elbeszélgethet, s Erzsébet mégis csak felderíti néha, noha egyszer-másszor szekánsnak is mutatkozik. „Igen, híját érzem a kedvesnek s ráadásul ilyen kedvesnek!“ — írja Ferenc József a feleségének. „Ne hagyj oly soká magamra, Sisim. Ne hadd, hogy oly soká epedjem utánad s jöjj nemsokára hozzám.“

Augusztus 23-án Prágában megkötötték a békét.

Most aztán Ferenc József elmehet Ischlbe, hogy az ottani levegőn s vadászgatva — ez az ő kedves szórakozása — újra „használható emberré foltoztassa magát, mert úgy, mint most van, teljességgel hasznavehetetlen“. Szeptember 2-án, gyermekeivel együtt, Erzsébet is visszatért Budáról. Magyarországi tartózkodása, Andrassy s nem utolsó sorban Ferenczy Ida befolyása, az a szeretet és lelkesedés, amelyet a magyar nép tanúsított iránta ebben a súlyos és politikailag mozgalmas időben, maradandó nyomot hagyott benne. Szükségét érzi annak, hogy a felolvasónőjével folytatott társalgáson kívül újra rendszeres magyar oktatásban részesüljön. Ferenczy Idát egy Bécsben lakó magyar titkára figyelmeztetik. Falk Miksának hívják. Néha cikkeket ír a Pesti Naplónak és nagyon ol-

vásott és művelt ember. Elhívadják s Falk Miksa a császárnővel együtt magyar írókat olvas, érdekes fejezeteket ad elő neki Magyarország történetéből és többek között magyarra fordítja vele II. József és II. Katalin levezését. Erzsébet nagyon lelkiismeretesen fogja fel a dolgot s olyan pontosan végzi feladatait, akárcsak egy iskolás gyerek. Ferenczy Ida jelen van az órákon s ;“ előadások nyomán néha parázs vita támad a magyar politika égető kérdéseiről. Falk is a kiegyezés kürtjébe fú s a magyar követelések szellemében hat a császárnőre. Egyúttal persze érvényt szerez a maga külön zsidó-liberális irányának is. Gyakran szó esik a forradalomról, s a császárnő, tekintve a maga liberális felfogását, amelyet persze nem kellett Fáiktól tanulnia, hiszen úgy hozta magával a gyerekszobájából, — már-már hajlandó a közvéleményt a legjobb államformának tekinteni.

Szeptemberben Ferenc József azelőtt a súlyos elhatározás előtt áll, hogy kit nevezzen ki külügyminiszterré, Andrásyt nem akarja erre a fontos helyre állítani, mert tudja, hogy ez milyen hatással volna Bécsre. Osztrák ember viszont nem járulna hozzá a Magyarországgal való kiegyezéshez, pedig Ferenc Józsefet lassan, de biztosan sikerült megnyerni ennek a megoldásnak, nem utolsó sorban feleségének a befolyása alatt. Így a császár azzal a gondolattal foglalkozik, hogy Beust báró szász államférfit nevezi ki Ausztria külügyminiszterévé, aki a szerencsétlen háború után kilépett a szász király szolgálatából.

Andrássy ellen latba vetnek minden eszközt. Tudják, hogy a császárnő őt ajánlja, csak úgy, mint azelőtt. A császárnő egy nap névtelen levelet kap, amelyben figyelmeztetik, óvakodjék a gróftól, mert határtalanul hiú ember. Erzsébet tüstént megmutatja a levelet Andrásynak s amikor Andrásy azt kérdi tőle, vájjon hitelt ad-e a rágalmaszásoknak, Erzsébet azt feleli, hogy nem, s n^gjegyzi, hogy ebben az esetben meg sem említette volna a dolgot, hanem megfigyelné őt, hogy lássa, vájjon megokoltak-e a vádak. Egyébként közli vele, hogy a császár kedvezőbben gondolkodik a magyarokról, sőt nemrég koccintott vele az öreg úrra. Az uralkodópár ezen a néven emlegeti Deákot. Aztán Beustra tereli a beszédet.

szünk. Ha egyszer írsz, hogy odamegyünk, szívem nyugodt lesz, mert akkor tudom, hogy az óhajtott cél elérve.“

Ferenc József közeledik a Deák-féle dualizmus eszméjéhez. Ennek az a következménye, hogy Belcredi és Beust között szakításra kerül a sor. A császár a szász ember pártjára áll, s miniszterelnökké is őt nevezi ki. Belcredi mélyen meg van bántva és visszavonul a magánéletbe. Ezzel szabad az út a kiegyezés felé. Február 18-án a magyar képviselőházban felolvassák Ferenc József leiratát, amelyben miniszterelnökké nevezi ki Andrásst, a magyar népnek pedig visszaadja alkotmányát. Most aztán idejében megszavazzák az adókat és az újoncokat. A nemzet többsége Deák és Andrassy mellé áll. Kossuth viszont azzal vádolja ezeket a férfiakat, hogy elárulták s prédául vetették oda hazájukat. Erzsébet a legnagyobb örömmel kísérte ezt a fejlődést. Február 8-án újra Bécsben van s némileg a maga személyes diadalának érzi a magyar ügy szerencsés kimenetelét, hiszen rendes szokása ellenére olyan tevékeny részt vett benne. Ebben az időben szerfelett kedvesen és szeretetreméltóan bánik a férjével, hogy hálásnak mutakozzék. A közönség alig sejti, mekkora szerepe volt a császárnőnek ezekben a dolgokban, annál inkább tudják az udvari körök, különösen pedig Zsófia főhercegnő hívei, akik persze az 1866-i összeomlás óta már-már elvesztik a császár anyjának politikai éleslátásába vetett bizalmukat.

A császárnő meg az osztrák főnemesség centralisztikus érzületű tagjai között fennálló feszültséget fokozza a kiegyezés s a küszöbön álló koronázás, mert attól tartanak, hogy mindez észrevehető túlsúlyt ad a birodalom keleti részének. Amilyen mértékben nő Erzsébet népszerűsége Magyarországon, olyan mértékben veszt belőle Ausztriában. Ferenc Józsefnek sem szívügye a kiegyezés, de beletörődik, mert kénytelen vele, de belül az az érzése, hogy úgy kényszerítették ki belőle. Még most sem szabadult meg teljesen attól az alapeszmétől, amelyet az anyja oltott beléje, s mindig attól tart, hogy a kettévágott alma, mégha összeillesztik is a két felét, sohasem tarthat össze úgy, mintha osztatlan maradt volna. Csakhogy az 1859. meg 1866. év balfogásai után már nem bízik

FALKAVADÁSZAT GÖDÖLLŐN

Festmény

ERZSÉBET ELREJTŐZIK A FÉNYKÉPÉSZ ELŐL

Baader felvétele

teljesen a maga ítéletében. Már-már ott tart, hogy a szigorú alkotmány szerűségbe veti a reményét s elhatározza, hogy bizalmával ajándékozza meg minisztereit, de viszont a felelősséget is rájuk hárítja azért, amit tesznek. Elég az hozzá, a császárnő szabadelvű nézetei érvényre jutnak minden téren. A főhercegnő befolyása viszont csökken. A koronázás pedig, amely ez év júniusában még végbe Pesten, óriási diadalnak ígérkezik Erzsébet számára.

Márciusban gyászba ejti a császárnőt az a hír, hogy sógornője, Károly Tivadar felesége, meghalt. Ezért nem is kíséri el március 12-én Ferenc Józsefet Pestre, ahol egyenesen leírhatatlan lelkesedéssel fogadják a császárt. A császár egészen meghatódik annak a nagy ember-tömegnek a láttára, amely a budai várba vezető útját szegélyezi.

„Nem is tudtam, hogy Pestnek ennyi lakosa van“ mondja Andrásynak.

Ez alkalommal a gróf közli Ferenc Józseffel, hogy a magyar nemzet azon való örömében és lelkesedésében, hogy megbékült az uralkodóval s abban a reményben, hogy az uralkodópár most már gyakrabban és hosszabb ideig tartózkodik az országban, nyári lakot vásárolt számára Magyarországon. Pesten emlékeznek arra, hogy a királyné amikor utolsó látogatása idején kilovagolt és sebesülteket látogatott, nagyon megcsodálta Gödöllő fekvését és környékét, ezért erre a kastélyra esett a nemzet választása. Ferenc József arról is értesül, hogy Erzsébettel együtt készülnek őt megkoronázni. Holott az a szokás, hogy a magyar királynét csak néhány nappal az uralkodó után koronázzák meg.

Mindezzel külön hódolnak Erzsébetnek. Erzsébet persze az egyidejű koronázást némileg másképpen fogja fel.

„Végtelen nagy örömmel vettem, hogy Gödöllő a mienk lesz, — írja e hír hallatára a férjének — és alig várom a percet, amíg rendben lesz s mi ott lakhatunk. Most még kíváncsibb vagyok bárcsak minél hamarabb láthatnám. Az is kellemes hír, hogy együtt koronáznak; hogy nem lesz oly fárasztó, mintha az egész pár nap tartana.“

Most persze kettőzött buzgalommal tanul magyarul. Falknak természetesen igen fontos a szerepe.

Égész napi idejét erre fordítja a császárnő.

„Falk modorával nagyon elégedve vagyok, — írja a császárnő — remélem, hogy végre igazán előmenetet fogok tenni. Féltékeny nincs szükséged lenni, ő az igazi zsidónak élő képe, de eszes és kellemes.“

Erzsébet türelmetlenkedik, hogy még nem bírja teljesen a nyelvet, de már a legjobb úton halad. Szorgalmasan olvasgat verseket, többek között Eötvös verseit, akit most neveztek ki miniszterré.

„Kár, — mondja Erzsébet — hogy Eötvös csak ilyen kevés verset írt.“

„Bizony kár, — feleli Falk — de van egy verse, amely hiányzik a gyűjteményéből, mert be van tiltva.“

„Hogyan, be van tiltva? Hogyan hangzik?“

Erre Falk felolvassa Erzsébetnek a „Zászló-tartó“-t.

Amikor a császárnő azt hallja, hogy Falk sűrű levelezésben áll Eötvössel, megkéri, hogy hozza el neki az Eötvös leveleit. Így aztán megtud sok mindent, ami más úton aligha kerülhetett volna a fülébe. Később levelezni kezd Eötvössel magával, s arra kéri őt, hogy leveleit esetről-esetre javítsa ki s úgy küldje vissza neki. Erzsébetet különösen érdeklik mindazok az irodalmi alkotások, amelyeket mindeddig betiltottak, vagy üldöztek. Egy ízben a legnagyobb magyarnak, a szerencsétlen végű Széchenyi grófnak a műveire terelődik a beszéd, mire a császárnő megjegyzi:

„Hallottam valamit egy iratáról, azt hiszem „Blick“ a címe. Mi ez?“

Széchenyinek válaszára, a „Blick auf den anonymen Rückblick“-re gondol, amely teljesen nevetségessé teszi a Bach röpiratát. Széchenyi Blick-je természetesen be van tiltva és csak nagy nehezen lehet becsempészni.

„Megvan Önnek a könyv?“ kérdezi Erzsébet Falktól.

Falk habozik.

„Szóval megvan? Kérem, akkor hozza el.“

„De Felség“ dadogja Falk.

„Talán azt hiszi, hogy nem szabad ilyen könyveket olvasnom?“

Erre a császárnő odalép az íróasztalához és kivesz belőle egy vékony röpiratot. A címe: Ausztria felbomlása. Írta: egy osztrák német. Ez a röpirat 1867 elején jelent meg Lipcsében, névtelenül. A monarchia területén természetesen a legszigorúbban be van tiltva. Ausztria katasztrófájára hívja fel a figyelmet, amely a szerző felfogása szerint egy belső logikai törvénynek megfelelően következik be. Kifejti, hogy a monarchia népeinek káosza már eddig is csoportokra oszlott, amelyek egy adott pillanatban az egyes rokonfajú és rokonérdekű államalakulatokhoz asszimilálódnak, nyugodtan, mintha csak elháríthatatlan természeti folyamatról lenne szó.

A szerfözlött radikális könyv attól az állítástól sem riad vissza, hogy Európa nemzeteinek és népeinek élete meg békéje Ausztria szétbomlásától függ, s azzal a megállapítással zárul, hogy ez a szétbomlás pedig európai szükségszerűség. A röpirat mély benyomást tett a császárnőre, aki még közvetlenül az elmúlt katasztrófális nyár hatása alatt áll. Ez a benyomás annál nagyobb, mivel a szerző dühös támadása véletlenül éppen a császárnő legnagyobb udvari ellenségeinek, Grűnnének, Gondrecourtnak és Belcredinek szól, azaz csupa olyan férfinak, akiknek tevékenységét a császárnő a leghevesebben ellezte. A szerző maró gúnnyal rója meg, hogy Ausztriában csupa senki tesz szert méltóságra, hatalomra és befolyásra. Falk egészen megdöbben, amikor ezt a röpiratot megpillantja a császárnő kezében. De azért elhoz neki mindent, ami be van tiltva. Többek között Horváth Mihály püspök művét, a Függetlenségi harc történetét. A püspöknek nemsokára éppen Erzsébet közbenjárására kegyelmeznek meg.

A bécsi udvarban nem szívesen látják a liberális zsidó újságíró befolyását, amely nőttön nő, abban a mértékben, ahogy Erzsébet rokonszenve nő Magyarország iránt. Pontosan ugyan nem tudják, hogy mi történik, de legalább is sejtik, s ezért szeretnék, ha megszűnnék a Falk tevékenysége. Közvetlenül persze nem mernek fellépni ellene, mert Erzsébet ezt nyílt támadásnak vehetné. Ka-

póra jó, hogy az udvar április végén a Burgból Schönbrunnba költözik, s ekkor élnek az alkalommal, hogy elegáns módon túladjanak Falkon. Igaz, hogy nem sikerül mindjárt, mert Erzsébet még tartja egy darabig.

A kiegyezés műve még nincs befejezve.

Tekintve, hogy a politikai helyzet bármely pillanatban hirtelen megváltozhatik, Erzsébet mindvégig attól tart, hogy a koronázás mégsem történik meg. Az újságok riasztó híreket hoznak: „Minél rosszabbul fest a külpolitikai helyzet, — írja a császárnő — annál sürgősebb a Magyarországgal való kiegyezés. Adja Isten, hogy minél hamarabb létrejöjjön.“ Most azonban már nem jön közbe semmi. Ferenc József a császárnő kíséretében május 8-án Pestre utazik. Amikor megérkeznek, tele szórják őket virágokkal. Eötvös nem talál szavakat, hogy leírja ezt az ujjongó lelkesedést.

„Három századon át megkísértettük a hittel, azután megpróbáltuk a reménnyel is több ízben: de még egy hátra volt. Az, hogy a nemzet a dinasztíának valamely tagját igazán, szíve mélyéből szeresse. És minthogy ezt most elértük, nem aggódom a jövő iránt!”

Itt Erzsébetre gondol, s valóban elképzelhetetlen, mennyire fokozódik a lakosság minden rétegének lelkesedése, minél jobban közeledik a koronázás. Eötvös mindaddig az ellenzékhez tartozott. Elkíséri a császárnőt s örül az érzelm kitöréseinek, mintha csak ő volna a császárnő főudvarmestere. S amikor a kis Rudolf azt kérdi Erzsébettől, vájjon kapott-e Pestre érkezésekor amolyan igazi nagy éljent, a császárnő megnyugtatta és igennel válaszolhat.

Május 11-én Erzsébet Gödöllőre kocsizik a férjével. A palotában meg a parkban szorgalmasan dolgoznak. Erzsébet határtalanul örül új otthonának. Különösen el van ragadtatva az árnyas parktól, meg a lovaglásra alkalmas nagyszerű tereptől. Lelkesen eljár a pesti lóversenyekre s gyerekes örömmel nézi a parasztokat, akik szórén ülik meg a lovat.

Erzsébet aggódva figyeli a politikai helyzet alakulását. Magához hivatja Horváth Mihályt s felvilágosí-

tást kér tőle a függetlenségi harc egyik-másik meg nem értett részletéről.

„Akkor még nem voltam a dinasztia tagja, — mondja, s itt az 1849. év kivégzéseire céloz — amikor a gyermekifjú nevében sok olyant követtek el, amit ő fájlal a legjobban. Ha rajtunk állna, mi ketten lennénk az elsők, akik Batthyány Lajost és az aradi vértanukat életre ébresztenénk.“

Éppen most olvasta a császárnő Kossuthnak Deákhoz írt nyílt levelét, amelyben elítéli a kiegyezés egész művét. Erzsébet attól tart, hogy Kossuth még az utolsó pillanatban mindent megnehezít, holott Horváth is megnyugtatta a felöl, hogy Kossuth túlélte magát és már senki sem hallgat rája.

Ami azután történik, mintha igazolná ezt a felfogást. Erzsébet feszült figyelemmel kíséri a politikai harcok hullámvásását. Napról-napra olvassa az országgyűlési tudósításokat, az ott elmondott beszédeket s igazolva látja a maga nézeteit, amelyekhez a férjét is meg akarta téríteni.

„Mindig jobban is beláttam, — írja öngúnnal, büszkén, Ferenc Józsefnek — hogy én mégis végtelenül okos vagyok, ámbár az én kitűnő eszemet nem tudod eléggé méltányolni.“

Mindazáltal némi aggodalommal néznek a koronázás elé. Deák az utolsó időben fenyegető és gyalázkodó leveleket kapott. Híre járja, hogy a balpárt erőszakkal fogja megakadályozni a koronázást.

Június 6-án kezdődnek az ünnepek. Erzsébet elérkezett vágyainak céljához, felkapta a magyar nép szeretetének hulláma, de mégis szelíd borzalommal gondol arra, hogy micsoda végtelen sor ünnepség vár újra rája.

„Képzelem, milyen szörnyű gyötrelem lesz, — panaszolja anyjának, a koronázást megelőző napon. — Hajnaltól kezdve uszályos ruhában meg fejékesen járni, aztán szakadatlan fogadások, cerclek, s ráadásul ez a szörnyű hőség. Milyen kellemes lehet most Possiban. A koronázást szombat reggel 7 órára tüzték ki. A szombatot megelőző meg a szombatot követő napokat fárasztó

ceremóniák töltik ki. A legszörnyűbb lesz a bál meg a színház, mert még éjszaka sem hül le a levegő.“

Erzsébet a régi szokásnak megfelelően éppen Szent István palástját javítja, — koronázáskor ezt a palástot teszik Ferenc József vállára — a koronázási harisnyákat foltozza., meg betéttel látja el a kelleténél tágabb koronát, amikor hírért veszi, hogy meghalt Albrecht főherceg 18 éves Matild leánya. A főhercegnő el akarta rejteni apja elől a tiltott cigarettát, könnyű batisztruhája tüzet fogott és a leány egy szempillantás alatt égő fáklyává változott. A szerencsétlenség gyászbaborítja az udvart, de a koronázó ünnepségek már megindultak, s nem lehet őket sem elhalasztani, sem megakasztani.

Június 7-én este mindenből gondos próbát tartanak a budai plébánia-templomban. Erzsébet nem fukarkodik szatirikus megjegyzésekkel. Este próbaképpen felveszi ezüstbrokát ruháját, fekete bársonyderékkel, amely tele van hintve orgonával és drágakövel. A párizsi Worth-cég mesterműve. Aránylag szerény összegbe, 5000 frankba került. Erzsébet megmutatja magát a császárnak, aki el van ragadtatva ennyi bájtól és homlokon csókolja.

Június 8-án reggel 7 órakor a szerfözlött ragyogó koronázó menet elindul a királyi palotából. Az ország nagyjai eddig nem látott nagy számban vannak jelen. Festői díszmagyarjukban, aranszerszámos nemes paripákon mutatják be hódolatukat a királyságnak, de egyúttal a maguk méltóságát és hatalmát is megmutatják. A császáron magyar táborszernagyi egyenruha, lovon ül, Erzsébeten magyar ruha, fején gyémántos korona, elbűvölően szép. Nyolcfogatú kocsiban ül. A testőrök vállukra vetett párduckacagánnyal, fehér lovon, észbontó, ragyogó kép.

Erzsébet jóval modernebb gondolkodású, semhogy teljesen beleélhetné magát ezekbe a dolgokba. De mint minden embert, őt is megkapja a pillanat ünnepélyessége. Könnyelábad a szeme, mikor Andrássy a nádort helyettesítve, a hercegprímás közreműködésével, a templomban az uralkodó fejére teszi a koronát, vállára pedig Szent István palástját. Aztán ősi szokás szerint Erzsébet vállá fölé tartják Szent István koronáját és ezzel Magyarország

királynőjévé koronázzák. Erzsébet megfedkeznek minden fáradságról, meg arról, hogy utálja a ceremóniákat, megborzone a pillanat nagyságának tudatától s attól a határtalan szeretettől, amely a ragyogó gyülekezet minden szeméből feléje sugárzik. A felviharzó Tedeum fenéges hangjai a szíve mélyéig hatolnak, s amikor férjével együtt aranytálcán arcképükkel ellátott vastag aranypénzeket áldoznak az egyháznak, könny szökik a szemébe. Erzsébet férjével együtt távozik a templomból. Az ezrekre menő tömeg orkánszerű éljenzéssel fogadja. A császár lóháton, ragyogó menetben, amelyben pompás ornátusban, tiarásan és koronásan, az egyházi fejedelmek is részt vesznek, a koronázó dombhoz lovagol. A pénzügyminiszter ezer meg ezer arany- és ezüstpénzt szór a nép közé. Erzsébet ezalatt gyorsan visszavonul, egyszerű túllruhára cseréli nehéz uszályos ruháját, gőzhajón átkel a Dunán s a Lloyd-palota virágokkal díszített ablakaiból nézi a menetet meg az ünnepséget. Az egész pompából a nagyszerű paripák érdeklik a legjobban. Alig fojthatja el mosolyát, amikor látja, hogy két sajnálatraméltó püspök, aki soha életében nem ült lóháton, abban a pillanatban, mikor megdördül a fegyverek és ágyuk sortüze, lefordul a lováról. Aggódva figyel a császárt, mert az ő pompás paripája sem bizonyul mindenképpen kezes állatnak. De a császár ügyes lovas és megfékezi paripáját. Erzsébet aztán látja férjét, amint esküre emeli az ujját s hófehér paripáján, amely persze nem szívesen válik meg a nagy lovascsapatától, felvágat a koronázó dombra s négy kardvágást tesz a négy világtáj felé. A királyi pár csak a díszlakoma után vonulhat vissza magánlakosztályába, persze holtfáradtan.

Az ünnepek ötödik napján pompás ezüstkazettákban, ötven-ötvenezer aranyat nyújtanak át az uralkodóknak koronázási ajándék gyanánt. Mindenki biztosra vette, hogy a koronás pár ezt a pénzt valamilyen formában visszajuttatja az országnak. Azt azonban nem várta senki, hogy majd a honvédek özvegyeinek meg árváinak és a rokkant honvédeknek szánják, akik valamikor Ausztria ellen harcoltak.

S akár joggal, akár nem, egész Magyarország meg

van győződve arról, hogy ez az elhatározás Erzsébet műve.

A királyné legjobban a felségeknek szánt természetbeni ajándékoknak örül. Nemzeti viseletbe öltözött lányok és legények hosszú menetben, pompás virágokat hoznak, aztán valószínűtlen nagyságú gyümölcsöket, ő felsége koronázó dombjának a legfinomabb cukorsüteményből, Szent István koronájának a legnemesebb luxusüteményből készült mását, valószínűtlenül nagy, gazdagon cifrázott sonkát, rudakon két óriási hatvanfontos élő halat, bájos bárányokat és borjúkat s végül egy elragadó fakó csikót a trónörökösnek, nemzetiszínű pántlikával díszített sörénnyel meg farkkal.

Minden aggodalom ellenére zavaró eset nélkül múlt el a hat fárasztó ünnepi nap. Erzsébet magával ragadta mindazokat, akik látták. A Pester Lloyd a világ egyik legnemesebb lényének nevezi az elbűvölő királynét. Deákat most mutatják be Erzsébetnek, ő meg az egész világ egyetért abban, hogy a szép királyné a kegyelem és az engesztelődés megtestesülése. Még Zsófia főhercegnő udvarhölgyei is elismerik ezt, noha egyetlenegy dicséretükből sem hiányzik a tövis.

„A koronázásnak vége — jelenti Fürstenberg Helene. — ő felsége a császárnő menyeyi szép volt az ünnepi aktus alatt, olyan izgatott és olyan fegyelmzett, akárcsak egy menyasszony. Ügy rémlett, hogy egy vonatkozásban így is fogta fel a dolgot.“

A koronázás alkalmából kiadott széleskörű amnesztia-rendeletet a legnagyobb lelkesedéssel fogadják. Valamennyi emigráns visszatér, Kossuthot kivéve. Az ő lapja, a Magyar Újság mindössze négy sorban érinti az ünnepeket, hátul, a napihírek rovatában: A koronázás, ma f. hó 8-án kedvező időjárás mellett a hivatalosan közlött program szerint teljes pompával végre hajtattott. Bal esetek — egyes lecsuszamlásokon kívül, melyek oka a ló macacssága volt — nem történtek.

Ezzel véget értek a budapesti büszke napok. Legfőbb ideje, mert hiába minden lelkesedés és minden ujjongás, a királyi párt nagyon megviselte a szörnyű megerőltetés. Június 12-én visszautaznak Ischlbe. Azt remélik, hogy ott

majd megpihenhetnek s nem kell tartamok az osztrák néphangulat megnyilvánulásától. Mert Ausztria ugyan csak vegyes érzésekkel fogadta a koronázást.

Mindaz, ami az elmúlt évben történt Magyarországon, istenszerű lény rangjára emelte Erzsébetet. De éppen ezért s éppen ilyen mértékben ártott neki Ausztriában.

ÚJ ÉLETTARTALOM

1867 — 1871

A császári pár azt várja, hogy Ischlben a sok meg-eröltetés után zavartalan békében lesz része. De súlyosan csalódik. 1867 júniusában szomorú sorscsapások érik. Június 19-én Mexikóban agyonlőtték Ferenc József öcs-ését, Miksát. Ez pontot tett egy kaland végére, mely egy képzelhető legtisztább idealistát döntött a romlásba ma-gasratörő feleségével együtt. Az eset hatása leírhatatlan. A legjobban Zsófia főhercegnőre hat, hiszen Miksa a ked-vence volt. Már régóta várta ezt a rettenetes eseményt s állandóan tartott tőle. S most mégsem tudja elhinni. Úgy tetszik, mintha a főhercegnő egyik napról a másikra na-gyon megöregedett volna. Ő, aki különben annyira szereti a társaságot, egészen megtörik s begubózódik csöndes fájdalmába, Erzsébetet is lesújtja a szerencsétlenség, de még ez a csapás sem hozza közelebb egymáshoz a két asz-szonyt. A császárnő kitér anyósa elől, amikor csak teheti. Még jobban meghatja, amikor megtudja, hogy június 26-án meghalt a turn- és taxisi örökös herceg, He-lene nővérének férje, akivel oly boldog házasságban élt. A császári pár Regensburgba utazik a temetésre. Az öz-vegy maga a megtestesült panasz és kétségbeesés. Egé-szen le van sújtva, abban keres vigasztalást, hogy meg-kettőzi kegyességét, amivel rászorgál Zsófia főhercegnő legmelegebb elismerésére.

Erzsébet július 2-án, rövid possenhofeni tartózkodás után visszatér Ischlbe. Itt találja a bajor király levele, aki Münchenből jövet egy darabig elkísérte s újra el van ragadtatva Erzsébet bájától. „El sem képzelheted, kedves kuzinom, — írja a maga rajongó modorá-ban — milyen boldoggá tettél vele!“ Kilátásba he-

lyezi, hogy él Erzsébet engedélyével és meglátogatja Ischlben.

De Erzsébet nem válaszol. Possenhofénben annyi mindenfélét hallott arról, milyen furcsán bánik leendő sógora a maga menyasszonyával, s az a benyomása, hogy a király szokatlanul szíves levelét csak bevezetésül szánta azokhoz a vallomásokhoz, amelyeket Ischlben készül neki tenni. Semmi kedve, hogy beleavatkozzék ennek a házasságnak az ügyeibe. Nyugalmat akar s szeretné, ha távoltarthatna Ischltől minden uralkodót, különösen pedig ezt a szerfelett kényelmetlen II. Lajost, a maga furcsa szokásaival. Levelet írat Lajosnak, de egy szóval sem említi a tervbevett látogatást. Ezt a célzást lehetetlen félreérteni. De Erzsébet attól tart, hogy ischli békéjét még egy másik oldalról is megtalálják zavarni. Az újságok jelentik, hogy nagynénje, Poroszország királynője, Ischlbe készül. A királyné feltette magában, hogy ebben az esetben elutazik, noha nagyon nehezebb esnék. Még nem felejtette el az elmúlt év eseményeit: „Poroszországgal nem óhajtok találkozni.“

Miksa halála előtt a királyi pár azzal a tervvel foglalkozott, hogy eleget tesz Napóleon párizsi meghívásának. Erzsébetnek nem volt ínyére. Most azonban ez a kérdés elintéződött magától. Világos, hogy Ferenc József e pillanatban nem utazhatik Párizsba, hiszen éppen Napóleon volt az, aki behajszolta öccsét ebbe a szomorúvégű kalandba. Napóleon és Eugénie viszont Salzburgba készül, hogy mintegy engesztelő látogatást tegyenek a királyi párnál. Beust-nek egyik főtörekvése, hogy közelebb hozza Ausztriát és Franciaországot egymáshoz, ezért súlyt vet rá, hogy Erzsébet is utazzék Salzburgba, mert tudja, hogy Eugénie császárnő végtelenül szeretné, ha megismerkednék szép császári vetélytársával. Erzsébet berzenkedik. Fájdalmai vannak, nem jól érzi magát. Azt hiszi, — írja férjének — hogy másállapotban van. „Ezen bizonytalanságban a salzburgi látogatás nyomasztó. Egész nap tudnék sírni, oly végtelen szomorú vagyok. Édes lelkem, vigasztalj engem, mert szükségem van rá. Elment minden kedvem, nem akarok lovagolni, sem sétálni! Ó, minden a világon nekem pomádé.

Mért nem bírtál ma reggel vagy holnap megérkezni? Mily dolgod van most Bécsben, vagy talán oly jól mulatsz Laxenbnrgban (nem tudom, mivel?), hogy nem bírsz elmenni onnan??“ Élcelődik! Ferenc Józsefnek bizonyára nagyon mulatságos kihallgatásokban van része, tekintve, hogy állandóan szép lányokat fogad. A császár védekezik, de aztán komolyan arra kéri a feleségét, hogy okvetlen jöjjön el Salzburgba, államérdekből, feltéve, hogy egészségi állapota megengedi. Erzsébet sóhajtva egyezik bele. Most aztán megtörténik az a találkozó, melyet érdeklődéssel vár a világ, nemcsak politikai okokból, hanem mivel a két császárnő, Erzsébet meg-“ Eugénie most elsőízben mutatkozik nyilvánosan egymás társaságában. Most aztán a világ abban a helyzetben lesz, hogy eldöntheti, kit illet meg kettőjük közül a szépség koronája. Salzburg lakossága nagyon hűvösen fogadja a francia császárt. A községtanácsot úgy kell szigorú parancsal kényszeríteni, hogy üdvözölje. A két császárnőt kíváncsian nézik. Az emberek csodálkoznak, hogy Eugénie ugyanazt az eredendő mesterkéletlen méltóságot mutatja, mint Erzsébet és ugyanolyan szép az arca, mint az Erzsébeté, noha nem származik fejedelmi vérből. De általában Erzsébet minden tekintetben felülmúlja vetélytársát. Az osztrák császárnő szépségét annyi szeretetreméltóság és annyi báj veszi körül, hogy senki sem közelíti meg, még a francia császárnő sem. Most aztán mindenki láthatja, hogy Eugénie egy fejjel kisebb Erzsébetnél, s hogy párizsi ruhája, melynek kacéron felhajtott szoknyája látatja piciny lábát, mégsem illik egészen ahhoz a fogalomhoz, amelyet az osztrákok alkottak maguknak egy ilyen császári asszonyról. Mind a ketten, Ferenc József is, Erzsébet is boldogok, amikor végetér az ünnepségek sora, — a hőmérő 24 fokot mutatott árnyékban — hiszen a császárnak sem okozott gyönyörűséget, hogy viszontláthatta a „villafrancai főgazember“-t. Erzsébet nagyjában megfért Eugénievel, de szó sem lehetett amolyan bizalmaskodásról, amilyent az udvari emberek, meg újságírók pikáns elbeszélései sejtettek. A két asszony nagyon is távol áll egymástól. Az osztrák császárnőt nem érdekli Eugénie. Ez viszont nem érzi jól magát Erzsé-

bet társaságában, mert nyomasztóan hat rá alacsony származásának a tudata. Azt mindenesetre meg kell adni, hogy nagyon tapintatosan viselkedik Erzsébet társaságban s hogy nagy tiszteletet mutat iránta, anélkül, hogy megalázkodnék.

A találkozás után Erzsébet Zürichbe utazik, hogy testvérével, nápolyi Máriával, meg a Trani-házaspárral találkozzék. A kolera elől Schaffhausenbe menekülnek, ahol megbámulják a rajnai vízesést. A királyné állandóan rosszul érzi magát, úgyhogy lassan-lassan arra a meggyőződésre jutnak, hogy anyai örömöknek néz elébe. Nagyon vágyódik az ő kedves gyermekeihez. Az egész udvar szereti őket, s Fürstenberg grófnő a császárnőnek szánt oldal vágással azt mondja róluk, hogy olyan kedves teremtések, olyan jó, barátságos gyermekek, mintha nem is lenne közülük máshoz, csak az apjukhoz. Hiába, Zsófia főhercegnő udvarhölgyei úgylátszik már nem szabadulhatnak a beléjük nevelt balítélettől.

Erzsébet a maga szép komondora után is vágyódik. A kutyák szeretetét az édesanyjától örökölte. Fürstenberg grófnő ezt a tulajdonságát is kiemelte, még pedig maró gúnnyal.

Ha Erzsébet egy-egy szép kutyát pillant meg az utcán, még vad idegen embereket is megszólít. Schaffhausenben találkozik egy úrral, akinek nagy doggja van, az idegen tüstént felismeri a császárnőt s a legnagyobb meglepetésére úgy köszön neki, hogy „Isten áldja meg“. Mire a császárnő tüstént beszédbe elegyedik vele. Most már általánosan tudják és emlegetik, mennyire örül Erzsébet a kutyáknak, különösen a nagy fajtáknak. Ebben elüt a férjétől, aki meglehetősen unalmasaknak találja ezeket a nagy állatokat. Erzsébet külön ápolót rendelt a maga kutyáinak. Ez az ember nagyon büszke s a „császári kutyák ápolásával ellátott tisztviselő“-nek nevezi magát, noha valóságban csak számfeletti udvari szolgaként tartják számon. Az udvarhölgyek pedig kutyamosónak nevezik. Erzsébetet mindenfelől elhalmozzák kutyákkal, de rendszerint túlságosan kicsinyeknek találja őket. „Szinte attól félek, — mondja egyízben — hogy nem is létezik akkora kutya, amilyent szeretnék.“

„Ki fog jobban örülni engem viszont látván, te vagy Horseguard? — írja Ferenczy Idának — most Isten veled, csókold tőlem ismeretlen Mónika barátnődet, mert azt írtad, oly szép.“

Erzsébet szeret minden szépformájú embert s keresve-keresi, ahol csak egyet találhat. Zürichben is talált valami rendkívüli szép teremtést. „Megismerkedtem egy tizenkét éves beteg, nagyon szép leánnyal, — írja az ő kis Rudolfjának — a haja gyönyörű. Elbeszélgetünk vele, sőt többször meg is csókoltam. Gondolhatod, milyen szépnek s kedvesnek kell lennie.“ Erzsébet úgy el van ragadtatva Schaffhausentől, hogy rábíra a férjét, jöjjön el érte s hogy Münchenen keresztül utazzanak haza.

Amikor a császári pár Münchenbe érkezik, furcsa dolgokat hallanak Bajorország királyáról, Erzsébet húgának völegényéről. Az osztrák ügyvivő jelenti, hogy II. Lajos egészen furcsán viselkedik s hogy szerfelett izgagtott állapota okvetetlenül lelki betegségre vall. Az uralkodó keresi a magányt, idejének nagy részét azzal tölti, hogy éjjel, holdvilágnál a hegyekben lovagol, örökösen halogatja a házasságot, ami arra vezetendő vissza, hogy a király képtelen lemondani a maga álmodozó, magányos életéről. A menyasszony, akinek sohasem volt szívügye az eljegyzés, valósággal fél Lajostól, meg az ő különcködő természetétől. A király csak ritkán látogatja meg, akkor is rendszerint bejelentés nélkül, éjnek idején. Miksa herceg végül is közbelép, megírja a királynak, hogy az állandó halogatás s az ennek nyomán keletkező mende-mondák nem egyeztethetők össze sem családjának méltóságával, sem lányának jóhírével. Ha tehát november 28-án nem tartják meg az esküvőt, akkor Zsófia felbontja az eljegyzést. Lajos király négy nap múlva válaszol menyasszonyának: „Kedves Elza — ezzel a “Wagner operájából kölcsönzött megszólítással kezdi levelét — szüleid azt kívánják, hogy bontsuk fel eljegyzésünket. Ajánlatukat elfogadom ... Henriked.“ Amikor Erzsébet hírért veszi a dolognak, amely nyilván mégis csak meglepte, felháborodva írja az anyjának: „Képzelheted, mennyire felháborodtunk, én meg a császár. Nem tudom minek nevez-

zem a király viselkedését, csak azt nem értem, hogyan mutatkozhatik újra Münchenben a történetek után. Csak annak örülök, hogy Zsófia nem bánja, Isten tudja, úgy sem lehetett volna boldog ilyen férfi mellett, most aztán csak azt kívánom neki, hogy akadjon végre derék férfira, de vájjon ki lesz ez?”

Közben újra időszerűvé vált a császári pár párizsi útja. Viszonozni kell a salzburgi látogatást. Erzsébet semmi áron nem hajlandó utazni, ezért elhatározzák, közlik a világgal, hogy orvosának megállapítása szerint terhességének harmadik hónapjában van. Erzsébet is ezzel mentegetődzik egy Eugéniehez írt levelében és kijelenti, hogy nagyon sajnálja a dolgot. Ugyanakkor persze azt írja az anyjának, éppenséggel nem sajnálja, hogy nem utazik a szép Párizsba.

Ferenc József egyedül utazik és nagyon élvezzi a párizsi életet. Sokat vár Párizstól meg a párizsi világiállítástól, de most mégis eláll a szeme-szája, mert ilyen észbontóan szépnek mégsem képzelte. Ferenc Józseffel egyidőben tartózkodik Párizsban II. Lajos bajor király. Eljegyzésének felbontása után jönnek látta, hogy egy időre elhagyja országát. „A császárnő állandóan kérdezősködik utánad — írja Ferenc József Erzsébetnek... — Általában nagyon jól mulatok és mégis végtelenül vágyódom haza hozzátok, egyetlen, igazi boldogságom. A császárnő csakugyan felszállt a léghajóval, Lajossal kettesben, s el volt ragadtatva a dologtól. Az ember egyebet sem tesz, csak folyton álmélkodik azokon a nagyszerű szép és hasznos dolgokon, amiket itt látni. Olyan, mint egy álom...” Másnap hozzáteszi: „A kis Napóleon nagyon okos, de nagyon pöttöm fiúcska. Nagyon sok a szep-lője, piros harisnyát hord, akárcsak egy kardinális. Mi mégis csak különbbel szolgálhatunk. Hölgyecskét nagyon sokat láttam, köztük igen csinosakat. De én csak rád gondolok, angyalom, e felől nyugodt lehetsz...” Erzsébet nem sajnálja férjétől párizsi szórakozását, noha a császár is panaszkodik, hogy fáradt. „Örülök, hogy nem vagyok ott — írja férjének. — Férfiaknál mindez mégis jóval könnyebb és egyszerűbb.” Ferenc József mindennek ellenre újból hazavágyik. „Ez az én utolsó levelem a vi-

szontlátás előtt, amelyet már alig várok — írja a császár. — Ou est on mieux qu'au sein de sa famille. Öllelek, szívből szeretett gyönyörű feleségem, a gyermekekkel együtt..“

Mihelyt a császár visszatér Párizsból, előre örül annak, hogy kissé megpihenhet. Csakhogy Bécsben nem igen kerül rá a sor, mert itt tüstént az uralkodás számtalan gondja szakad rá, megrohanják kihallgatásokkal, ünnepekkel, kiállításokkal, ahova el kell néznie, s más e félékkel. Most már aztán ő is megbecsüli Gödöllőt, a magyar nemzet koronázási ajándékát, amelytől Erzsébet el van ragadtatva s amelyért lelkesedik, mert olyan csöndes s lovasoknak valóságos paradicsom. A király is menedéket lát Gödöllőben, ahol meghúzódhatik, ha a bécsiek jobban bosszantják a kelleténél. Itt tökéletesen egynek érzi magát a feleségével, s az új kastély egyre bensőségesebben fűzi egymáshoz a házastársakat. Erzsébet kétszeresen kellemesnek érzi a gödöllői csendet, ha az állandó bécsi hajszához méri, mert napról-napra egyre jobban érzi az állapotát. Ha Bécsben tartózkodik, mindig számolnia kell azzal, hogy rossznéven veszik tőle rokonszenvét a magyarok iránt. A bécsieket bosszantja, amikor megtudják, hogy a császárnő Magyarországon akarja megszülni gyermekét, s nem Ausztriában. Meg az is, hogy gyermekét Magyarország védőszentjéről, Szent Istvánról fogják elnevezni, feltéve, hogy fiú lesz. Andrássy mindent elkövet, hogy a bécsi udvar akadékoskodása ellenére Erzsébet csakugyan magyar földön hozza világra gyermekét. A bécsi udvar rendszerint örül annak, ha a császárnő elutazik, most azonban mégis bosszantja, amikor február 5-én elutazik Magyarországra, hogy hír szerint több hónapot töltsön ott. Az az ellenszenv, amellyel a császárnő iránt viseltetnek, nem ismer határt, sőt egy óvatlan pillanatban valamelyik arisztokrata hölgynek az a megjegyzés csúszik ki a száján, nem ártana, ha a császárnőt valami baleset érné. Február 18-án tartják meg az udvari bált Erzsébet nélkül, mindenki azt mondja, hogy csak a folyton akadékoskodó „elem“ (értsd császárnő) távollétének tulajdonítható, hogy a bált egyáltalán megtartották. A gyermekek

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ
A 60-AS ÉVEKBEN

Bécsben maradtak. A császárnő érdeklődéssel kísérte fiának a tudományban és sportban tanúsított előmenetelét. Örül, hogy a kis Rudolf most már bátran lovagol s hogy öröme telik a lovaglásban. Éppenséggel nem izgul, amikor Latour jelenti, hogy a fiatal úr a kelleténél könnyebben teszi túl magát a vallásra vonatkozó dolgokon.

Minél jobban közeledik a szülés napja, annál nyugtalanabb. Nagyon vágyódik a férje után. „Jól vagyok, de szükségem van a társaságra, hogy felderüljek“ — írja a férjének. A király bizton reméli, hogy fia születik. A királyné azonban megvan győződve arról, hogy leány lesz, s már nevet is keresett a számára. A Valéria nevet szánta neki. Sejtelme valóra válik. Április 22-én csakugyan lánya születik. Ferenc József így írja le a nagyon kíváncsi kis Rudolfnak: „Nagyon csinos, nagy sötétkék szeme van, egy kissé vastag orra, nagyon kicsi szája, szörnyen pufók arca és olyan sűrű, sötét haja, hogy akár már most is megfésülhetnék. Testben is erős és nagyon frissen hadonászik a kezével meg lábával.“

Erzsébet ezúttal elhatározza, hogy kizáróan önmagának tartja meg gyermekét. Zsófia főhercegnő befolyása megtört. Most már nem meri elvenni a királyné gyermekét. A fiatal anya nem veszíti szem elől gyermekét, féltékenyen vigyáz a maga jogaira. Az ő személyes engedélye nélkül senki sem férközhetik a gyermekhez. Szemmel láthatóan fölébe helyezi a jóval idősebb többi gyermekének, úgyhogy csakhamar az „egyetlen“ név ragad a kislányra. Még csak három hete, hogy megszületett, s a bécsi Izr. nőegylet máris azt kéri, engedjék meg, hogy tiszteletbeli tagjának választhassa.

A királyné negyedik szülése után csak lassan kap erőre. Amikor 1868 június 9-én Magyarországból Ischlbe utazik, még mindig meglehetősen gyöngélgedik. Főleg az bántja, hogy még nem szabad lovagolnia. Gyakran szörnyen szomorú és egész nap sírhatnak. Valahányszor Erzsébet ilyen hangulatban van, Ferenc József mindig azt tanácsolja neki, utazzék haza Possenhoffenbe, mert az a tapasztalata, hogy testvéreinek körében újra visszatér a jókedve. 1868 augusztus 9-én Erzsébet a Staren-

bergi-tó partján fekvő Garatshausenbe érkezik. Itt a balsikerű eljegyzés óta nagyon kellemetlen és feszült viszonyban élnek a királlyal. Ez a helyzet nem tartható fenn sokáig. Keresik a kibékülés lehetőségét, csak hogy tekintve II. Lajos különcködését, nagyon bajos módját ejteni. Ha valaki, akkor Erzsébet vállalhatná a közvetítő szerepet. Hiszen valamikor éppen azért jegyezte el Erzsébet hűgát, mert azt gondolta, hogy ha van nő, akivel egyáltalán megférhet, akkor még leginkább a nagyszerű császárnő hűgáról lehetne szó. L. Lajos különcködései időközben egyre furcsább méreteket öltöttek. Nappal az a főoglalkozása, hogy fotografál, éjjel pedig, hogy a kivilágított udvari lovardában lovagol.

Jó ideje, hogy nem találkozott a hercegi családdal. Egész Münchent még lázban tartja Wagner Eichard Mesterdalnokok című operája, amelyet 1868 június 21-én mutattak be. Felháborodva látják, hogy a király, akit máskor sohasem lehetett Münchenbe csalni, nem törődik a júniusi forrósággal s eljő a Mesterdalnokok minden előadására, sőt a meglehetősen hanyagul öltözött Wagner Richárdot is maga mellé ülteti a nagy udvari páholyba. A hercegi család azelőtt a Wagner-ügyben mindig Lajos pártján állt, az eljegyzés felbontása óta azonban megváltoztatta felfogását. Elvégre Zsófiát sem érintette valami kellemesen, ha vőlegénye folyton azt hajtogatta, hogy az ő életének istene Wagner Richárd, hogy sorrend szerint Wagner áll elsőhelyen, jövődó felesége pedig csak utána következik. Ludovika hercegnő előtt most már nem szabad többé kiejteni a Wagner nevét. Azokhoz az emberekhez csatlakozik, akik ezt az egész „Wagnerei“-t a király veszedelmes rögeszméjének tartják. De azért mégis csak örülnek neki, amikor II. Lajos augusztus 13-án Garatshausenben meglátogatja Erzsébetet és találkozik az egész hercegi családdal. A múlt év ősze óta ez az első igazi találkozásuk s az első lépés a feszültség megszüntetéséhez.

Közben Ferenc József is megérkezett. Minden felől a legfurcsább dolgokat hallotta II. Lajosról. Szándékosan sokat van együtt a királlyal, hogy ő maga alkosson magának képet róla. Minél jobban belelát a viszonyokba,

annál inkább csóválja a fejét s ő meg Erzsébet azt kérdezik maguktól, mi lesz a vége mindennek.

Zsófiának ezalatt új kérője akadt. Bourbon-orléansi Ferdinánd, Alençon hercege, Lajos Fülöp király unokája, szép férfias jelenség, aki külsőleg is megállja a helyét a volt vőlegény mellett. Ezúttal elhatározták, hogy nem teketóriáznak sokat s már szeptemberben megtartják az esküvőt. Így aztán az életvidám, jókedvű Zsófia is otthonra talál. De azért mégis csak meglepi, hogy egy nappal a házassága előtt, amikor a vendégek már összegyűltek, hogy megüljék a leány- meg legénybúcsút, hirtelen bejelentés nélkül, néhány percre, a volt vőlegény, II. Lajos, is beállít.

Erzsébet természetesen magával hozta Valéria leányát a starenbergi tó partjára. A királyné kezdettől fogva hallatlanul aggódik kisgyermeké életéért. Élesen összetűz a kislány dajkájával, mert Erzsébet attól tart, hogy megromlott a teje. Az történt tudniillik, hogy Valériának két napig valami baja volt az emésztéssel. „Én isszonyúan megijedtem, de valóban megborzadtam“, írja a királyné Ferenczy Idának. Távíratilag azonnal egy másik dajkát hozatnak, mert „csak azt hidd nekem, hogy egy nyugodt pillanatom sincs, mert az legszörnyebb érzés, ha az ember tudja, hogy legdrágább kincse a világon meg nem bízható emberektől van környezve.“ Végül még valóságos harcot kell vívnia az öreg dajkával, akit tüstént elbocsátanak, mivel Erzsébet felfogása szerint még az Úristen sem bír vele. Persze, ha megkérdik a dajkát, neki ugyanez a véleménye Erzsébetről. Éppenséggel nem tudja megérteni, miért ez a páni félelem, hiszen a kislány mindössze egy napig volt beteg, ő persze nem tudja, hogyan reszket Erzsébet ezért a gyermekért, aki csakis az övé, senki másé.

Ferenczy Idához írt leveleiben a királyné teljesen szabadjára engedi magát. Tudja, hogy Ida hú lélek, neki megírhat mindent, amit gondol. Hogy például kettesben szeretne ebédelni Balassa doktorral, akit Valériához hitak Pestről, de nem szabad, mert nem illik. Aztán itt van ez a Liechtenstein herceg, akit Erzsébet csak „szép herceg“-nek nevez. Nagyon megtetszett nővérének, nápolyi

Máriának, s a királyné szeretné tudni, milyen hatással volt a hercegre. Felhagyott minden reménnyel, hogy valaha is megszabaduljon Königsberg főudvarmesternőtől. Mindezt megírja s más efélét is. Minden levelében meghagyja Ferenczy Idának, hogy csókolja meg ezerszer a paripáit, azt írja neki, hogy valósággal szelíd borzalommal gondol Schönbrunnra s kéri, bírja rá Andrásst, akit ezekben a leveleiben mindig „barátunk“-ként emleget, hogy rendezzen Gödöllőn vadászatokat.

Ferenc József ezalatt újra hazatér. Leveleiben ingerkedik Erzsébettel. Amikor egy ízben említést tesz főhadsegédjéről, Bellegarde grófról, zárójelben hozzáteszi: (csali aztán el ne pirulj!). Bellegarde tudniillik kezdetben szerelmes volt a csodaszép királynőbe, csakhogy nemigen talált viszonzszerelemre. Amikor a király egy ízben Possenhofenbe küldi a grófot, Erzsébet ezt írja Ferenc Józsefnek:

„Bellegarde megjött. Megnyugtatlak, nem kacérkodom veled, éppoly kevésbé, mint bárki mással.“

Erzsébet majdnem hat hétig marad Possenhofenben. Most Bécsen át újra Magyarországra utazik, hogy ott maradjon karácsonyig. A kiegyezést követő első év háromnegyed részét Magyarországon tölti, a bécsiek nagy bosszúságára. A legszívesebben Gödöllőn tartózkodik. Itt valóban zavartalanul élhet a királyi család. De ha Valéria hébe-hóba megbetegszik, ami persze elkerülhetetlen, Erzsébet mindannyiszor magánkívül van:

„Ha most elbeszélem neked, — írja 1868 október 5-én egy ilyen esettel kapcsolatban az anyjának — mit nem szenvedtem egy álló hétig, s milyen halálos ijedelemben voltam, bizonyára szívből sajnálni fogsz. Valériám beteg volt, s minthogy épúgy szeretem, ahogy Te Gackelt, s hogy ugyanolyan mértékben izgulok miatta, mint Te annak idején Gackelért kisgyermek korában, akkor elképzeld az én állapotomat... Hála Istennek, most már sokkal jobban van.“

Pedig csak holmi könnyebb rosszullétről volt szó, amely az első fogtól származott. De Erzsébetnek még ez is alkalmul szolgál arra, hogy örömeiben 200 forint értékű ajándékot vegyen a „császári-királyi gyermekkamará“-nak, így hívják tudniillik Valéria környezetét.

A királyné esik gyakran egyik végléteből a másikba. Néha a legcsekélyebb ok is elég ahhoz, hogy elfogja a szomorúság, a mélabú, sőt, hogy kétségbeessék. Aztán újra féktelenül jókedvű, élcélődik s még a legünnepélyesebb alkalmakkor is küszködik a nevetéssel. Különösen jó mulat Valéria új dajkáján, aki mély férfi hangján mindenféle csárdásnótát énekel s aztán meg, hogy örülten fél az egértől. Gödöllőn pedig sok az egér. Egy ízben megesik, hogy egy egér éppen a királyné szobájába tévedt:

„Tegnap este nagy vadászat volt az én régi szobámban. A gyermekek, az asszonyok, a lakájok és a dajka hajtóvadászatot rendeztek egy egérre. Söprűvel, bottal és kendővel, valóságos steeple-chase volt. Közben a szerencsétlen egér egy ízben Horseguard táljába pottyant, de újra kiugrott a vízből; majd Bally szoknyája alá mászott, végül is Wallner nyakoncsípte és kitekerte a nyakát.“

Erzsébet valósággal szerencsétlen, amikor vége szakad a gödöllői idillnek és csöndes életnek s december elején Bécsbe költözik. Itt sok embert lát, mert a kiegyezés után összeülnek Ausztria és Magyarország delegációi, hogy a közös ügyekről tanácskozzanak. Erzsébet lélekzethez sem jut a sok ebédttől, színháztól, fogadástól és meghívástól. Néha-néha azzal kárpótolja magát mindezért, hogy a többnyire unalmas udvarképes emberek között olyan érdekes személyiséggel beszélhet, amilyen Jókai.

— Már rég óhajtottam önnel személyesen megismerkedni — mondja Erzsébet Jókainak. — Műveit már régóta ismerem. Legszebbnek tartom Kárpáthy Zoltán-t.

Hosszas beszélgetésük feltűnik annál is inkább, mert Jókai az ellenzéki baloldal képviselője s az ugyancsak baloldali „Hon“ szerkesztője. Arra kéri a királynét, engedje meg, hogy átnyújthassa neki legközelebbi munkáját, a szerencsésen tető alá hozott kiegyezés alkalmából.

— Azt hiszem, most majd jobban ráér költéssel foglalkozni, minthogy a politikai kérdések szünetelnek.

— Hálásnak kell lennem a költészet iránt, — feleli Jókai — mert neki köszönhetem azt a magas kegyet, amelyben most részesülök s amelyben politikai működésemért talán sohasem részesülhettem volna.

— Én politikához nem értek, — feleli Erzsébet mosolygva — mire Jókai talpraesetten megjegyzi: — Legmagasabb politika egy ország szívét megnyerni s ahhoz Felséged bizony ért. — A költőt valósággal megbűvölte királynéjának elragadó szépsége. Ha beszél, vele együtt beszél arcának minden vonása, de különösen a szeme, amelynek tekintete elhomályosítja gyémántjainak tüzeit.

— Nem a királynét látjuk benne, — vélte Jókai — nem az asszonyt, hanem országunk géniuszát. — Így vélekedik minden magyar ember. Ez a közfelfogás, szóval semmiesetre sem lehet hízelgésről szó. Amikor Erzsébet később újra találkozik a költővel, azt mondja neki:

— Régen láttáin már önt. Ön azóta is sokat dolgozott ... mentül többet ír, nekem annál többet kell olvasnom.

— Felséged az irodalom pártolásában is első asszonya nemzetünknek.

— És ön mindig dolgozik?

— Ez az élet rám nézve.

— Akkor ön boldog ember!

Ez nemcsak kacérság, hanem valóság. Erzsébet szereti és mélyebb érdeklődéssel olvassa Magyarország költőit, Petőfit, Eötvöst, Aranyt, Jókait, mint az az ezer meg ezer hölgy, akikhez anyanyelvükön szólnak ezek a költők.

Ezidőtájt hirtelen és váratlanul meghal Balassa doktor, aki Erzsébetet meg kisleányát az elmúlt évben kezelte. Erzsébet meleg részvétét fejezi ki az özvegynek s arra kéri, hogy látogassa meg Budán, ha majd elég erős lesz ahhoz, hogy gyászát másokkal is megossa,

A királynő ezalatt elbocsátotta a Königsberg-Bellegarde házaspárt, az elmúlt időknek ezt az utolsó csökevényét, környezetének utolsó hölgy- és férfitagjait, akiket még Zsófia főhercegnő válogatott ki, s az erdélyi Nopcsa Ferenc bárót nevezte ki főudvarmesterré. Nopcsa is magyar ember s ez a körülmény általánosan felháborodást keltett a bécsi udvarban. A Königsberg-házaspár általános szeretetnek örvendett, s jól tudják, hogy nem önként hagyják el hely őket. Ausztriát mindez annál fáj-

dalmasabban érinti, mivel azt hiszik, hogy feláldozták őket a kivételes bánásmódban részesülő Magyarországnak. A német és a szláv újságok már-már panaszkodnak, hogy Erzsébet világa teljességgel magyar világ, hogy mindig magyarul beszél, csak magyar nőkkel társalog s hogy a kis Valéria számára csak olyan dajkákat fogad, akik magyar népdalokkal csittítgatják a „kis magyar királyleány“-t. Erzsébet ebben az esztendőben kétszázhusz napot töltött Magyarországon, s ezért érthető, hogy nem valami nagy rokonszenvvel fogadják, amikor karácsonyestére visszatér Bécsbe. Ezek az érzések természetesen kölcsönösségen alapulnak. Alig hogy megérkezett Bécsbe, máris panaszkodik az anyjának: „Teljesen kétségbe vagyok esve a miatt, hogy itt kellennem, folytonosan Budára vágyódom, ahol minden tekintetben szebb és kellemesebb volt az élet.“ Amikor márciusban rövid ideig tartó zágrábi kirándulás után újra visszatér Magyarországra, boldog és megelégedett. Budán sem bújhat el teljesen olyankor, amikor a császár nincsen ott. Kénytelen néha embereket fogadni s eleget tenni az állásával járó kötelességeknek, noha mindig csak a legszükségesebbre szorítkozik. „Úgy élek most, mint a csigaházba bújt apáca, aki azt hiszi, hogy rejtve van, — írja a maga életéről Ferenc Józsefnek — erre beállít a gárdián s jónapot kíván neki.“

Erzsébet meghívja magához a megközelíthetetlen Deákot, aki sohasem fogad el meghívást. Erzsébet azt írja neki, hogy mindezt jól tudja, de reméli, hogy vele kivételt tesz. Április 16-án Deák a királynénál ebédel. A királyné őszinte szavakkal nyugtázza látogatását: „Nagy megtiszteltetés ez számomra.“ Deák meghívása Andrassy Gyula műve volt, aki egyre fokozott mértékben folyamodik Ferenczy Ida közvetítéséhez, ha bármi mondanivalója van a királynő számára. Andrassy meg Ferenczy Ida mostantól kezdve rendszeresen leveleznek egymással s ezen a réven egyre jobban bevonják Erzsébetet a magyar érdekek körébe. Erzsébet hímezi az újonnan felállított honvédség első zászlajára a szalagot. Szemmelláthatóan Ferenc József is belesodródik ebbe az eszmekörbe.

Valahányszor Ferenc József ráér, eljő Budára, hogy

meglátogassa feleségét, s Erzsébet mindig szerencsétlen, valahányszor a király újra elhagyja. „Nagyon hiányzol nekem, kedves kicsim, — írja a királyné — az utolsó napokban újra megneveltelek. Most aztán megint előlről kezdhetem, ha visszatérsz... Hiszen ismersz engem, meg a szokásaimat. De ha nem tetszem neked úgy, ahogy vagyok, akkor egyszerűen nyugdíjba megyek.“

Legfőbb ideje, hogy Erzsébet újra visszatérjen Ausztriába, mert különben teljesen megfélelkezik arról, hogy Ausztria császárnője is egyszemélyben. Nagyon örül annak az imádatnak, amelyben Ferenczy Ida, ez a kis magyar kisasszony részesíti, aki már most mindig az ő környezetében él s elragadtatásában „harmatos rózsza“ - nak nevezi a szép királynét. Noha a királyné ezt a megtisztelő címet mindig csak némi öniróniával idézi. Ida minden este ott ül az ágya mellett, s Erzsébet annyira megszokta, hogy már el sem tud aludni a Ferenczy Ida „altatója“ nélkül.

1869 júliusában Erzsébet hat hónapra kibérli legidősebb fivérének, Lajosnak, garatshauseni kastélyát. A királyné itt érzi magát a legjobban szülőföldjén s régi-környezetében. „Egy kissé lusta vagyok — írja magáról. — Oly hanyagul élek itten, éppen az, hogy szeretem ... Oly keveset beszélek most magyarul, hogy szinte bánt; harmatos rózsád nem igen beszédes s csak a legszükségesebbre szorítkozik.“ Ferenczy Ida beszámol úrnőjének a király hangulatáról, a királyné kedves paripáinak állapotáról. A királyné állandóan figyelmezteti, írjon szorgalmasabban, mert bizony rossz szokás, sőt egyenesen udvariatlanság, ha az ember mindig csak válaszol. A királyné fürdik a tóban, lóháton meglátogatja testvéreit, olvas s kikocsizik a kis Valériával, ebben áll Erzsébet főfoglalkozása. Láthatóan rájött a távollét ízére, s fel használ minden alkalmat s minden ürügyet arra, hogy utazhassék. Testvére, nápolyi Mária, Rómában van. Újra kibékült a férjével. Első gyermekét várja. Megkérte Erzsébetet, hogy jöjjön el hozzá. A királyné arra kéri Ferenc Józsefet, hogy járuljon hozzá római utazásához, s kéri ezt olyan időben, amikor a francia csapatok éppencsak hogy meg tudják védeni a pápa világi

uralmát az olasz királyság ostroma ellen. A dolog politikailag is kényes természetű. Ferenc Józsefet kellemetlenül érinti feleségének a szándéka, de nem tagadhat meg tőle semmit. Erzsébet nagyon jól érzi magát a kellemes család körében, de azért mégis bevallja, hogy néha szörnyű honvágya van Magyarország után. Végtelenül megörül, amikor megtudja, hogy „barátunk“ — így nevezi Idával együtt Andrássyt — július 26-tól 28-ig Münchenben lesz s hogy ez alkalommal Erzsébetet is meglátogatja. Éppen, mert gyötri a magyar honvágy, ezúttal jobban örül neki, mint máskor. De azért csak ne nyugtalanodjék, írja meghitt Idájának, nem borul Andrássy nyakába.

Július 21-re Zsófia főhercegnő jelentette be látogatását. Valéria új angol nevelőnője, Miss Throckmorton, még nem ismeri a főhercegnőt és fogalma sincs a főhercegnő meg az Erzsébet közötti ellentétéről. Mária királynő vállalkozik arra, hogy tájékoztatja az új hölgyet és megmondja neki, tartózkodjék mindenekelőtt attól, hogy megbántsa a királyné magyar érzületét, ha azt akarja, hogy jól megférjen vele.

Erzsébetet mostanában elsősorban római utazása foglalkoztatja. Minden attól függ, vajjon megengedi-e a férje, hogy hosszabb időre elutazhassék, írja Idának, hogy kénytelen megválni a maga „Ballerina“-jától, ez a legnagyobb áldozat az ő szemében. Kár, hogy nem viheti magával valamennyi kedves lovát. „Csókolatom tető tői-talpig, de vigyázz, hogy hasba ne rúgjon, mert hébe-hóba hamis állatnak bizonyult.“

Egyízben a tulajdonképpeni házigazdák, Lajos herceg meg morgantikus felesége, Wellersee Henriette báronő, született Mendl, is meglátogatják a garatshauseni kastélyban s részt vesznek egy szűkköri családi ebéden. Erzsébet nem hívta meg sem rokonait, akik még mindig Haragszanak Lajos hercegre a házassága miatt, sem pedig a maga kíséretét. Szívesen mond le róluk, véli Erzsébet ironikusan, „képzelmem, hogy káromkodtak, de persze nem tudtam volna oly magasrangú személyeket annyira megsérteni, hogy sógornőmmel egy asztalhoz ültessem.“ Erzsébet különösen barátságosan bánik fivére kilencéves leánykájával, Máriával. A kisleány nyurga, akárcsak

egy fuszulykakaró. Sáros cipőben meg sáros harisnyában rohangász a kertben, de friss és vidám teremtés. Erzsébetnek különösen tetszik, hogy már ötéves kora óta lovaszol. Felteszi magában, hogy nem törődik rokonaival, magához veszi a kisleányt s gondoskodik róla.

Erzsébet különös keveréke a forradalmi szellemnek és szomorúságnak, amely váratlanul huncutságba és jókedvbe csap át. Hol mélységesen komoly, kritikai hajlamú és ironikus, sőt néha cinikus, hol pedig tiszta gyermeteg kedély. Túlzásba viszi kisleánya iránti szeretetét s vele együtt ő is gyermekké lesz újra. Egyízben valami vándorkomédiás vetődik hozzájuk. Szelidített medvét hoz magával s ezzel teljesen boldoggá teszi a kis Valériát, de ha lehet, még boldogabbá magát Erzsébetet. Erzsébet megtáncoltatja a medvét, egy almát vet a tóba, a medve utána ugrik, boldogan paskolja a vizet s úgy úszkál benne, akárcsak egy ember. Gőzhajó közeledik, a medve megijed, nagyot morog s partra úszik, hatalmasokat ugrálva. A medve oly szelíd, hogy bátran meg lehet cirógatni s túri, hogy kézből etessék. Erzsébet a legszívesebben itt fogná és magával vinné Ausztriába. „Hét-száz forintba kerül“ írja félre nem érthető célzással Ferenc Józsefnek. Amikor a komédiás látja, milyen sikere volt a medvéjével, majmát is elhozza. Szájharmonikasokat, gitárosokat és citerásokat hívnak Garatshausenbe. „Kedves Sisim, már pontosan olyan vagy, mint az apád, ahogy a vásári komédiásokért lelkesedsz“ mondja Ludovika hercegnő a leányának. Ferenc József a sok munkától nem ér rá Garatshausenbe utazni s arra kéri Erzsébetet, térjen nemsokára vissza Ischlbe. Erzsébet beleegyezik, de hozzáteszi: „Kedvedben járok s hajlandó vagyok áldozatokat hozni, de remélem, hogy te is hasonlóképpen viselkedsz majd.“ Ferenc József megkérdi, hogy mi van II. Lajossal. „A bajor királyról, hála Istennek, nem hallani és nem látni semmit — válaszolja Erzsébet, aki boldog, hogy békében hagyják. „Nem tud egy helyben maradni s szakadatlanul úton van.“ Erzsébet sóhajtva tér vissza Ausztriába meg Ischlbe. „Téged és lovaimat kivéve csak kellemetlent találok ott, ahová mennem kell“ panaszozza barátnőjének, Idának.

Ezzel nyilván arra céloz, hogy az udvarnál rossz néven veszik tőle Magyarország iránti szeretetét. Azt meg kell adni, hogy Zsófia főhercegnő minél jobban öregszik s minél inkább azt látja, hogy a császár, meg a császárnő jól megfér egymással, annál inkább meghúzza magát. Nagyon figyelmesen bánik Erzsébettel, úgyhogy most már Erzsébet kerül abba a helyzetbe, hogy igazságtalanul bánik Zsófiával. Azelőtt Zsófia vitte túlzásba magyargyűlöletét, most viszont Erzsébet a kelleténél jobban elfelejti, hogy Ausztria császárnője is egy személyben.

A császár a szuezi csatorna megnyitásához készül. Mostanában erről az utazásról beszélnek legtöbbit az udvarnál. A csatorna megnyitását 1869 november 16-ra tűzték ki. Eugénie császárnő is bejelentette magát, a férjét helyettesíti. Egy pillanatig nem tudni, vájjon Erzsébet is elkíséri-e a császárt, csakhogy Erzsébet irtózik a megnyitással egybekötött ünnepségektől s azonfelül Eugéniet sem szereti valami túlságosan. Ferenc József is jobbnak látja, hogy egyikük odahaza marad a gyermekekkel, ezért aztán végkép elhatározzák, hogy egyedül utazik. 1869 október 26-án elbúcsúzik Gödöllőtől. Most, az utolsó órában Erzsébet mégis sajnálja, hogy férje egyedül utazik. Rágondol egész nap, meg arra a szép útra, amely előtte áll. Aggódik Ferenc Józsefért s rábírija, hogy orvost is vigyen magával.

Az ilyen kis jelek beláttatják Zsófia főhercegnővel, hogy a házastársak viszonya kitűnő s ezt javára is írja Erzsébetnek: „Isten fizesse meg jó mamádnak“ — írja róla Rudolf trónörökösnek. Ferenc József is ír a feleségének, még aznap, október 26-án, amikor megvált mindentől, „ami kedves neki a világon“.

Utazásának első állomása Konstantinápoly. Itt meglátogatja Abdul Asis szultánt, ez a képzelhető legbájosabb házigazda. Naponta hosszú leveleket és jelentéseket küld haza Erzsébetnek. Erzsébet majd oda van az irigységtől, amikor a szultán istállóinak a leírását olvassa. „Bizonyára te is ezen kezdted volna“ — véli Ferenc József s aztán leírja a pompás fehér arab paripákat, a császár kedvenc lovát, egy harminc éves fehér paripát, — a szultán még mindig ezt lovagolja — aztán a többi nyolcszáz

udvari lovat. Jót nevet a Nagyúr fián, a kis hercegen, aki Ferenc József szerint egymagában százötven paripa ura, de gonosz és neveletlen fiú s lovaglóostorával elnászpálgolja a szultán hadsegédeit. Erzsébet olvassa ezeket a leírásokat s hallja, milyen szép enyhe éghajlat van odalent, most, amikor idehaza újra beáll a tél s szörnyű honvágyat érez a déli éghajlat után. ő is úgyszólván napról napra hosszú leveleket ír Ferenc Józsefnek. Reméli, hogy ebből látni fogja, hogy eleget gondol rája, ha nem is képes mulatságos formában kifejezni érzéseit. Andrassy elkíséri a császárt, ő is szorgalmasan ír Ferenczy Idának s ezzel közvetve Erzsébetnek. Konstantinápolyból Jaffába mennek, onnan pedig a szent helyekre. A Nagyúr ragyogó kíséretet adott Ferenc József mellé. A császár meg Andrassy álmélkodva nézik a színes burnuszokba öltözött festői benszülötteket. Andrassy különösen a nők iránt érdeklődik. A kísérő személyzet táborában arannyal és selyemmel hímzett sátrak állnak, útra készen száz meg száz török katona, dromedáron; beduinok pompás fehér paripákon. Az egész karaván elindul Jeruzsálem felé. A császár számtalan palackot töltet meg a Jordán vizével, haza akarja vinni őket, mert régi hagyomány, hogy a császári ház tagjait Jordán-vízzel keresztelik. Andrassy megfürdik a Jordánban, mert azt hallja, hogy aki ebben a szent vízben fürdik, csodákra képes. „Szegény hazámra nagyon is ráfér“ mondja. Este sátrakban táboroznak Jericho közelében. Andrassy kilopószik a táborból s este látogatást tesz a városban. A látogatás jó hosszúra nyúlik s ez rosszmájú megjegyzésre bírja Ferenc Józsefet. Erzsébet ebből az alkalomból a következő verset küldi Andrassynak „megtekintésre s visszavárálag“:

A propos, ein Wörtlein über den Grafen Andrassy:
 „Ging spazieren in Jericho abends ganz alleine,
 Kam des Morgens in das Zeit, nackt die beiden Beine.
 Ohne Kalpak und Atilla. Sehr laszives Mirakel.
 Wurde beim Fensterln erwischt, grandioser Spektakel.“*

* Magyar fordítása: A propos, most egy szócskát Andrassy grófról: — Egymagában sétált este Jerichóban — Reggel jött meg sátrába mezítláb — Kalpag és atilla híján. Micsoda ledér csoda. — Udvarlás közben érték tetten, óriási botrány.“

Mire Andrásy megkéri Frcncy Idát, olvassa el
 Ő felségének a „hivatalos cáfolatot“:

Falsch — falsch berichtet hat der Floh
 über Andrásy in Jericho!
 Fenster sah er keine, nur Jalousie,
 Geschaffen, zu erhitzen die Phantasie.
 Wie eine Türkin aussieht in nächster Nah',
 Davon hat er leider keine Idee.
 Doch konnte er sündigen frei
 Und wäre gern gewesen dabi;
 Denn er konnte frei schalten und walten,
 Hat er doch in Jerusalem für alle Zukunft Absolution erhalten.*

Ferenc József a szent helyekről mindenféle ereklyét küld a feleségének. Többek között egy pléh kulacsot. Ott merték tele Jordán-vízzel, ahol János megkeresztelte Krisztust. Egy dobozt a Krisztus sírjának kövéből s más effélet.

Jaffából tovább utaznak Szuez felé. Itt kézbesítik Ferenc Józsefnek Erzsébet első leveleit. A császárnő a maga új kutyájáról, Shadow-ról, ír: „Irigylem a szultánt a maga vad állataiért, de még jobban szeretném, ha volna egy szerecsenem. De talán majd meglepsz egygel, előre is sokszor csókollak érte... Most bizonyára szerencsésen egyesültél a te szeretett Eugénie császárnőddel. Elfog a féltékenység arra a gondolatra, hogy éppen most teszed neki a szépet, mialatt én itt ülök magamban és még csak meg sem bosszulhatom magam. Lustább vagyok, mint valaha, s szörnyűnek találok már csak azt a gondolatot is, hogy megmozduljak. De Konstantinápolyba azért mégis csak elmennék...“ Ferenc József megnyugtatója feleségét, Eugénie már nem a régi szépség, sőt inkább úgy találja, hogy nagyon elhízott. A khedive óriási bált rendez a palotájában, ez egyesíti mindazokat a magas és kevésbé magas vendégeket, akik idecsődültek,

* Magyar fordítása: Nem jelentett igazat a bolha — A Jerichóban járt Andrásyról! — Ablakot nem látott, csak redőnyt, Amely arra szolgált, hogy tűzbe hozza képzeletét. — Sajnos még csak sejtelve sincs arról — Hogyan festhet közvetlen közelről egy török nő. — Pedig szabadon bűnözhetett volna — És sajnálja is, hogy nem volt része benne, — Hiszen azt tehetett, amit akart, — Mert Jeruzsálemben örök időkre föloldozták.

hogy lássák a csatorna megnyitását. Néhány ezer embert hívtak meg, és így érthető, hogy a társaság nagyon vegyes. A termekben leírhatatlan a tolongás. Maga Ferenc József császár is csak ügyyel-bajjal képes utat törni magának benne, karján Eugénie császárnővel, aki szép korallpiros ruhában s fejéssel díszesen jelent meg. A rendezőség nem ura a nagy keretekben mozgó ünnepségeknek. Alig győzik várni a vacsorát.

„Mindnyájunkat csak egy gondolat foglalkoztató: kimenni — panasolja Ferenc József a feleségének. — A császárnő meg én elköveltünk mindent, hogy siettessük a vacsorát, mindenáron részt akartunk venni benne, mert óriási készülétek előzték meg, s az étlap harmincnál több fogásból állt.“

Erzsébet nem irigyli a férjét. Utazni, azt persze szeretne, de semmi esetre sem ilyen ünnepségek árán. A Rómából érkező hírek arra vallanak, hogy Mária nápolyi királynőnél december hónap folyamán áll be az örvendetes esemény. Erzsébet úgy intézi utazását, hogy Miramareban találkozzék a Keletről visszaérkező császárral. Csak aztán utazik Rómába.

Rómában éppen most tartják az öikuméniai zsinatot, melyen nem kevesebb mint 800 egyházi méltóság jelent meg a világ minden részéből. Erzsébet a nápolyi király vendége s a Palazzo Farnese-ben szállott meg. A királyt majd hogy szét nem veti a szeretetreméltóság, de a legkisebb mértékben sem feszélyezi a testvéreket.

Erzsébet 1869 december 8-án jelen van a zsinat megnyitásán. A fejedelmeknek fenntartott páholyban ül. „Tengernyi püspöksüveg“ ez a benyomása. Csodálkozva nézi a hosszú, egyházi ceremóniákat. Többek között az engedelmességi fogadalmat, amikor minden jelenlevő papi személy kézcsókra járul a pápához. Az egész ceremónia mintegy hét óra hosszat tart. Erzsébet mindössze egy óra hosszat marad s máris torkig van vele. Másnap a császárnő meglátogatja a pápát a Vatikánban. A pápa sokat és nagyon barátságosan beszél, csak hogy a császárnő keveset ért belőle, mert a pápa olaszul beszél. Viszont nagyon mulatságosnak találja, a sok „térden-csúszkálás“-t. December 12-én IX. Pius pápa megjelenik

a Palazzo Farnese-ben, hogy viszonzozza Erzsébet látogatását. „Ez újból szörnyű ceremóniákkal járt“ jelenti Erzsébet Ferenc Józsefnek. „Az egész ház egybegyült, s mi térdepelve fogadtuk a pápát a lépcső alján... A társalgás olaszul folyt s így nem kellett megerőltetnem magam. A pápa távozásakor megisméltődött a ceremónia. A lépcsőnél a pápa skarlátpiros sipkát húzott a fülére és skarlátpiros hermélíköpenyt öltött magára. Karolina Augustza császárnőre emlékeztetett...“

Erzsébet lehetőleg az alól is kibújik, hogy fejedelmi személyeket vagy a diplomáciai kart fogadja; szigorú inkognitójára hivatkozik. Ezzel szemben szorgalmasan megnézi Róma minden látványosságát. Vezetője Visconti báró. Végre december 24-én bekövetkezik a várva-várt esemény. Karácsony estéjén, amely összeesik a császárnő születésnapjával, Mária királynő szerencsésen kis leánygyermeknek ad életet. Erzsébet igazán megható módon gondoskodik testvéréről, éjjel-nappal nem mozdul el mellőle, lenge hálóköntösében jár-kél a Palazzo-nak mozaikkal kirakott nagy, hideg szobáiban, ettől meghül, köhög. Szamártjet iszik s ezzel gyógyítgatja magát.

A római nemesség nagy vadászatot rendez a Campagna-ban. Erzsébetet is meghívják. A császárnő hirtenében meggyógyul. Pompásan mulat, a Doriák, Odescalchik, Pianok társaságában lovagol. Mindenki megcsodálja a pompás lovast. S Erzsébet is el van ragadtatva, noha a lovaglótérpet nem találja olyan jónak, mint a magyarországit. Kiválasztott kegyence a szolgálatlételre beosztott Malatesta gróf. Kiderül, hogy Ferenc József minden aggodalma megokolatlan volt. A császárnő római tartózkodása alatt semmiféle incidens nem történik. Erzsébet Rómából egyenesen Budára utazik a bécsi udvar újabb bosszúságára. Már az is lehangolta az udvart, hogy a császárnő nyolcszázról háromezer forintra emelte felolvasónőjének fizetését s kocsipénzt is adatott neki. Hiszen Ferenczy Idában Andrassy eszközt látják. Valériából kis magyar királyleányt nevelnek. Erzsébet megállapítja, hogy a kétéves, kedves kisleány magyarul beszél a legjobban, és teljesen meg tudja értetni magát, ta valamit akar.

Júniusban a császárnő újra Ischlben van. Az idillikus falusi életet nem zavarja más, csak ártatlan mulatóságok, felöltöztetett kutyák, egy tudós paripa, meg hasonló dolgok bemutatása. Éppen ezért bombaként hat az a hír, hogy Poroszország és Franciaország viszonya végtelenen kiéleződött. „Csak háború ne legyen belőle, — ez az Erzsébet első szava — mert ez nagyon szomorú volna.“ De Ferenc József hangsúlyozza, hogy ez nem is volna olyan rossz, ahogy a császárnő gondolja. Sőt, egyenesen üdvös volna, ha Napóleon megalázná a fennhéjázó Poroszországot. Most itt a kedvező alkalom. Erre Erzsébet is megváltoztatja a maga véleményét, s ő, aki még mindig nem szabadult meg a bécsi udvarnak poroszellenes hangulatától, úgy, amint 1866 óta uralkodik rajta, azt várja, akárcsak Ferenc József, hogy a készülő háború a franciák diadalával végződik. Erzsébet Bajorországba készült. Erről azonban természetesen most már szó sem lehet. De Ischl-ben sincs maradása, mert ez azt jelentené, hogy az egész nyarat az anyósa társaságában kellene töltenie, erre pedig egyszerűen képtelen. Aztán az ilyen időkben nem akar olyan helyen élni, ahol messze van a vasúttól meg minden hírtől. Így azután a Mürzzuschlagtól északra, a Schnealpe tövében fekvő Neubergre esik a választása. Itt a császár öt óra alatt megközelítheti. Osztozik az anyja gondjaiban, mert fivérei, Lajos és Károly Tivadar, szintén bevonulnak, s most kíváncsi, vájjon ez a két ember szintén porosz érzelmű-e? Ferenc József táviratban értesíti a saarbrücken-i ütközetről, ahol Napóleon nagy diadalt aratott.

„Nos, a franciák legalább jól fognak hozzá, — véli a császárnő — szeretném tudni, vájjon nagyobb jelentősége van-e ennek a helynek? Kíváncsi vagyok, hogyan magyarázzák a poroszok az esetet.“ Ferenc József a következő napokban is a franciáknak kedvező hírekről értesíti a császárnőt s azt reméli, hogy Franciaország jobban győzi a háborút.

„Ha így megy tovább, — véli Erzsébet — akkor a poroszok nemsokára újra Berlinben lesznek. Már örülök, hogy tulajdon szádból hallom, mik a te nézeteid s kilátásaid. Jöjj minél hamarább.“ De rövidcsen megfor-

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ „SHADOW” KUTYÁJÁVAL.

60-as évek eleje

dul a kocka; Weissenburg, Worth, Spichern, Mars la Tour, — ahány név, annyi német diadal. A bécsi udvar komolyan kacérkodott azzal a gondolattal, hogy adott esetben Napóleon mellé áll. Most aztán nagy a csalódása. Most, hogy egyik porosz diadal a másikat éri, attól tartanak, hogy a poroszok utóbb újra Ausztria ellen fordulhatnak és teljesen összetörik. „De azért talán mégis csak eltengődhetünk egy pár esztendeig, amíg ránk kerül a sor, nem gondolod?“ kérdi Erzsébet a férjétől. Legnagyobb a Zsófia főhercegnő megrázkódtatása. Most, élete alkonyán, kénytelen megállapítani, hogy sorra összeomlanak mindazon reményei, amelyek Németországnak osztrák vezetés alatt végbemenő egyesülésére irányulnak. Ehhez járul, hogy küszöbön áll a konkordátum felmondása, amelyet valamikor Ő segített létrehozni. Szomorúan panaszkodik a kis trónörökösnek, milyen súlyos dolgokat kell elviselnie. „Hogy a bajorok annyira kitüntették magukat, ennek nagyon örülök, de fajrokon létemre nem tehetek mást, szívből sajnálom, miért nem történt mindez inkább 66-ban, s hogy most igazi német-miskásan függetlenségük s önálló létük teljes összeomlásáért harcolnak és véreznek.“ De mégcsak ezután következik a roszsa. Szeptember 1-én Sedan megadja magát. Napóleon átadja kardját a porosz királynak. Szeptember 1-én Párizsban kikiáltják a köztársaságot, Eugénie császárnő nyakrafőre menekül Franciaországból. Menekülése igen kalandos. Ferenc József szörnyűnek találja a katasztrófát, a gögös, hiú és álszent porosz király szerencséjét pedig szemtelennek. „A köztársaság kikiáltásának a híre nem lepett meg valami nagyon, — írja Erzsébet a férjének — csak azon csodálkozom, miért nem került rá a sor már régen. Ha megjössz, remélem elbeszéled a császárnő menekülésének a részleteit, mert ez nagyon érdekel...“ Zsófia főhercegnő nagyon a szívére veszi a szörnyű háborút meg a következményeit s mélységes részvétet érez Louis Napóleon meg a felesége iránt. Oly mély nyomot hagytak benne az 1866-i háború következményei, hogy teljesen megfeledkezik arról, mit vétett 1859-ben Napóleon Ausztria és a mexikói császár drámája révén még külön

ő ellene. Csakhogy Königrätz többek között véget vetett annak a befolyásnak, amelyet Ferenc Józsefre, meg az osztrák és magyar kormányra gyakorolt, s ezt a becsúzó asszony élete fogytáig nem tudja elfelejteni.

Az eseményeknek van még egy másik következményük is, amely mélyen érinti a bajor családot. Az egyesült olasz királyság csapatai bevonulnak Rómába. A nápolyi királyi pár, amely összeesküvéseket kezdeményezett innen a királyság ellen, menekülni kénytelen. Vándoréletet kezdenek s állandóan azzal a bizonytalan reménnyel álltatják magukat, hogy egyszer talán még visszatérhetnek a nápolyi trónra.

Most, hogy megtörtént a döntés, Erzsébet királyné azt hiszi, hogy hamarosan újra visszatér a béke. Titokban egy kissé mégis csak büszke a Franciaországban aratott sikerekre, annál is inkább, mivel szülőföldje oly dicsőségesen vett bennük részt. Az az egy mindenestre bizonyos, hogy a német-francia háborúban Ausztria semmiféle szerepet nem vállal többé. Így aztán nyugodtan utazhatik gyermekeivel együtt Meranba.

Útbajeti Salzburgot, Kufstein-t és Innsbruckot, ahol még sohasem járt. Útja valóságos diadalmenet. Estétként mindenfelé tüzeket gyújtanak a hegytetőkön. Az innsbrucki pályaudvaron ragyogóan fogadják. Erzsébet hirtelen megpillant egy nagy kutyát. Egész figyelme a kutyát vezető emberre irányul. Jelt ad az embernek, s másnap a kutya az övé. Meranban a Trauttmansdorff-villában száll meg, ahol egy sereg régi fegyverzet látható, a falakon ősök képei függnék. „Itt jól lehetne kísértetesdit játszani“ írja a már akkor tizennégy éves kis Gizella Rudolf fivérének.

Mária nápolyi királynő s a férje, meg az alen^oni testvérpár hamarosan beállítanak. A császárnő szereti valamennyi testvérét, különösen a nápolyi királynőt; ez a maga mélabús és szelíd tekintetű, mandulametszésű bársonyos szemével egészen csodálatos jelenség. Sok tekintetben figyelemreméltó befolyással van Erzsébetre. Csak a szája körül van egy vonás, amely sehogysem illik bájos megjelenéséhez. Különösen nagyon emlékeztet Erzsébetre. A császárnő testvérei általában azon

vannak, hogy kidomborítsák a hozzá való hasonlóságukat, alakjuk, fátyluk, hajviseletük, ruhájuk és szokásaik mindezt a célt szolgálják. Ez áll az alengoni hercegnőre is, noha ő jóval alacsonyabb növésű. Annyira mennek ebben a tekintetben, hogy a nápolyi királynőnek állandóan hasonló fajú és nagyságú s hasonló nyakörvvel ellátott kutyája van, mint Erzsébetnek. A nápolyi király mosolyogva nézi mindezt. Józanul gondolkodik és beletörődik a sorsába. „Számomra befellegzett a királykodásnak.“ Minthogy Erzsébet Meranba nem hozott magával lovat, nagy és hosszú sétautakra indul, amelyek udvarhölgyeinek rémületére olykor négy, sőt öt-órányi gyaloglássá fajulnak.

A francia hadjárat befejezése azzal a következménnyel jár, hogy Ausztria megváltoztatja a maga egész porosz politikáját. Most már titokban sem táplálhatnak megtorló gondolatokat Poroszország ellen. Vilmos császár 1871 augusztus 11-én ellátogat Ischlbe, jelélül annak, hogy Ferenc József és külügyminisztere beletörődött az új helyzetbe. A kis trónörökös is Ischlben tartózkodik s lassan-lassan részt vesz már mindenben. Legnagyobb érdeklődése a természettudományoknak szól. S csak sajnálkozva beszél az olyan „fickók“-ról, akik nem örülnek az ilyesminek. Különös szeretettel figyeli az állatokat meg szokásaikat. Míg azonban anyja végtelenül szereti az állatokat, amelyekkel körülveszi magát, s csak jót tesz velük, Rudolf már most, tizenkét éves korában, válogatás nélkül lövöldöz minden csúszó-mászó, meg röp-ködő állatra. Nevelői nem vetnek gátat neki, mert azt hiszik, hogy — tekintve a császár vadász-szenvedélyét — fiából is idejekorán jó vadászt kell nevelniök. Csakhogy ez a sok lövöldözés kétségtelenül egy kissé eldurvítja a szívét. Vannak 1867-ből meg 1871-ből származó rajzai, amelyeken a kis trónörökös önmagát ábrázolja, amint fán ülő madárra, nyúlcsaládra és foglyokra lő. Esetről-esetre nagy piros ponttal jelzi a sebből fröccsenő vért. Erzsébet sem vethet gátat ezeknek a dolgoknak, hiszen túlságosan kivették befolyása alól a fiát.

Március közepén a császárnő visszautazik Merauba s öt napra Budára utazik. Itt fogadja Klotild főherceg-

nőt, József főherceg feleségét, aki Festetics Mária grófnő kíséretében jelent meg a pályaudvaron. „Ki ez a hölgy?” — kérdezi a királyné. — A főhercegnő azt válaszolja, hogy az új udvarhölgye, akit Deák meg Andrássy ajánlottak neki. ők ketten úgy látták, hogy a grófnő rendkívül okos, éleseszű s meleg magyar érzésű asszony. Azért juttatták be az udvarhoz, hogy legyen ott egy megbízható hazafias gondolkodású barátnőjük.

A grófnő el van bűvölve a királynétól. „Olyan szép, — jegyzi föl este, gondosan vezetett naplójában — még nem láttam hozzá foghatót. Fenséges és csodálatosan kedves és a hangja olyan szelíd. A szeme leírhatatlanul drága.“ A királyné hosszabb ideig kedvesen és barátságosan elbeszélget Festetics Máriával, különösen közös barátaikról, Deákról és Andrássyról. Március 19-én nagy ebéd van a főhercegnőnél. A királyné is részt vesz benne, kivágott lilaszínű ruhában, derékig leomló hajjal. Sugárzóan szép. A grófnő úgy találja, hogy van benne valami liliomszerű. Félig leánynak hat, majd meg asszonynak. Amikor a grófnő egy pillanatra szöbäelegeyedik a császár főhadsegédjével, Bellegarde Gusztáv gróffal, álmélködva hallja, hogy a gróf, aki még mindig Zsófia főhercegnő szellemében gondolkodik, barátságatlanul nyilatkozik a királynéról. Amikor a grófnő arra kéri, hogy ne rontsa el az örömét, a gróf csak nevet. A grófnő még nem szokta meg az udvari levegőt, visszavonul s keserűen gondol az udvari emberekre. Mindeddig vidéken nevelkedett, harminchárom éves s kritikus szemmel figyel mindent, ami körülötte történik. „Sok itt a szellemes ember, — írja naplójában — többek között Andrassy, Eötvös, mindenekelőtt pedig az én öreg Deákom. Aztán vannak itt kellemes emberek, aztán csak szeretetreméltóak, aztán elegáns emberek, köztük felkapaszkodottak, semmittevők és pletykázok, szép szeretetreméltó asszonyok, barátnők, rokonok, unokatestvérek és unokafivérek. S ezt az egész gyülekezetet az ostoba emberekkel és stréber emberekkel együtt Nagyvilágnak hívják. „Erzsébetnek két pesti találkozásuk idején nagyon megtetszett a kritikus hajlamú grófnő s elbeszélget róla Andrássyval. Júliusban feleségül megy egy udvar-

hölgye, Taxis Helene hercegnő. Erzsébet a grófnővel óhajtja pótolni. Festetics Mária habozik. 1871 július 4-én meglátogatja Andrássy:

„El kell mennie, — beszél a lelkére — szó sem lehet habozásról. Hazájának tartozik ezzel az áldozattal. Ha az Isten ennyi ésszel áldott meg valakit, akkor hálával tartozik érte. A királynének hű emberre van szüksége.“

„De vájjon rászolgál-e“, hangzik a grófnő ellenvetése.

Mire Andrássy olyan csodálkozva néz rá, hogy a grófnő arcát előnti a vér. „Hát ez micsoda kérdés?“ válaszolja Andrássy nagyon komoly hangon. Festetics Mária habozva elmeséli neki, amit hallott és amit Bellegarde mondott neki. Mire Andrássy: „A barátjának tart ugyebár? Azt tanácsolom, hogy egyezzek azonnal bele. A királyné okos, jó, tiszta asszony. Szidják, mert szereti hazánkat, s ezt sohasem bocsátják meg neki. Ezért önt is üldözni fogják. De oda se nézzen neki. Ilyenformán módjában lesz egyfelől a királynénak, másfelől a hazának szolgálni. Kötelessége beleegyezni. Deák is ilyen értelemben ír. Ehhez járul, hogy az ilyen ajánlatot vissza sem lehet utasítani. Egyszerűen nem lehet.“ — Így kerül Festetics Mária a királynéhoz.

Erzsébet 1871 októberében és novemberében Meránba utazik Valériával. A kis Rudolf újra nem jöhet velük. Erzsébet egyik udvarhölgye, Hunyady Lilly, férjhezmegy, a királyné Schaffgotsch Ludviga grófnőt választja helyette. A grófnő csinos, szimpatikus külsejű, noha kistermetű asszony. „A legszebb rajta a szeme és hosszú fekete bajusza“ írja róla Erzsébet. Az új udvarhölgy azonnal ízelítőt kap abból, hogy mit ért a királyné sétán. Az egyik ilyen „kis“ sétáról félholt állapotban érkezett, haza. Azon is mosolyog, hogy Erzsébet kellenél jobban aggódik Valéria egészségéért. A legnagyobb izgalomba ejti, ha akár csak kissé megered az orra vére. Hacsak valahol valami betegségről hall, himlőről, vörhenyről vagy más effélééről, remeg az izgalomtól. Hátha Valéria is megkaphatná. November végén néhány vörhenyeset fordul elő Bécsben. A császár Meránba készül. Erzsébet szörnyen fél, hátha a császár egyik vagy másik

embere behurcolhatná a betegséget. „Zsúfoltan lakunk — írja Erzsébet — s képzeld el csak, ha valaki behurcolhatná a betegséget... Szörnyen nehezemre esik, amikor most arra kérlek, ne jöjj ide, de azt hiszem nem lesz felesleges óvatosság...” Szóval a császár nem jó. Előbb megkérdezte a császárnőtől, mit kíván a maga nevenapjára. Ezt mindig külön ünneplik, mert Erzsébet születésnapja tudvalevőleg karácsonyra esik. Ferenc József furcsa választ kap a maga kérdésére: „Azt kérdezed, hogy mit szeretnék. Vagy három királytigriškölyköt kérek vagy egy medalliont. A legnagyobb örömet azonban mégis egy teljesen berendezett örültekháza szerezne. Azt hiszem ez elég bő választék...” Erzsébet nem tréfál, egészen komolyan gondolja, mert már jó régen érdeklődik minden iránt, ami a szerencsétlen örültekre vonatkozik. Bécsben ezeknek a betegeknek a gondozása nagyon keservesen fest. S Erzsébet ismételt kísérletet tett arra, hogy segítsen ezen az állapoton. Csak-hogy mindez nagyon sok pénzbe kerül, de Erzsébet nem tágít, s hogy Ferenc Józsefet figyelmeztesse a dologra, most ezt az eredeti módot választja.

Erzsébet távollétében teljesült egyik szívbeli kívánsága. November 9-én Beust helyére Andrásyt nevezik ki külügyminiszterré. Ez a kinevezés szükségszerű következménye az 1870—71-i háború kimenetelének, mert most aztán le kell tenni arról a gondolatról, hogy boszút álljanak Königrätzért. Meg kell békülni az új Németországgal, már csak azért is, mert Ausztria és Oroszország között még mindig feszült a viszony. A Bécsben akkreditált diplomatáknak, pl. a porosz Werthernok az a véleményük Andrásyról, hogy okos és erélyes jellem, de mihelyt Magyarországon kívül eső dolgokról van szó, dilettáns államférfiúnak bizonyul. Ez a kinevezés természetesen barátságtalan lépés Oroszországgal szemben. Mert Oroszország bizalmatlanul fogadja az összmonarchia külügyeinek élén ezt az 1848-i magyar rebellist, aki annakidején megátkozta a cári birodalom közbelépését. Erzsébet a maga személyes diadalának tekinti, Bécs viszont vegyes érzelmekkel fogadja a dolgot. Egy újabb lépést látnak benne azon az úton,

mely a monarchia elmagyarosításához vezet s tudják, hogy ki viseli érte a felelősséget. Természetesen Erzsébet. Most már nemcsak arra szorítkozik, hogy magyar nemesek sorából válogassa ki legszűkebb környezetét, hanem férje révén az állam legmagasabb állásaiban is magyarokat helyez el, ráadásul olyanokat, mint Andrássy. A királynő szűkebb környezetében Schaffgotsch grófnőn kívül csak egyetlen osztrák hölgy van, az újonnan kinevezett főudvarmesternő Goess Mária, született Welsersheimb grófnő, kedves, okos, feltűnést kerülő, nagyon tapintatos s mindig egyformán barátságos, idős hölgy. Erzsébet nem veszi olyan mértékben igénybe, mint többi udvarhölgyét. Rajtuk kívül azonban mindenki magyar. Ennek a körnek szellemileg legjelentékenyebb nőtagja Festetics Mária grófnő, aki december 21-én kezdi meg szolgálatát a királynénál. Erzsébet kék ruhában fogadja, a szoba közepén áll, mellette nagy doggal így szól hozzá: „Nos, azt hiszem egymáshoz szokunk / Aztán élcelődik, sok mindenről beszél s beszélgetésük folyamán megjegyzi: „Andrássy közölte velem, hogy ön őszinte és igazságszerető. Kérem, legyen velem szemben is az. Ha valami mondanivalója van, mondja meg őszintén és nyíltan; ha tudni akar valamit, kérdezzen meg engem, senki mást. Ha az emberek szidnak, — ezt már úgy szokták minálunk, — ne higgyen nekik. Egyelőre ne barátkozzék senkivel. Idában tökéletesen megbízhat. Nem udvarhölgy és nem is akarom, hogy bizalmas viszonyba kerüljön az udvarhölgyekkel; hiszen ők csak merő kíváncsiságból közelednek hozzá, önnél másképpen áll a dolog. Andrássy révén ismerem a jellemét. December 27-én elutazunk. Magammal viszem.“ A királynő érthetően és határozottan beszél. Kifejezése hol szomorú, hol huncut, hol szellemes, hol komoly. Festetics Mária zavartan hagyja el a szobát. Együtt fog majd élni ezzel az elbűvölő asszonnyal, aki ráadásul királynő. Mit hoz majd ez az élet?

A KIRÁLYNÉ LEGSZŰKEBB KÖRNYEZETÉBEN

1872 — 1875

Erzsébetnek Festetics grófnőben nemcsak udvarhölgye, hanem egyúttal végtelenül okos társa is akadt. 1872 telét újra Meranban tölti. S Festetics grófnő megpróbálja, hogy közvetlen közlőről tanulmányozza úrnője lényét. Mindjárt az első nap reggelén hívják. Angerer fodrásznő, férjezett Feifalikné, fésüli a királynét. A királyné nem akart megválni Angerernétől, azért kijárta, hogy titkárává nevezzék ki a férjét, aki azelőtt kereskedelmi alkalmazott volt. Angererné nagyon egyszerű asszony, bábaasszony leánya. De mint színházi fodrásznő nagy ügyességre tett szert, úgyhogy a királyné már nem lehet el nélküle. Dehát nem is csekélység rendbehozni Erzsébet pompás hajának határtalan áradatát. Ha ki van bontva, aranyló fény ömlik le rajta. Erzsébetnek fáj minden kihullott hajszála. Ezért Feifalikné agyafúrt eljáráshoz folyamodik. Köténye alatt valami ragasztószert helyez el s így tünteti el a fésűből a hajszálakat. A hajtenger mosása külön szertartás. Minden egyes esetben álló napig tart. A fodrásznő bizalmatlanul nézi az új udvarhölgyet. Eleve haragszik valamennyire a köztük fennálló rangkülönbség miatt. Megvan győződve a maga nélkülözhetetlenségéről, csupa követelődzés, vagy ahogy Bécsben mondják, csupa „faxni“.

Festetics grófnőnek az az érzése, hogy új magyar betolakodót és Andrassy kémjét látják benne, ami épenséggel nem járul hozzá, hogy jó viszonyt hozzon létre közte, meg a királyné környezetének többi tagja között. Természetes, hogy Nopcsával meg Ferenczy Idával összeköti közös magyarságuk. De még ez a három ember

sem rokonszenvez valami nagyon egymással. A két hölgy a lehető legrövidebb idő alatt megszereti a királynét s így aztán némileg féltékenyek a szeretetére. Ez a féltékenység persze másképpen nyilvánul meg a jóindulatú és egyszerű Ferenczynél, mint az éleseszű, gyakran csipős, gúnyos Festetics grófnőnél. Azon kívül mindent elkövetnek, hogy összevegyítsék őket egymással, s gyalázatos névtelen leveleket írnak mindkét hölgynek. A levelek ugyan a papírkosárba kerülnek, de a fullánk azért ott van a szívükben.

Mihelyt a császárnő visszatér Bécsbe, Festetics Mária közelebről megismerkedik a legmagasabb családban uralkodó viszonyokról. Péntekenként nagy ebéd van Zsófia főhercegnőnél. így történik 1872 január 21-én is. Bemutatják az új udvarhölgyeket. A főhercegnő Festetics Máriánál éppen csak hogy megbiccenti a fejét, viszont az osztrák Schaffgotsch grófnővel hosszan és barátságosan elbeszélget. Lajos Viktor főherceg be sem mutatja magának a magyar hölgyet. Ebéd után azt kérdi tőle Erzsébet:

— Nagyon emésztette magát?

— Szó sincs róla, inkább bosszankodtam, Felség.

Mire Erzsébet:

— Ehhez már hozzá kell szokni. Ha valaki hozzám szít, akkor természetesen üldözőbe veszik. Csak azon csodálkozom, hogy a főherceg nem fogott hozzá mindjárt a megneveléséhez. Minden embert meg akar nevelni, csak önmagát nem. — Egészen másképpen bánik Festetics grófnővel Vilmos főherceg. Kedvesen, szeretettel szólítja meg:

— Kérem ne hallgasson a sok pletykára. Tartson ki híven a császárnő mellett, derék és előkelő ember.

Az osztrák magyar ellentét most is a főhadsegéd körül összpontosul, akárcsak a Grüne időpontjában. Bellegarde gróf szép, okos férfi és előkelő úr. Ő is ellensége mindennek, ami magyar. Ért hozzá, hogyan lehet egy-egy kis szóval nevetségessé tenni az embereket, ezzel szórakoztatja a császárt s befolyással is van rá. Igen gyakran kis ironikus megjegyzéseket tesz Andrássyra. Ferenc József nem utasítja vissza, sőt ellenkezőleg, finom

mosollyal nyugtazza őket. Bellegarde magatartása természetesen éles ellentétet teremt közte meg a császárnő közt. Miss Throckmorton ezalatt valósággal pletykafává fejlődött. A kis Valéria Meranban maradt. Január 23-án távirat érkezik Meranból, hogy Valéria kissé rosszul érzi magát. A császárnő mindjárt szörnyen aggódik. A két udvari bál véget ért, s Erzsébet meg Ferenc József tüstént a leányához utazik. Throckmorton él az alkalommal, kikémeleli a házaspárt s fünek-fának elmeséli, hogy a Felsőgek összevesztek, hogy a királynő bezárkózik férje elől. Ebből azonban parázs vihar támad, mert Festetics grófnő szájára üt az angol missnek. A grófnő egyre mélyebben hatol úrnője lényébe. Mihelyt a császár elutazott, a grófnő hosszantartó kocsis- és sétatutak alkalmával megállapítja, hogy Erzsébet nagyon határozottnak, megfontoltnak, szerfelett eredetinek, de kissé keserűnek mutatkozik. Látja, hogy Erzsébet, ha csak lehet, visszahúzódik azok elől az emberek elől, akikkel állása folytán érintkezik, s hogy a magányt keresi, vagy azon van, hogy legjobb esetben magára maradjon bizalmasával, akivel rokonszenvez:

— Nem csodálkozok rajta, — kérdezi Erzsébet egyízben — hogy úgy élek, akárcsak egy remete?

— Persze, hogy csodálkozom, Felsőg, hiszen még olyan fiatal.

— Ez igaz, de nem tehetek egyebet, ezt az életet kell választanom. Odakünn a nagyvilágban annyit üldöztek, megszóltak, megrágalmaztak, súlyosan megsértettek és megsebeztek. Isten látja lelkemet, rosszat sohasem tettem, így aztán arra a gondolatra jutottam, majd keresek magamnak olyan társaságot, amely békét hagy, nem zavar és élvezetet ad. Begubozódtam s a természethez fordultam, az erdő nem sérti meg az embert. Szó sincs róla, nagyon nehezemre esett, hogy magamra maradjak, de végül az ember mindent megszokik, és most gyönyörűségem telik benne. A természet jóval hálásabb, mint az emberek.

Kevéssel ezután a grófnővel kettesben kirándul az úgynevezett Remetéhez. Ez Meran egyik legszebb, sőt vadromantikus sétánya. Erzsébet hirtelen azt kérdezi:

— Elmenne remetének?

— Semmiesetre sem.

— De hiszen oly sokat ér a béke, s ezt az ember csak úgy szerezheti meg, ha távol él a világtól, távol él az emberektől. Az igaz, hogy töprengésre és elmélkedésre késztetí az embert. — Erzsébet beszél arról az időről, amikor még fiatal asszony volt. Fájdalommal, de szellemesen is. Szellemessége hirtelen, csillogó huncut megjegyzés formájában tör ki belőle, egészen elbűvöli vele az embert. Furcsa, hogy Erzsébetnél minden más, mint a legtöbb embernél. Ha más ember nevet, rendszerint a szája kezdi a nevetést. Erzsébetnél viszont a szeme nevet elsőnek, s csak azután folytatja a szája. A szeme fénye közvetlenül szíven találja azt az embert, akire ránéz. Erzsébet a maga rokonszenveinek és ellenszenveinek rabja. Sohasem banális, amit mond, mindenből kiérezni szemlélődő életét. „Kár, — véli Festetics Mária, — hogy egész idejét töprengéssel tölti és semmit sem kénytelen csinálni. Hajlik a szellemi tunyaságra s a mellett olyan erősen él benne a szabadság ösztöne, hogy szörnyűnek talál minden korlátozást. Ha szükkörű ebédet vesz részt, akkor elragadó, föltéve, hogy nincs ott olyan ember, akit ellenszenvesnek talál. Ha akad ilyen ember, akkor megmerevedik körülötte a világ.“

Erzsébet egy hétig marad Meranban. Utána Budára utazik. Amikor Pestre érkezik, az utcára tódul minden épkézláb ember. Ujjongás zúgja körül, s ebből látni, mit jelent Magyarországnak. A várban meglepetés várja. Gizella főhercegnő még nincsen tizenhat éves s eljegyezte magát Lipót bajor herceggel, a későbbi régensherceg második fiával. A királynét meglepte az eljegyzés, nagyon korainak találja. A főhercegnő meg a herceg közeli rokonok. A herceg anyja is osztrák főhercegnő. Dehát a házasságnak egyenrangúnak és katolikusnak kell lennie. Kevés a katolikus herceg, s Ferenc Józsefnek az a véleménye, hogy le kell foglalni az egyetlen, akire nyugodtan rábízhatják Gizellát. Erzsébetet nem hatja meg a dolog úgy, amint várni lehetne. Zsófia főhercegnő már első gyermekkorában elidegenítette tőle Gizellát s éppen ezért sohasem is állott olyan közel

hozzá, mint a kis Valéria. Gizella karához képest szokatlanul nagy és fejlett leány, de Erzsébet azért mégsem tudja magát beleélni abba a gondolatba, hogy ebből a gyermekből máról holnapra menyasszony lett. Elhatározzák, hogy a fiatalok legalább egy évig várjanak egymásra. A gonosz nyelvek viszont azt mondják, hogy a királyné azért siet olyan nagyon férjhez adni a leányát, mert nem tetszik neki, hogy felnőtt leányával mutatkozzék.

Így múlik el április, s a királyné újra vissza utazik Meranba. Itt tudatják vele, hogy Zsófia hercegnő május 10-e óta beteg. Ideges jelenségek mutatkoznak nála, álomkórban szenved, reszket a keze meg a lába, Zsófia a Burgszínházban járt, ahol nagyon nagy volt a hőség, utána kiült Bellaria erkélyére, elaludt s a hideg éji levegőn nagyon erősen meghűlt. Erzsébetet tüstént Bécsbe hívják. Május 16-án odaérkezik. A főhercegnő állapota rosszabbra fordul. De szellemi ereje nem csökken. Meleg szavakkal búcsúzik családjá minden egyes tagjától. Vívódik a halállal. Visszaesések váltakoznak a javulás reményével. Huszonhatodikán este mintha jobban lenne. Erzsébet a család többi tagjával együtt éjjel féltizenkettőig ül a beteg ágya mellett. Azután haza megy a Burgba, hogy egy pillanatra ledűljön. Amikor ajtajához ér, lakáj jó, pihegve, s jelenti, hogy ő császári fensége haldoklik, ő felsége kéreti, hogy jöjjön azonnal. Erzsébet Schönbrunnba hajt, amilyen gyorsan csak lehet. Szörnyen izgatott, halálosan fél, hogy a hercegnő meghalhat, mielőtt megérkezhetnék a betegágyához. Akkor bizonyára majd azt mondják, hogy szándékosan késett. Végre megérkeznek Schönbrunnba. A császárnő lihegve kérdi:

— Él még ő császári fensége?

— Igen, felség. — Erzsébet fellélekzik.

Az egész udvar együtt van: a család, a császári ház miniszterei, az udvartartás. Minden arcon megdöbbenés; az emberek szomorúak, némák. A halálos küzdelem sokáig tart. Egy óra, két óra, három óra, — katasztrófára várni ilyen környezetben sokkal kínosabb dolog, mintha egyszerű emberről lenne szó. Festetics grófnő

egy sarokban ül, néz és vár. Helyesen jegyzi meg, hogy a halál nem ceremónia, s hagyni kellene a nagyokat is, hadd haljanak meg a szent csönd békéjében, akárcsak a koldus. Erzsébetnek is ez a véleménye. Azt találja, hogy a hagyományos formások okvetlenül kioltják minden érzés csíráját.

Zsófia túlélte az éjszakát. Reggel 7 óra, és Zsófia még mindig él. Múlnak az órák, a főhercegek elhagyják a beteg szobáját. Valaki meglehetősen hangosan mondja:

— A felségek asztalhoz ülnek.

De Erzsébet, a szívtelennek nevezett császárnő nyugodtan a helyén marad. Tíz órája nem evett, de nem is gondol rá, és továbbra is ott marad a betegszobában. Ferenc József csak rövid időre hagyja el a haldokló ágyát. Erzsébet mindvégig ott marad, míg végre negyedháromkor a halál megváltja a főhercegnőt. Erzsébet meghatón kedves és jó, mint mindig, ha döntő pillanatokról van szó. A halál fensége kioltott és eltüntetett minden ellenségeskedést. Erzsébet végig gondolja az utolsó éveket, amikor a főhercegnő egészen másnak mutatkozott és másnak bizonyult vele szemben, mint azelőtt, önmagának bevallja, hogy neki is része volt azokban a félreértésekben, amelyek elejétől kezdve elválasztották a halottól. Azokban a bécsi körökben azonban, ahol soha sem tudták megérteni Erzsébetet, azt mondják:

— Most elvesztettük és eltemettük „császárnőnket“.

Erzsébet nem sokkal a temetés után elhagyja Schönbrunn, hogy megkezdje Ischlben nyári idényét. Gyászban van, de a fekete szín sem képes elhomályosítani nagyszerű alakját és elragadó arcát. Festetics Mária minden egyes alkalommal valósággal oda van az elragadtatástól, valahányszor együtt sétál a császárnővel: „Pompás dolog, akár mellette, akár mögötte jár az ember. Elég őt látni. A kedvesség fogalmának megtestesülése. Most azt hiszem, valóságos lilium, aztán meg, hogy hatyú, tündér vagy sellő. Végül pedig, szó sincs róla! ő a királyné! Tetőtől talpig királyi nő. Mindenben finom és nemes. Ilyenkor aztán újra eszembe jut az a sok pletyka, s azt gondolom, bizonyára nagy része van benne az irigységnek, mert egyszóval Erzsébet elbűvölően szép

és bájos. Csakhogy egyre inkább arra a meggyőződésre jutok, hogy hiányzik belőle az életöröm. Olyan nyugodt, hogy tekintve ifjúságát, megdöbbeníti az embert. A hangja rendszerint nyugodt és halk. Csak ritkán izgatott, de néha meg-megremeg olyankor, amikor elmeséli, milyen könyörtelenül bántak vele. De hát hogy is lehet valakit megbántani, aki ilyen szép, mint a királyné?”

Erzsébet egyszer bizalmasan közli a grófnővel:

„Lajos főherceg híven elmesélt mindent, amit az emberek rám költenek, hogy bosszantsan vele. Természetesen gyűlölt s meg akart bántani vele. Most aztán sohasem látom őt négy szemközt és nem fogadom. Annyit pletykázott és hazudott, hogy tönkretette az életemet. Mindenkit gyaláz, engem is. Csúnya dolgokat mond s aztán rám fogja őket. Most már nem látom többé s nyugodtan élek!”

Ilyen, meg ehhez hasonló beszélgetéseket folytat a királyné a kedvetlenség és a gyász óráiban, amelyek meg-meglepik őt, noha lelke mélyén tulajdonképpen derült kedély, s megesik, hogy néha éppen komoly és ünneplés alkalmakkor egyszerűen képtelen elfojtani a nevetést. Egy ebéd alkalmával pl. Lobkowitz herceg szárnysegéd szemben ül Erzsébettel s a levesnél gondtalanul játszik a fogpiszkáló jávai. Hirtelen úgy akarja a véletlen, hogy a fogpiszkáló kiröppen a tiszt ujjai közül, ívet ír le az asztal fölött s egyenesen a császárnő tányérjába esik. A császárnő kezdetben úgy tesz, mintha semmi sem történt volna, végül azonban képtelen türtőztetni magát. Annyira rázza a nevetés, hogy arcán végigpereg a könny. Mire a császár oda fordul hozzá: „De hát mi van veled? Hadd nevessek én is.” A szegény szárnysegéd megsemmisülve ül a helyén cs könyörögve nézi Erzsébetet. Erzsébet megsajnálja, a császárhoz fordul és huncut arccal így szól: „Tudod, eszembe jutott valami.”

Az ember valósággal felüdül, ha néha látja Erzsébetet, amint szívből nevet vagy olyankor is, amikor gyermekeivel kirándul Ischl környékére. A most már tizennégyéves csinos és rokonszenves, barna özszerű kis trónörökös együtt nevet és kuncog az anyjával.

val, örül az életnek, noha tizennégyéves korához képest hihetetlenül koraérett és nagymértékben ideges. Erzsébet keresztülvitte, hogy Rudolfot Rónay Jácint püspök tanítsa magyarul, aki 1848-ban tábori lelkész volt a magyar hadseregben s kénytelen volt Londonba emigrálni, akárcsak Andrássy. Csodálkozik a tizennégyéves trónörökös szabadelvűnél szabadelvűbb, meg nem emésztett és fiatalosan éretlen, de mindenképpen meglepő nézetein. Egyízben például kifejti nevelőjének, hogy az ember nem egyéb nemesített állatnál, hogy az arisztokraták és a papok eleitől kezdve közös erővel arra törekedtek, hogy a maguk körén kívül álló népet alaposan elbutítsák, hogy aztán kényelmesen uralkodhassanak rajta. Szerinte a felsőbb tízezer kevés kivétellel valósággal gennyes kelevény az állam testén. Az udvarnál csodálkoznak, honnan szedi a fiatal trónörökös a maga nézeteit meg véleményeit, s azt hiszik, hogy itt Erzsébetnek rosszul értelmezett, túlhajtott kijelentéseiről van szó, amiket úgy lesett el az ő éretlen fia. Csakhogy a trónörökös olyan keveset van együtt az anyjával s reggeltől estig annyira a befolyása alatt áll számtalan kitűnő tanítójának, hogy nézeteit aligha lehet kizáróan az anyjára visszavezetni. Furcsa hajlamait úgy hozta magával készen, s talán származásában, talán szüleinek közeli rokonságában gyökeredzenek. Ez ellen a föltevés ellen szól azonban az a tény, hogy Gizella főhercegnőből mindenképpen normális, egyszerű, nyugodt és értelmes asszony lett. A kis Valéria kissé félénk, tartózkodóan viselkedik mindenkivel szemben, annál jobban szereti őt Erzsébet. Túlzásba viszi szeretetét. Óriási elhatározásába kerül, ha akárcsak a legrövidebb időre is meg kell válnia tőle. Ha csak sétálni viszik is, annak rendje-módja szerint elbúcsúzik tőle, s ha visszatér, Erzsébet ezerszer megkérdi, nem esett-e baja? Állandóan attól tart, hogy valami baj érhetné az ő okos, félénktekintetű, furcsa gyermekét.

Szeptember közepén Erzsébet újra elutazik a csodálatosan szép Possenhofenbe. Mindig megthatódik, valahányszor visszatér szülőföldjére. A testvérei fogadják; nápolyi Mária, aztán Taxis Helene hercegnő a maga

négy gyermekével. A hercegnő nagyon elhízott, elhanyagolja ruháját s inkább úgy fest, mint az Erzsébet torzképe. A gyermekek elragadóan szépek, csakhogy a kelleténél jobban félnek az anyjuktól. Trani Matild grófnőnek, Erzsébet negyedik testvérének, csodálatosan szép az alakja, de nem hat olyan kedvesen, mint Erzsébet. A halványabb mása. Fivérei közül Károly herceg a legjelentékenyebb, de nem szép. Legfiatalabb öccse, „Mapperl“ herceg, festenivalóan szép, de kevésbé okos. Valamennyien olyan félénkek, akárcsak Erzsébet meg kisleánya, Valéria. Ez úgylátszik családi örökség.

Még mindig az a legérdekesebb, amit a királyról beszélnek. Csakhogy nincsen benne köszönet. Az uralkodó öccsén, Ottón, az agybaj kétségtelen tünetei mutatkoznak, s február óta mindennap attól tartanak, hogy kitör rajta a baj. II. Lajos hü maradt furcsa modorához s lehetőleg kerüli a várost. Csak olyankor feledkezik meg különködő szokásairól, amikor Erzsébet itt van. Ilyenkor elhagyja díszesen berendezett menedékeit s meglátogatja őt. 1872 szeptember 21-én bejelenti magát, de egyúttal közli, hogy Erzsébeten kívül nem akar mást látni. Erzsébet azonban megparancsolja Nopcsa főudvarmesternek és Festetics grófnőnek, hogy fogadják a királyt. A király pontosan érkezik díszhintójában, egyedül. Erzsébet szívesen fogadja s aztán be akarja mutatni neki udvarhölgyét. A király áthatóan nézi a maga csodálatos szemével, amely gyorsan változtatja kifejezését s hol rajongó szeli dségtől, hol meg kárörömtől ragyog, mintha villámlanék. Izzó, szikrázó szeme hirtelen kihül s valósággal kegyetlen tekintet villan fel benne. Nehézkes léptekkel megy a házba Erzsébet oldalán, aki rugalmasan jár, mintha csak lebegne.

Erzsébet meg Lajos csodaszép emberpár. Egyformán keresik a magányt, időnként egyformán hajlannak szomorúságra és mélabúra, ifjúkoruk óta szenvedélyes lovasok, s mégis mélységesen különböznek egymástól, úgyszólván Erzsébetnek nincs sok mondanivalója a király számára. Kelletlen érzés fogja el a társaságban. Arra gondol, hogy a király öccse már megöregült, hogy a király legalábbis közel jár az örülethez, s hirtelen

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ

Horovitz festménye

félelem fogja el, hogy őt is megejthetné ez a szörnyű baj, hiszen ő is a bajor család tagja. Ha aztán Lajos beszélgetés közben egészen normálisnak bizonyul, Erzsébet egy kissé újra megnyugszik.

Szülőföldjén gyorsabban múlik a szeptember. Visszatér Budára. Innen hosszúra nyúló sétákra indul, föl a környék egyik vagy másik hegyére. Erzsébet szeret messze el-kitekinteni a szép Gellérthegyről, amely zord sziklákon áll a Duna felett, nem tud betelni a pompás kilátással, s amikor ámulva tekint végig a vidéken, ilyenkor maga is határtalanul szép. Budán szörványos koleraesetek fordultak elő.

Október végén Erzsébet a maga kedves Gödöllőjére menekül, ahol lovasvadászatok várják. Az utolsó időben Erzsébet a férjével is megszerettette ezeket a vadászatokot, órák hosszat lovagolnak a palota körül elterülő erdőben. A királyné lelkesedik a vadászatokért. Ez az ő igazi eleme. S néha diadalmasan látja, hogy vágódnak el körülötte az urak, míg ő büszkén ugorja át az akadályokat. A vadászatok kifárasztják az embert, pokolian jól kell érteni a lovagláshoz, de minél örültebb a hajsza, annál jobb. Erzsébet mindig pontosan beszámol Ferenc Józsefnek: „A vadászatot a versenytéren tartottuk, kocsiban mentem ki, szóval nem került semmibe (legmagasabb megnyugtatósodra). Nagyon szép vadászat volt. A róka ott szaladt előttünk, a kutyák mindig a nyomában, Holmes, Pista meg én mindig előljártunk, ezért nem kellett úgy loholnunk s nyugodtan átugorhattuk a számtalan árkot. Mögöttünk lebukott Batthány Elemér, lova tüstént kimúlt, majd Auersberg Sarolta, egyiküknek sem történt baja, aztán egyik lovászunk a maga fehér lovával, semmi baja sem történt. A run előtt felbukott Keglevieh Béla és Zichy Viktor, az utóbbi álltában. Az öreg Wenckheim Béla el volt ragadtatva; azt mondotta, az ilyesmi hozzátartozik a szép vadászathoz. A róka azonban beszaladt a lyukába, jó sokáig kaparásztak körülötte, de végül békét hagytak a szegény párának.“ Néha megesik, hogy a királyné délelőtt tizenegy órától kezdve este hatig ül a nyeregben, ha pedig nem vadásznak, órák hosszat lovagol különböző lovakon a gödöllői kis lovardában.

Andrássy gyakran kijár. Festetics Mária a bizalmasa, beszámol neki az otthoni állapotokról, Erzsébet környezetének szitkozódásairól, gáncsoskodásairól és pletykáiról, meg arról, hogy kénytelen mindig védelembe venni az úrnőjét. Mintha csak törvényen kívül állna, ő a király felesége, s mégis mindenki azt mondhatja róla büntetlenül, amit akar. „Hát tudja, — mondja Andrásy nagyon helyesen — nemigen találni minden nap ilyen jó kis témát, amilyen Erzsébet.“ Festetics Mária Andrásyn kívül a másik nagy embert, az öreg Deákot is meglátogatja. Neki köszöni szép állását. Deák egymagában s magányosan szenved hotelszobájában, míg csak a halál meg nem váltja fájdalmaiktól. Rajongva beszél úrnőjének Deákról s idézi kijelentéseit. Egyízben sok ember volt Deák körül. A vallásról vitatkoztak, mire Deák megjegyezte: „Ha az ember az eszét kérdi és elkezd okoskodni, akkor az a feleletünk, hogy nincs. Én azonban a szívemet kérdem, ez pedig azt mondja, hogy van és ebben megnyugszom.“ Valamennyien hallgattak. Festetics neki is elpanaszolja bánatát, dei Deák azt mondja neki: „Az ember különböző korszakokat él végig, gyermekem. Először csak az élet nagyszerűségéről ábrándozunk, megbízunk mindenben, elhiszünk mindent, s az a véleményünk, hogy a világ egyetlen menyország. Ezt követi a csalódás, a harc keserves ideje, az ember látia, mint semmisülnek meg les-szebb álmái, legkedvesebb reményei, az embert megkörményekezi az élet üressége és hiábavalósága, elkeseredünk, még csak látni sem akarjuk a jót, halálisan fáradtak vagyunk, közömbösek és érzéketlenek vagyunk minden iránt, míg végre a harmadik fázisba lépünk s olybá vesszük az életet, amilyen. Ekkor már nem akarjuk észrevenni a rosszat, nem keresünk tökéletességet, s hajlandók vagyunk kiemelni mindenben azt a kevés jót, amit találunk. Mire az ember hetvenéves lett, már csak a túlvilág foglalkoztatja.“ Ezeknél a szavaknál fölfelé tekintett, szilárdan, tisztán, különösen s olyan átszellemülten, mintha nyitva látná az eget, Erzsébet könyveket és virágot küld Deáknak s megkérdi, meglátogathatja-e?

Deák betegsége árnyékot vet a különben vidám va-

dászati idényre. Tetszetős látvány, amikor Gödöllőn vadászathoz készülnek. Szép paripák és kutyák, kék ég, zöld vetés, színes lovascsoport hosszú vágatában. Valamennyiükről lerí a megelégedés, de legszebben hat a királyné nagyszerű alakja a maga feszes lovaglórúhájában. Karcsú és hajlékony akárcsak egy ostor, amellet mégis kedves és bájos, fenséges és méltósággal teljes, az elegáns piroskabátosok kellős közepén. Andrássy nagyon gyakran kettesben lovagol vele. El van ragadtatva a királynétől, akárcsak az egész világ. Benyomásainak egy Ferenczy Idához írt bizalmas levelében ad kifejezést:

„Képzelheti, milly Enthusiasmusban van a lovagló fiatalság, mikor őt látja. Néha az ifjúság ezen érzelmeinek azáltal ad kifejezést, hogy igen közel kíséri, most mint a Delphinek a hajót — hanem ezért nem tehet senki. Eleinte Keglevich Béla vette szokásba, hogy mellé lovagol és nem tágított többé — most úgylátszik — észrevette, hogy néha talán át kell, hogy adja a helyet — a Mesternek. Tegnap sötét volt tökéletesen, midőn hazajöttünk — esett az eső — ő felségének még a vasútig kellett lovagolni — történetesen ott volt az én bérkocsim — felajánlottam ő felségeiknek, ő felsége a császár elfogadta, de csak a királynő számára s így én voltam szerencsés ötöt a vasúthoz kísérhetni. Mikor megérkeztünk a vasúthoz, teli volt az indóház emberekkel, kik ő felségeiket várták. Képzelheti, milly furcsán néztek ezek, midőn a királynő egy fiakerből szállt ki és én kísértem a terembe, csak akkor látszottak megnyugodni, midőn a császár és Vilmos főherceg megérkeztek. Látja ön, milyen öregúr lett az ön barátja. Hogy rábízzák a szépasszonyokat szállítani éjszakai sötétben. Egyébiránt bevallom, hogy egy hosszú utat csinálni sötétben egy döcögős úton — még a legokosabb családapának is — genant dolog lehetne — az én utam azonban csak egy pár percig tartott — és olly hamar talán Keglevich Béla vagy az ön kedves Pista barátja sem feledné el, hogy kit bíztak reája“.

A királyné minden egyes vadászat után nagyon jókedvű s elragadóan bánik királyi férjével, aki ki jó

hozzá Gödöllőre, amikor csak teheti. Mihelyt Erzsébet újra odahaza van, udvari emberei között, úgy tetszik, mintha egy pillanat alatt eltűnnék jókedve. Valahányszor a parkban sétál, valósággal irtózáttal gondol arra, hogy találkozhatnék velük. Elég, ha egy-egy szárnysegéd vagy főhadsegéd tűnik fel a látóhatáron, máris kipróbálja valamennyi fegyverét, Ezekhez tartozik kalapjának sűrű kék fátyla, nagy napernyője és legyezője, amelyet mindig s mindenüvé elvisz magával, még lóháton sem válik meg tőle. Befordul a legközelebbi mellékútra. „Siessünk, — mondja gyakran — jól hallom, hogy mit beszélnek. Igen, ez a Bellagarde úgy gyűlöl, hogy kiver az izzadság, hacsak rám néz. Megérezem, hogy ki szeret és ki meg nem.“ Sokszor persze csak képzelődik. Gyakran fél még az olyan emberektől is, akik tisztelnék, sőt istenítenék, ha nem látnák azt a bizalmatlanságot, amellyel őket fogadja.

Erzsébet különben olyan tapasztalatlan, akárcsak egy gyermek. Többek között sejtelve sincs a pénz értékéről. 1872 december 15-én kirándul Pestre. Festetics Máriával kettesben, egyszerűen a siklóval jönnek le a budai Várból. A kocsiban megkérdi a grófnőt: „Hozott magával pénzt?“ „Hoztam, Felség.“ „Menyinyit?“ „Nem nagyon sokat, húsz forintot.“ „De hiszen ez sok pénz“ mondja Erzsébet. Kuglerhez készül, Pest világhírű cukrászához, hogy Valéria számára bevásároljon. Észrevétlenül érkezik oda. A cukrászdában az emberek majd hogy el nem ájulnak a meglepetéstől. Erzsébet boldogan vásárol, akárcsak egy gyermek, s amikor már jó nagy csomagra valót vásárolt, azt kérdi: „Vásároltunk-e már húsz forintnyit?“ Pedig akkor már százötven forintot tesz ki a számlája.

Festetics Mária teljesen Erzsébet befolyása alatt áll. Oly ellenállhatatlannak találja, hogy testestől-lelkestől az övé, s megtenne mindent, amit leolvas a szeméről. De azért a hibái iránt sem vak. Mindenekelőtt zavarja Erzsébet kényelemszeretete. A királyné főhibájául róják fel, hogy nincs tudatában a maga fenséges méltóságának, hogy hiányzik belőle az uralkodás büszkesége, hogy nem örül annak, hogy királyné. Festetics grófnő nem

érti, mi ebben a hiba, hiszen Erzsébet egész szerkezetében, gondolkodása módjában és jellemében gyökeredzik, s még az olyan erős benyomások sem voltak képesek változtatni rajta, aminők a bécsi udvarban érték. Hiába, sok tekintetben, testi meg szellemi vonatkozásban, jóval megelőzi a maga századát. Vigyáz a teste karcsú vonalára, sportol, tornászik, hogy edzze magát. Az udvari illem meg a hagyományos formák, nemesi gőg és kizárólagosság olyan fogalmak az ő szemében, amelyekkel soha sem lesz képes megbarátkozni, mert jóval szabadabban és fesztelenebbül nevelték. S a mellett olyan belső érzelmi életet él, hogy semmiképpen sem érvényesítheti ezt az udvar levegőjében, amely minden külsőség koronája. Állandóan fel-fellázad környezetének kasztszelleme és a mindenféle pártszempontok ellen. Csakhogy ebben megszámlálhatatlan összeütközés csirája rejlik. A starebergi tó partján töltött költői gyermekora a szabadság olyan ösztönét ébresztette benne, hogy ez nem tűr semmiféle korlátot. „Szeretnék sirály lenni“ mondja gyakran, ő, a hatalmas uralkodó felesége, akinek kötelességei vannak a trón, a családja és egy hatalmas birodalom állampolgárai iránt. Ilyen körülmények között bajos megtartani az egyensúlyt. S a mellett szeretne minden embert elégedettnek és boldognak látni. Rajongó ember és szakadatlanul töpreng, ami veszedelmes dolog. Szeretne mindennek a végére járni s többet kutat a kelleténél. Kellene, hogy valami foglalkoztassa, s minthogy a rangjával járó foglalkozás nincsen ínyére, minden parlagon hever benne. De ha valamire ráveti magát, akkor teljes szívvel-lélekkel szenteli magát a dolognak, mert félig sohasem tesz semmit. Két első gyermekét elvették tőle. Ő aztán többé-kevésbé le is mondott róluk. De Valériát magának tartotta, ez a gyermeke most kitölti a lelkét teljesen, úgyhogy már-már mulatnak rajta, s „extralány“-nak hívják a kis főhercegnőt. Minden második szava Valéria. Már szavai hanglejtéséből kiérezni remegő szeretetét. S milyen szívvel-lélekkel vetette latba magát a Magyarországgal való kiegyezés érdekében. S hogy tud szeretni. De viszont féltékenyen húzódik vissza, akárcsak a csiga a házába, valahányszor az az érzése, hogy nem szeretik vagy nem ér-

tik. Erzsébet foglalkozást keres magának, mert tevékenytermészet. Az udvarban nem érvényesül, noha tisztábban lát, mint a legtöbben, akik körülötte élnek, és helyesebben fogja fel a mindenkori helyzetet. Valamennyi kapaszkodó és hiú emberrel szemben az az előnye, hogy nem akar uralkodni. Híján van minden becsvágynak, nem keresi a népszerűséget, nem él a hatalmával meg az állásával, de viszont szeretne védangyala lenni a férjének, minden boldogságot és minden jót kíván neki. Hiszen apja a fiának, aki valamikor örökli ezt a hatalmas birodalmat, ezt a büszke állást.

Érzékenynek mindenesetre nagyon érzékeny. A fülébe jutó pletyka elkészeríti. Nem védekezik a közönséges fegyverekkel. Nem áll a szemét-szemért alapon. Hallja, mit beszélnek, hallgat, cselekszik, amint természetének és hajlamának megfelel, visszahúzódik önmagába, a maga testi és szellemi magányába. Festetics grófnő egy ízben megjósolta a jövőjét: „Ami ma fájdalmasan hat, némi idő múltán kényelmesre fordul. Egyre kevesebbet, meg kevesebbet cselekszik, az emberek egyre jobban és jobban hadakoznak ellene. Hiába minden gazdagsága, egyre jobban elszegényedik, és senki sem gondol majd arra, hogy úgy kergették bele a magányába!” A királynak viszont gyorsabb a felfogása, de híján van a képzeletnek. Túl van halmozva munkával, melyet mesébe illő kötelességérzettel lát el. Csak pozitív benyomásokat ismer s nem tudja megérteni, hogyan élhet Erzsébet egy másik világban, az álmok világában, egyedül. Hogy minden imádata mellett ezen a ponton nem érti meg s hogy felhők közt járásnak nevezi mindazt, ami Erzsébetnél lelkesedés, ez sérti Erzsébetet, és néha hirtelen válaszfalat emel a két ember közé.

1873 február 9-én meghal Karolina Augusztia császárnő, Erzsébet kevés barátnőjének egyike, Zsófia főhercegnő testvére, I. Ferenc császár negyedik felesége. Mindig pártját fogta Erzsébetnek, noha nem ment vele sokra, mert Salzburgban teljesen mellőzték, nehogy elhomályosítsa Ferenc József anyját, aki nem viselhette a császárnő címét. Erzsébet őszinte gyásszal kíséri korporsóját.

Erzsébetnek szemére vetik, hogy keveset törődik császárnői kötelességével. 1873-ban semmi esetre sem állja meg a helyét ez a szemrehányás. Mindenütt ott látni, árvaházban és örültekházában, a nagyhét, az úrnapi körmenet és a lábmosás nagyszerű ünnepein. A császári udvar az ilyen alkalmakkor mindig a legnagyobb pompát fejtette ki. A császárnő fel-fel sóhajt egy kissé, de amit csinál, azt tökéletes szépséggel csinálja, úgy-hogy öröm nézni. Maga a megtestesült báj olyankor, ha hosszú fekete ruhájában lehajol az agg nők lábához, hogy vízzel nedvesítse, ha nagypénteken letérdel a szent-sír mellé, utánozhatatlan a maga tündéri kedvességében, de azért minden mozdulata csupa fenség. Milyen hatásos látvány, mikor ott lépdel égő gyertyával a kezében a menetben s végig megy a nyílt palotatéren, közben ünnepeles hangon megkondulnak a harangok, megperdül az őrség dobja, s tiszteletet parancsoló módon bontakozik ki a Habsburg-ház egész pompája. Egyet azonban nem látni, azt, hogy győzi meg magát Erzsébet ilyen alkalmakkor, mert természete tiltakozik ezek ellen a dolgok ellen. Szörnyőség, hogy megbámulják. Ezek az ünnepek nem igen jelentenek egyebet, csak órákig tartó vesszőfutást a néptömeg láttára. Csak akkor derül fel újra, ha a Práterbe kocsizik, a lovardában átöltözködik s vágatva repül tova a maga szép paripáján. Csakhogy az emberek itt is ellepik a sétányt, Mindenki látni akarja, nem tudnak betelni elragadó képével. A Konstantindombnál mindig együtt látni valamennyi bámulóját. Erzsébet néha egyik vagy másik udvari ember társaságában lovagol ki. Gyakran Andrássyval kettesben. Rendszerint megértik egymást, de néha perpatvarra kerül a sor közöttük, mert a császárnő itt is a tulajdon fejével gondolkozik.

Húsvét elmúlt. Április 20-án tartják meg Erzsébet leányának lakodalmát, Szinte el sem hinné az ember, hogy aki férjhez megy, az ennek a csodálatosan szép császárnőnek a legidősebb leánya. Erzsébet ezüsttel hímzett ruhában, lecsüngő, ragyogó hajjal vesz részt az esküvőn. Hajában csillogó fejék. Senkisé nem nézné ki belőle a menyasszony anyját, amint ott áll kedves leányszerűségé-

ben és mégis csupa tiszteletparancsoló méltóság. Csak amikor felhangzik az igen, látni, hogy Erzsébet szeme könnybelábad. Igen, a szívtelen asszony sír, most, amikor távozik a gyermeke, aki tulajdonképpen sohasem volt az övé. Az esküvőt követő ünnepek szörnyű kínokat okoznak neki, cercle, hangverseny, óriási ebédek, díszszínház, mind megannyi kálváriahegyi stáció, A színházban a Szentivánéji álmot adják.

— Ugyan hogy adhatnak az esküvő napján ilyen darabot, amelyben a hercegnő beleszeret egy számárba, — kérdi Erzsébet önmagától. — Csak nem nekem szól ez a célzás? — fordul tréfásan Lipót herceg fiatal feleségéhez.

— Szó sincs róla, régi szokás, hogy ilyenkor a Szentivánéji álmot adják. — A fiatal házások ilyenformán nevetve teszik túl magukat a furcsa szokásokon.

Alig hogy végetértek a lakodalmass ünnepek, új hajsza kezdődik. Hónapok óta készülődnek a ragyogó bécsi világkiállításra, óriási épületet emeltek a Köröndön. Hatalmas alkotmány, óriási kerék emelkedik a Práterben ég felé, függő vagonjaival. A világ minden tájáról eljöttek a fejedelmek, köztük a német trónörökös pár meg a walesi herceg, hogy jelen legyenek a kiállítás megnyitásánál. Andrassy politikájának megfelelően, melynek az a célja, hogy közelebb hozza Ausztriát Németországhoz, abban állapodtak meg, hogy a német fejedelmi személyeket ünneplik majd a legjobban. A német trónörökös pár Hetzendorfban lakik, s a program szerint díszvonat hozza őket a Práterbe azután, hogy Ferenc Józsefek már megérkeztek. Ferenc József szűkebb kíséretét tizenegy órára Erzsébet szalonjába rendelték. Valamennyien együtt vannak, csak Erzsébet hiányzik, de még nincs is pontosan tizenegy óra. A császár nyugtalanul jár fel s alá. Grüne gróf főlovászmesternek jelentenek valamit. A trónörökös vonata éppen most halad át a Ringen, holott itt valamennyien még a tizenegy órát várják. Grüne jelentést tesz róla a császárnak. A császár arca kipirul a haragtól:

— Mégis csak hihetetlen, hogy ez megtörténhetik. Megparancsoltam, hogy a trónörökös utánam érkezzék, s

most megtörténik az a disznóság, hogy ő megérkezik, én pedig még nem vagyok ott. Ki indította el parancsom ellenére időelőtt a kocsit?

Grünne grófnak még az ajka is sápadt, de nyugodtan mondja:

— Én indítottam el, Felség.

A császár izgatottan rohan a tábornoknak:

— Ezért felelni fog. — Hirtelen ott terem mellette a császárnő. Észrevétlenül lépett a szobába, mialatt a többiek némán nézték a kínos jelenetet. Erzsébet ráteszi kezét a férje karjára. Mintha varázspálcával érintette volna, a császár hirtelen elhallgat, homlokán elsimul a vészjósló redő. Erzsébet belekarol a férjébe:

— Kérlek, ne vesztegessük az időt. Menjünk. — Hangja szelíden és nyugodtan hangzik. A császár ellenkezés nélkül követi. A következő pillanatban valamenynyien a kocsiban ülnek. Festetics Mária szemtanúja volt ennek a jelenetnek. Eszébe jut, mit mondott neki egy ízben a királynő:

— Ez az ember annyi bánatot okozott nekem, hogy azt hiszem, még halálom órájában sem bocsáthatnék meg neki. — És most, hogy illik hozzá ez a szeretetméltó jóság.

Hamarjában értesítették a trónörököspár kocsisorát, most ott vesztegel a Práter vasúti hídja alatt. Tapintatosan előrebocsátják a császár vonatját, s úgy tesznek, mintha nem látnák. Néhány perc múlva ott állnak a Körönd óriási építményénél. A császári pár elhelyezkedett. Most aztán berobog a német trónörökös, fehér Garde du-corps egyenruhájában, napfényben csillogó, sassal ékes ezüst sisakjában bátran Lohengrinnek nézhetné az ember. A császár beszélni kezd szép érces hangján. Mihelyt befejezte megnyitó beszédét, rázendítenek a zenekarok, felharsog a Gotterhalte, a lobbogók meghajolnak, a nagy műre feltették a koronát, a kiállítás megnyílt. A császári pár meg vendégei három óra hosszat járják az egyes országok kiállítását. Párját ritkító lelkesedéssel fogadják őket. Amikor Erzsébet belép a magyar pavillon termeibe, frenetikus ujjongás zúgja körül. A királynő elpirul füle tövéig, s mindenki

örül, hogy a porosz vendégek látják, mennyire szeretik és mennyire ünneplik Bécsben Ferenc Józsefet és feleségét. Erzsébet nagyon jól megérteti magát Viktóriával, a német trónörökös feleségével. Úgy találja, hogy finomlelkű, vonzó, értelmes, modern gondolkodású asszony. Megajándékozza a maga képével, amire pedig csak nagy ritkán akad példa. Hogy ez megtörténhessék, ehhez nem elég, hogy valaki fejedelmi családból származzék, hanem elsősorban nagyon rokonszenvesnek kell lennie. Ott helyben megérti egymást a két asszony; egy életre szóló barátságot kötnek.

Az ünnepségekkel járó fáradalmak nagyon megviselik Erzsébetet. S amikor csak teheti, a szabad természetben keres üdülést. Pompás tavaszi idő van, s Erzsébet szeret kora reggel a zöldelő, virágzó, illatos Práterben sétálni. Bécs még alszik, amikor a császárnő reggel hat órakor Festetics Mária társaságában kísértál a Lusthausig s utána újra visszatér. Most még nincsenek itt emberek, akik vigyázzállásba vágnák magukat, s kíváncsiak, akik ráirányítanak a figyelmet. Olyankor, amikor később lép az uccára, egy pillanat alatt láncba verődnek az emberek, ott szaladnak előtte vagy pedig nyomon követik, és ez mindig bosszantja és idegesíti. Nem mintha merénylettől tartana, szó sincs róla, Erzsébet nem ismeri a félelmet, de hogy így megbámulják, ez egyenesen testi fájdalmat okoz neki. Félénk és óvatos, akárcsak egy őz, s ilyenkor mindig panaszkodik: „Mindenkinek módjában van élvezni mindent, én azonban még csak sétálni sem sétálhatok nyugodtan.“ Igen, az emberek oly arcátlanok, hogy valahányszor Erzsébet rangrejtve meglátogat egy-egy kiállítást, amikor a képeket nézi, nyugodtan közéje, meg a szemlélt kép közé ékelődnek, rászegezik a lorgnettjüket, vagy azt is megteszik, hogy közvetlen közléről nézik a távcsövükkel. Ilyenkor Erzsébet elpirul a füle tövéig, egy szót sem szól, elhagyja a termet és nem tér többé vissza. A lóversenyeknél sem segíthet magán. Pedig olyan szívesen jár ki ide, mert lelkesedik mindenért, ami összefüggésben áll a lovakkal. Néha kikocsizik Freudenauba, finom, szép, gyöngéd arcával és csillogó hajával, fején halványlila orgonával díszített csip-

kés főköttövel, ilyenkor a lelkes emberek sorfalat állnak a Burgtól a jó messzefekvő versenypályáig. Lelkesedéssel köszöntik, ahol megpillantják, s Erzsébet jobbra-balra köszönget, szakadatlanul biccent a fejével. Már a Práterstern táján — előtte még a négy kilométernyi fősétány — így szól a melléte ülő Festetics grófnőhöz: „Mari, nem bírom tovább, valósággal tengeri betegségem van.“ S valóban, egészen sápadt. Az embernek a tulajdon szemével kellett látnia mindezt, hogy megérthesse. De odakünn, a lóversenyen hamarosan magához tér. A lóverseny szórakoztatja. Látni rajta, hogy ő maga is szívesen ülne azokon a telivér paripákon, amelyek úgy száguldanak tova a világos-zöld pázsiton.

Erzsébet derekasan kiveszi a részét minden ünnepségből és ebédből. Ebben az időben az udvar egyetlenegy tagja sem kíméli magát. A földkerekség minden országának fejedelmei és fejedelmi személyiségei ellátogatnak Bécsbe. Minél kisebb urakról van szó, annál büszkébbek a rangjukra. Európa leghatalmasabb uralkodói is eljönnek. Még II. Sándor cár is. Igaz, hogy szerfelett tartózkodóan viselkedik és szinte sohasem vág barátságos arcot. De a bájos császárnőt látva, a cár is felenged. Az orosz urak is el vannak ragadtatva. Még Gorcsakoff herceg is, ez a kicsi, élénk emberke, aki gyűlöli Ausztriát s olyan hatalmas odahaza Oroszországban. A cár kíséretéhez tartozik Dolgorukov herceg. Már régóta rajong Festetics grófnőért s most megkéri a kezét. De Erzsébet azt mondja a grófnőnek: „Hogy szórakozzék, azt megengedem, de azt nem, hogy beleszeressen valakibe, annál kevésbbé, hogy férjhezmenjen. Nem akarom, hogy idegen férfi kedvéért elhagyjon.“ Ez a kijelentés kissé önzőnek hangzik, de mégis hízeleg Festetics Máriának, s küszködve legyőzi rügyező szerelmét. Erzsébet győzött, a herceg lemond. De az oroszok mélyre látnak. Egyízben Suvaloff gróf odalép a grófnőhöz és azt mondja neki:

— Ellenségek veszik körül önt is, meg a császárnőt is, ezt az imádatra méltó asszonyt. Azt hiszem, rossz néven veszik önöktől, hogy mind a ketten szeretik a magyarokat.

Festetics Mária nevet: „Jó kémeik lehetnek“ gondolja magában. Aztán lesiet az ebédhez, ahol már mindenki együtt van. A király meg a királynő is, csak Edward walesi herceg meg Arthur herceg, ez a két elragadó és bájos ember hiányzik.

A királyi párnak nincs nyugta. Szörnyű egy hajsza ez. Még Ferenc József is azt mondja egyízben: „Alaposan fáradt vagyok, és nem bánám, ha egy időre kiszuperálnának.“ Június 24-én Augustza német császárnő is megérkezik. Telélül annak a hatalmas fordulathoz, mely a két ország viszonyában állt be az utolsó esztendőben. Vilmos császár levelét hozza. Magas alakja előkelően hat. De feltűnően festi magát, alaposan ki van készítve, s fellépése kissé díszes és színpadias. Szöges ellentétben áll Erzsébettel. Fennhangon és nagy pátosszal beszél. Az udvari emberek már az első negyedóra után „viharkürt“ - nek nevezik. Annál szebben és szeretetreméltóbban hat mellette Erzsébet. De a császárnő igazi, mélységesen előkelő lénye mind e sajátságok ellenére hamarosan meghódítja az emberek szívét, s amikor elutazik, a melléje beszállított kíséret nem átalja Erzsébetnek szánt, szokott oldalvágással, minden uralkodói erény koronája és példája gyanánt állítani Erzsébet elé.

A kiállításon gyakran a legderűsebb dolgok történnek. A császár pavillonjában nagy ebéd van. Erzsébet befejezésül kitűnő csokoládékrémet rendelt apró tepsikben. Minden egyes fogásnál figyelmezteti udvarhölgyeit, ne egyenek többet a kelleténél, különben nem lesz hely a krém számára. Végre itt a nagy pillanat, a vendéglős súlyt vet rá, hogy maga szolgálja ki vendégeit. A kövér emberke fontoskodva lejt végig a sima parketten, karján a nehéz ezüst tállal, s a következő pillanatban teljes hosszában elvágódik a földön édes terhével együtt. A kis tepsik szerteszét gurulnak a jégsima padlón. A király — jóember létére — felugrik, hogy segítsen a szegény emberen. Erzsébet, azonban nyugodtan így szól: „Vigyázzanak, most mindezt összeszedi s újra feltálalja.“ De nem, új krémet hoznak. „Nos, jegyzi meg Erzsébet, — akkor majd másoknak tálalja fel.“ Este elmegy a cirkuszba. Ott mindig nagyszerűen mulat, csakúgy,

mint a majomszínházban. Olyanokat nevet, hogy könnye végigpereg az arcán.

Az eddigi látogatások terhesek és fárasztóak voltak. Június 30-án megérkezik Perzsia uralkodója, az ő látogatása szórakoztatja az egész udvart. A sah hallott a császárnő szépségéről. Megszokta, hogy maga körül lássa birodalmának legbájosabb asszonyait, s most különösen kíváncsi Erzsébetre. Amikor elsőízben látja, Erzsébeten ezüstös hímzésű fehér uszályos ruha van, lila bársonyövel, kibontott hajában csillogó gyémántokkal és ametiszttekkel ékes fejdísz. Festetics Mária azt hiszi, hogy sohasem látta még ilyen szépnek. A sah kifejezetten keleties külsejű ember, sötét haja és szakálla van. Mihelyt belép, elképedve áll meg a királynő előtt. Aztán előveszi arany szemüvegét s tetőtől talpig végignézi a császárnőt. Alig törődik a mellettük álló császárral, aki mulattatva nézi őket. A sah végül egészen körüljárja Erzsébetet s egyremásra így kiált fel: *Mon Dieu, qu'elle est belle!* — A sah annyira elmerült a látványban, hogy a király végre meghúzza a kabátja ujját, hogy ezzel figyelmeztesse, fogja karon a császárnőt és vezesse asztalhoz. A sah eleinte nem érti a dolgot, de azután megvilágosodik az elméje, megfogja Erzsébet kezét s karját lóbálva vezeti az ebédlőbe. Erzsébet pompásan mulat. A király minden pillanatban attól fél, hogy Erzsébet nem tudja elfojtani a nevetést. De még csak ezután jön a java, asztal felett. A sah széke mögött ott áll a nagyvezírje. A sah állandóan perzsául beszél vele. Most halat hoznak be, meg ezüst mártástartóban zöld mártást, benne merőkanalat. A sah gyanús-nak találja a dolgot, mintha grünpánra gyanakodnék. Szed magának, megkóstolja a majonézt, elfintorítja az arcát, s aztán nyugodtan visszateszi a mártástartóba. Erzsébet ezalatt görcsös érdeklődéssel nézi Ferenc császár képét, mely ott függ előtte a falon. De nem ér rá sokáig nézegetni. A sah odahajol hozzá, arra kényszeríti, vegye kezébe az ő pezsgőspoharát, koccintson s igyék vele. A sah nem sokat evett. A legtöbb ételt nem találta bizalmatkeltőnek. Most lakáj lép a terembe, kezében ezüst tál, illatos szamócával. A sah nyugodtan kiveszi az

ember kezéből az egész tálat, maga elé állítja, s megeszi az epret mind egy szemig. Erzsébet a legjobban egy másik esetnek örül, amely a sah mellé beosztott Crenneville gróffal, a király egykori mindenható főhadsegédjével s a mostani főkamarással történt. Amikor ő felsége a perzsa sah kikocsizik a Práterbe, a nyitott kocsiban nem maga mellé ülteti Crenneville-t, hanem a szemközti padkára. Kocsizás közben bántja a nap, mire barátságosan fehér napernyőt nyom a gróf kezébe azzal, hogy tartsa a feje fölé. Csak az értheti meg ennek a jelenetnek egész nagyságát, aki ismerte Crenneville grófot.

Erzsébet meglátogatja Laxenburgban a sah három kedves paripáját? a sörényük meg a farkuk halvány rózsaszín. Ő fensége főlovászmestere személyesen viseli a gondjukat. Míg azonban a többiek csak mulatnak rajta, Erzsébet eredetinek találja a perzsa uralkodót. Mindenekelőtt pedig az tetszik rajta, hogy nem feszélyezi magát s csak azt mondja s csak olyat tesz, amit akar. Nem beszél barátságosan az olyan emberrel, aki nem tetszik neki. Nem tüntet ki senkit, nem ajándékoz senkinek semmit, akit nem szível. A királynak meg Andrásy grófnak gyémántba foglalt arcképét ajándékozza. Mire értésére adják, hogy szokás szerint mindenekelőtt a császár jelenlevő fivéreit illik kitüntetni. A sah azonban nyugodtan így szól: „Szó sincs róla, nem akarom. Csak azoknak ajándékozom az arcképemet, akik tetszenek nekem.“ A császárnőt azonban istennőnek nevezi. A legszebb asszony, akit valaha látott, mondja Andrásynak. „Ez a méltóság, ez a mosoly, ez a jóság! Ha valaha visszatérnék, csak azért tenném, hogy hódolatomat mutassam be neki.“ Augusztus 12-én nagyszerű ünnepséget rendeznek Schönbrunnban; tűzijáték a Glorietten! Csodálatos látvány. A sah el van ragadtatva. Amikor utána Goess grófnő a teánál bemutatja neki az öreg hölgyeket, a sah egyszerre csak azt mondja: „Merci assez.“ Elutazása reggelén már négy órakor felkelti a grófnőt és megbízza, mondjon mégegyszer köszönetet a császárnőnek s közölje vele, hogy képe sohasem halványul el lelkében. Ez az idő derűsen telt és most hónapokig jókedvű beszélgetéseknek szolgál anyagul. De

Erzsébet boldog, hogy vidékre utazhatik s mindenekelőtt gyermekeinek, a kis Valériának szentelheti magát. Derekasán kitett magáért, most aztán nem kell sajnálnia magától ezt a kis üdülést.

A császár is elutazott Ischlbe, igaz, hogy rövid időre. Amikor a szász felségek bejelentik magukat, újra visszatér Bécsbe. Erzsébet felháborodik: „Hát igazán érdemes volt olyan gyorsan visszatérni a szászok kedvéért? Nem lett volna nehéz egy kalap alá vonni őket a szerb meg a görög látogatókkal. Csak elkényezteted az embereket, úgyhogy még csak nem is hálásak a te túlhajtott udvariasságodért, sőt ellenkezőleg. Tulajdonképpen igazat adsz nekem, csak hogy nem akarod bevallani. Az ember mindig így van vele, valahányszor valami ostobaságot követett el...”

Ezalatt a nagy bécsi tőzsdekrach ráijesztett a pénzvilágra. A kiállítás látogatottsága is megsínylette a kolerától való félelmet s óriási veszteséggel zárul. Erzsébet nem érti a mélyebb összefüggést. De az állam vezetésébe s mindenekelőtt a miniszterek gazdasági belátásába vetett bizalma alaposan megrendül. Ezekben a napokban újból vigasztalgatja a királyt, akit nagyon megviseltek ezek a dolgok.

Szeptemberre esik az olasz király látogatása. Jellemző lépés ez annak az új tájékozódásnak az útján, amelynek az Andrássy vezetése alatt álló külügyi politika szab irányt. Erzsébetet Schönbrunnba hívják, megjő, de nagyon rosszul érzi magát. Gyomortól eredő láza van, s oly nyomorúságosan érzi magát, hogy képtelen fogadni az uralkodókat. Az olasz király nagyon boldogtalan, hogy nem láthatja a királynőt, mert csak ő reá volt kíváncsi. Andrássyt is nagyon kellemetlenül érinti a dolog. Hiszen alkalmat ad mindenféle félremagyarázásra és pletykára, Az emberek nem felejtették el, hogy Erzsébet, a nápolyi királynő testvére, milyen érzelmekkel viseltethetik Olaszország iránt. Csakhogy ezúttal valóban nem iskolai betegségről van szó, melyet a kedves bécsiek költenek a császárnőre. Isten a megmondhatója, a kiállítás alatt megmutatta, hogy megteszi a kötelességét. Becsületesen örült a lókiállításnak is. S most azt sem

nézheti meg, mert már tíz napja ágyban fekvő beteg.

Alig hogy valamelyest erőre kap, Gödöllőre menekül, amely most, amikor fonnyadtan és sárgán hullanak a levelek, a haraszi erdő pedig ezer csodálatos színben pompázik, fájdalmasan szép látványt nyújt. Itt bizonyára a legrövidebb idő alatt tér magához. Október végén még csak ponnin lovagolhat a parkban, ezt is lépésben. Egy kissé szórakozhatnék is, ezért két barátnőjét, Ferenczy Idát meg Festetics Máriát két kis szamárra ülteti — a khedivétol kapta ajándékba őket —, s jókat mulat a két hölgyön, akik soha még eleven állaton nem ültek. Fáj neki, amikor látja a királyt, amint piros frakkban vágat vadásztársaságának az élén, Lipót herceggel együtt, aki tíz évvel idősebbet mutat az apósánál. Még mindig nem gyógyult meg teljesen. Huszadikára virradó éjjel a király aggódva kérdezi Widerhofer udvari tanácsostól: „De az Isten szerelmére, mi van a császárnővel? Szörnyű színben van.“ Pedig hát nincs ok aggodalomra. Erzsébetnek erős a szervezete, használ neki a gödöllői pihenő, s bizonyára gyorsabban kapna erőre, ha nem lenne kénytelen látni a közvetlen környezetében folyó örökös harcot. Tulajdonképpen három udvar van: Az első a Ferenc Józsefé, a második a királynéé, amelyet úgy válogatott össze lassan, a maga kívánsága szerint, a harmadik pedig a trónörökösé, aki tizenötésztendős léteére úgy lép fel, mintha már teljesen felnőtt embernek számítana, s innen van, hogy környezetének férfitagjai nem is függnek már olyan mértékben a szülőkötől, mint azelőtt. Ez a három udvar hadakozik egymással, s mindig akad valami bosszúság.

December másodikára esik a császár huszonöt éves uralkodói jubileuma. A felségeknek Bécsbe kell utazniok. Az ünnepség csodálatosan szép és hatásos. Egyúttal azonban Erzsébet szeretne egy kis friss levegőt színpantani s Festetics Mária társaságában végig megy a Ringstrassen. Már gyakran járt itt, háborítatlanul. Ma azonban megismerik, körülveszik és körülrajongják. Kezdetben megjárja, a császárnő mosolyogva köszönget, de utána ezrével özönlének mindenfelől az emberek. Kis-

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ

László Fülöp festménye

FERENCZY IDA
a királyné barátnöje és felolvasónője
60-as és 70-es évek

vártatva nem mozdulhat sem előre, sem hátra. Erzsébet meg kísérlője körül egyre szorosabb a gyűrű. A grófnő kér, könyörög, Erzsébet meg ő kifogy a lélekzetéből, homlokukra kiül a veríték, a rendőrség nem férközhetik hozzájuk. Erre a grófnő hirtelen elkezd kiabálni: „De hiszen agyonnyomják a császárnőt! Segítség! Segítség! Helyet! Helyet!“ Majdnem egy órába telik, mire sikerül néhány úrnak keskeny utat vágni s mire kocsihoz jutnak. Erzsébet gyorsan a kocsiba vágja magát, majd hogy meg nem halt az izgalomtól, egészen kimerült. Amikor végre a Burgba érkezik, bájos mosollyal köszöni meg a grófnőnek: „Igazán megmentette az életemet.“ Meleg érzés járja át a grófnő szívét: „Így nézni, mint Erzsébet, ha valami kedveset mond az embernek, senki más nem tud a világon, s az ilyen tekintet s az ilyen szó mindig boldoggá teszi az embert.“ Erzsébet tüstént az ünnepségek után, még december 3-án, visszatér Gödöllőre. Hogy Erzsébet ebből az alkalomból ilyen rövid ideig tartózkodott Bécsben, rossz vért szül a székesfőváros egyik-másik körében. Szóbeszéd tárgya, hogy a császárnő már-már alig tartózkodik Bécsben, s hogy egész szeretete meg figyelme kizárólag Magyarországnak szól. Az egyik újság cikket hoz arról, hogy a császárnő, ez a furcsa asszony, szívesebben tartózkodik bárhol, mint Bécsben. Nemsokkal utána a bécsi újságírók egyesületének, a Concordiának, küldöttsége tiszteleg a császárnál, hogy szerencsét kívánjon huszonöt éves jubileumához. A császár, az újságokra célozva, kifejezést ad annak a reményének, hogy a sajtó nem avatkozik többé a császárnő családi és magánéletébe. Ez az eset meglehetősen kellemetlenül érintette a császárt. Aki a trón magasán ül, nemigen élhet magánéletet. Az ember nem járhat szabadon, hanem meg van bilincselve, meg van kötve, be van fogva kötelességeibe és a hagyományba. Pedig Erzsébet természete éppen ez ellen berzenkedik. Nem fogja megszokni soha, mert képtelen rá.

Az 1874-i év új szenzációval kezdődik. A sugárzóan szép, fiatal Erzsébetből nagyanya lesz, pedig nincs ember, aki leolvashatná róla a korát. Egyenesen nevetéses, ha nagyanyának nevezik, de könnyen érthető,

ha meggondoljuk, hogy tizenhatéves korában ment férjhez, csakúgy mint leánya Gizella, akinek 1874 január 8-án leánygyermeke született. Erzsébet azonnal Münchenbe utazik, noha szórványos koleraesetek fordultak elő ebben a városban. Attól tart, hogy szakadatlanul együtt kell lennie II. Lajossal, ezért visszautasítja azt a lakást, amelyet a fővárosban ajánlottak fel neki. A keresztelő napján Erzsébet hirtelen Festetics Mária szobájába lép. „Az orvos társaságában meglátogatom a kolerabetegek kórházát. Mari, magam megyek, nem vállalhatom azt a felelősséget, hogy magammal vigyem.“ A grófnőnek megáll az esze. Azon van, hogy visszatartsa Erzsébetet, de hiába. A kórház előtt Erzsébet a kocsiban hagyja a grófnőt. Az udvarhölgy azonban így felel:

— Felség, ne hozza rám azt a gyalázatot, hogy nem kísérem el.

Megható, mekkora az emberi nyomorúság. A császárnő ágyról-ágyra jár, megható báj és kedvesség. Egy-egy kedves szót intéz a súlyos betegekhez, a halállal küszködőkhöz, akiknek arcára mégegyszer az ifjúság csálóka rózsaszínét varázsolta az örült láz. A fejedelmek különben nemigen látogatják ezeket a helyeket, ahol ilyen súlyos szenvedés tanyáz. Hiszen nem is engedik, hogy idáig jussanak. Erzsébet azonban olyan személyes bátorságról tesz tanúságot, aminőt nemigen látni más koronás főnél. Nem törődik a maga veszedelmével, holott úgy tud remegni meg reszketni, ha a császárról meg gyermekeiről van szó. Minthogy sohasem szokta magát bejelentetni, hanem mindig rajtaütés- és meglepetésszerűen jelenik meg a kórházakban, elmaradnak a betegeket izgató előkészületek. Nesztelenül jő-megy. Szemében végtelen jószág. Az egyik ágyban fiatalember, a végét járja:

— Tudom, nemsokára meghalok.

— Szó sincs róla, — feleli Erzsébet — a jó Isten majd megsegíti.

— De hiszen már kiver a halálos veríték — mondja a beteg s kinyújtja feléje a kezét. Erzsébet megérinti, arcában leírhatatlan jószág és szelídség s így felel:

— Ugyan miért volna ez a halálos veríték? A keze

még meleg, bizonyára a megmentő, jóindulatú transpirációtól lesz. A beteg átszellemülten mosolyog és bensőséggel így szól:

— Köszönöm Felségednek ezerszer. Talán a jó Isten meggyógyít. Isten áldja meg Felségedet.

A betegnek, Erzsébetnek, a grófnőnek és az orvosnak könny szökik a szemébe. Néhány óra, s a beteg kiszenvedett. Erzsébet hazatér, tetőtől-talpig átöltözködik, megmosakszik és eldobja a kesztyűjét. Aznap nem látogatja meg Gizellát, csak a parkban lovagol egyet, rövid ideig. Amikor két nap múlva felkel, rosszul érzi magát. Egész környezete egyetlen szörnyű izgalom. Szerencsére semmi baja. Egész München csak a császárnő bátor látogatásáról beszél.

Sokat van testvérének, a nápolyi királynőnek, társaságában. Erzsébet kétségtelenül szellemesebb, eredetibb, bizarrabb, ő az értékesebb jellem. A nápolyi királynő viszont nagyon okos s erélyes. Ezen a réven nagy befolyásra tesz szert Erzsébetnél. Nem győzi hangoztatni, milyen jól érzi magát szolgálaton kívüli királynő létére, azt tehet, amit akar, ott élhet, ahol jól esik. Ezzel csak fokozza Erzsébet ellenszenvét a ránehezülő terhek iránt. Az utolsó időben a nápolyi királynő sokat járt Angliában. S most szakadatlanul ezért az országért, meg pompás lovas vadászataiért rajong. Az elmúlt évben a bécsi világkiállítás idején már a walesi herceg is beszélt róluk, s így aztán Erzsébetben lassan-lassan megérlelődik az a sóvárgó vágy, hogy hacsak lehetséges, megismerkedjék ezzel a lovas-paradicsommal.

Január 17-én meglátogatja Erzsébetet II. Lajos anyja. Igazi gyermeteg derűvel olyan dolgokat mesél neki, amelyek magukban véve sem sokat jelentenek, de végeredményben a legnagyobb mértékben aggasztók. Elmondja például, hogy nemrég szörnyen megijedt, mert dolgozószobájába becsurgott az eső. Az ég ragyogó tiszta volt, s így képtelen volt megmagyarázni magának, miért csepeg a mennyezet. Végre rájön a nyitjára. A király téli kertjének a tava ott van a királynő anyjának szobája felett, s onnan szivárog át a víz. Az anyakirálynő mindezt úgy meséli el, mintha ez a kék tó a maga

holdfényével és díszleteivel a háztetején valami egészen természetes dolog volna. Mialatt jókedvűen magyarázza az esetet, sötéthajú, sötétszemű, szép fiatalember ront be az ajtón: Ottó herceg, akinek elmeállapota napról-napra rosszabbra fordul. Erzsébet felkel, indulni készül. A herceg a karját nyújtja s a kocsihoz vezet. Erzsébet félve fordul Festetics grófnőhöz: „Kérem, vigyázzon rám, az az érzésem, hogy ledob a lépcsőn.“

Lajos király dagadt arca s a kolera ellenére bejön Münchenbe, hogy meglátogassa Erzsébetet, noha Erzsébetnek egy csöpp kedve sem telik benne. Január 17-én estefelé újra beállít hozzá. Erzsébet fáradt, álmos s szeretne lefeküdni, de a király órákhosszat ott ül nála és csak nem távozik. Erzsébet újból meg újból behívja Festetics grófnőt, de a király nem törődik vele. Végül Erzsébet átmegy vele udvarhölgye szobájába, ami nincs Ínyére a királynak, mert mindíp kettesben akar maradni a császárnővel. Csakhogy ez sem használ. II. Lajos újra visszatér a szalonba Erzsébettel, aki most már nem bír az idegeivel. Végre egymaga rohan ki a grófnőhöz: „Váltson meg Mari, s találjon ki valamit, hogy eltávolítsuk innen. Már nem birom tovább.“

— Nos jó. Kis idő múlva bekopog az udvarhölgy. Erzsébet szokatlanul hangos „szabad“-dal bátorítja őt. „Felsőged megparancsolta, kopogtassak be, ha féltizenegyre jár, felsőgednek holnap korán kell felkelnie. Nem mertem előbb zavarni, de most már elmúlt féltizenegy, s attól tartok, hogy migrénje lesz. Ez mentse bátorságomat, hogy megzavartam.“ Töredelmes arcot vág hozzá. A király nagyon gonosz tekintetet vet a grófnőre s azt mondja:

„Itt megfeledekzem az időről.“ Beszél a maga egykori balulsikerült eljegyzéséről, a maga mostani érzéseiről, arról, hogyan szereti a magányt és hogy mennyire félreértik őt. Alighogy eltávozott, Erzsébet belép Festetics Máriához:

— Hála Istennek, hogy sikerült. Rettenetes volt. Nagyon sajnálom a szegény királyt. Szeretni ugyan szeretem, de az ágyam mégis csak kedvesebb nekem.

Jellemző, hogy II. Lajos anyja tisztában van azzal, hogy mi vár az ő két fiára. Mikor Erzsébet legutóbb meglátogatta, közölte vele, hogy szeretne újra kórházat látni. Január 18-án az anyakirálynő hirtelen azt ajánlja neki, hogy látogassák meg közösen az örültek házát. Erzsébet érdeklődik a dolog iránt. Állandóan hallja, hogy ez a baj gyakori a családjában, szeretne egyszer közelebről tájékozódni róla, s ezért kíváncsian és buzgón kap az ajánlaton. A látogatás igen alapos. Erzsébet látja a szegény betegeket, hallja, hogy hol szörnyen nevetnek, dühöngenek, kiabálnak, hol meg keservesen sírnak, vagy pedig csengő hangon énekelnek. Egy vöröshajú leány zongorázik. Megüt egy hangot kétszer-háromszor, s aztán hirtelen és hevesen végigfuttatja szép fehér kezét a billentyűkön. Boldogtalan szerelem zavarta meg az esztét. Egy asszony megnézi Erzsébetet: „Császárnő vagy és gyapjúruhában jársz? Gyalázat.“ Egy festő rajzot mutat neki. Rajta szarvas, agganca felett templom lebeg, a templom keresztje helyén fa. Meg van elégedve műremekével, mosolyog, s így megy ez tovább, két óra hosszat. Mindennek szörnyű hatása van Erzsébetre. Sápadt és komoly. Festetics grófnő is mélyen megindult, de az anyakirálynő érzéketlenül viselkedik, holott neki két fia van, akik közel járnak az örülethez. A kocsiban Erzsébet így szól a grófnőhöz:

— Mari, szörnyű hatással volt rám. Ilyen szomorúnak mégsem képzeltem. Csodáltam a királynőt, ő inkább mulatott rajta, természetesen, mert már bizonyára megszokta, a szegény.

Most aztán végetér Erzsébet müncheni tartózkodása, amelyről mindig azt mondja, hogy ilyenkor „nincs szolgálatban“. Január 22-én Pestre érkezik s újra élvezi azt a szép ragyogó képet, amely olyankor tárul eléje, amikor kinéz a budai Várból. Másnap a király is megjő s azzal kezdi, hogy egy kissé összeszidja a feleségét a müncheni kolerakórházban tett látogatása miatt. Utána Erzsébetnek Bécsbe kell utaznia, hogy újra végigszenvedjen egy udvari bált. Most első ízben mutatkozik nagyanyai minőségben, sugárzik a szépségtől és ifjúságtól. Ferenc József február 11-én Pétervárra utazik, hogy vi-

szonozza a cár látogatását. Február 22-ig marad távol. Erzsébet egy pillanatra haboz, nem tudja Bécsben maradjon-e vagy pedig visszatérjen az ő szeretett Magyarországra. Csakhogy itt prűszkölnek kissé Ferenc József oroszországi útja miatt, s azonkívül Erzsébet azt is tudja, hogy Bécsben rossz néven veszik az ő sok magyarországi kirándulását. Ezért mégis Bécsben marad.

Farsang keddjén tartják az első álarcosbált a Zeneegyesület nagytermében. Urak és hölgyek, sőt a legjobb körökből származó fiatal lányok adnak találkozót egymásnak ezeken az estélyeken. A farsang keddjén megtartott estély valamennyi között a legelőkelőbb. Az egész világ arról beszél, milyen pompásnak ígérkezik ebben az esztendőben. Erzsébetet egyszerre csak elfogja a vágy, hogy ő is elmenjen ebbe a bálba. Csak Ferenczy Idát, *Fejfaliknét*, a maga nélkülözhetetlen fodrásznőjét, meg Schmidlnét, a komornáját avatja bele titkába. Esküjüket veszi, hogy nem árulnak el semmit. Aznap este mindenki lefekszik, mint rendesen. Alszik az egész ház. Erre Erzsébet felkel, a legsúlyosabb sárga brokát ruhából készült uszályos dominóba öltözik s vörösesszőke nagy parókát húz pompás hajára. Hosszú, fekete csipkés álarcot illeszt az arcára, úgyhogy sem elől, sem hátul nem látni semmit, sem az arcából, sem a nyakából. Ferenczy Idán piros dominó van. Állandóan Gabriellának nevezi Erzsébetet, hogy az ugyancsak magas termetű és karcsú Schmidlnére terelje az esetleges gyanút, mert ezt is Gabriellának hívják. A két hölgy a bálterembe lép. A karzaton foglal helyet s nézi a jókedvű és lármás forgatagot. Minthogy nagyon csendesen és nyugodtan ülnek és nem mozdulnak egymás mellől, senki sem jő a közelükbe. Már tizenegy óra van, s Erzsébet unatkozni kezd. Ferenczy Ida halkán megszólal:

— Kérlek Gabriella, szemelj ki magadnak a teremben valakit, aki tetszik neked és aki nem tartozik az udvari társasághoz. Én majd felhozom ide. Az ilyen estélyeken meg kell szólítani az embereket.

— Ahogy gondolod — feleli a sárga dominó — s fürkészve tekint le a terembe. Hirtelen fiatal, elegáns ember ötlük a szemébe. Egyedül sétál. Erzsébet még

sohasem látta az arcát. Megmutatja Ferenczy Idának s ez hirtelen lesiet, hátulról belekarol az idegenbe, s jókedvűen faggatni kezdi, hogy kicsoda. Hogy nem X. gróf-e, hogy ismeri-e M. herceget s más effélet kérdezget tőle. Nyilvánvaló, hogy tudni akarja, milyen társadalmi réteghez tartozik a fiatal úr s vájjon van-e köze az arisztokráciához. Ferenczy meg van elégedve a kis vizsga eredményével. Nyilvánvaló, nem tagja az udvarnak. Hirtelen, minden átmenet nélkül megkérdezi tőle:

— Tennél nekem egy kis szívességet?

— Hogyne, örömmel.

— Van itt egy szép barátnóm, egyedül ül odafenn a karzaton és szörnyen unatkozik, nem szórakoztatnád egy pillanatra?

„Természetesen“ hangzik a válasz, s ezzel a piros dominó máris kapja a védencét és felviszi a sárga dominóhoz, aki mulattatva nézte végig a kis hadjáratot. A fiatalember szemben áll a sárga dominóval. Kölcsönösen szemügyre veszik egymást. Pacher Fritz, fiatal miniszteri tisztviselő, az első pillanatban látja, hogy a dominó nehéz selyméről, egész jelenségéről, minden szaváról lerí a nagyvilági hölgy. Zavart beszélgetés kezdődik. Tapogatóznak. A fiatalember azon töri a fejét, kicsoda ez a hölgy, akivel beszél. A sárga dominó ezalatt felkel, magas, karcsú alakjával ott áll a párkány mellett, lenéz a forgatagba s hirtelen egészen váratlanul így szól: „Tudod, egészen idegen vagyok itt. Szeretném, ha kissé tájékoztatnál. Kezdjük mindjárt a legtetetjén. Mit beszél a nép a császárról? Meg vannak elégedve az uralkodásával? MÉR egészen behegedtek a háborúütötte sebek?“

Pacher Fritz óvatosan beszél, de azért jó felvilágosítással szolgál, úgy amint megfelel a lakosság hangulatának. Hirtelen a következő kérdés üti meg a fülét:

„Ismered a császárnőt is? Tetszik neked, mit beszélnek és hogyan gondolkodnak felőle?“

Erzsébet megvan arról győződve, hogy senki sem hiszi és nem teszi fel, hogy itt van ezen az estélyen, s ez a magyarázata, hogy megkockáztatja ezt a kérdést, amely legalább is vigyázatlanságnak minősíthető. A fiatalemberen egy pillanatra végigcikázik ez a gondolat: A

császárnő lesz, aki mellett állasz, s aki most önmagáról kérdezősködik. De aztán mégis csak elkezd kételkedni, egy pillanatig habozik s aztán így szól, élénken: „A császárnőt persze csak látásból ismerem, amikor a Práterbe kocsizik, hogy lovagoljon; csak annyit mondhatok, csodálatos, nagyszerű, szép asszony. A közvélemény kifogásolja, hogy nem szívesen mutatkozik s hogy a kelletténél többet bibelődik a lovaival meg kutyáival. Bizonyára igazságtalanul ítélik meg, de én tudom, hogy ez a ló- meg kutyaszeretete családi örökség. Az apjáról, Miksa hercegről azt mesélik, hogy egy ízben ezt mondta: — lía nem lennénk hercegek, akkor bizonyára mülovasok volnánk.“ Erzsébetet mulattatja ez a kritika.

„Most pedig mondd meg, hány évesnek tartasz?“

A fiatalember van olyan merész, hogy megmondja a császárnő pontos korát.

„Hogy hány éves vagy? Harminchat.“

Erzsébet önkéntelenül összerezzen. Megütközve mondja: „Udvariasnak éppenséggel nem vagy udvarias“, s ezzel máris békét hagy a veszedelmes témának. A beszélgetés megakad. Erzsébet hirtelen felkel.

„Most pedig odébbállhatsz.“ Mire a fiatalember ironikus arccal: „Mondhatom, igazán szeretetreméltó vagy, először felhozatsz, kifacsarsz s aztán útilaput kötsz a talpam alá. Jól van, megyek, ha megelégtél, egyet azonban mégis kívánhatok tőled: hadd szorítsam meg búcsúzóul a kezéd.“ Ezzel Pacher Fritz odanyújtja a kezét. Erzsébet nem fogadja el s mintegy csodálkozva néz a fiatalemberre. „Nem bánom, maradhatsz, ülj le s aztán vezess le a terembe.“ Ettől a pillanattól kezdve, mintha lerombolták volna a láthatatlan korlátokat. Az eddig merev és szertartásos sárga dominót, mintha kicserélték volna. Erzsébet elkezd beszélgetni Istenről meg a világról, ironikusan beszél Ausztria politikai és társadalmi állapotairól. Könnyedén belekarol kísérelőjébe s most aztán jó kétóra hosszat sétálgat a teremben, meg a melléktermekben, szakadatlanul cseveg. Pacher Fritz kényelmetlenül érzi magát, noha büszkén látja, milyen feltűnést kelt ez a valóban királyi jelenség a karján. Kínosan vgyáz arra, hogy ne udvaroljon neki tolakodó

módon; kétértelmű szó nem hagyja el a száját. Világos, hogy magasrangú hölgygel van dolga s feltűnőnek találja, amikor látja, hogy a hölgy éppenséggel nem szokta meg, hogy így ide-oda taszigálják a tolongásban. Egész testében meg-megremeg, ha nem térnek ki előle. Meglátszik rajta, hogy nem szokta meg. A fiatal arisztokraták már-már érdeklődve nézik a két embert, meg vannak győződve róla, hogy ez a hölgy az ő társaságukhoz tartozik. Csak egyetlenegy ember akad, aki sejti, hogy ki rejlik e hölgy mögött, Esterházy Miklós gróf, a nagy sportférfiú, a gödöllői róka vadászatok „Master“-e.

Erzsébet pontosan megkérdi kísérelőjétől, mi a neve, foglalkozása, származása és élettörténete. Mulattatja, hogy olyan fesztelenül bírálja a közállapotokat s azt látja, hogy ítéleteik és nézeteik sok tekintetben rokonok egymással. Végül Erzsébet kedves költőjére, Heinére, terelődik a beszélgetés. Erzsébet félig betéve tudja a Dalok könyvét. A költő ironikusan világfájdalmas szelleme megfelel az ő egész lényének. A fiatal tisztviselőnek nyert ügye van. Erzsébet egypár kedvességet mond neki, milyen rokonszenvesnek, okosnak és értelmesnek találja.

„Az emberek különben egyebet nem tudnak, csak hízelegni. Aki megismerte őket, csak megvetéssel fordulhat el tőlük. Úgylátszik te egészen más ember vagy. Most már tudom, hogy ki vagy. Mondd meg te is, tulajdonképpen kinek tartasz, hová teszel?“

„Te valami nagyvilági hölgy vagy, legalábbis hercegnő. Ezt mutatja egész lényed.“

Erzsébet nevet, a fiatalember lassan-lassan nekibátorodik. Arra kéri Erzsébetet, hogy húzza le legalább a kesztyűjét s mutassa meg a kezét, ha gyűrűtlenül is, hiszen a kéz oly jellemző a tulajdonosára. Erzsébet azonban nem teljesíti kérését.

„Majd még megismersz, de nem ma; újra látjuk egymást. Eljönnél Münchenbe vagy Stuttgartba, ha ott találkozót adnék neked? Tudnod kell ugyanis, hogy nincs hazám és állandóan úton vagyok.“

„Természetesen elmegyek, ahova parancsolod.“

Pacher Fritzet ezer érzés és gondolat ostromolja. Ki lehet, a császárnő, nem a császárnő? — Mindenesetre

okos, művelt, érdekes, eredeti asszonnyal ismerkedtem meg — gondolja magában. — Ez világos. Minden közönséges dolog lepattan róla. — Az órák úgy repülnek, mintna percek volnának. Éjfél rég elmúlt, az idő mind későbbre jár, a piros dominó ismételten felbukkant a pár közelében, egyre-másra körülöttük cirkál, csakhogy a sárga dominó nem hívja magához. Végül azonban mégis csak válniok kell. Erzsébet megkapta a fiatalember címét, megígéri, hogy nemsokára írni fog, s kilátásba helyezi neki, hogy viszontlátják egymást.

„Egyet azonban ígérj meg. Ne kísérj a kocsihoz, s a terembe se térj vissza. Kezet rá!“

A fiatalember megtesz mindent, amit a sárga se-lyemdominó kíván tőle. A piros dominóval hármásban lemennek az előcsarnok nagy lépcsőjén, rövid ideig várnak, míg a bérkocsi elő nem áll. A fiatalembert hirtelen elfogja a kíváncsiság. „Mégis csak szeretném tudni ki vagy?“ ezzel lehajol s megpróbálja félretolni az álarc csipkékét, hogy lássa Erzsébet alsó arcát. A piros dominó leírhatatlan izgalomban elkiáltja magát és közéjük rohan. A kocsi előállt. Erővelteljes kézszorítás, az álarcosok máris a kocsiiban ülnek, a lovak megindulnak. Az egész kísértetjárás eltűnik a sötét éjszakában.

„Szent Isten, ha ez az ember tudná, ki vagyok — mondja Erzsébet félénken Idának. — Most nem mehetünk mindjárt a Burgba. Még kitelik tőle, hogy utánunk kocsizik. Ferenczy Ida megparancsolta a bérkocsisnak, hogy vigye őket jó messzire, a külvárosba. Az egyik utcánál megáll a kocsi. Ida kiszáll, körülnéz, s amikor látja, hogy senki sem követte őket, tüstént visszatérnek a Burgba. A huszonhat éves fiatal kalandor mámoros lélekkel tér vissza szerény lakásába. A következő napokban nem talál nyugtot. Szakadatlanul fel-alá jár a Práterben, hogy találkozzék a császárnővel. A Burg körül cirkál, hogy meglesse, amikor kikocsizik. S egy ízben valóban sikerül köszönnie az előtte elrobogó Erzsébetnek. Erzsébet odanéz, s egy pillanatra feszült figyelem tükröződik az arcán. Alig, hogy a kocsi elrobogott, Erzsébet kinéz a hátsó kémlyukon. De utána tüstént leereszti a kémlyuk fedőjét.

Egy hét múlva Pacher Fritz levelet kap Münchenből. A levél jobbsarkán a kelet a császárnő írása. A levél maga azonban szándékosan el van fordítva: „Kedves Barátom! Bizonyára csodálkozik azon, hogy Münchenből írom első soraimat. Néhány órája itt vagyok átutazóban s felhasználok itt tartózkodásom rövid pillanatát, hogy életjelt adjak magamról, ahogy megígértem. Képelem, milyen sóvárogva várta. Ne is tagadja. Nem férne össze az ön becsületes német természetével. De ne féljen, nem kívánok nyilatkozatokat. Jól tudom, akárcsak ön, mi megy végbe önben a farsangi éjszaka óta. Bizonyára már ezer asszonnal meg lánnyal beszélt. Talán arról is meg volt győződve, hogy jól mulat, de szelleme sohasem talált rokonlélekre. Végre a tarka álm közepette megtalálta, amit évek óta keresett, hogy utána talán örök időkre újra elveszítse.“

Pacher Fritz azonnal válaszol. Megkérdezi Gabrielát, vájjon gondol-e úgy néha-néha rá, s aztán ezer meg ezer dolgot szeretne tudni: Hogyan, hol, micsoda, mikor. Megkéri a sárga dominót, írja meg neki, mit mivel egész nap, kivel van együtt, vájjon van-e oka féltékenykednie. A levelet a főpostára viszi. Már két nap múlva ott van s kérdezősködik, mi történt a levéllel. Igen, már elvitték. Erzsébet meg hölgye még hetekig mulatnak ezen a kis kalandon. A legjobban Ferenczy Ida örül annak, hogy Festetics Máriának semmi sejtelve a dologról, pedig mennyire elhencegett előtte a császárnő bizalmáról.

Február 7-én Ferenc József meg Andrássy visszatér Pétervárról. Nagyjában megvannak elégedve. Nagyön fényesen fogadták őket, noha lényegében sem a cár, sem Oroszország igazi érzése nem változott. Hiába, a multat csak nem lehet elfelejteni. Bellegarde-dal azonban történt valami. A császár megparancsolta, közöljék vele kíméletesen, hogy kérje felmentését. Bellegarde azt hiszi, hogy ez a császárnő meg Festetics grófnő műve, nyilván mert jobban gyűlölte a magyarokat a kellenénél s féltékenységében nemigen zárkózott el az Andrássyra vonatkozó udvari mende-mondáktól. De sem Erzsébetnek, sem Festetics grófnőnek nincsen köze a dologhoz.

Más okok rejlenek mögötte. Erzsébet búcsúkihallgatáson fogadja a grófot. Beszámol róla a császárnak, de igen rövidre fogja magát. „Ma nálam járt Bellegarde, hogy elbúcsúzzék s nagyon meg volt hatva. Minthogy azonban semmit sem kérdezett, én sem mondtam semmit, s ez mindenesetre kényelmesebb volt...”

Erzsébet nagyon tartózkodóan viselkedik, „óvatos vagyok abban, amit másokról beszélek, mert alaposan szenvedtem attól, amit rólam beszéltek. Most már egyáltalán csak azt hiszem, amit magam hallok — mondja Festetics grófnőnél. — Senkinek sem szeretnék ártani, de nagyon fáj, ha látom, hogy az ember nem vét senkinek és mégis az emberi gonoszság céltáblája, ahogy én voltam mindig. Most egy bizonyos közömbösség lett úrrá rajtam. Nagyon óvatos vagyok. Visszahúzódok az emberek elől, ők bizonyára jól járnak velem, nem szeretnek, nekem pedig kényelmes a dolog.”

„Nem tagadhatom, — válaszolja a grófnő — hogy nem úgy fest minden, amilyennek lennie kellene, de Felsőged még csak nem is tudja, hány odaadó híve van Felsőgednek, s milyen boldogok az emberek, ha látják Felsőgedet.”

„Szó sincs róla, az emberek kíváncsiak, mihelyt akad valami látnivaló, odacsődülnek mind. A verklin táncoló majom kedvéért vagy akár, hogy engem lássanak. Így fest a szeretetük! Nem hiszek egyhamar a hűségben. Nem vagyok olyan hiú, hogy mindezt elhitessem magammal, s okosabb valamit elmulasztani, semhogy csalódjunk.”

Mind e kellemetlen dolgokról csak az álarcosbál teljesen ártalmatlan kis kalandja téríti el. Feltett szándéka, hogy nem megy el a kilátásba helyezett találkozóra, de viszont levelezni fog a fiatalemberrel. Első, februárban írt levelét márciusban egy második levél követi. Ebben a levélben foglalkozik Pacher Fritz úrnak nagy kíváncsiságról tanúskodó válaszlevelével s úgy tesz, mintha már Angliában volna, holott ezt az utazását valójában csak a nyár végére tervezi.

„Kedves Barátom! Ha tudnád, hogy sajnállak! Hogy ilyen soká válasz nélkül hagytalak! Milyen kietlen

lehetett az életed, milyen végtelen az idő! De nem tehettem másként. Lelkem halálosan fáradt volt. Gondolataim képtelenek voltak lendületet venni. Volt nap, amikor órákhosszat ültem az ablaknál s a vigasztalan ködbe meredtem, de aztán újra rámjött a bolondos jókedv, s egyik mulatságból a másikba vettem magam. Vájjon gondoltam-e közben rád? Hogy mit gondoltam, azt tudom s ez nekem untig elég. Nem az én dolgom, hogy kielégítsem kíváncsiságotat, te önhitt ember, s ezért aztán ne is tudj meg rólam semmit. Londont nagyon dicserik, én csak annyit tudok, hogy kiállhatatlan. Leírom neked a sok látványosságot? Olvasd el a Baedekert s megkímélsz a fáradságtól. Tudni akarod mit csinállok, hogyan élek Londonban? Nem érdekes. Egypár öreg nagynéni, egy harapós mopszli, az emberek nem győznek panaszkodni különcödő modoromra; minden délután kikocsizom a Hydeparkba, egyedül, hogy felüdüljek. Este a színház után társaság, — íme így fest az én életem a maga teljes kietlenségében és szellemhijosságában meg kétségbeejtő unalmában. Igen, Fritz, még te is szórakozást jelentenél itt! — Nos, mi a véleményed róla? Képzeld csak el, honvágyam van, hazavágyom a könnyelmű, napos Bécsbe, de ahogy a macskák szokták, csak a hely után vágyódom, nem pedig az emberek után. — Most pedig csöndes nyugalmat kívánok, az előttem álló óra szerint már elmúlt éjfél. — Mit csinálsz, rólam álmodsz ebben a pillanatban, vagy pedig a csöndes éjszakába küldöd sóvárgó dalaidat? Szomszédaid érdekében azt szeretném, ha álmodoznál.

Unokatestvérem visszatért a szüleihez, küldd leveleidet ezután a következő címre: Mr. Leonard Wieland, General-Postoffice, London. Szíves üdvözzel: Gabriella“.

Erzsébet ezt a levelét testvérenek, a nápolyi királynőnek adja, aki éppen akkor utazik Angliába. S megbízza, hogy vegye majd át a további leveleket. Azt hiszi, ez a legjobb módja annak, hogy eltüntesse a nyomokat s hogy titokban tarthassa udvarhölgyei előtt a levelezés folytatását. Mert amikor Ferenczy Ida előtt szóba hozta Pacher Fritz úrnak írt első levelét, ez tüstént aggodalmaskodott s megkérte a királynőt, ne folytassa a levele-

zést, nehogy félremagyarázzák. A királyné új levele az érzelmek valóságos viharát ébreszti a címzettben. Pacher Fritz válaszol és azon van, hogy tőle telhetőleg mélyebben hatoljon a titokba, s közben úgy tesz, mintha nem is volna titok a számára. Erzsébet áprilisban új levelet ír neki, mintha Londonból írná:

„Kedves Barátom! Egy hétig vidéken tartózkodtam. Leveledet ezért csak visszatérésem után kaptam kézhez. Mulattatott. Ezért is válaszolok olyan gyorsan. Aztán meg kíváncsi vagyok arra a bizonyos bolondos históriára. Szörnyen sokat kérdezel. S a mellett mégis azt hiszed, hogy mindent a legjobban tudsz. Már miért ne hívnának Gabriellának. Csak nem viseltetel ellenszenvvel ez iránt a szép arkangyal-név iránt? Persze, Friederika szebb volna. Dehát ezen nem lehet segíteni. Aztán úgy látszik, a fejedbe vetted, hogy nem vagyok Londonban. Bárcsak újra Bécsben lennék. Biztosítalak arról, hogy ott sokkal jobban szórakoztam. Talán májusban Bécsbe utazom, de alig hiszem, sőt inkább attól tartok, hogy egész nyáron meg ősszel ittragadok. Beiktathatnád Angliát szabadságod idejére tervezett útiprogrammodba s meglátogathatnád a sárga dominót, feltéve, hogy addig meg nem untuk egymást. Tetszeni fog neked, annyi a látnivaló, annyi az érdekes dolog, amelyek éppen a te szakodba vágnak. Tekintve, hogy gazdaember voltál, okvetlenül tetszenek majd a csinos vidéki házak. A gazdag lord nagyszabású lakásán kezdve a farmer legegyszerűbb cottage-ig, az ízlés mindenütt szövetkezik a gyakorlatiassággal. Igen, a vidék csodálatosan szép, de Londont gyűlölöm, mélabússá tesz, s én nem szabadulhatok a spleentől. Az öreg néniknek istenhozzádot mondtam és a fivéremhez költöztem. Ez a körülmény nem zavarja itteni tartózkodásom tulajdonképeni célját s megszabadít az unalmas társaságtól. A mopszli is hozzájuk tartozik, mert meg kell vallanom, hogy nem szívelhetem a kutyákat, még ha azt is kockáztatom vele, hogy nem tetszem neked. Ennek a körülménynek tulajdoníthatod, hogy sejtelmem sincs róla, milyen fajta a te kutyád. Hogy erről felvilágosíts, elküldhetnéd a fényképedet s rajta hü kísérodet. Szóval tudni akarod, hogy mit olva-

sok. Nagyon sokat olvasok, teljesen rendszertelenül, ahogy egész életem is híján van a rendszerességnek; egyik napról a másikra élek. Csak nagy ritkán találok olyan könyvet, amely igazán megfelel s amely olyan, mintha a lelkemből írták volna. A múltkor azonban a kezembe került egy. S arra gondoltam, hogy írok neked róla: Müller könyve, Német dalok. Olvasd el s mondd meg, mi a véleményed róla. Nekem szörnyen tetszett. Tudod, hogy nagyon indiszkrét vagy? Nem kívánsz tőlem egyebet, csak azt, hogy mondjam el az életrajzomat, untatni semmiesetre sem untatna, de, hogy elmondjam, ehhez az kellene, hogy sokkal jobban ismerjelek. Ma csak annyit mondok neked, hogy életem legnevezetesebb fejezete egy keleten töltött tél volt, s hogy legkedvesebb emlékeim ehhez a csodálatos meseországhoz fűződnek. Mialatt ezeket a sorokat írom, te bizonyára valamelyik olasz tó partján jársz, amely a maga nemében nem kevésbé szép. Én is ismerem ezt a vidéket. De ottani tartózkodásom híjával volt a boldogság lehetetlenség, amely oly gazdagon terült keleti tartózkodásom fölé. Tudom, hogy ott is rám gondolsz majd, anyád meg testvéreid ellenére. Beleszövedtem az életedbe, öntudatlanul és akaratlanul. Mondd, megoldod a köteléket? Most még lehet, de később, ki tudja! Szíves üdvözléssel: Gabriella“.

Erzsébet Angliáról adott leírásával meg azzal, hogy céloz a kutyák iránti ellenszenvére, hamis nyomra szeretne vezetni Pacher Fritzet. Hasonló célt követ azzal is, hogy keletre utal, holott még sohasem volt ott. Valószínűleg korfui tartózkodására gondol, hiszen ennek a szigetnek csodálatos tájképi helyzete olyan végtelenül tetszett neki annak idején. A fiatalember azonban nem szeretné, ha úgy tűnnék fel, mintha túljártak volna az eszén, megakarja mutatni, hogy mindent tud, és Erzsébetnek utolsó levelében írt válaszában arra vetemedik, hogy leplezetlenül céloz a császárnő személyére, sőt egyenesen azt mondja neki, hogy nem hívják sem Gabriellának, sem Friederikának, hanem talán és minden bizonynyal Erzsébetnek. A császárnő büntetésül teljesen felhagy a levelezéssel. A következő farsang keddjén nem mutatkozik többé semmiféle sárga dominó.

Erzsébet látja Pachert a Práterben, aztán egy virágkiállításon a nagy nyilvánosság előtt, barátságosabban fogadja a köszönését, mint a többiekét, de sohasem beszél vele. A napi események nemsokára háttérbe szorítják ezt a kis epizódot.

Április 29-én a császárnő fivére, Károly Tivadar herceg, újból megnősül, ezúttal Portugália kedves és csodaszép infánsnőjét, Mária Jósé hercegnőt veszi feleségül. Erzsébet nagyon helyesli ezt a házasságot. Mindenfelől azt hallja, hogy fivére nem választhatott volna jobban. Erzsébet nem vehet részt az esküvőn és csak pompás ajándékot küld. Amikor legközelebb meglátogatja Posenhofent és találkozik új sógornőjével, el van ragadtatva tőle. „Mária szörnyen tetszett nekem. Úgy látom, ritka szépség. Az ember nem telhet be vele“ írja róla. A császárnő nem utazhatott el, mert Valéria kissé beteg volt. Azonkívül a gyermekkamarában is vihar volt. Miss Throckmorton mindenkit megszól. Különösen az úrnőjét is. Ráadásul még a gyermekét is elidegeníti Erzsébettől, pedig amúgy is nagyon nehéz vele bánni. A császárnő végre megsokallja a dolgot. Valéria körül nem érti a tréfát; az angol miszt elbocsátják.

Erzsébet hallgatott a testvére rábeszélésére s július végén elhatározza, hogy leányával Wight szigetére utazik. Fürödni készül a tengerben, hogy edzze a testét. Igyekszik lehetőleg elejét venni minden hivatalos fogadtatásnak. Szabadságnak szánja ottani tartózkodását s azt akarja, hogy zavartalanul élvezze. Mindenekelőtt menekülni akar azok elől az intrikák elől, amelyek mostanában virágjukban állanak Bécsben. Van ott cseh párt, ez azt állítja, Erzsébet az oka annak, hogy a császár nem koronáztatja meg magát Prágában is, mert Erzsébet csak a magyarokat szereti, a cseheket pedig gyűlöli. Vannak emberek, akik azt állítják, hogy Erzsébet nem elég jámbor, és csak rajta múlik, hogy az állam nem rendeli alá magát újra az egyháznak. Aztán itt vannak az abszolutisták meg centralisták. Ezek újra vissza akarnak térni Zsófia főhercegnő politikájához, amelyet szerintük csakis Erzsébet aknázott alá. Holott az a helyzet, hogy Erzsébet a kiegyezést követő időben éppenséggel nem

GISELA FŐHERCEGNŐ

Miniatúr után

FESTETICS MÁRIA GRÓFNŐ

Festmény

használja fel a császárra gyakorolt nagy befolyását újabb politikai tervek megvalósítására. Csak azt akarja, hogy férje meg a gyermekek szempontjából lehetőleg minden jól sikerüljön, és okos fejével meg finom tapintatával segítségére van férjének, ahol csak lehet. Ferencz József viszont a legnagyobb elismeréssel adózik Erzsébet ítéletének és szeret mindent megbeszélni vele.

Július 28-án Erzsébet elutazik a szigetre, Strassburgon és Le Havren át. Strassburgban meg akarja tekinteni a székesegyházat, de attól tart, hogy újra felismerik, pedig ez mindig szerencsétlenné teszi és megakadályozza abban, hogy teljesen kiélvezze a dolgokat. Ezért programm ellenére néhány órával előbb megy el a székesegyházba. Csak egy öreg nénikét talál ott, aki elvezeti a lelkészhez. A lelkész körülvezeti a székesegyházban s a Habsburgok sírjánál megemlíti a Habsburgok vastag ajkát, ami szerinte az elfajulás jele. Erzsébet mulattatva hallgatja. Feifalikné ezalatt elhagyja a császárnő szállását. Hódolattal köszöntik, a fodrásznő pedig kegyesen köszönget jobbra-balra. Erzsébet látja messziről és nevet. Aztán egy aranyat ad az öregasszonynak. A jó lélek nem akarja elfogadni, mert most aztán kitalálta, hogy kit vezetett,

„A megtiszteltetés meg az öröm elég jutalom nekem“ hajtogatja a nénike.

„Felséged láthatja — mondja Festetics Mária, — mégis csak vannak jó emberek a világon.“

„Igen, itt nem gyűlölnék“ feleli Erzsébet szomorúan.

Tovább utaznak, útbaejtik Párizst, de politikai okokból nem szállnak ki. 1874 augusztus 2-án Erzsébet Wight szigetére érkezik. Pompás növényzet borítja ezt a szép földdarabot. Tölgyek és babér, magnóliák és cédrusok, töméntelen virág. Ferenczy Ida és Festetics grófnő kísérte el a császárnőt. Gyönyörű villában szállnak meg. Alighogy megérkeztek, Anglia királynője máris meglátogatja Erzsébetet. Viktória az Osborne-kastélyban lakik. Egészen elbűvöli Erzsébet szépsége. Mindeddig nem látta. Csak fényképekről és képekről ismeri, és most azt találja, hogy egyetlenegy sem hü s hogy nincs közöttük, amely akárcsak halvány fogalmat adhatna szépsé-

géről. Az angol udvarban már hallották, hogy Erzsébet milyen emberkerülő és barátságtalan, ezért aggodalommal néztek látogatása elé. Erzsébetet a híres John Brown is érdekli. Ez a Brown a királynő férjének kedves szolgája volt. Az angol királynő ezért bánik vele olyan kivételesen. A kis Valéria megijed Viktóriától: „Még sohasem láttam ilyen kövér asszonyt“ mondja az anyjának. „A királynő nagyon barátságos volt — írja Erzsébet a férjének — nem mondott semmi kellemetlen dolgot, de azért mégis ellenszenves. A walesi herceg barátságos volt. Csinos ember, de olyan süket, mint a dob. A trónörökös, aki másfélórányira lakik az anyjától, úgy viselkedett mint rendesen. Nagyon kicsiny emberek, de szépen laknak s még itt maradnak. Holnap meg fog látogatni. Én általában nagyon udvarias voltam. Mindenki csodálkozott rajta. Most aztán megtettem mindent, amit lehetett. Tökéletesen belátták, hogy nyugalmat akarok s nem óhajtanak zavarni...”

Néhány nappal első látogatása után Viktória meghívja ebédre. A császárnő udvarias levelet ír, ebben kimenteti magát s meg van győződve arról, hogy az angol királynő is örül majd, ha ilyenformán megkíméli a fáradtságtól. Csakhogy rosszul számított. Viktória augusztus 11-én újra beállít Erzsébethez és élőszóval megismétli a meghívást. A két uralkodónő külső megjelenésükben valósággal sarkalatos ellentétei egymásnak. A császárnő karcosú, elegáns, sugár és bájos alakja mellett jobban kidomborodik az arcban sem valami szép királynő kicsi, kövér, tömzsi termete. Erzsébet ezúttal sem fogadja el a meghívást. „Azért tettem, mert unalmasnak találom az ilyesmit“ írja anyjának.

Erzsébetet jobban mulattatja, ha ismeretlenül kóborolhat Londonban. Ebben az évszakban az előkelő társaság nem lakik a városban. Erzsébet megállapítja: „Mindenki elutazott, azok az utcák, ahol a legszebb házak állanak, mintha kihaltak volna,“ De éppenséggel nem bánja, legalább nem fészélyezi semmi. Egy-két helyre persze mégis csak el kell látogatnia. Többek közt meg kell látogatnia a cárnak nem valami csinos leányát, az edinburghi hercegnőt, aztán Teck hercegnőjét. Ez utóbbi

szörnyen kövér. „Ilyet még soha életemben nem láttam. Az egész idő alatt csak ez az egy gondolat foglalkoztattott: Milyen látványt nyújthat az ágyban?“ írja Ferenc Józsefnek.

Este a Hyde-parkban lovagol, Beust követ társaságában, híres budapesti koronázólován, amelyet elhozott magával. Mindenfelől lovakat kínálnak neki. Természetesen jó drágákat. „Az a ló, amelyik a legjobban tetszik, 25.000 forintba kerül! — írja Ferenc Józsefnek, de mindjárt hozzá is teszi: — így természetesen megfizethetetlen.“ Meglátogatja Madame Tusseaud híres panoptikumát, ott találja a férje viaszbábját. Szörnyen mulatságos, de másfelől nagyon félelmetes dolog. Mégis kerek másfél óráig marad s alig lehet elvinni onnan, örült hajsza, amint Festetics Máriával kettesben járja az óriási várost. A legszívesebben egyszerre nézne meg mindent, és szeretné, ha résztvehetne mindenben. Itt is meglátogatja a bedlami örültekházát. Nincs hozzá fogható a világon. A müncheni teljesen eltörpül mellette. Kiterjedése tízszer akkora. A megzavart elmék egész világa ez. Szép, árnyékos kertekben megszámlálhatatlan boldogtalan él itt. Legjobban egy fiatal leány hatja meg Erzsébetet, a pázsiton ül, virágzó fa alatt. Koszorúkat fon s ünnepélyes mozdulattal, nyugodtan teszi a fejére őket. A legtöbb beteg nagyzási hóbotban szenved. Egy boldond megszólítja a császárnőt és kéri, szabadítsa meg őt.

— Hogy került ide? — kérdi szelíden és barátságosan Erzsébet.

— A jezsuiták haragudtak rám, azt állították, hogy az uccán elloptam Szent Péter erszényét, pedig csak ürügyet kerestek, hogy ide zárhassanak. Szó sincs róla, ez súlyos bűn, de nem igaz, — hajtogatja ravasz mosollyal finom arcán — mert tudja, én magam vagyok Szent Péter.

A császárnő feszült figyelemmel hallgatja és aztán nyugodtan így szól:

— Akkor majd minden bizonytalansággal rövidesen kiszabadul innen.

E látogatás után tovább foly a hajsza. A császárnő kirándul Meltonba és Belmore Castlebe. Itt van a ruth-

landi herceg kutyafalkája. Erzsébet angol földön most első ízben vesz részt igazi lovasvadászaton. A régi csodaszép meltoni kastélyban száll meg, megnézi az istállókat és a lovakat s hirtelen szeretné itt tölteni az egész vadászati idényt. Egészen komolyan foglalkozik ezzel a tervvel. A vadászaton hazai lovagok társaságában vesz részt. Itt van Tisza gróf, Festetics Tasziló gróf s a két Baltazzi testvér, annak a levantei bankárnak a fiai, aki első ízben a császárnő lakodalma napján tűnt fel Bécsben. Festetics grófnő gyanakodva nézi ezt a két urat, akik nem tagjai Ausztria-Magyarország egyetlenegy nemesi családjának sem. Állítólag azon a réven lopakodtak be magukat az udvari társaságba, hogy testvérük feleségül ment Vetsera báró magyar diplomatához, akivel a konstantinápolyi követségen ismerkedett meg.

— Jó lesz résen lenni, — mondja a grófnő — okos emberek, Vetsera bárónő testvérei, aki úgy bukkant fel Bécsben, hirtelen. Szellemesek, gazdagok, a szemük szép és érdekes: senki sem tudja, hogyan tettek szert erre a sok pénzre, kapaszkodók és nem rokonszenvezem velük. A két testvér csak a sportnak él, pompásan lovagolnak, mindenütt ott vannak s a mi szempontunkból nagyon veszélyesek, mert tetőtől-talpig angolok, s aztán a lovaik miatt is.

A vadászat két napja olyan fárasztó, hogy még az urak is halálosan kimerültek s majdhogy le nem fordulnak lovukról. Erzsébet azonban elemében van. A lovaglás, a lovak, — mindez akkora örömet szerez neki, hogy semmi, de semmi fáradtságot nem érez. Szívből mulat Tisza grófon, aki hiába erőlködik és hiába viseltetik óriási tisztelettel Erzsébet iránt, mégis elszundít a jelenlétében. Erzsébetnek nevében könnyek peregnek végig rózsás arcán. Egészen elszomorodik, amikor újra vissza kell térni a szigetre. De a pompás tengeri út valószínűleg lelkesedésre bírja, pedig a tenger meglehetősen viharos, Erzsébet kísérete szenved is tőle. Erzsébet azonban mindenképpen győzi. Kedvet kap egy nagyszabású tengeri útra. Jelentkezik az apja öröksége: az utazás láza. „A legszívesebben Amerikába mennék egy kis időre — írja anyjának. — A tenger megkap, valahányszor látom.“

Ventnorban újra előlről kezdődik a fürdői élet. Va-

lahányszor a császárnő a vízbe lép, számtalan ember áll a környező magaslatokon s távcsöveikkel nézik. Ezért kis cselhez folyamodnak. Erzsébet meghagyja Festetics Máriának meg egyik komornyikjának, hogy ugyanolyan flanell fürdőruhában menjenek a vízbe, akárcsak ő. „Kár, hogy nem jöhetsz ide, — írja férjének — a sok hadgyakorlat után tulajdonképen eljöhethnél tizen-négy napra és megnézhetnéd Londont. Bekukkanthatnál Skóciába, meglátogathatnád a királynőt s vadászhatnál egy kissé London környékén. Lovunk, mindenünk van. Kár volna, ha nem élnénk vele. Gondolkozz egy pár napig a dologról, mielőtt szokott önfejtéseddel nemet mondanál...” Erzsébet arról is ír Ferenc Józsefnek, hogy Lady Dudleytől vadászlovat kapott ajándékba, hiába tiltakozott ellene és hiába mondotta neki, hogy nem szokott ajándékot elfogadni. A lady azonban nem tágitott és mégis elküldötte a szép, nagyon-nagy paripát. Ferenc József úgy illenék rája, mint az i-betüre a pont. Gyakran lovagol mostanában Allén angol lovászmester leányának társaságában. Allén a nápolyi királynő ajánlásának köszönheti állását, és Erzsébet azt mondja róla, hogy lehetőleg előkelőbb gentleman, mint annak idején az öreg Holmes. Erzsébet egyébként meg van elégedve azzal, hogy a királynő Skóciában van, nem pedig Osbornban, úgyhogy most nem kell tartani a látogatásaitól. Ferenc József érdeklődéssel olvassa Erzsébetnek angol tartózkodásáról írt jelentéseit, de nem utazhatik hozzá. A következő hónapokra napról-napra be van osztva az ideje. Erzsébet sajnálattal veszi tudomásul. „Kérlek, ne zavartasd magad a terveidben, a vadászatok oly szükséges üdülést jelentenek számodra, hogy vigasztalan lennék, ha visszatérésemmel akár csak egytől is megfosztanálak. Tudom, hogy szeretsz, ha nem is mutatod, s mi boldogok vagyunk, mert kölcsönösen nem feszélyezzük egymást...”

Most azonban mégis csak elhatározza, hogy hazatér, mert nem akar oly soká távolmaradni a férjétől, előbb azonban még meglátogatja szülőházát. Csak II. Lajostól fél. — Csak a király hagyna békét nekem — írja október 1-én, közvetlenül elutazása előtt Ferenc Józsefnek.

Amikor Boulogneba érkeznek, rettenetes viharba kerülnek. A szél túlharsogja az óceán üvöltését. Mesébe illő látvány. Erzsébet meg Festetics Mária elég vigyázatlanok és kimennek a strandra, hogy jobban élvezzék ezt a látványt. Ernyőjük hirtelenében kifordul, s a vihar egyszerűen leülteti a két hölgyet a homokra. Üggyelbajjal feltápászkodnak, de nem jutnak tovább, már-már kifogytak minden erejükből, erre dühösen hadonászva odaszalad hozzájuk a strand őre. Sejtelme sincs arról, kicsoda a két hölgy, egyszerűen összepakolja őket, beléjük kapaszkodik, azzal elhurcolja őket. Csak amikor egy aranyat nyomnak a kezébe, fordul barátságosabbra s kijelenti, hogy az ilyen napokon tilos a strandon járni; könnyen az állásába kerülhetett volna, ha a rendőrség meglátja.

Visszatérőben megállapodnak Baden-Badenben. A pályaudvaron a német uralkodópár várja Erzsébetet. Vilmos császár leánya, a badeni nagyhercegnő, elragadtatva emlegeti Erzsébet szépségét. Mire a császár megdörzsöli a maga baloldalát és így szól: — Jobb ha az ember nem nagyon nézi, mert ilyenkor a kelleténél nagyobb meleg támad a szíve táján. — Továbbutaznak Posenhofen felé. Erzsébet nem kerülheti ki a bajor királyt. Lajos csak az ő kedvéért jött Münchenbe. Ezúttal nemcsak Erzsébettel, hanem a hölgyeivel is szerfölött szeretetreméltóan bánik. Persze, a maga módján. Többek között hadsegédjével éjfél után félkettőkor száz- pompás rózsából álló csokrot küld Festetics grófnőnek, azzal a szigorú paranccsal, hogy a tiszt tartozik neki a csokrot személyesen átadni. A grófnőt fölkeltik. Másnap elutaznak. A szegény grófnő kénytelen a csokrot, amely akkora, mint egy kis asztallap, bevinni magával a vasúti kocsi fülkéjébe, hiszen Lajos ott várja őket a müncheni pályaudvaron. A király nagyon elhízott. Rövid együttlét után kijelenti Erzsébetnek, hogy szeretné egy darabig elkísérni. Erzsébetet kellemetlenül érinti a kérés, mert II. Lajos póbára teszi az idegeit és fél tőle, különösen amióta egyre világosabban látja, hogy a király öccse, Ottó, egyre közelebb áll a teljes megőrüléshez. Festetics Mária közbelép és megmagyarázza az uralkodónak, hogy Erzsébet,

doggja, Shadow, nagyon kellemetlen állat, és nem tűr meg olyan embert, akit nem ismer. A császárnő ő felsége attól tart, hogy a kutya megtalálja harapni a királyt. II. Lajos megérti a célzást s ott marad. A két hölgyet még jóskákig kíséri a király gyönyörűen szép, de furcsán kegyetlen tekintete.

Mihelyt Erzsébet hazaérkezik, férje társaságában lovagol Pardubitzban, utána megkezdődnek a gödöllői lovasvadászatok.

Így múlik el az óév. Beköszöntének az újév első napjai, a farsang a maga reprezentációs kötelességeivel, amelyektől Erzsébet annyira irtózik. Tulajdonképpen különös, hogy mindig ilyen kínnak érzi az udvari bálakat. Kiderül, hogy mégsem lehet olyan mértéktelenül hiú, mint ahogy ráfognak. Környezete mindig magánkívül van amikor látja, milyen óriási hatással van Erzsébet bájos megjelenése, pedig most már 37 éves. „Van benne valami hattyúszerű, — írja Festetics Mária a bál után — valami liliumszerű, de Meluzinára is emlékeztet. Királynő és tündér egyszemélyben, de mégis olyan sok az asszonyi benne. Nagyszerű és gyermeteg. Lányos és fenéséges. Graciózus és méltósággal teljes, híján van minden túlzásnak és egészen tárgyilagos. Kár, hogy nincs kép, amely mindezt megrögzíthetné. S vannak emberek, akik nem látják őt. Büszke voltam, amikor láttam, hogy így megcsodálják. Az ilyen bál szörnyen kifárasztja. Négy óra hosszat beszélni ilyen hőségben és ilyen lármában! Erre persze senki sem gondol és természetesnek találja, hogy úgy dolgozik, akárcsak egy gép. Erzsébetnek mindez nagy önfegyelmébe kerül. Valóságos harcba kerüi, hogy elszigetelődhessék a világtól. Egyre inkább a kék fátyolhoz, meg a legyezőhöz folyamodik. Ha Erzsébet kocsiba ül, mindenkit elküld a közeléből. Ha nincsen éppen „felszerszámozva“, — így nevezi a díszruhákat — elrejtőzik, amikor csak lehet. Az emberek mindezt félremagyarázzák. Nem gondolnak veleszületett félelmére s elhítetik magukkal, hogy Erzsébet olyasmit tesz, amit nem szabad látni és tudni. Ha nem viselkednék ilyen titokzatosan, akkor az emberek is kevesebbet kíváncsiszkodnának.“ Festetics Mária mindenestől rabja Erzsé-

betnek és mindenestől a maga hű szolgálatának él. Azon töri a fejét, hogy hogyan segíthetne rajta. A grófnőt már több ízben környékezték kérők, ő azonban valamennyit visszautasította. Gyakran elgondolkozik rajta, vajjon helyes úton jár-e, ha a császárnő kedvéért teljesen lemond a maga külön életéről, szerelemről, otthonról. De aztán eszébe jut, mit mondott neki Erzsébet, ezért elhatározza, hogy nem adja ki kezéből a lobogót, amit Deák és Andrassy nyomott a kezébe. A császárnő igazán támaszra és meghitt, őszinte barátnőkre szorul. Erzsébetnek van egy naptárja. Egyszerű, magyar paraszti naptár. Az István bácsi naptára. Ebbe írja sajátkezűleg megjegyzéseit vagy kis verseket, amelyek különösen megtetszenek neki, vagy amelyeket maga ír. Márciusban a következő négy-soros versben ad kifejezést egy pillanatnyi hangulatának:

Der grosse Wunsch dem grössern weieht,
Nie zieht ins Herz Genügen ein,
Und wenn du je dein Glück erreichst,
So hörst es auf, dein Glück zu sein.*

Ha Festetics Mária lelkére beszél Erzsébetnek és azt mondja, hogy Erzsébet ne kövesse mindig csak a maga vágyait, igyekezzék fékentartani magát, keressen a korlátozottságban megelégedést, a királynő „önfejelem“ című versével válaszol a naptárjában:

Ich sollte mich selbst bezwingenf
Das brächte mir auch Gewinn?
Wer ist denn der Besiegte,
Wenn ich der Sieger bin?
Das ist ein narrischer Rauber,
Der sich zu bereichern glaubt,
Wenn er sich selbst im Walde
Aufflauert und beraubt.**

* Magyar fordítása: A nagy vágy helyet ad a nagyobb-nak — Szívünkbe sohasem költözik megelégedés — S ha elérted boldogságod — Nem vagy boldog többé.

** Magyar fordítása: Győzzem le önmagam? — Mi hasznom lenne belőle? — Ki a legyőzött — Ha én győzők? — Micsoda bolond haramia, — Aki azt hiszi, hogy meggazdagszik, — Amikor az erdőben — Önmagára les és kifosztja önmagát.

Még Budán érzi magát a legboldogabbnak. Mindig attól tart, hogy nemsokára vissza kell térnie Bécsbe. „Tulajdonképpen kétségbe vagyok esve e miatt, — írja az anyjának — itt olyan nyugodtan él az ember, rokonok és szekatúrák nélkül, ezzel szemben ott van az egész császári család. Olyan fesztelenül élek itt, akárcsak a vidéken, egyedül járhatok-kelhetek, kocsizhatom.“

Ferenc József persze kivétel. Erzsébet viszonya a férjéhez ebben az időben a képzelhető legmelegebb. Amikor a király 1875-ben Triesztbe és Velencébe utazik, hogy viszonzza az olasz király látogatását s hogy aztán katonai-politikai okokból a félig vad és forradalmár hírében álló Déldalmáciába utazzék, a királynő egészen le van verve. Búcsúzáskor szívettépő sírásra fakad: „Sejtem, hogy valami baj ér.“

Festetics Mária 1875 április 2-án este a színházban van. Erzsébet hazahívhatja. Még aznap éjjel levelet írat vele Beck tábornoknak, aki Ferenc Józsefet elkísérte útjára. Erzsébet a tábornokot teszi felelőssé a császár életéért és arra kéri, hogy egy pillanatra se tágítson mellőle.

Mint mindig, amikor különösen ideges és különösen aggódik, Erzsébet most is megkettőzi testgyakorlatait. Ezidétt lovaglólázának tetőpontján áll. A lovasvadászat és az iskolai lovaglás már nem elégítik ki, holott naponta több órán keresztül foglalkozik rendszeresen vele. Többet akar. Szeretne olyan tökéletességre szert tenni, amint a cirkuszban látott. Éppen most érkezett Bécsbe Renz Ernő Jakab, a róla elnevezett híres világcirkusz megalapítója. Kötéltáncos fia, s valóságos művészetre tett szert a maga szakmájában. Világraszóló vállalkozássá fejlesztette cirkuszát, amelyben a képzelhető legpompásabb és mesébe illő módon idomított lovakat látni. Az emberek s köztük mindenekelőtt Erzsébet, különösen a cirkusz tulajdonosának lányától, Elizától vannak elragadtatva. Erzsébet szolgálatába fogadja Renz egyik belovaglóját, Hüttermant. Az udvari istállókhöz kis kerek lovardát függesztenek s négy igazi cirkuszlovat vásárolnak, amelyek mindenféle művészi mutatványt produkálnak. Köztük van a híres. „Avalo“, amely térdreereszkedik a nyeregben ülő Erzsébettel együtt.

Renz Eliz oktatja Erzsébetet. Erzsébet csak attól fél, hogy távollevő férje a nyilvánosságra való tekintettel rossznéven veszi tőle a dolgot és ezért megnyugtatta, hogy Eliz nagyon tisztességes leány. A német követtől tudja, hogy Berlinben is oktatja a hölgyeket. Erzsébet többször egymagában vagy Valériával kettesben, eljár az előadásokra, amelyek ilyenkor végtelen hosszúra nyúlnak, mert lienz a császárnő tiszteletére mindenféle számot iktat a műsorába. A császárnő úgy örül neki, akár csak egy gyermek. Nemcsak a lovakért lelkesedik, hanem a vadállatokért is. Nem tud betelni velük. A némajáték és más dolgok viszont untatják.

Május 15-én a király visszatér Dalmáciából. Erzsébet nagyon boldog, de Bécsben ösztönszerűen érzi, hogy az udvar idegesíti s hogy gyakran nem tud ellentállni annak a parancsoló vágynak, hogy egyidőre mindenestől elmeneküljön innen és kizárólag önmagának meg a leánynak éljen, távol a császári családtól, meg minden ceremóniás kötelezettségétől. Gizella idegenbe ment férjhez. Rudolf most már 17 éves. Nemigen állott anyjának a befolyása alatt s minél idősebb, annál jobban eltávolodik Erzsébet körétől, már csak a jövő méltóságát szolgáló előkészületek révén is. A király reggeltől-estig el van foglalva, nem szentelheti magát a feleségének, ahogy szeretné. Erzsébet mással nem törődik. Az is érzékenyen érinti, hogy Bécs titokban még mindig haragszik Magyarországra. Magányosan kelletlenül érzi magát és ez fokozza veleszületett utazási kedvét.

LÓHÁTON IDEGENBEN

1875 — 1882

1875 nyarán arra kéri a császárnőt, tudja meg, vájjon Koburg Amália hercegnő hajlandó volna-e feleségül menni az ő legifjabb fivéréhez. A feladattal Festetics Máriát bízzák meg, minden simán megy, rövid idő múlva megtartják az eljegyzést.

„Mapperl tehát vőlegény, — írja ez alkalommal Erzsébet anyjának. — Tréfás ízlésre vall, ha valaki olyan fiatal és feláldozza a szabadságát, rendszerint azonban azt, amink van, nem beesüljük, míg el nem vesztettük ... Az esküvőre bizonyára nem fogsz elmenni a fejed miatt, akárcsak én, aki túlságosan emberkerülő és lusta vagyok.“

Erzsébet most rövid ideig Garatshausenban és Ischlben tartózkodik, majd elfogja az utazás vágya. Valéria erre jó ürügy. A főhercegnőnek, Widerhofer szerint, tengeri fürdőkre van szüksége, ezúttal a változatosság kedvéért Franciaországba készülnek, Normandiának egy lehetőleg ismeretlen, kis tengeri fürdőhelyére. A császár ugyan ellenzi ezt. Nincsenek a legjobb viszonyban a nemrég alakult köztársasággal, amely keletkezését a baloldálnak köszönheti és minden anarchistának menedéket nyújt. „Még valami baj ér ott, — véli az uralkodó — ezenkívül Berlinben sem lesznek elragadtatva.“ Erzsébet mégis kitart útiterve mellett; minthogy azonban a császár megjegyzése gondolkodóba ejti, a május 22. és június 8-ika között végrendeletet ír. Azután félelem nélkül és abban a tudatban, hogy egy olyan asszonyt, aki soha életében senkit sem bántott, semmi sem fenyegethet, útra kel a normandiai Sassetót les Mouconduits felé. Linger Károly udvari tit-

kár és útipénztáros előreutazott és egy gazdag hajótulajdonostól egyszerűen bútorozott kastélyt bérelt, amely szép parkban áll, öreg fák és pompás hortenzia-ágyak között. — Erzsébet Valériával utazott és magával vitt néhányat kedves lovai közül. Mindennap kora reggel megfürdik a tengerben. Ilyenkor rendesen két hatalmas kutyája, Mahomed és Shadow, kíséri, amint a hosszú vitorlavászonfolyosón, kíváncsi szemektől védve, kabinjából a vízbe ér. Délutánonként hosszú kirándulások következnek; Erzsébet felkeresi a környék kastélyait és úrilakait, amelyek a forradalom után csak úgy, mint Sassetót, többnyire újdonsült urak birtokába jutottak, akik a régi jó családokat fokozatosan kiszorították. „Itt most a demokráta, republikánusok és parvenük garázdálkodnak — véli Festetics grófnő. — Az egész csöcselék átvette a régi nemesség összes bűneit, annak erényei nélkül.“ Erzsébet hamarosan észreveszi, hogy itt sem mozoghat zavartalanul. „Az emberek, a köztársaság ellenére, tolakodók, mint sehol másutt.“ Lovaglás közben a királynőt gyakran érik kellemetlenségek. Nem vigyáz eléggé és megművelt földekre téved. Ez azután sok panaszra ad okot, ami a köztársasági érzelmű „l'Univers“ című lap augusztus tizenhetedik számában kitergetve, majdnem államüggé dagad. A császárnő és a párisi osztrák-magyar követség megcáfolja az elterjedt híreket, melyek szerint a császárnőt a parasztok állítólag szidalmazták volna, valami alapja azonban mégis van ezeknek a híreszteléseknek. Erzsébet ismételten panaszkodik férjének. „Az emberek itt falun nagyon szemtelenek és neveletlenek. Tegnap annyira utánam szaladtak, hogy azonnal Fécampba kocsiztam és onnan ismét ide vissza, hajón. Lovaglás közben is gyakran voltak már kellemetlenségeim, úton és falvakban gyerekek, kocsisok azon fáradoznak, hogy a lovakat megijesszék. Ha szántóföldeken lovagol az ember, természetesen ott, ahol nem tehet bennük kárt, a parasztok szörnyen gorombáskodnak. Tulajdonképpen nincs nagy kedvem Párizsba utazni, Nopcsa azonban attól fél, hogy ez rossz benyomást keltene. Mi a véleményed erről?“

Erzsébet Angliából iderendelte múlt esztendei lo-

vaglómesterét, Mr. Allent, aki ellen Festetics grónő különös, sejtelemszerű ellenszenvet táplált. Említésre méltó, hogy ez az asszony mindig mennyire megérzi, kik azok a személyiségek, akik úrnőjére később valami szerencsétlenséget hoznak. A grónő aggodalmait még aznap bejegyzi naplójába, amikor ezek az asszonyok a császárnő életében feltűnnek. Ez tehát nem utólagos vélemény, hanem arra vall, hogy a grónő helyes ösztönnel, hallatlanul éles megfigyelőképességgel és rendkívüli szellemi fegyverzettel van megáldva. Ferenczy Ida határtalanul hűséges, egyszerű és odaadó, Festetics grónő pedig kétségtelenül a szellemileg legmagasabban álló, legélesebb eszű nő abban a körben, melyet Erzsébet lassanként maga köré gyűjt. Mr. Allén lovasember tetőtől-talpig, bátor és erélyes, amit Festetics grónő persze nyerseségnek nevez. Okvetlenül elér mindent, amit a lótól megkíván. Egyszer szeretné megmutatni a császárnőnek, hogyan lovagol a tajtékozó hullámokba. A ló azonban nem engedelmeskedik, s amikor Allén háromszor belevágja sarkantyúját és keményen ráver ostorával, az állat egészen felágaskodik, hátrabukik lovasával együtt s eltűnik a hullámokban. A derék úszómester kihúzza Mr. Allent a vízből, a ló a maga erejéből megmenekül. A császárnő halálrémülten, szótlantul, és kísértetiesen fehér arccal nézi végig a jelenetet. A megmentőt fejedelmi módon megajándékozta és hazamenet azt mondja Festetics grónőnek: „Legyen nyugodt, Mari, ezt a mutatványt nem fogom utánozni.“ Allén bátor lovas, de nem a megfelelő ember Erzsébet számára. Buzgalmában túlsókat követel tőle. A kastély közelében lévő vadaskertben ugratót rendez be, melyet a császárnő szorgalmasan használ. Egy szép napon aztán Erzsébetet is eléri azoknak a sorsa, akik túlzott formában hódolnak a lovaglás nemes művészetének. Új ló érkezett; Erzsébet 1875 szeptember tizenegyedikén ki akarja próbálni. Allén előzőleg túlságosan kifárasztotta a lovat. Egy kis alacsony sövénynél, melyet a sokkal különb akadályokhoz szokott Erzsébet semmibe sem vesz, a ló túlságos nagyot lendül, megbotlik és térdre bukik. Erzsébet olyan erővel zuhan a földre, hogy a nyeregvilla letörik. Eszméletlenül marad a gyepen. Bayzand, a derék

hazai lovász, az ugrató mezőny másik végén áll és várja a császárnőt. Egyszerre csak lovasa nélkül látja a paripát, odarohan és látja, hogy Erzsébet mozdulatlanul fekszik a földön. Mindenki fürdik, csak Festetics grófnő nem. A grófnő hirtelen kiáltást hall: „Madame, gyorsan orvost, szerencsétlenség történt a parkban.“ Dr. Widerhofer félig felöltözve siet oda. Közben Erzsébetet egy kertiszékbe ültették. Homlokán nagy folt, teljesen öntudatlanul, kedves szép szeme fénytelen, tekintete merev. Widerhofer mindent megpróbál, vízzel fröcsköli, beszélnek hozzá. Nagysokára felnéz és úgylátszik, megismeri a grófnőt. Hangtalanul, alig hallhatóan mondja:

— Ne sírjon Mari, kérem ne, ez fáj nekem. — Majd egy idő múlva:

— Mi történt hát?

— Felség felbukott a lóval.

— De hisz én nem is lovagoltam. Hány óra?

— Fél tizenegy, Felség.

— Reggel? de hisz ilyenkor sohase lovagolok.

A császárnő végre meglátja loaglóruháját és csodálkozik: — Hol a ló? — Egészen feltört, véres térdekkel vezetik elő. — Miért van így össze-vissza zúzva?

— A zuhanástól, Felség.

— De én egyáltalában nem emlékszem rája. Nem adhat sárgarépát?

Fel akar állni, hogy a lovat megetesse, azonban mozdulni sem tud. Lassan ráeszmél, hogy valami történt, és azt kérdi:

— Hol van Valéria, a császár, és hol vagyunk mi?

— Normandiában, Felség.

— Ugyan mit keresünk mi Franciaországban. Ha igaz, hogy lebuktam, akkor hát „trotkli“ vagyok. Mindig az maradok? Kérem, ne ijesszék meg a császárt.

A kisebbmértékű agyrázkódás tünetei hamarosan jelentkeznek. Erős fejfájás, jeges borogatás, rosszullet és álmatlanság. Widerhofer kurtán kijelenti:

— Ha állapota huszonnégy órán belül nem javul, le kell vágni a haját.

Festetics grófné megrémül, úgy érzi, mintha megakarnák ölni a gyönyörűen csillogó, hullámos haját,

amely olyan, mint valami élőlény. Ferenczy Ida nem mozdul a betegágy mellől. Widerhofer azonban kikergeti őket a szobából. Erre lekuporodnak Erzsébet ajtaja előtt a lépcsőre, hogy ott virrasszanak.

Ferenc Józsefnek sürgönyöztek. A császár nagyon megrémül és mindenáron el akar jönni, annak ellenére, hogy a császárnő meghívására éppen két nappal ezelőtt fejtette ki, hogy teljes politikai lehetetlenség most Sassetótba utaznia. Amint a hírek kissé kedvezőbbek, Andrassy minden erejét latba veti, hogy visszatartsa a császárt, aki a felindulástól szinte magánkívül van, a várható bonyodalmakkal fenyegető úttól. Ferenc József így helyén marad és megható leveleket ír gyorsan gyógyuló feleségének: „Forró hála a Mindenható Istennek, hogy ennyire vagyunk. Nem tudom elgondolni sem, mi történt volna. Mit csináltam volna nélküled a földön, te, életem jó angyala?“ Amikor Erzsébet ezt a levelet olvassa, sápadtan fekszik a kertben, a szeme könnybe-lábad. Hamarosan kiheveri a könnyű agyrázkódást. A sassetoti tartózkodás öröme azonban elmúlt. Alig várja, hogy elutazzék. A császárnak így felel: „Sajnálom, hogy ennyire megijesztettek, azonban ilyen esetekre tulajdonképpen mindketten mindig el lehetünk készülve. Már elég jól vagyok. Widerhofer nagyon szigorú, amint azonban lehetséges, megengedi, hogy elutazzam.“ A császárnő megint lovaglásra gondol, intézkedik, hogy Gödöllőn minden vadász- és hátaslovát készen találja, azután így ír: „Már nagyon örülök, hogy ismét több lovam lesz. Itt nagyon kevés volt a ló, s a „Zuav“ fáradtsága bizonyára nagymértékben hozzájárult a bukfenchez ...“ Erzsébet bejelenti a császárnak, hogy rövidesen ismét nyilvánosan lovagol, mert büszkesége arra készíti, hogy megmutassa, mennyire nem vesztette bátorságát e miatt a baleset miatt. Ferenc József egyik szárnysegédét küldi hozzá, hogy Erzsébet minden lépésére vigyázzon. Kéri Erzsébetet, hogy visszatérőben Párizst el ne kerülje, hiszen most az egész világ vele foglalkozott, Andrassy pedig úgy véli, hogy az elnök különben nagyon megsértődne.

1875 szeptember 26-án Erzsébet teljesen egészsége-

sen, frissen és jókedvűen érkezik Párizsba. Mac Mahon marsall, az elnök, üdvözölni akarta a császárnőt, amikor Vernonnál átutazik. Erzsébet éppen alszik, az elnök ezért visszavonul, hogy ne zavarja. Mint minden idegen városban, Erzsébet itt is reggeltől estig tartó hajszában nézi meg az összes látnivalókat. Kissé felületesen fut végig mindenben, de nem tagadja meg lényét. Irtózik a dohos, poros dolgoktól, a fizikai megöregedéstől, sötétségtől. Szereti a világosságot, napot, ifjúságot, szépséget, a művészetet és erőt, egyszóval mindazt, ami az öregnek ellentéte. Ezért borzad úgy a saját megöregedésétől is és törekszik arra, hogy ápolja, sporttal megedzze a testét, s így legalább külső megjelenésében fiatalos maradjon. A művészetben legjobban szereti a szobrászatot, még pedig itt is a görögökét. Rajong a milói Vénusz bájos arcáért s azért az ellenállhatatlan kecsességeért, amelyet a letört kar sem csökkent. Azzal azonban már nem ért egyet, hogy a klasszikus művészet nem a karcsú derekat, hanem a telt idomokat avatta szépségideállá.

Természetes, hogy Erzsébet az invalidusok palotáját is felkeresi. A vezetők idegesítik, ezért Festetics Máriával kettesben indul el, hogy hódoljon Napóleon előtt, akinek lángelméje megrendíti. A két hölgy sokáig áll Bonaparte Lucien pompás szarkofágja előtt és azt hiszi, hogy ez a császár sírja. Az egyik látogató meghallja beszélgetésüket, figyelmezteti tévedésükre és Napóleon egyszerű porfirsarkofágjához vezeti őket. A márványon friss virágcsokor. Erzsébet hódolattal letérdel, majd így szól: „Ha az emberek valami nagyon rosszmájút akarnak mondani, akkor kijelentik, hogy Napóleon nagy volt, de kíméletlen; ilyenkor mindig azt gondolom, hány kíméletlen ember van, aki nem nagy. Például én is.“

Aztán tovább mennek, múzeumok és paloták, kastélyok és kertek során át. Legjobban mulat a császárnő egy remek parkban, ahol a közönség elefánton, struccon és tevéen lovagol. Nem akar feltűnést kelteni, ő maga hát nem meri megpróbálni, akármennyire szeretné is, hölgyeit és báró Nopcsát azonban meglovagoltatja, és úgy örül neki, akárcsak egy gyerek.

A balesetet már egészen elfelejtette. Operaelőadás

ANDRÁSSY GYULA GRÓF

1867

Marastoni rajza

után legszívesebben elmenne a világszerte hírhedt Bal Mabiliba, azonban ezt mégsem meri megtenni. Amikor Nopcsa Máriával és Idával onnan visszatér és a legnagyobb felháborodással ecseteli az ott látottakat, a császárnő nevetésbe tör ki. Másnap, 29-én, megint egészen komoly és meghiúsult, amikor meglátogatja Ferdinánd Fülöp trónörökös emlékkápolnáját. Azon a helyen épült, ahol Lajos Fülöp fia, harminckétéves korában, halálos kocsiszerencsétlenség áldozata lett. „Itt látja az ember, — mondja Erzsébet — hogy csak az történik, amit az Isten rendel. A herceg békés sétakocsizásra indult, ki hitte volna, hogy háza küszöbét többé élve át nem lépi. Azt akarjátok, ne lovagoljak többé; akár teszem, akár nem, úgy fogok meghalni, ahogy elrendeltetett.“ Még aznap kilovagol férje szárnysegédével a Bois de Boulogneba. A közönség szemeláttára akadályt is ugrat. Sápadtan és kissé fáradtan tér vissza, de jókedvű.

A bajor királyt a baleset híre mélyen megrendítette. Fellengős modorában ír erről Rudolf trónörökösnek: „Boldog és irigylésreméltó vagy, hogy annyit együtt lehetsz az imádott császárnővel, ó, kérlek, helyezd lábai elé az ő mindig és örökké tisztelő hűségese rabszolgájának kérését, hogy gondoljon kegyesen reám. Nagyon megnyugtató, hogy Louis októberben Gödöllőről biztosított arról, hogy mérsékelni fogja a szörnyűséges lovaglást. Soha életemben nem tudnám megbocsátani, ha őt valami szerencsétlenség érné. Az Isten óvja tőle! És óvjon téged és engem attól, hogy ilyen rettentő dolgot megérintünk.

Képedet be akarom ráháztatni, hogy a császárnő képevel együtt mindig láthassam. Mert senki a földön nem olyan drága nekem, mint te és ő. Kérlek, add át nagy tiszteletem kifejezését a császárnőnek. Én a pompás hegyekben igen kellemes téli napokat töltök és érdekes könyvekbe mélyedek, ami a legkedvesebb szórakozásom...”

Gödöllőre visszatérve, Erzsébet begubózik fivérével, Lajos herceggel és leányával, a falusi életnek csupán gyakori lovaglással megszakított nyugalomába. Ferenc József olyan boldog, hogy a császárnő ismét itthon van és hogy épen láthatja, hogy alig bír a jókedvével. Ezért figyelmezteti Erzsébetet, hogy legyen óvatosabb.

Világosan felismeri feleségének azt a hibáját, hogy nem tud mértéket tartani. Ebből ered Erzsébetnek az a kellemetlen érzése, amelytől olyan gyakran szenved. Rudolf trónörökös szintén anyjánál tartózkodik, s nevelője nem győzi dicsérni, míg a többi udvari méltóság azt tartja, hogy még mindig nem emésztette meg túlságosan liberális nevelőinek hatása alatt keletkezett „exaltált” nézeteit.

November tizenkilencedikén, Erzsébet nevenapján, Valéria kis bált rendez, amelyen társasjátékot is játszanak. Erzsébet szívvel-lélekkel vesz részt a játékban, leírhatatlanul bájos és olyan gondtalanul mulat, akárcsak egy gyermek. Ilyen pillanatokban nem lehet megérteni, hogyan adhatja magát máskor, hirtelen mélabúra. Ehhez nem kell sok, elég például hűséges, szép kutyájának, Shadownak, kimúlása; úgy meggyászolja, mint valami jó, öreg barátját, A kutyát a gödöllői kertben temetik el és sírkövet állítanak neki; rávésztik a kutya nevét és halálának dátumát.

Gróf Grünnét, az egykor hatalmas főhadsegédet novemberben főlovászmesteri tisztségétől is felmentik; helyébe Thurn-Taxis Imre herceget nevezik ki. Grünnevel a Zsófia főhercegnő szellemét megtestesítő udvari személyiségek egyik utolsó oszlopa dől ki. Ez a korszak immár végleg letűnt és el van temetve. A császárnő úgy látja, hogy most már aggodalom nélkül magához láncolhatja azokat a hölgyeket, akik valaha teljes mértékben anyósa pártján álltak. Így például 1876-ban Fürstenberg Teréz tartományi grófnőt, aki fokozódó süketsége ellenére Schaffgotsch udvarhölgy helyébe lép. A grófnő alig néhány hónapja teljesít szolgálatot s be kell vallania, hogy aki a császárnő közvetlen közelébe kerül, akarva nem akarva kénytelen meghódolni az ő rendkívül bájos lényének varázsa előtt.

Január végén Erzsébet híret vette, hogy Magyarország nagy államférfia, Deák, utolsó óráit éli. Óhaja ellenére! sem engedik a haldoklóhoz, úgy hogy január harmincegyedikén már csak a halottól vehet búcsút. Úgy jelenik meg a halottaságnál, mint a gyász nemtője. Szépséges bája megindító. Szeméből könnyek peregnek s ezekért a könnyekért egész Magyarország izzó szeretettel és bó-

dolattal rója le háláját. A nemzeti gyász miatt a farsang is csendesebb és kevésbé fárasztó, mint máskor.

Márciusban a császárnőt ismét elfogja az utazás láza. Teljesül az a régi vágya, hogy résztvehessen az angliai vadászlovaglásokon. 1876 márciusának első napjaiban útra kel Easton Neston felé. Linger gyönyörű régi úrilakot bérel, nagyszerű parkkal, egy másik csinos „hunting box“ tőszomszédságában, melyben a nápolyi királynő lakik. Közvetlen kíséreten kívül néhány hűséges hazai lovag követi a császárnőt, így Liechtenstein Rudolf herceg, Larisch Hans és Henrik grófok, Kinsky Ferdinánd, Festetics Tasziló, Orczy báró és mások.

Londonban Erzsébet meg akarja látogatni Viktória királynőt. „A királynő nem fogadhatja önt, — felelik — túlságosan el van foglalva“. Viktória kissé bosszút akar állni Erzsébeten, azért, mert ez valamikor többször kitért ebédre szóló meghívásai elől. Erzsébet ezt már régen elfelejtette. Most felháborodik. „Ha én ilyen neveletlen volnék! — írja Ferenc Józsefnek. — No, de mindenki szégyelte magát, akit este meglátogattam, mert kedves voltam és mindenüvé elmentem.“

Ezután a császárnő tovább utazik Easton Nestonba, ahol másnap már résztvesz az első vadászatban a híres Bicester- és Duke of Grafton-féle falkákkal. Meglátogatja lord Spencer pompás kastélyát, ahol a lord őseinek Rembrandttól, Van Dyktól, Gainsboroughtól, Romneytól és másoktól festett képei láthatók. Minden sarokban műremek. Spencerné, a „fairy queen“, nagyszerűen ülnek ebeb a keretbe s löncsön látja vendégül Erzsébetet.

A császárnő órákig ül nyeregben, környezete pedig állandóan halálos félelemben él. Erzsébet merészen, szenvedélyesen vesz részt a vadászatokon. A régi szabály: »amit jól tudunk, az örömet okoz« — itt is beválik. Az angolok némi aggodalommal néznek a császárnő vadászlovaglása elé. Résztvenni benne nem csekélység. Nagyon jól kell vágatni, ugratni, s nem nagyon bíznak a szép császárnő tudományában. Két kiváló lovas, Hunt ezredes és Middleton kapitány, lord Spencer barátja, azt a megbízást kapja, hogy állandóan a császárnő előtt lovagoljon, a legjobb úton vezetve őt, szóval vállalja a „révész“ sze-

repét. A kapitány nincs elragadtatva a feladattól. „Mit törődöm én egy császárnővel, miért éppen én vigyázzak rá? — mondja nyíltan. — Hiszen megteszem, de sokkal szívesebben lovagolnék a magam útján.“ Véleménye hamarosan megváltozik, ő, Anglia egyik legjobb lovasa, észreveszi, hogy ez a császárnő vakmerő és a mellett gyönyörű látvány lóháton.

Március tizenkettedikén fogadja Viktória királynő Erzsébetet Windsorban. Előbb megleckéztette, de most kegyesen fogadja. Viktória kissé zavart, amikor szemtől-szembe áll a császárnővel. A hölgyek nem tudnak sokat mondani egymásnak. A látogatás a lehető legrövidebb ideig tart. Másnap Erzsébet már Rotschild Ferdinánd vadászatára indul, a bedfordshirei Leighton Buzzardba. Erzsébetet erre a nápolyi királynő beszéli rá, aki ki akarja jártatni Rotschildéknak ezt a megtiszteltetést. A hirtelen kerekedő hófúvás azonban megakadályozza a kilovaglást. E helyett alaposan megnézik Rotschild telivér-ménését.

A következő vadászon Hunt ezredes a vezető. Az ezredes egy igen bevált aranysárga lovat ajánl a császárnőnek. Ez azonban az első ugrásnál felbukik Erzsébettel. A császárnő rögtön ismét fel akar ülni rája, az ezredes azonban a leghatározottabban megakadályozza benne.

— Jól van, ma másik lovon fogok lovagolni. De ezt a lovat mégis megveszem.

Az ezredes erre azt feleli:

— Ó, nem, felség, egész Ausztriáért nem adnám el önnek ezt a lovat.

Nem kevesebb, mint száz lovas vesz részt a vadászon. A császárnő jelenléte a legnagyobb vonzóerő, a résztvevőkön kívül a nézők is tömegesen özönlenek ide. Erzsébet jókedvű és fáradhatatlan. „Mások hetenként négyszer lovagolnak, — írja Festetics grófnő — mi pedig minden nap.“ Ez csakugyan így van. „Egy pillanatig sem voltam még fáradt, — számol be Erzsébet urának — a te lovaid semmit sem érnek, lassúak és fáradtak. Ide egészen más anyag kell. Állandóan kérdezik, hogy te nem jössz-e egyszer ide. Hiszen minden embernek joga van egyszer ünnepelni.“

Erzsébet meglátogatja a környék valamennyi aka-

dályversenyét, legszívesebben maga is résztvenne bennük. Pompás ezüstkupát ajánl fel. öröme Middleton kapitány nyeri el. Az immár harmincéves tiszt tizenegy évvel ezelőtt nyerte első akadályversenyét, s a fényes lovasgyőzelmek egész sora áll még előtte. Keresztneve William George, azonban mindenki csak Baynak nevezi, nem tudni tulajdonképpen, hogy gesztenyebarna hajáról, sötét arcszínéről, vagy pedig a híres Bay lováról, amely 1836-ban megnyerte a Derbyt. Erzsébet csodálja ügyességét és bíráló szemmel figyeli, hogyan lovagol a maga kísérete. „Annál tüzesebbek voltak Metternich F. és Wolkenstein gróf múlt kedden, — számol be Ferenczy Idának — nemcsak hogy mindent ugrattak, ami útjukban volt, de fel is keresték az akadályokat, az utóbbi kétszer egymásután bukott, úgy mászott ki egy brookeból (iszapos patak), hogy fehér lova fekete, ő pedig csupa sár és víz volt.“

Erzsébet itt különösen jól érzi magát. A márciusi nap és szél úgy megbarnítja „mint valami vadnyulat“. Arca csupa szeplő, de üdének, egészségesnek érzi magát, szívesen érintkezik emberekkel minden „hókusz-pókusz“ nélkül, ami különben mindig körülveszi és az embereket mindenütt az unalom ködébe burkolja. Itt mindenki, még a hazulról jött urak is, függetleneknek látszanak, vidáknak, érdekeseeknek. Az egész terhes, szolgálai csúszás-mászás számúzve van ebből a körből, melyet a császárnő a maga „gyarmat“-ának nevez. Egyszer azonban ennek is vége szakad. Vissza kell térni.

Április ötödikén Erzsébet ismét Bécsbe érkezik, Ferenc József pedig boldog, hogy feleségét ép bőrrel látja viszont otthonában, s szemrebbenés nélkül fizeti ki a 106.516 forint 93 krajcárra rúgó útitámlát. Elbeszéli neki Erzsébet sikereit, s báró Nopcsa főudvarmester biztósíthatja uralkodóját arról, hogy sehol a világon nem akad hogy, és férfi is alig, aki úgy lovagolna, mint a császárnő ő felsége.

Bécsben Erzsébet ismét robotolni kezd. Bálók, ünnepek, feltámadási körmenet és hasonló dolgok. Udvarhölgye, Festetics Mária, hűségesen naplójába jegyez mindent s megemlíti többek között azt is, hogy április huszon-

harmadikán Andrassy Széchenyi Paula grófnőt is meghívta, aki született Klinkosch-leány s akit az udvari társaság éppen ezért semmibe sem vesz. „Először jelent meg — írja Festetics Mária még aznap este a naplójába — mert Bécsben befogadják ugyan az olyan kétes származású kalandorokat, amilyen Vetsera asszony a maga előéletével, ennek a nőnek azonban, aki olyan híres és tiszteltreméltó- polgári házból származik, hátat fordítanak.“

Május elsejére a belga királynőt és a görög királyi párt várják Bécsbe. Erzsébetnek ez „borzasztóan kellemetlen“. Ebben a szép évszakban még elviselhetlenebbeknek találja „az ilyen udvari kínszásokat“. Amint azonban a hellének királynéja arra kéri, mutassa meg neki szép lovait, szívesörömet vezeteti valamennyit elő. Ezután már igen rokonszenvesnek és kellemesnek találja őt. Mostanában Erzsébet különösen a cirkuszlovakat kedveli. Elviszi őket Ischlbe, ahol naponta idomítja őket és egy kis ugró- és idomítóiskolát akar berendezni, „egész hátul a kertben, ahol nem látják“.

Közben kitört a török-szerb háború, Andrassy pedig világosan látja, hogy az uralkodó milyen gondterhes feladatot rótt reá és micsoda boszorkánykonyhába csalta, amikor megbízta a külügyminiszteri teendőkkel. A keleti kérdésben sajnos oroszellenes álláspontot foglal el, ami a jövőben végzetes következményekkel fog jární. Erzsébet azonban semmi befolyást nem gyakorol az események menetére. Ellenkezőleg. Nyíltan kimutatja, hogy sem a belső, sem a külpolitika soha többé nem érdekli.

Akkoriban egy rendkívül bosszantó löüggyel kapcsolatban ismét kijelenti ezt a császárnak. Taxis herceg ugyanis a kladrubi ménes anyagából udvari lovakat akart magánembereknek rendelkezésére bocsátani, hogy versenyeken futtassák őket. A császárnő ez ellen a legélesebben tiltakozott. Amikor a herceg kis idő múlva jelentette, hogy a belföldi telivértenyésztés kiségitéséül ezt mégis meg kell tenni, Erzsébet rögtön megmondja neki, hogy az uralkodó ezt a javaslatot nem fogja jóváhagyni. Felháborodik azon, hogy homlokegyenest az ellenkezőjét cselekszik annak, amit akar. Azonnal leül és így ír urának: „Ha te ebben a kérdésben engedsz, komolyan megharagszom rád,

mert az én személyemnek ilyen semmibevevése még sohasem fordult elő... A politikába többé nem avatkozom, ezekben a dolgokban azonban, ahol a részletek soha úgy nem jutnak a füledbe, mégis azt akarom, hogy némi szavam legyen.“

Ferenc József egészen megijed és mindenben enged, annál is inkább, mivel ez a lóügy a maga külpolitikai gondjai között igazán nem érdekli. A török-szerb háború eseményei, különösen pedig a bulgáriai felkelés arra készítetik, hogy találkozzék a cárral. A csehországi Reichstadtban fogják a két birodalom további politikáját a keleti kérdésben megállapítani. „Kérdés, hogy értelmes dolog sül-e ki ebből a reichstadti találkozásból? — kérdi Erzsébet. — Attól félek, hogy most tör ki az a nagy „krach“, amelyet Nené mindig jósol. Andrásynak azt üzenem, beszéljen rá téged, hogy jöjj Feldafingba. Minthogy a te magas szellemed a birodalomban mindig túl van feszítve, feltétlenül szükséges, hogy Possiban a család révén kissé újra megpihenjen.“ Ferenc József azonban nem tud elszabadulni. Feleségének egyedül kell hazautaznia. Új kedvencével, a szép Plató juhászcutyával, utazik. Ez a kutya lépett most Shadow helyére. A bajor királynál tett rövid látogatáson hamar túlesik, aztán megindul a családi cirkusz (Familiengewurstel), ahogy Erzsébet családi körét elnevezte. Mindenki jókedvű, s Fürstenberg grófnőnek is el kell ismernie, hogy Erzsébet kedves, „amilyenek sohasem gondolta volna“.

Így múlik a nyár Bajorországban és Ischlben, amikor szeptember első napjaiban Erzsébet elhatározza, hogy rövid látogatást tesz Korfu szigetén, amelyet tizennégy év előtt olyan elragadónak talált. Onnan azután még egy kis kirándulás következik Athénbe, amelynek kikötőjébe szeptember kilencedikén fut be a „Miramar“. Az öreg osztrák-magyar konzul a mólón áll, hallatlanul ügyefogyott, térdet hajt Fürstenberg grófnő előtt, akit a császárnőnek tart s mindenféle viszontagságok közepette vezeti őket a fővárosba. A grófnő csodálkozik, hogy Erzsébet ezt a sok ügyetlenséget szó nélkül tűri. Ha a császárnő helyében van, ő már rég elvesztette volna a türelmét. Végül megérkezik a követségről Eisenstein báró, s

egyszerre minden megváltozik. Pillanatok alatt kész a terv, a diplomata vezet, rendez, magyaráz. A császárnő a legnagyobb érdeklődéssel követi. Minden új dolog szegényesnek és elszomorítónak tűnik fel előtte, minden antik maradvány viszont elragadja, annak ellenére, hogy romokban hever, mert régmúlt ragyogó idők tanúbizonysága.

Visszajövet a „Miramar“ nagy viharba kerül. Mindenki tengeribeteg, csak a császárnő nem; mosolyog a körülötte hemzsegő „tengeri hullákon“. Tizenharmadikán, rövid korfui tartózkodás után, ismét a Trieszt melletti Miramar kastélyba érkezik. Innen egyenesen a gödöllői vadászlovaglásra indul. Korfuból azonban úgy tér vissza hazájába, hogy szenvedélyesen vágyódik a gyönyörű sziget után.

Gödöllőn ismét nagy társaság gyűlt össze. Itt van Lajos herceg is, feleségével és leányával. Az anya, Wallersee báróné, az egykori Mendel színésznő, jólelkű, szerény, tapintatos és nyugodt asszony. Mindenki szereti, csak a herceg, akinek ezer bogara van, nehezíti meg az életét. Bár Erzsébet szereti fivérét, mégis úgy véli: „Jó, hogy Henriette a felesége, más már régen a faképnél hagyta volna, vele pedig boldog.“ Erzsébet azonban Lajos tizennyolc éves lányával, Máriával, foglalkozik a legtöbbet, aki szüleinek morgantikus házassága folytán a Wallersee bárónő nevet viseli. Romantikus gondolkodásához híven meg akarja mutatni, hogy ő, a császárnő, túlteszi magát minden előítéleten. „Morgantikus hűgát“ azért is gondjaiba veszi, és a kis rokonból egészen odaadó, hű barátnőt akar nevelni magának. Wallersee Mária Gödöllőn megismerkedik az uralkodó családdal, többek között a trónörökössel is, aki tizenhat éves, de szellemileg és testileg sokkal érettebb a koránál. Festetics grófnő azonban gyanakodva nézi a leányt. Valami, — tulajdonképpen nem tudja megmagyarázni, micsoda — nem rokonszenves benne, ösztöne megint megnyilvánul s azt súgja neki, hogy itt majd olyasmi sarjad a dologból, ami nem válik a királyné javára. „Wallersee Máriát csinosnak találok, — írja 1876 szeptember huszonnyolcadikán a naplójába — szeretném őt szeretni, néha tetszik is nekem,

de, de micsoda? Valami van benne, ami tartóztat, szinte nem is merem leírni, félek, hogy igazságtalan vagyok. Az az érzésem, — hogy egészen finoman fejezzem ki magam — mintha nem volna igaz, őszinte, mintha „színészi tehetsége“ volna.“

A gödöllői vadászatra megérkezett a királyné angliai vadász vezetője, Middleton kapitány. Most már ő is behódolt a királynénak, az asszonynak és lovasnak. Ez az ember inkább csúnyának mondható, de előkelően ül a lovon, s ez mégis kellemes jelenséggé teszi. Kedves, rokonszenves, természetes katonaelem, sajnos, meglehetősen nagyot hall. A királyné azonban szereti őt és úgy véli, hogy elég ha ő hallja, amit a kapitány mond, nem szükséges, hogy társalogjon vele. Ferenc József is megkedveli Middleont, akinek rettenetes német kiejtésén és borzalmas szócseréin mindenki mulat.

Közben naponta vadásznak. Ilyenkor ezer intrika szövődik. „Mindenkori Master-ségre pályázik, — jegyzi meg Erzsébet — akárcsak a kormányban az elnökségre.“ A királyné szinte egész nap nyeregben ül. A nemes állatok iránt érzett szenvedélye tetőpontra hág. Felkeresi a kishéri és kladrubi méneseket. Gödöllőn szinte már csak a lovaglóliskolában fogad. Ha nincs vadászat, akkor órákig lovagol az iskolában különböző lovakon, az urak lovasgyakorlatait nézi, Festetics Mária pedig ezalatt zongorázik. Amikor januárban szóba kerül, hogy vissza kell menni Budára, Erzsébet egészen szomorú. Gödöllőn olyan meghitt és csendes minden.

„Igen, — írja édesanyjának — te mindenben úgy élhetsz, ahogy akarsz, azért nem olyan rettenetes számodra a város, mint nekem.“ Ebben Erzsébet szakasztott olyan, mint II. Lajos bajor király, aki ugyanabban az évben írja Rudolf trónörökösnek: „Nagyon vágyom az egészséges, friss levegőre, szép vidékre, mert a városi élet zártsága egyáltalán nem nekem való.“

Amikor Erzsébet 1877 februárjában visszatér Bécsbe, ahol csak kellemetlenségek várják, azzal vigasztalódik, hogy a páratlan, világhírű spanyol lovaglóliskolában órákat vesz majd a „magas iskola“ művészetéből.

Márciusban pedig hajtóvadászatok lesznek a gödingi császári vadászterületen.

A folytonos vadászat és lovaglás már külső kifejezése annak a belső nyugtalanságnak, amely Erzsébetet fokozott mértékben emészti az utóbbi években. Ugyanez magyarázza meg azt a minden mértéket meghaladó aggodalmaskodását, melyet a kis Valéria egészsége iránt táplál. Erzsébet környezete úgy látja, hogy gyereke iránt érzett szeretete nyugtalanítóan túlzott. Valéria kis köhögése rögtön felborít minden tervet. Ferenc Józsefhez való viszonya e mellett kitűnő, sőt bensőséges. A király szinte megható szeretettel veszi körül feleségét. Újra meg újra ismétli: — Te vagy az én életem jó angyala. — Erzsébet ezerféle módon tartja ébren ezt a szerelmet. Különégeit bizonyára sokszor kényelmetleneknek érzi a király, de ez az asszony soha nem untatta az urát. Tudja, hogyan kell minden alakoskodás nélkül kívánatosnak lennie, egész lényében rejlik ez, s Ferenc József ma épp úgy érzi a varázsát, akárcsak fiatal szerelmes korában. Mosolyogva túri Erzsébet összes különégeit. Olykor, ha már megsokalta, nem tart vele, így például semmi áron sem akarja megnézni Erzsébet legújabb szerzeményét, az összenőtt négerlányokat. A királyné legújabb kedvence, a kedivétől kapott iszonyatosan csúf kis szerecsen „Rustimo“ sem tetszik neki. A kis Valéria, aki mellé játszótársul adják, fél a „fekete ördögtől“ s csak lassan, lassan szokik hozzá. Az udvari személyzet felháborodva fogadja. Tanárok, nevelők, udvarhölgyek “nem hajlandók kocsiba ülni vagy bármiképpen foglalkozni vele. Fürstenberg grófnő csak „fogcsattogtató kis szörnyeteget“, vagy „fekete majmot“ emleget. Festetics Mária úgy érzi, hogy a kis szörny állatnak túlságosan sok s embernek túlságosan kevés.

Erzsébet most Wallersee Mária jövőjével foglalkozik. Megígérte fivérének, hogy a lány sorsáról gondoskodni fog. Larisch Henrik gróf szereti a bárónőt. Elhatározzák, hogy a lánnyal Festetics Mária utazzék Solca kastélyba. Tudja miről van szó, szóba nem foglalt küldetése azonban épp oly ellenszenves neki, mint a kis Wallersee maga. Gyanakvásának ismét kifejezést ad nap-

lójában: „Valami van benne, ami nem tetszik, bár nagyon csinos. Úgy tesz, mintha érdeklődnék minden művészet iránt. Nem vagyok azonban meggyőződve arról, hogy vajjon nemcsak művészet-e ez is.“ Az immár tizenkilencéves trónörökös is különös ellenszenvvel viseltetik a lány iránt. Nemsokára, szeptember 8-án, megtartják a leány eljegyzését gróf Larisch-sal. Festetics grófnő nem hiszi, hogy a menyasszony nagyon szeretné vőlegényét. A királyné azonban úgy gondolja, hogy neki megfelel a házasság, ha másoknak is megfelel.

Ezután az intermezzo után tovább folyik a lovas- és vadászélet Gödöllőn. A trónörökös is fáradhatatlan, lovon és gyalog vadászik, napkelte előtt sasra les, a puskás vadászatot azonban fölébe helyezi a falkavadászatoknak.

Erzsébet, a kitűnő, változatos lóanyag felhasználásával, a folytonos gyakorlat révén már tökéletességre vitte a vadászlovaglás művészetét, szinte csak benne él és arról ábrándozik, hogy megint Angliában tölt egy vadászévadot. Év végére tervezik az utat azzal, hogy a trónörökös is elkíséri a királynét, hadd sajátítsa el az utolsó finomságokat. Már nagykorúnak nyilvánították, saját udvartartása van s felszabadították számtalan tanítójának szigorú felügyelete alól, hiszen ezek amúgyis a kelletténél többet tömtek beléje. Egyik nevelője, Walterskirchen Miksa báró, komoly, jóindulatú szavakkal inti: „Szép, örömmel teljes ifjúkora volt. Felesleges, hogy mint régóta a szomjazó, mohón ürítse az élet kelyhét. Élveze a lét örömét mértékkel...“ — Rudolf azonban már nem hallgat rá.

Erzsébet nem akarja, hogy fia résztvegyen az angliai vadászlovaglásokon. Tudja, hogy ez mit jelent. A fiú lovaglásban meg sem közelíti az anyját. Erzsébet szerencsétlenségtől tart. A trónörökös otthon marad, a királyné pedig nem sokkal karácsony után Münchenen át Londonba utazik.

Ezúttal igen szép vadászlakot vesznek bérbe hat hétre, a northamptonshirei Cottesbrookban, lord Spencer fényes kastélyának közelében. Erzsébet teljesen felolvad

lovaglószenvedélyében. Naponta vadászik rókára, szarvasra; új környezetben különösen jól érzi magát. Az angolok a legjobb társasághoz tartoznak. Lovagiasak, férfiasak, tökéletes sportemberek és rendkívül szíves vendéglátók. A császárnőben csak a szép, eredeti és kedves asszonyt, a ragyogó lovast és sporthölgyet látják. Minden pletyka, kellemetlenkedés, minden politikai gyűlölködés távol áll tőlük. Hazuról pedig csak személyes hívei jöttek Erzsébettel, elsősorban a „szépherceg“, Liechtenstein Rudolf. Róla mondta egyszer Erzsébet királyné Festetics Máriának: „Rudi mindig híven kitarított mellettem, mint általában Liechtenstein Károly egész családja, akiket mindig szeretek s ők is engem.“ Rajta kívül itt vannak a Kinskyek, Clam Ferenc gróf, az öreg Larisch gróf és természetesen a derék Middleton is, aki ismét vezeti a császárnőt. A ház előcsarnokában remek kép függ, Gainsborough „fehér lady“-je. Egész megjelenésében olyan csodálatosan nemes és bájos, hogy az ember szinte azt hinné, Erzsébetet látja.

Az egész társaság jókedvű, a császárnő boldog, mindenki lovagol, vadászik és táncol, s a sok szomszéd birtokos sorra meghívja őket. A császárnő leveti környezetétől való félelmét, s napfényes, meleg, egyszerű lénye mindenkit elbűvöl. Azt mondják: — Every inch of her is an empress (minden porcikája császárnőre vall). Kilencor reggel kezdődik a „meet“. Nagyszerű látvány ez smaragdöld mezőkön, parkrészek és sokszor történelmi múltú kastélyok között. A lovasok piros frakkban ülnek a fenyesszőrű, ápolt és vadászszenvédélytől remegő lovakon. Karcsú, elegáns hölgyek előnyösen ható, szűk lovaglőöltözetben, azután a sok fehér- és barnafoltos, ugató kutya, melyeket a huntsman már-már alig tud fékentartani. A „Master“ legelől merev egykedvűséggel tartja fenn a rendet.

Indulás előtt reggeliznek. A ház előcsarnokában asztalok állnak, finom lenvászon abrosszal, régi ezüsttel, csillogó üveggel, porcellánnal terítve. A villogó ezüsttálakon étvágygerjesztően kínálkozik egy ezredre való roastbeef, ürüszület, hal, nyelv, sweet, jelly és narancs-

marmelád. A zümmögő teáskanna mellett virágerdő, körülötte brandy-, sherry- és pezsgős-ütegek. Egyszerre megjelenik Erzsébet. Mintegy varázsszóra elnémulnak. Mindenki meghajlik a „fairy queen“ előtt. A háziúr a neki szánt szobába vezeti. Erzsébet megigazítja lovaglóruháját, gyorsan harap valamit és kilép. „Bay“ már várja nagyszerű lován a „Minotaur“-on, mellette áll Bayzand lovászmester, hátrább a hazai kíséret urai. „Bay“ segédkezik s a császárnő ruganyos lendülettel ül a nyeregbe.

A „Master“ elindul, a kutyák mellette, a pirosruhás huntsmanek mögötte. Erzsébet és Middleton Bay halad az élen. Lépésben mennek. Festetics Mária ott áll és a lovasok után néz. „Adja Isten, hogy az én kedves királyném „épen“ térjen vissza“ gondolja. S csakugyan, aggodalma nem alaptalan. Azok a tudósítások, amelyeket Erzsébet a királynak küldött, világosan bizonyítják ezt. Mindjárt januárban, az első vadászatokon felbuknak a leggyakorlottabb lovasok, egy huntsman a nagy árokban fekszik, Clam Ferenc gróf leesik, állkapocsqontját töri és füle táján megsebesül. A nehéz akadályok mögött húzódozó vizesárok gyakran „népesül be“ lezuhant urakkal és hölgyekkel. Mindez semmiség. A halálfélelmében menekülő róka negyven-ötven percig tartó rohanásokat kíván a ruganyos mezőkön, szelíd dombokon, fel és le, „étvágygerjesztő“ árokhijas akadályokon, kellemes gyors vágásban. Erzsébet elemében érzi magát. „Úgy gondoltam rád, — írja Ferenc Józsefnek bár csak megosztozhatnánk, egyik nap te, a másikon én. Mindig mondom lord Speneernek, mennyire élveznéd ezt. Nagyon szeretem őt, kellemes és természetes ember. Azt hiszem, ha egyszer meglátogat minket, te is megszereted.“

Middleton Bay okosan és óvatosan vezet, szigorúan megtiltja Erzsébetnek a mértéktelen ugratásokat. Néha panaszkodik Ferenc Józsefnek, ha a kapitánynak ilyen i,borzasztóan óvatos napja van“. Megteszi például, hogy leszáll a lováról, elszakítja ruháját s a hátával tör utat a túlságosan veszélyesnek látszó akadály sövényen. Olykor azonban a császárnő lova tüzesebb, mint a kapitányé és

előre ugrat. Erzsébet egy ízben simán ugrat át három hatalmas sövényen, Middleton viszont túlságosan élesen lovagol neki a harmadiknak, beleugrik és lezuhan. Egy pillanat alatt újra nyeregben ül, a császárnő mégis várni kénytelen; pár perc kárba vész, pedig Erzsébet mindig legelői, közvetlen a kutyák mögött akar haladni. A halalinál elsőnek beérkező lovasnak int a rókaostor, ezt pedig becsületesen akarja kiérdemelni s nem protekcióval megszerezni. Olykor, ha a szegény, hajszolt rókák a legkalandosabb utakat szelik át covertől coverig, a mezőnyt szinte szétvetik. „Almássy Kálmánt egyáltalában nem láttam többé a csapatban, — írja Erzsébet —, Heini lova egészen kimerült. Liechtenstein Rudi pejlova mindig hátrált, úgy hogy csak akkor értek utói, amikor a vadászat véget ért. A rókát többször láttuk, végül pedig nyoma veszett... Ha itt lennél, — minden vadászaton ezt mondom — milyen népszerű lennél a te lovas- és vadásztudásoddal. De veszélyes is volna, mert te nem engednéd, hogy előtted Middleton kapitány udvarmesterkedjék, mindenütt átszáguldanál, ahol ezek előbb megvizsgálják az akadályt, vajjon nem túlságosan mély vagy széles-e?”

A vadászidő alatt a nápolyi királynő is meglátogatta férjestül. Az angol körök éppenséggel nem találják olyan vonzónak, mint Erzsébetet, ő is szép, mandulaalakú bársony szeme sötét fényben ég és ugyanolyan sötét szempillák árnyalják, hiányzik azonban belőle a császárnő kedvessége, jósága és elragadó mosolya. Hegyes orra és hegyes álla valami szatírszerű kifejezést ad ineki. Festetics Mária grófnő nem rajong érte és sajnálja a királyt, aki semmit sem enged meg magának, csak-hogy a felesége mindent élvezhessen és két kézzel szór-hassa a pénzt. — Hegyes orr, hegyes áll — írja, — benne ördögöt talál. — A nápolyi királyné haragszik Middletonra, aki nem teljesítette azt a kívánságát, hogy őt is vezesse a vadászatokon. Ezért bemártja, ahol lehet, s még a fiatal trónörökös előtt is célzásokat tesz bevált módon arra, mintha az angol túlságosan szerelmes volna Erzsébetbe. A trónörökös egy pillanatig elhiszi a pletykát, s majdnem gorombán bánik a kapitánnyal, míg észre nem térítik. Szegény Erzsébet, ez az ő sorsa, bármerre

jár. Olyan szép, hogy mindenkit elbűvöl, az emberek pedig szívesen elhisznek minden pletykát, még ha szemernyi valóság sincsen benne. A császárnő ezt már megszokta, az ilyesmi nem izgatja nagyon, ebben az esetben azonban, amikor a saját fia előtt próbálták megrágalmazni, felháborodik. Azt azonban sohasem tudja meg, hogy kitől ered a pletyka.

Erzsébet crottesbrooki tartózkodása idején, 1878 február hetedikén meghal Rómában IX. Pius pápa. A császárnő éppen kissé gyengélkedik és egy hétig szünetet tart a vadászatban. „Mivel most néhány napig nem vadászok, — írja Ferenc Józsefnek — bizonyára azt fogják mondani, ezt a pápa miatt teszem. Nagyon jól van ez így.“

Február közepén hazafelé indul Angliából. A fiával történt eset felizgatta, sőt bosszantotta, az angliai vadászatokon érzett öröme elszáll. A szóbeszédben a legrútabb módon részes volt Burrige, az amerikai fogorvos, akit a nápolyi királynő erőltetett nővérére. Felfűjták s kiforgatták a fiatal trónörökösnek egy elhamarkodott megjegyzését, hogy anya és fia között éket verjenek. Ezt Erzsébet nagyon a szívére veszi s február huszonharmadikán keserű, érzéssel tér haza. Férje az állomáson a legnagyobb Örömmel fogadja. Nemsokára azonban gyászba borítja a családot Ferenc József édesapjának, Ferenc Károly főhercegnek a halála.

Közben végetér az 1878-iki orosz-török háború, s a győztes Oroszországot csak nagy nehezen lehet visszatarítani attól, hogy be ne vonuljon Konstantinápolyba. A bécsi udvarban komoly ellentétek támadnak. Albrecht főherceg, akinek legegészségesebb a politikai ösztöne, a cár érdekében lép közbe, Andrassy azonban keresztülviszi a maga akaratát, összehívják a berlini kongresszust. ez megfosztja Oroszországot győzelmének gyümölcsétől s fokozza a monarchia és a cári birodalom között fennálló ellenségeskedést. Andrassy ezt a hibáját a „birodalom gyarapításával“ leplezi. Megszállják Boszniát és Hercegovinát, ami kétélű intézkedésnek bizonyul. Erzsébet azonban mint eddig, ezután is tartózkodik a politikától.

Csupán arra szorítkozik, hogy figyelmeztesse Ferenc Józsefet, amikor a megszállásról értesül: „Csak ne küldj túlságosan sok oroszbarátot Boszniába, aminők a horvátok, csehek stb.“ Erzsébet nem nagyon bízik a monarchia szláv nemzetiségeinek hűségében, pedig az ura mostanában Andrassy véleményével ellentétben közeledik hozzájuk.

Nyáron a császárnő szokása szerint Ischlben tartózkodik, ahova lord Spencert és feleségét is meghívják. Festetics Mária szabadságon van. De akárhol van, mindig rajong úrnőjéért, s amikor egyszer Kerkápoly magyar pénzügyminiszter előtt rajongva nyilatkozik Erzsébetről, ez a következő feleli: „Mindenben igazat adok magánál?, kis rajongó, csak egyben nem. A királynak jobb ízlése van, mint a feleségének." A grófnő sértődötten néz rá, Kerkápoly azonban páratlan egykedvűséggel folytatja: „Bocsásson meg, ezt még a halálos ellensége sem tagadhatja, mert hogy a felséges asszony szebb, mint a felséges úr, azt mindenkinek be kell látnia. Természetes tehát, hogy a királynak jobb az ízlése.“

Erzsébet a Tegernseehez utazik, ahol szeptember kilencedikén ünneplik szüleinek aranylakodalmát. Erre az ünnepre — a müncheniek kaján megjegyzése szerint — a herceg kénytelen ismét egyszer a feleségéhez utazni, akit az utolsó évtizedben igen ritkán látott. Gyermekek, unokák, dédunokák versenyeznek az ünnepi hódolatban, mindenki boldog volna, ha nem hallanának rász hírt a király fivérééről, akit az orvosok gyógyíthatatlan elmebetegnek nyilvánítottak. E mellett II. Lajos is mindig különösebben viselkedik és egyre többet tépelődik, egész Bajorország attól fél, hogy ő is fivére sorsára jut

Erzsébet visszatér Schönbrunnba s a boszniai hadjárat sebesültjeinek szenteli idejét. A vigasztalás angyalaként sorra járja az ágyakat, kimondhatatlan részvét kifejezésével harmatos szemében. Felejthetetlen élmény látni, hogyan hat sugárzó alakja a szegény katonákra. Ragyogó szemmel követik, áldva áldják, hálálkodnak, nem kérnek semmit és egész életükön át mesélik, hogyan látták őt s mit beszéltek vele.

Szeptember közepén Erzsébet ismét a maga szeretett Gödöllőjére utazik. Ott tartózkodik a trónörökös, a

DEÁK FERENC

Metszet a 60-as évekből

Spencer házaspár, Middleton Bay és Larisch Henrik a feleségével. Mind az őszi vadászatra érkeztek. Csak Ferenc Józsefnek nehéz szabadulnia, pedig Erzsébet mindig kéri, jöjjön már: „Mindenkit szabadságra küldesz, csak magadra nem gondolsz. Ez nem okos dolog.“

Ha Erzsébet nincsen Pesten, hogy ott is a sebesülteket látogassa, akkor Gödöllőn él, kedves lovai mellett. Itt vannak remek fehér paripái, „Flick“ és „Flock“ ; ezt a két lovat ő idomítja. A kis lovaglóiskola közepén áll, kezében cukor és kenyér, a lovakat egyszerre engedik be különböző oldalról, úrnőjük felé vágatnak, akitől mindig kapnak valami jót. Pontosan Erzsébet előtt megállnak. Egyik kedves mulatsága, hogy az idegeneknek bemutatassa, amikor a lovak hirtelen beszáguldanak. A nézők ilyenkor megrettennek.

Gemmingen báró, a király egyik szárnysegéde, kitűnő lovas, sokat van a királyné körül. Amikor az udvarhoz került, ő is felháborodott a királyi pár környezetének örökös pletykáin. Azonban megszokta, mert úgylátszik, hogy sem az udvarból és sem az életből nem lehet számítani a pletykát.

Erzsébet időnként felolvastatja titkárával hatalmas postájának egyik-másik darabját, nagyjából kol-duló leveleket. Egy Aufrichtig Ferdinánd nevű úr például arra kérj, kegyeskedjék hamis ékszert hordani, hogy ez a viselet ezen a réven társadalmilag befogadottá váljék. Ezzel egész iparágat lendítene fel, nem szólva a férjek zsebééről. Nem is olyan ostoba kérés. Nagyobb kétkedéssel kell azonban fogadni Mullet de Villenat urat, aki Franciaországból írt és azt állítja, hogy felfedezte a rák orvosságát. Hajlandó a titkot közölni a királynéval, ötszázezer frank *előzetes beküldése* ellenében. Mosolyognia kell Erzsébetnek az éppen elhunyt gróf Manna végrendeletén, mely szerint a királynénak élete végéig minden évben híres milánói panettonet tartoznak küldeni. Ez kuglófszerű sütemény, csak sokkal nagyobb és szárazabb.

December tizenegyedikén a királyné nagyon megremül, Rudolf trónörökös szobafegyverével meglötte balkezét. „Mert nem tanították semmi más szórakozásra.

— írja Festetics Mária felháborodva — csak az ostoba lövöldözésre. Minden, ami él és mozog, a halál fia. A gyilkolás valóságos dühe fogja el ezt az embert, pedig nagyon helytelennek találom az ilyesmit. Már gyermekkorában — pedig milyen elragadó volt — ablakából lövöldözte a pirókokat (gimpel). A jószívű Valéria főhercegnő pedig megsiratta a madarakat.“ A baleset jelentéktelen, a seb gyorsan gyógyul. Erzsébet azonban elvesztette befolyását fiára. Mindjobban megmutatkozik Rudolf jellemének szenvedélyes, féktelen természete, amely nem ismer tekintélyt.

A császárnő 1879 januárjában kénytelen Bécsben tartózkodni, hogy elviselje a bálokat „és minden egyéb kellemetlenséget“. Már megint a csatornántúli vadászlovaglásra vágyik, amely az utóbbi években annyi örömet szerzett neki. Anglia azonban már nem elégíti ki. Ügy hallotta, hogy az angliai vadászat csak halvány mása az írországinak. Az a vadászsport paradicsoma, s csak aki már űzött ott rókát, szarvast, tudja mit jelent kutyák mögött vágatni és ugratni. A császárnő Lord Langford remek kastélyában, Meath-ben üti fel főhadiszállását. Most is az előző évek hű emberei veszik körül. A vidék elragadó, tágas, zöld gyeptérségek világítanak a többnyire műveletlen földek között. Pontosán Anglia ellenvilága. A lakosság állattenyésztésből él s ezért a legelőket köröskörül sövényvel keríti be, amelyeken átugratni szép feladat. A vadászat sokkal veszélyesebb, mint Angliában. Festetics Mária jobban aggódik úrnőjéért, mint valaha. Olyan magas dropok, olyan mély árkok, doubleok és irish bankok, falak, és a jó Isten tudja, mi minden, csupa alkalom arra, hogy valaki kezét, lábát, nyakát törje. „Sohasem hallottam még annyit törött végtagról, mint itt, és mindennap látom, hogy „visznek“ valakit. Bayzand ma elég súlyosan lebukott, Middleton felfordult lovastól, lord Langford szintén. Így megy ez mindig. A királyné lovai kitűnőek, a legnagyobb közöttük Dominó, remek fekete állat, amely lord Spencer rémületére az első napon megszökött úrnőjével. A mezőt borzalmas akadályok határolták, mindenkinek égnék állt a haja. Vájjon mit fog csinálni? Ő azonban feltalálta

magát, szabadjára eresztette a lovat, hadd fusson, szerencsésen átjutott néhány árkon, akkor azután megfogta a lovat, s szépen, nyugodtan visszavágtatott. Mindenütt csak egy véleménnyel vannak róla, az én hajam azonban gyakran áll égnek.“

A vadászaton sokszor száznál több lovas vesz részt, de nem piros frakkban, mint Angliában. Itt ez nem szokás. A sok esés oka az, hogy általában kevésbé betanított lovakon lovagolnak. A császárné lovai azonban különösen jó, válogatott lovak. Olyanok mint a macskák, engedni kell, hogy azt tegyék, ami nekik tetszik. Erzsébet olyan elsőrangú lovas, hogy ezt rögtön tudja. Széles, nyitott vizesárok meg sem kottyannak neki, nehéz falaknál és magas akadályoknál a ló nyakába veti a kantárszárat és engedi, hadd ugorják tetszése szerint. Bátran megteheti, mert a kantárszártól függetlenül, puhán és hajlékonyan ül a nyeregben. Egyszer egy pompás járású fehér kancával vizesárokban álló korlátot kell ugratnia. Máskor megint különösen gyors iramban kell a szédítő sebesen szaladó rókát kergetni. Írország legjobb lovasai alig jutnak a nyomába. Middleton a végén nem tudja, hová legyen a büszkeségtől, látja, hogy a császárné és rajta kívül csak négy-öt lovas tartott ki végig, az egész hajzában.

Egyszer hallali hangzik, közvetlenül egy nagy fal ugratása után. A Master és a császárné mögött az egész mezőny átugrat a falon s egy csomó pappal találkozik szembe. A maynoothi papi szeminárium kolostorkertjébe ugrattak. A papok a bőrig ázott Erzsébet szép vállára adják ez egyik páter köpenyét, a refektóriumba invitálják, remek borral és jóízű ételekkel kínálják. Mindenki élvezi a váratlan kalandot. Erzsébet nem sokkal később hálából szép Szent György-szoborral ajándékozta meg a szemináriumot. Írországban még jobban érzi magát, mint Angliában. A nápolyi királyné nincs itt, s így a multévi kellemetlenségek sem ismétlődnek meg. A császárnét itt nemcsak lovasként, hanem egy nagy katolikus birodalom első asszonya gyanánt fogadják. Hiszen itt mindenki katolikus. Bárhová érkezik Erzsébet, a legelhagyottabb, legszegényebb falu is ünneplőben, diadal-

kapuval várja. Olyan ünneplésben részesítik, hogy már óvatosnak kell lennie. Az írek és angolok, anglikánok és katolikusok közt fennálló ellentét folytán, Viktória királynő s udvarának féltékenységétől kell tartania. Még az angolok is figyelmeztetik Erzsébetet.

Ő azonban teljesen a lovaglásnak él. A legtapasztaltabb, a legjobb „Master“ is, akihez árnyéka sem fér a hencégésnek, elismeri, hogy a császárnő valóságos csoda, így még nem láttak senkit lovagolni. Az egyik vadászat után Erzsébet Lichtenstein Rudolf-fal kettesben egy versenypályához ér, melyen tavasszal a legnehezebb akadályversenyt futják. Nézik az akadályokat s még mielőtt a herceg közbelépne, Erzsébet már végigvágatott a pályán, örül, hogy legyőzte azokat az akadályokat, amelyek a versenyzőket is annyira próbára teszik.

Játszva győzi le a „legesetlenebb“ akadályokat. Maga a vezető Middleton is akárhányszor felbukik. Egyszer egy parkban rókát kutatnak fel. „Eastonon ültem, — írja Erzsébet Ferenc Józsefnek szóló tudósításában, — Middleton kapitány egy rossz kondíciójú, igen ügyetlen lovon. Az iram (Pace) rendkívül éles, az akadályok nagyok, ő is hamar a földre esett. Egy hatalmas hirtelen gátnál másodszor esett le, lova annyira kimerült, hogy a túlsó oldalon a fejére esett, én pedig mögötte. Easton-nal egy pillanatig az akadály tetején kellett lebegnem, hogy rá ne ugrassak. Lovam ezt a kecskebak-mutatványt igen okosan csinálta. Ugyancsak ennél az akadálynál zuhant le Lichtenstein Rudi is...“

„Másnap megint történik valami. „Middleton kapitány beleesett az egyik gátárokba, — írja Erzsébet. — Még tótágast állt, egészen boldogan odakiáltotta nekem hogy „allright“, s én kényelmesen átjutottam.“ Mindenki a földet ölelgeti. Egyízben Erzsébet is, március utóján az utolsó vadászatok egyikén. Derék fehér kancája egy benőtt ároknál bukik el. Erzsébet villámgyorsan leugrik, a kanca talpraáll, a császárnőnek senki sem segít. Már lovon ül ismét és eléri a mezőnyt. A mezőny éppen lépésben halad, amikor az egyik lovas a megerőltetéstől epilepsziás rohamot kap. Borzalmas látvány ez a fiatalos, friss sportemberek között, lóháton.

A lovas- és vadászörömök közepette hióhbír érkezik hazulról. Szegetet árvíz öntötte el és megsemmisítette a várost. Erzsébet megrendül. Rögtön oda akar utazni. „A szomorú szegei hír hallatára — írja rögtön urának — elhatároztam, hogy elutazom ... Csak a legutóbbi sürgönyökből és az újságok tudósításaiból láttuk tulajdonképpen a szerencsétlenség igazi méreteit. Ezért úgy találok, jobb ha most megyek, neked is kedvesebb lesz ez. Ez a legnagyobb áldozat, amit hozhatok, ilyen esetben azonban meg kell hozni...” Erzsébet érzi, hogy nem helyes most szórakozni, különösen amikor még ráadásul az ő szeretett Magyarországot érte ilyen súlyos csapás. Útra készül, attól fél azonban, hogy Ferenc József még néhány londoni látogatást óhajtana, ami mindig olyan terhére van. Ő, aki különben nem nagyon gondol a maga költségeivel, — az írországi tartózkodás például nem kevesebb, mint 158.337 forint 48 krajcárt emésztett fel — egyszerre takarékoskodni kezd. „A királynő még nem ér haza Olaszországból, amikor utazom. A walesi herceg azt izente, hogy időközben valahol látni szeretne. Akarod mégis, hogy Londonban kiszálljak? Szívesen elkerülném, hogy a szállodai kiadásokat megtakarítsam. Így az egész utat oda-vissza megtenném a nélkül, hogy szállodában laknám.”

Ferenc József nem kíván látogatást. Boldog és megelégedett, hogy a császárnő maga megértette, hogy haza kell térnie, a nélkül, hogy célozgatni kellett volna rája. Férj és feleség az állomáson boldogan köszönti egymást, aztán boldog viszontlátás következik a kis Valériával. Szinte hihetetlen, hogy a császár és császárnő már 25 éves házaspár, olyan fiatal, egészséges és friss mind a kettő! Bécs készülődik, hogy méltóképpen megünnepelje az uralkodópár ezüstitakodalmát. Kifejezést akarnak adni rajongó szeretetüknek. Erzsébetet túlságosan szorítja az udvar s az udvarképes társaság kény szerubbony a, azt hiszi hogy nem szeretik, és nem tudja, hogy e szűk körön túl millió meg millió magasműveltségű, okos, egyszerű és munkás, becsületes és emberileg legalább egyenértékű lény él az államban, aki többnyire nagyobb hűséget, szeretetet érez az uralkodópár iránt, mint sok olyan, aki az

ő kegyüket és jóságukat naponta, közvetlen közelükben tapasztalhatja. Az ünnepségeken, amelyektől Erzsébet a velük járó szertartások és fáradság miatt irtózik, alkalma nyílik arra, hogy megismerje a nép más rétegeinek érzelmét. Ferenc József a fogadalmi templomba vezeteti szürkébe öltözött, gyönyörű feleségét, akit negyvenkétéves léteére bátran fiatalasszonynak nézhetne az ember. Az uralkodópár mélyen meghatva áll az oltár előtt s visszagondol az elmúlt évekre; sok szeretet és fájdalom, sok gond és félelem vonult el fölötte ezalatt az idő alatt, melyben azonban a boldog napok száma mégis meghaladta a szomorúakat.

Az esküvő napján, sajnos, esik az eső, s az ünnepi felvonulást el kell halasztani, ez azonban nem lohasztja le a birodalom minden részéből Bécsbe özönlő százezrekre menő tömeg lelkesedését. Makart legfeljebb valamivel később vonultatja fel a maga pompázatos képeit. A székváros páratlanul szép hódolata kábító kifejezése annak az igazi érzelmenek, melyet a birodalom népei az uralkodópár iránt táplálnak. Néhány gáncsoskodó elvész ebben az áradatban. Ezek minden kákán csomót keresnek s örülnek, ha legalább valami ostoba tréfát találhatnak ki a császárnő rovására. Azt mondják, másutt ezüstmelegzőt ülnek: „Aprés vingt cinq ans de ménage, cetté fois après vingt cinq ans de manége.“ (Máshol huszonötévi házasság után ünnepelnek ezüstitakodalmat, itt huszonötévi porond után.) A tréfát elmondják Erzsébetnek, ő azonban csak nevet a szójátékon.

A bécsi ünnepségek után a királyi pár Magyarországra utazik, ahol kitörő örömmel fogadják, úgyhogy a kétkedő Fürstenberg grófnő egészen meghatódik ettől a viharos, „szinte vad“ lelkesedéstől. Az ünnepségek után a felséges pár élete ismét a rendes mederben folyik tovább. A királyné reggeltől estig lovagol, ha pedig nem ül lovon, akkor a környezetében élő embereken töpreng. Festetics Mária, akit a maga emberismeretében szinte zseniális jelzővel lehetne illetni, aggodalommal tapasztalja, hogy Erzsébet nemcsak azokban a dolgokban nem ismer mértéket, amelyekbe igazi buzgalommal merül, hanem ellenszenvében és rokonszenvében, hitében, bizal-

mában és gyanakvásában és környezete iránt érzett féltékenységében sem. A grófnő nem győzi beleélni magát úrnője lelkiállapotába. „A királyné számomra könyv, amelyet sohasem tudunk kiolvasni s minél inkább elmerülünk benne, annál vonzóbbnak bizonyul“.

Festetics Máriának Erzsébet szépsége iránt érzett csodálata, szeretete és lelkesedése mellett, szinte prófétai erővel hat okossága és átható szelleme. Nem lehet a királynét élesebben jellemezni, mint ahogy a grófnő teszi naplójában 1879 szeptember 14-én, abban a pillanatban, amikor a jövő még teljesen ismeretlen előtte:

„A királyné kedves és jó, azonban minden kinná válik számára és ami másoknak az öröm tiszta forrása, neki valóságos gyötrellem. Néha úgy látom, mintha a tündérvilágból származó gyermek lenne. Sok jó tündér látogatott el hozzá, bölcsőjébe szép ajándékot tettek, szépséget, kedvességet, bájt, előkelőséget, egyszerűséget, hűséget és okosságot. De beállított a gonosz tündér és azt mondta: — Úgy látom, mindent megadtak neked. Én azonban ezeket a tulajdonságokat ellened fordítom, úgy hogy semmi öröm ne fakadjon belőlük. Nem adok neked semmit. Elveszek azonban tőled valami nagy jótéteményt, amit kevésre becsülnek, de amely annyira szükséges ahhoz, hogy a lélek megtartsa egyensúlyát, hogy boldog lehess a szív összhangjában és béke legyen kedélyvilágodban. Elveszem tőled azt, amit az ember Öntudatlanul magában hord, a mértéktartást cselekedeteidben, ösztöneidben, gondolkodásodban és érzésedben. — Semmisse váljék örömödre, minden ellened forduljon, még a szépséged is csak szenvedést okozzon neked. Fenkölt szellemed hatoljon olyan mélyen a dolgokba, míg tévutakra nem vezet, úgy, hogy megveted az emberiséget.

El fogod veszteni a jóságba, a szeretetbe vetett hitedet és bizalmadat a legjobbak iránt. Éppen azokban bízol, akik majd visszaélnek bizalmaddal. A lelked csalódással és keserűséggel telik el, míg végre nem találsz békességet többé!

Olykor hallom a szavait és látom, hogy szenved. Attól félek, hogy igazam lesz, pedig életemet adnám az ő boldogságáért.

Augusztusban Erzsébet szokás szerint ismét otthon tartózkodik, ősszel Andrássy gróf lemond a külügyek vezetéséről. Erről sokat írtak, de visszalépésének valódi oka mégis homályban maradt s még ma sincs felderítve, ő maga azt mondja, hogy nem akar azok közé a miniszterek közé tartozni, akik a helyükön ragadnak, sem azok közé, akiket elkergetnek, mert elég volt belőlük, hanem azok közé, akik önként vonulnak vissza, ha céljukat elérték. Látszólag hozzájárult a birodalom alapításához, de viszont kimélyítette a monarchia s Oroszország közötti szerencsétlen viszályt, ami végül is a kontinens három nagy császárságának és dinasztiajának bukását idézi majd elő. Ilyen messzire azonban még nem Látni. Valószínűnek látszott, hogy Erzsébetet érzékenyen érinti annak a miniszternek a bukása, akinek kinevezését anakidején olyan szenvedélyesen kívánta. Szó sincs róla, lélekben már anyira eltávolodott a politikától, hogy egész könnyen belenyugodott Andrássy visszavonulásába. „Azért ő mégis velünk marad — vélekedik róla és ezáltal Andrássy rokonszenves egyéniségét elválasztja a politikától. A trónörökös nem nézi jó szemmel anyjának magatartását, túlságosan konzervatívnak találja az apját. „Volt idő, — írja később — amikor a királyné érdeklődött a politika iránt, — hogy szerencsével-e, az más kérdés — komoly dolgokról beszélt a királlyal olyan nézetektől vezérelve, amelyek homlokegyenest ellenkeztek a király nézeteivel. Ezek az idők elmúltak. A fenséges asszony már csak a sporttal törődik, úgy, hogy bevágta útját az idegen és többnyire inkább liberális szellemű nézeteknek.“

Az ősz Gödöllőn ismét teljesen lovaglással telik el. Erzsébet szívvel-lélekkel hódol ennek a művészetnek. Délelőtt vadászik, délután pedig a kastélymelletti lovardába megy, egyik iskolalovát a másik után lovagolja, tanulmányozza hibáikat, hogy a lovaglás művészetében még jobban tökéletesítse magát. Van egy kis piros jegyzőkönyve, amelybe naponta ilyeneket jegyez: „Indulásnál együttmenni, nyugodt ülés, nyugodt kéz, lábujjhegyek a lóhoz. — Feljegyzi, mit fog tenni a piruett-nél, a körfordulatnál, hogy a „galoppchangement“ nem sikerült stb.

„Majestosan“, a nagyszerű lipicain, „langade“- és „ruade“-figurákat próbál a királyné, ez a lovaglás magas iskolája. Nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg is továbbképzi magát a lovaglásban. Könyvtára ebben az időben számtalan a lóról és lovaglásról szóló könyvvel, lovaglónaptárakkal és hasonlókkal gyarapodik. Ehhez járulnak az akkori legújabb keletű tanulmányok a torna köréből és arról, hogyan lehet a testet sporttal és testgyakorlatokkal a legjobban megedzeni. A lovasvadászatokon a király is szívesen részt vesz, a trónörökös valamivel kevésbé. Az utóbbi egyáltalában nem tudja, hova legyen túlzott életkedvében. „Csak lehetnék egyszer százesztendő — mondja Valéria húgának. — Elég borzasztó arra gondolni, hogy az embernek egyszer végre mégis csak meg kell halnia.“ Ezeket a gondolatokat azonban gyorsan elhessegeti az élvezetek túlzott hajszolásával. Mindenki szereti őt. Mint Festetics Mária mondja „túlságosan kedves“, azonban szintén nem ismer mértéket. Néha kis bizalmaskodásokat enged meg a grófnővel szemben és ezt oly módon teszi, hogy a grófnő megjijed. Az öreg Vetsera bárónő a fiatalembert valószínűleg ostrom alá fogja. „Hogyan környékezi meg a kísértés az ilyen fiatalembert! — írja Festetics Mária. — Többek között itt. találom Vetsera asszonyt... ami ugyan nem látszik éppen veszélyesnek mert ő igazán nem szépség, azonban rendkívül találékony és bárkit szívesen felhasznál arra, hogy az ő révén bejuthasson az udvarba és hogy magát és családját érvényre juttassa. Leányai lassan megnőnek, természetesen még nagyon lassan, az ember azonban idejekorán kezd építeni!“ Vetsera bárónő a császárnő hölgyeihez is közeledik, a sokkal jóhiszeműbb Ferenczy Idához és a rendkívül kételkedő Festetics grófnőhöz. Ez azonban kerüli őt és ehhez kell a trónörökös segítsége. Rudolf egyszer hirtelen így szól Festetics grófnőhöz:

„Vetsera bárónő holnap este felnéz önhöz, ha megengedi.“

A grófnő nevetve válaszol:

— Szó sincs róla, császári Fenség, nem engedem meg. Adjon ö császári Fenségednek másutt találkozót, ne

az én szalonomban, én nem óhajtom az ő társaságát. Mindedig távoltartottam magamtól és ezután is így teszek.

Rudolf nevetett és tudomásul vette. A bárónő azonban nem enged. A császárnő sem látja szívesen az egész dolgot. Maga a császár pedig 1879 december harmadikán azt mondja az asztalnál: „Szinte hihetetlen, amit ez az asszony Rudolf-fal művel, lépten-nyomon követi. Ma még valamit ajándékozott is neki.“ Azután Festetics grófnő-höz fordult:

— Úgy látom grófnő, valami ellenszenvvel viseltek iránta, nem igaz?

— Igen, Felső, — feleli Festetics Mária.

Ha Erzsébetnek Gödöllőről vagy Budapestről ismét Bécsbe kell utaznia, mindig a szigetország és a szép vadászatok után vágyódik, amelyek az elmúlt években olyan sok örömet szereztek neki. 1880 februárjában Írországba utazik, Summerhillbe Bajorországon át, ahol még a legkeményebb tél uralkodik. Megérkezésekor meleg tavaszi nap köszönti. Már másnap rendkívül nehéz szarvasvadászaton vesz részt: „A hajsza — írja Erzsébet — rendkívül erős iramban folyik, mindenféle akadályokon keresztül, egy óra húsz percig kitartunk benne Middletonnal... Bayzand jó lovon lovagolt, amelyet nagyon dicsért, de aztán egy gáton átugratva a rétre esett és most a lábát fájdtja ... Ágyban fekszik, jégtömlővel a bokáján... Lichtenstein Rudi is leesett, anélkül, hogy valami baja történt volna, Langford lord pedig, a mi házigazdánk, az arcára esett s most alig tud nyelni... — A lord először egy vizesárokba zuhant, majd pedig egy jelentéktelen ároknál bukott fel, ahol lova csípőjét törte!“ Ferenc Józsefnek minden oka meg van rá, hogy aggódják a császárnőért. „Hetedikén ismét szarvasvadászat, meglehetősen távol innen és közel Dublinhoz, tehát a lovasok egész tömege... Néhány hatalmas ugrással mindjárt kezdetben kijutottunk a torlódásból... ekkor árok következett. Middleton lova túlkorán ugrott le és belezuhant, ő maga hamar kikászolódt, egy kissé lihegve, ahogy mondani szokás, a „szusz kiment belőle“, s míg a lovat kihúzták, a kutyák természetesen már ár-

kon-bokron túl voltak.“ Tizedikén sincs máskép. „Az iram rögtön nagyon erős, nehéz ugratások, az akadályok nincsenek benőve, csak egy kettős akadály volt, gátárok az ugrató előtt és az akadály mögött egy egészen zöld mocsaras árok. Ezen Middleton is, én is felbuktunk, meglehetősen távolságban egymástól a mocsaras részen túl, nem lettünk tehát nedvesek és puhára estünk. Tómtól tudom, ebbe sokan beleestek, minthogy azonban én rögtön tovább lovagoltam, nem láthattam. Lord Langfordot láttam egy másik ároknál, ott állt, kihalásztta a lovát. Middleton lova, amely Írországból még nem vadászott, annyira megcsökönyszerűsödött, hogy időnként egészen elmaradt; a császárnőt pedig lovásza, Tom Healy vezette. Erzsébet lova kitűnően fut és nem követ el hibát, maga Healy viszont csak nehezen jut előre. Amikor ez másodszor is felbukik, a császárnő erre a napra beszün-teti a vadászatot. Mindenki félti őt. Bár lovai a legjobbak, s amelyekben nincs bizalma, azon nem lovagol, mégis merészebb a kelleténél. Lichtenstein látja, amint egy árkot ugrat, ezt az Írországból látottak között a legjelentősebb ugrásnak mondja. Kesztyű nélkül lovagol, úgy hogy a kantárszára feldörzsöli a kezét. Körülötte a vadászatban kisebb balesetek történnek. „Pár perc alatt, — írja Erzsébet február 19-én férjének — átjutottunk a vízen, majd később egy gáton, amely mögött egy vízes árok húzódott. Minthogy nem volt valami szép ugrás, megvártam, amíg Middleton is átjut. Kancája a helyett, hogy egyenesen ugrott volna, egészen balra, fejjel a vízbe zuhant ... Elöttem az út szabad volt, szerencsésen átestem rajta, éppúgy Tom is, aki azonban rögtön leugrott és Middleton segítségére sietett, aki lábával olyan szorosan a kengyelbe akadt, fejjel lefelé, hogy egyedül nem tudott volna kiszabadulni...“ Két nappal később Erzsébet vezetőjét ismét balszerencse üldözi: „Bár ma tulajdonképpen Kildarékkal kellett volna róka vadászatra mennünk, az urak tegnap este elhatározták, hogy inkább szarvas vadászatra induljunk, már csak azért is, hogy félrevezessük a sok kíváncsiskodót, akik csapatostul érkeznek a különvonattal, ha valamelyik vadászatban várnak. Middleton és Langford már egész este és ma reggel ennek a

tréfának örült... Middleton ismét leesett... a kengyelben lógva, még majdnem kellemetlenebb módon, mint legutóbb, lova ugyanis tovább akart menni, csak az én Tomom mentette őt megint meg.“

Amikor a kapitány aznap este Summerhillben a vacsoránál megjelent, nagy hallózással fogadták s egy alkalmi költő verset írt Erzsébetről:

THE QUEEN OF THE CHASE

The Queen! Yes the Empress!
 Look, look, how she flies,
 With a hand, that never fails.
 And pluck, that never dies.
 The best man in England can 't lead her — he 's down!
 „Bay“ Middleton 's back is done beautifully brown.
 Hark horn and hark halloa!
 Come on for a place!
 He must ride, who would follow
 The Queen of the Chase.*

Middleton eltűrheti ezt a csúfolódást, mert számtalan akadályversenyen győzött és bebizonyította művészetét. Lady Of the Hárem nevű kancájával nem kevesebb mint huszonkilenc versenyt nyert meg, ebből tizenegyet egymás után. Ha egy ilyen ember a vadászaton olyan gyakran bukik, elképzelhető, micsoda vadászat az.

Minél veszettebb az iram, annál jobban örül neki Erzsébet. Ez az ő szabadságos ideje, itt teljes nyugalomban, függetlenségben érzi magát, feloldva minden gond, felelősség és kötelesség alól, ami az ő természetének annyira visszataszító, de aminek elhanyagolása viszont lelkiismeretfurdalást okoz neki. Azonban itt is híján van a mértéknek. Erzsébet kissé fegyelmezetlen, és ez mindenütt kiütözik belőle. Ebben a pillanatban vadászszenvedéye áll az előtérben, ez azonban az ellenkező végletbe fordulhat.

* Magyar fordítása: A vadászat királynője. — A királyné! a császárnő! — Nézd, nézd, hogyan repül, — sose hibázó kézzel, — sose múló mersszel. — Anglia legjobb lovása nem tudja már vezetni. — A földön hever, szép barna háttal. — Halljátok a kürtöt, halljátok a hallót? — Nyomuljatok egy hellyel előre, — Vágtani kell annak, aki követni akarja — A vadászat királynőjét.

Akkor más lép a helyébe, s ezt ő aztán épp olyan jól, azonban éppen olyan mértéktelenül fogja üzni.

— Írország legnagyobb előnye abban rejlik, — mondja Erzsébet — hogy nincsenek fejedelmi személyiségei. — Rettenetesen unatja őt, hogy visszatérőben a királynőt Windsorban ismét üdvözölnie kell, ez azonban most különösen ajánlatos, mert Angliában nem látták szívesen, hogy Erzsébet megint Írországban tartózkodott. A sziget nagyrésztében elégedetlenek az angolokkal s a rossz termés folytán meglehetősen a nyomor. A bérlők semmit sem fizetnek uraiknak, s a Homerule a jelszó. Az ember Summerhill környékén semmit sem vesz észre belőle, a sziget nyugati részében azonban minden forrong. Ilyen időben a császárnő kéjútja nem illik az általános helyzethez. A szokottnál előbb indulnak hazafelé. Március hetedikén ragyogó időben hagyják el Lord Spencer vendéglátó házát.

Erzsébet Londonban március tizedikén korán reggel sürgönyt kap. Felbontja és elsápad. Remegve kérdi Festetics grónó, hogy mi hír?

— A trónörökös eljegyezte Stefánia belga hercegnőt.

— Hála Istennek, — vélekedik az udvarhölgy — hogy nem szerencsétlenség. — Erzsébet felindulva csak annyit mond:

„Adja Isten, hogy ne legyen belőle szerencsétlenség.“ Az az érzése, hogy az egész elhamarkodtak, a trónörökös a maga huszonkét esztendejével túlságosan fiatal, hát még a menyasszony, aki tizenöt éves!

Erzsébet Windsorba utazik löncsre. Minden nagyszerű, a kövér és kis királynő azonban rendkívül elfogó* dottan áll a karcsú és magas császárnő meüett. Erzsébet fogadja Lord Beaconsfieldet is. Nagyon rútnak találja. A lord sem tagadja meg fáját, azonban szórakoztató és érdekes. A császárnőnek visszatérőben most már Brüsszelbe is el kell látogatnia, hogy fiának menyasszonyát megismerje. Előzőleg Erzsébet minden ünnepélyes fogadtatást elhárított, ahogy rendszerint szokta.

Éjszaka utaznak, hogy pontosan reggel nyolc órára érkezzenek Brüsszelbe. A vonaton mindenki alszik, ami-

kor a sötétben egyszerre ágyúdörgés, mozsarak puffogása, néphimnusz és örömrivalgás hangzik fel. Kiugranak az ágyból. Se szolgál, se ruhák, se világítás, mindenki azt hiszi, már Brüsszelbe értek. „Mi történt? Hiszen ő felsége még ágyban van.“ Mindenki magára kap valami ruhadarabot. Nopcsa frakkban és cylinderben rohan ki, a komornak hiányos öltözékben sietnek elő. Végre kiderül, hogy mi történt, a vonat a belga határra, Tournaiba érkezett, reggel négy óra, s a szellemes fogadtatás a vőlegény anyjának szól. Mindenki visszafekszik. Nyolc órakor hasonló láрма, ezúttal csakugyan Brüsszelbe értek. A trónörökös menyasszonyával és az egész királyi családdal a perronon áll. Erzsébet sötétké, cobolyprémes ruhában jelenik meg, rendkívül szép. Azonban csak ketten hatódtak meg mélyen, a császárnő és a trónörökös, aki a szó szoros értelmében anyja nyakába borul. Azután odalép hozzá a menyasszony, fiatal üde, fejletlen, nem valami jólöltözött, szép bőrű, de tulajdonképpen még gyermek. Mindenki megcsodálja a császárnőt, gyönyörű alakját, kecsességét, haját, Rudolf trónörökös büszkén pillant anyjára, majd a menyasszonyára. A többi aztán program szerint történik. Erzsébet azonban nem enged fel. Elkomolyodva indul hazafelé. Ferenc József meghatottan fogadja feleségét.

— Csak jól sikerüljön a dolog — mondja Erzsébet. Ferenc József azonban el akarja oszlatni aggályait.

— Mindenből felesleges gondot csinálsz magadnak.

Bécsben ismét megkezdődnek a jószándékú ünnepek, amelyek a császári párnak azonban csak munkát jelentenek. A legnagyobb örömet egy lovasjáték szerzi Erzsébetnek, melyben az előkelőségek Miksa császár idejét idézik.

Nemsokára azután kétezernyolcszáz énekes mutatja be hódolatát. Hogyha Erzsébet az arisztokrácia körében talál is néhány igazán jó barátot, felengedni mégsem enged föl Bécsben. Egész más Budán. Májusban ismét kitűnik, milyen leírhatatlanul népszerű Erzsébet a magyar fővárosban. Nehezebbre esik, mégis megjelenik, most először életében ő vezeti, legfőbb védnök gyanánt a Vörös Kereszt Egyesület ülését. Ilyen alkalmaknál min-

díg le kell győznie természetének alapvonását, az elfogódott féltékenységét, de ezt senki sem méltányolja, mert senki sem ismeri őt igazán. Ez nála sokkal többet jelent, mint bárki másnál. Minden színadiasság kínosan érinti, de különösen akkor, ha ráadásul még az az érzése, hogy föllépése bizonyos nyomást gyakorol az emberek áldozatkészségére. Hiúj, mint. mindenki, azonban, egészen a maga különös módján. Szeret szépnek látszani és mindent megtesz, hogy teste arányos, karcsú és egészséges maradjon, ha azonban megbámulják, ez szinte fájdalmat okoz neki. Egészen természetesnek tartja, hogy szép, és fölöslegesnek találja, hogy evvel olyan nagy hűhót csapjanak. Erzsébet ezt a csodálatos isteni adományt is élvezni akarja, anélkül, hogy le akarná róni az adóját. Az ülésen mindenkit elbűvöl. Éppen elfogódottsága olyan bájos, és Magyarország asszonyaihoz intézett felhívását véget nem érő ünnepléssel fogadják. Erzsébeten azonban minden ilyen alkalommal fokozódó türelmetlenség vesz erőt. A trónörökös sorsa iránt érzett aggodalma sem hagyja nyugodni. Hogy fog ez a házasság sikerülni? A királyné hangulata Rudolfnak is feltűnik. Űgy találja, mintha anyja kevésbé volna barátságos, mint máskor.

A nyarat ismét Ischlben és otthon Bajorországban tölti. Egyszer meglátogatja II. Lajost a Starnbergi tó partján fekvő Berg-kastélyban. Minthogy nem találja otthon, névjegy helyett egy virágzó jázminágacska-t hagy ott.. Lajos király elragadtatással fogadja a figyelmet és olyan meleg levelet ír Erzsébetnek, hogy az egy koszorúcska-t küld neki, ugyancsak jázminból, és a kis Valéria egy fényképét, hogy egyelőre legalább ily módon mutassa be őt. A kicsi nem valami csinos, de lényét és hajlamait tekintve rendkívül kedves, szíves és mélyérzésű gyermekké fejlődött, ő is erősen megsínyli a családi betegséget, félénk s könnyen jön zavarba. „Genation“-nak nevezi ezt már 1871-ben, tehát kilenc éves korában megkezdett naplójában. Fivére eljegyzésébe egyáltalán nem tud belenyugodni. Rudolfot becéző nevén „Náci“-nak nevezi. „Ez a Náci kölyök, — írja ezúttal piros tintával, naplójába, — ez a Náci, aki még néhány évvel ezelőtt pirókot lőtt és megette tízórait. Náci, aki

annyit szekírozott... vőlegény!“ Környezete iránt Valéria nem tud felmelegedni, ebben elfogódottsága akadályozza. Ez az oka annak az általános hamis véleménynek is, amely róla, az „egyetlen“-ről, az első években kialakult. Csak a királynéval szemben igazán kedves. Csak Erzsébet ismeri leányát úgy, amilyen a valóságban, mostanában csak Valéria oldalán és lóháton boldog, különben valami megmagyarázhatatlan nyugtalanság gyötri, és gyakran lehangolt. Halottak napján azt mondta Festetics Máriának: „Ezen a világon olyan gyakran szomorú az ember, hogy megvagyok győződve arról, akár milyen nehéz oda átmenni, senki sem jönne vissza, még ha meg is tehetné.“ Ilyen hangulatokat Erzsébet életmódja mellett nehéz megmagyarázni. Legszűkebb környezetének két hölgytagja, Festetics grófnő és Ferenczy Ida, valóságos szerencse számára. Utóbbi időben Erzsébet a lovaglás mellett gyakran gyalog is kirándul, ilyenkor Mária grófnő az ő állandó kísérelője. Ferenczy Ida, aki nem bírja annyira a gyaloglást, a királyné testi jólétén örködik, megindító hűséggel, igazi odaadással.

Fiának fejlődése, amelyre sohasem tudott teljes befolyást gyakorolni, állandóan gondot okozott neki. Most, hogy felnőtt, már teljesen kisiklik hatása alól. Nagyon sok dologban anyjának mértéktelenségét örökölte és ugyanolyan tüzzel hajszolja kedvteléseit, mint az. Ő inkább a puskával való vadászatot részesíti előnyben. Szinte már másról nem is beszél, s Festetics grófnőnek igaza van, amikor azt mondja, hogy ebben a szenvedélyében nem ismer határt.

De mindenki nyugodtan szemléli fejlődését és senki sem szól egy szót sem. A trónörökös felnőtt, ő tudja, mit cselekszik. Sőt még ő bírálja szigorúan szüleit. Anyjáról ez a véleménye: „Tétlen, azonban rendkívül okos aszszony.“

A szülők szívesebben vannak Valériával együtt. Kis ünnepeknél szembekötösdit, fogócskát játszanak, hátra-kötött kézzel. A császár és császárnő velük együtt játszik, mint hogyha ők is gyermekek lennének újra. Ilyen napokon kedélyes, meleg családi életet él az uralkodópár. Amint azonban Erzsébet kilép ebből a családi körből, újra

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ
MAGYAR KORONÁZÁSI DÍSZRUHÁBAN

1867

erőt vesz rajta a gyanakvás. Sohase csúfolt ki senkit, semmi rosszat el nem mond, mégis kelleténél gyorsabban hajlandó valakit, akit — gyakran merő félreértésből — nem tart jóindulatúnak, jeges tartózkodással, sőt megvetéssel kezelni. Amolyan kis üldözési mánia ez, amilyen annyi embernél található. Ilyenkor aztán mindig szenvedélyes szeretettel keres Valériájánál menedéket. A kis-lány iránt való vonzalma legbelsőbb lényét hozza napfényre, azonban ebben a szeretetben is túloz; nincsen lelkében összhang. E mellett Erzsébetet szépsége és bája egyre újból dicsfényvel övezi. Ha az uralkodó mellett áll a trónemelőnyen, ha térdet hajt a Szent-ség előtt, ha apród viszi az uszályát, vagy pedig kis kö-ténnel sétál a kertben, ha lovagol, ha tejet iszik vagy tréfál, mindig megmarad császárnőnek. Nem betanult formaságokban és tartásban, hanem egyedül Isten ke-gyelméből való végtelen bájában.

Az udvarnál most sokat beszélnek a trónörökös kö-zeli esküvőjéről. A menyasszony azonban még nem ké-szült el egészen. Belgiumban túlságosan el akarták sietni a házasságot, úgyhogy a kitűzött időpontot későbbre kell halasztani.

Lord Langford ősszel a királyi pár vendége volt Gödöllőn, most rábeszéli Erzsébetet, hogy a következő évben ismét látogasson el Angliába. Erzsébet legszíve-sebben Írországba utaznék, de megmagyarázzák neki, hogy ez politikai okokból lehetetlenség. A katolikus uralkodó nejének újabb látogatását félremagyaráz-hatnák, mintha ez a katolikus Írország Homerule moz-galmának bátorítása volna és tüntetés a brit kormány ellen. Erzsébet tehát elhatározza, hogy ezúttal ismét Angliába megy, lord Combermere cheshirei házába.

Amikor Erzsébet 1881 február tizenötödikén megér-kezik, a vidék fölött sűrű köd ül. Rögtön az istállóba siet, hogy meglátogassa lovait, melyeket télen át ott hagyott. Valóságos honvágyat érez Írország után, de bizonyosabb, hogy innen, ahol a vadászterület nem olyan veszélyes, épen kerül haza. Middleton télen súlyos beteg volt, most ismét egészséges és rögtön otthon érzi magát a kas-télyban, amely eredetileg 1132-ben apátságnek épült s

amelyet 1692-ben építettek át Orániai Vilmos részére. Az ő tiszteletére festették akkoriban azt a szobát, amelyben meghált, narancssárga színűre. Ezt a szobát most Festetics Mária kapja. Még a bútorok is narancssárgák és az ágy előtt, amelyben az Orániai aludt, ugyanolyan színű, függönyökkel van beburkolva. A fekhely olyan magas, hogy a grófnő, Erzsébet legnagyobb mulatságára, először székre kénytelen állni, hogy azután halálmegvetéssel feltornássza magát. Ügy érzi, mintha felborított narancshéjban élne. A kastély körül szép tölgy- és hárserdő terül el. Ezúttal lord Straf ford a „Master“, a vadásztársaság népesebb, mint Írországban. Közel százötven lovas halad a mezőnyben. Erzsébet azonban az akadályokat jelentékteleneknek találja, bár Lichtenstein Rudolf és Middleton egyáltalán nincsenek vele egy véleményen, és a nagy társaságból végül alig húsz lovas ér célhoz.

A királyné néha három lovat is lelovagol vágtaiban, hármat ugrat s csak este félhat órára ér haza. Amellett sem este, sem reggel nem felejt el megszokott tornáját. Túlságosan karcsú, keveset eszik, ami nem használ idegeinek. A nagy fáradtság ellenére vagy éppen azért, éjszaka gyakran nem talál jótékony álomban pihenést. A természet azonban gyönyörködteti. A táj nagyon szép, tiszta, mély tó, a pompás bársonyos mező közepén cédrusok, ciprusok, parafatölgyek és túlevelűek. Az angol urak vendégszeretetben versenyeznek egymással. A lovaglás azonban már nem szerez neki akkora örömet, mint az előző években. Erzsébet egyre válogatosabb a lovakban. Nagyon sokan rossznéven veszik vadászszenvedélyét. Egy Friedrich nevű rotterdami úr például levelében gúnyosan arra kéri, hogy kölcsönképpen adja neki egyetlen angliai vadásznapijának költségeit, hogy üzletét tovább vezethesse. Az egyik szocialista újság gyűlölködő cikke rendkívül bántja a császárnő főudvarmesterét. Erzsébet azonban ezt már megszokta. „Engem már csak az lep meg, — írja — ha valaki rólam szépen ír, vagy beszél.“

Megjön második Sándor cár kegyetlen meggyilkolásának híre. Erzsébet megrendül. „Nem jobb velem lenni Combermereben, — mondja Festetics Máriának, Dolgorukov herceg egykori házassági ajánlatára célozva

— mint abban a szörnyű oázisban?“ — Az elutazás idejét március huszonnyolcadikára tűzték ki. Az utolsó pillanatban még mindenkit meglátogatnak. A liverpooli akadályversenyt, a westminsteri herceget s a királynőt Windsorban. Mindez a legnagyobb sietségben történik. Innen Erzsébet Párizsba utazik. Itt viszontlátja nővéreit, a nápolyi királynét, Tranit és Alençon-t. A francia köztársaság elnöke Grévy, meglátogatja a császárnőt a szállodában. Az elnök nem hat valami előkelően s ráadásul rendkívül elfogódott. Többek között átadja szerencsekívánatait Erzsébetnek fia leendő házasságához és a következő esetlen bókot mondja: — Ha valaki önt látja, asszonyom, azt hihetné, hogy ön, — a felség szó a torlán akadt — hogy ön a menyasszony. — A környezet alig tudta visszafojtani mosolyát. Erzsébet azonban a füle tövéig elpirul és olyan csodálkozva néz rá, hogy az elnök még jobban megzavarodik. Attól félve, hogy a császárnő őt elbocsáthatná, gyorsan feláll és eltávozik.

Még Párizsban éri Erzsébetet a sürgöny, hogy Rudolf esküvőjét május tizedikére tűzték ki. A bécsi udvarban mindenki ideges. A várakozás és az esküvő elhalasztása kínos volt, Erzsébet azonban nem akarja, hogy a házasság a menyasszony elkészülte előtt történjék meg. Így tehát az esküvő a régi szokásos pompával folyik le. Ez, bizonyos értelemben, a császárnő búcsúja fiától, hiszen ezután ha megnősült, még kevesebb köze lesz majd hozzá, még kevesebbet fog a közelében élni, mint eddig. Legfeljebb azt lehet remélni, hogy valamivel nyugodtabb és megállapodottabb lesz, mint eddig volt. „Okos ember, — írja Festetics Mária, 1881 július kilencedikén, naplójába — hanem hát fiatal, és nem irányították kellőképpen. És most? Egy kissé aggódom.“

Rudolf trónörökös még kiegyensúlyozatlan, minden forr benne. Hajlandó erősen túlozni liberális nézeteit. Az embereket bizonyos mértékig megveti. Látja, hogy mindenki a földön fetreng előtte, minden asszony közeledik hozzá szobalánytól a hercegnőig, ezért aztán senkit sem becsül, és ha egyszer egyedül ül s olvas, tanul íróasztalánál, akkor csodálkozik még csak igazán az emberek ostobaságán. A trónörökös hajlamai nem a legjobb-

bak, észbeli képességei azonban elsőrangúak. Határokat nem ismer. Erzsébet nem ébred ennek tudatára, mert sohasem látja Rudolf trónörökösét úgy, ahogy az mások előtt mutatkozik. Az uralkodópár egyáltalában keveset tud az ő tulajdonképpeni életéről. A bizalmasság soha sem volt Rudolf jellemző tulajdonsága.

A császárnő gyanútlanul folytatja megszokott életét. Júliusban ismét hazamegy Garatshausenbe. A bajor király június tizenhétedikén óriási virágcsokrot küld neki és kérdezteti, mikor látogathatná meg. Ennek azonban okvetlenül este kell történnie, és senkinek sem szabad őt látnia. Lajos király egyre különösebb. Teljesen visszahúzódik hegyi kastélyaiba, elmenekül miniszterei elől, akik ennél fogva meglehetősen a maguk feje szerint intézkednek. Amikor a kis Valéria hallja, hogy a királyt senkinek sem szabad meglátnia, elhatározza, hogy csak azért is meg fogja őt nézni. Elbújik, látja, amikor megérkezik, és egészen elképed, hogy milyen kövér és milyen nagy hűhót csinál. Erzsébet azonban szeretné, hogy a király Valériát megismerje s gyorsan elküldi őt, hogy hozzon jázmint, II. Lajos kedves virágát. Valéria átnyújtja a virágokat, s a király, akarva nem akarva, kénytelen elfogadni. Gyorsan és alig érthetően köszöni meg. Nem lehet tudni, kicsoda félénkebb és zavartabb, Lajos vagy Valéria. Csak egy bizonyos, mindenki örül, amikor a király ismét eltávozik.

A nyár hátralévő napjait a régi módon, lovaglással és kirándulásokkal töltik. Gyakran zuhogó esőben járnak, a nélkül azonban, hogy ez Erzsébetet zavarná. Szeptemberben Ferenc József azzal a hírrel örendezteti meg feleségét, hogy a lainzi állatkertben „öreg napjaikra“ házat akar építtetni. Szeptember közepén az udvar őszi tartózkodásra Gödöllőre költözködik. A királyné fivére, Lajos herceg, ismét megjön Wallersee bárónővel. Erzsébet azt gondolja: „Nem lehetek elég figyelmes iránta, hálával tartozom ennek az asszonynak, hiszen szeretem ezt a különös fivéremet és mégsem bírom ki egy napig sem vele, mint ahogy senki közülünk nem bírná ki. Senki! Ez az asszony pedig boldoggá teszi őt. Nekem mindegy, kicsoda ő, az a lényeges,

hogy megfelel neki, és így ez az „augzburgi polgárlány“ nem zavar, nagyrabecsülöm a jóakarataért.“

A királyné, fivérének leányát, Larisch Máriát is kedveli. Festetics grófnő azonban ki nem állhatja. Olykor idegenek is eljutnak a királyné udvarába. Így például az urak egyszer egy angol gyárost ajánlottak figyelmébe, aki valami új találmányt szeretne bemutatni. Éppen akkor érkezik, amikor Erzsébet ki akar lovagolni.

„Tud lovagolni“ kérdi a királyné.

„Igen“ feleli kissé húzódozva a gyáros. Gyorsan ruhát kell kölcsönkérnie, hogy a királynét elkísérhesse. Ügyét a lovaglás alatt kell előadnia. Mint a szélvész, vágat vele Erzsébet negyven percig, a haraszi erdőn át. Hogy a királyné mennyit értett meg a találmányból, nem tudni. Az angol tetőtől talpig átizzadva száll le lováról és azt mondja: „Ez a leggyorsabb negyven perc, amit életemben megtettem.“ Erzsébet diadalmasan meséli el ezt urának.

A magyarországi tartózkodást idő előtt félbe kell szakítani. Október tizenegyedikén Andrassy utódát, báró Haymerlét, hirtelen szélütés éri, ezenkívül pedig a hó végére az olasz uralkodópárt várják. Október huszonhetedikén Erzsébet meglátogatja a miniszter lesújtott özvegyét. Borzalmas látvány, hogy a szegény báróné mint támolyog a királyné elé, és amikor Erzsébet kezét nyújtja, az özvegy megakarja csókolni a szelíd és jó kezét. Közben a szerencsétlen, szinte élettelenül, hanyatlik a királyné elé. Erzsébet felemeli őt és majdnem az egész lépcsőn ő viszi fel a lakásába. Szeméből könnyek hullanak, bájos vonásait előnti a résztvevő megindultság kifejezése; senki sem felejtí el, aki látta. Felindulva és megrendülve hagyja el az özvegyet: — Borzasztó elgondolni, hogy ez a szegény asszony, aki férjét imádja, futólag és mit sem sejtve Istenhözátot mond neki, s amikor egy óra múlva hazaér, halva találja. A futólagos búcsúzás örökre szólt. „Aki a királynét egyszer így látta, az nem ítéli meg olyan szigorúan az ő sajátosságait, amelyekről már-már a birodalomban szerte beszélnek. Erzsébet túlságosan elrejtőzik legyezője mögé, hogyha a nyilvánosság előtt mutatkozik; ezt rossz néven veszik és

cikket is írnak „a különös asszonyról“. Ebben azonban nem említik meg, hogy a királyné kolerakórházakat látogat, és jellemző, hogy csak a „Kikérik!“ című. vicclap szégyeníti meg a fecsegőket a következő verssel:

DIE SELTSAME FRAU

Wahrlich, die Frau ist sonderbar,
 Die ohne Scheu vor der Gefahr,
 Vom Menschenliebe nur bewegt,
 Trost in das Haus des Unglücks tragt.
 Die, heiklich auf die Schönheit nicht
 Auch mit dem Blatterkranken spricht,
 Tranenden Blicks ans Sterb'bett eilt,
 Dórt bei Verlassenen verweilt.
 Ihr Patronessen, seht euch an,
 Wie still man auch humán sein kann,
 Nicht bloss bei der Musik von Strauss
 Auch einsam in dem Krankenhaus!
 Dórt Tranen trocknen, wo der Tod
 In allerlei Gestalten droht:
 80 edlen und humánén Sinn
 Lehrt ihn von uns'rer Kaiserin!*

Október végén megérkezik Umberto király feleségével, Margheritával. Erzsébet rokonszenvesnek és kellemesnek találja a királynét, tetszik neki, bár nem mondható éppen csinosnak. Az olaszok azonban el vannak ragadtatva a császárnő szépségétől. Ez a rokonszenv megkönnyíti a kimerítő napok fáradalmait, amelyeken az egymást követő ünnepek, teák, udvari koncertek, színház s a naponta ötszöri ruhaváltás nagyon idegesítik Erzsébetet. Boldog, amikor végre ismét visszatérhet az ő szép, nyugodt Gödöllőjére.

December nyolcadikán este a király éppen vacsorá-

* Magyar fordítása: Milyen különös ez az asszony, — Akit a szeretet vezérel, — Mikor dacolva ezer veszéllyel, — Vigaszt visz a nyomorultak házába. — Nem törődik szépséggel, bájjal, — Himlőbeteggel szóbaáll, — Az elhagyottaknál megáll — S halálos ágynál könnyes lesz szeme. — Védnőknők ím lássátok: — Nem keresi a víg keringőt, — Hanem a bús beteg merengőt, — Milyen csendes emberség ez, — Milyen szép szándék és nemes, — Könnyet töröl ott, hol a halál — Százféle alakot öltve jár. — Tanuljatok a császárnőtől!

nál ül, amikor sürgős táviratot nyújtanak át neki. Átfutja azt és a szó szoros értelmében kiejti a kezéből. „A Ringszínház lángokban áll — mondja hangtalanul. — Taaffe sürgönyzi hogy az emberek megmenekültek, — kérdés azonban, hogy csakugyan igaz-e ez. Ferenc József rögtön feláll és Erzsébethez rohan, aki utóbbi időben gyakran nem evett az asztalnál, minthogy este csak egy pohár tejet ivott. Nemsokára kiderül, hogy Taaffe elsietett sürgönye nem felel meg a valóságnak, — sőt ellenkezőleg — rettenetes szerencsétlenség történt. Emberek százai rohamozták meg az égő színházban a csak befelé nyíló ajtókat, ezáltal teljesen elzárták a kijáratot s összetiporva elégték. A színház egyetlen nagy kályha volt, a szerencsétlen közönség pedig, amely a „Hoffmann meséi“-nek bájos dallamaiban gyönyörködött, szörnyű módon pusztult el. Ferenc József és Erzsébet teljesen le van sújtva, lemond a vadászatról, és mindent megtesz, hogy a hátramaradottak sorsát enyhítse. Vetsera bárónő fia is bennégett.

Erzsébet az utóbbi időben megkétszerezi a testmozgást. A lovaglásban már nem talál annyi örömet, most tehát naponta órák hosszat sétál.

Legjobban érzi magát egészen szűk körben. Az udvari bál kinszenvedés neki, a kedves „fiatalok bálja“ Valériánál azonban gyönyörűség. Tizenhét fiatal lányka, — csupa kis Kinsky, Auersperg, Mensdorff, Trautmansdorff, Schwarzenberg stb. — vesz részt ezen a bálon. Az uralkodó vidáman együtt táncol velük, egészen boldog házigazda. Erzsébet, a kicsinyek háziasszonya, rendkívül bájos, Nagyszerűen mulat, különösen a naiv kis Hohenlohe Dón, aki a legfiatalabb közöttük. Az ünnepség négy órakor kezdődött, kilenckor a kicsi álmosan, fáradtan ül egy székből és kétségbeesetten bámul a levegőbe. Erzsébet hozzálép és szelíden kérdi: „Do, ennél valamit?“

A kislányt otthon kioktatták, hogy legyen illedelmes, felnéz a császárnőre s az etikett szabályai szerint feleli: „Nagyon köszönöm, felség, nem.“ Erzsébet azonban újra kérdi: „Nem akarsz fagyaltot, kompótot, teát, limonádét, süteményt?“ Az apróság mindig a legudvariasabban megköszöni és elhárítja az ennivalót. Amikor

Erzsébet barátságosan továbbfaggatja: „Mondd, Do, mit akarsz hát?“, a kislány türelmetlenül kifakad: „Békességet szeretnék és aludni szeretnék!“

A császárnő nevetve mondja a kis huncutnak: „Okos kis teremtés vagy, sokszor magam is ezt szeretném!“ Most aztán Hohenlohe Do hazamehet.

Erzsébet még farsang vége előtt Angliába indul, hogy szokása szerint résztvegyen az évente megismétlődő lovasvadászatokon. A múltévi okok miatt, idén sem megy Írországba, hanem újra lord Combermere abbeyi vadászkastélyában száll meg. Middleton Bay azonban ezúttal nem vezeti őt a vadászaton, mert vőlegény. Esküvője előtt lord Langford társaságában csak éppen meglátogatja a császárnőt. Tisztjét a vezetésben s az istálló felügyeletében Bulkeley kapitány veszi át. Lichtenstein újra itt van. A vadászatok érdekesekek, az idő szép, Erzsébet azonban már az első lovaglások után igen fáradt. Nem élvezi úgy az egészet, mint régen. Hangulata elárulja, ezer apróság arra vall, hogy idén fárasztja a vadászat. Alig egy hónapig marad, március hatodikán már elutazik. A királynőnél ebédel Windsorban, majd három nővérével találkozik Párizsban. Hogy minél jobban kiélvezzen mindent, reggeltől estig gyalogol a városban, míg végre hölgyei kidőlnek. Bécsben megbotráncozva mesélik, hogy a császárnő omnibuszon utazott. „Bárcsak megtenné“ írja Festetics grófnő, „sajnos azonban mindig gyalog járunk!“

Aumale hercege a császárnő rövid franciaországi tartózkodása alatt szarvasvadászatot rendez condéi kastélyában, Chantillyben. Mind egykorú kosztümökben jelennek meg. A herceg a vadásztársaság élén, a kapuban fogadja Erzsébetet, ő a „Master“. Az összes királyi hercegek ott állnak mögötte. Megszólalnak a régi vadászkürtök. Hosszú vágatás következik, majd ünnepélyesen átnyújtják Erzsébetnek a zsákmányt.

Ezt már csak színielőadásnak érzi Erzsébet. Valaminek a mása ez, — ami elmúlt. Szinte célzás ez arra, hogy az ő vadászszenvedélye is elmúlt, az eszeveszett száguldás már nem ringatja mámorba. Volt, — nincs.

Erzsébet többé nem repül végig Anglia zöld mezőin.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

HOSSZÚ SÉTÁK ÉS VESZEDELMEK

1882 — 1886

A császár a bécsi pályaudvaron fogadja Erzsébetet. Szeme ragyog, öröme őszinte. Nyugalmukat azonban hamarosan ismét fejedelmi látogatás zavarja meg. Wladimir nagyherceg felesége tüdőbeteg s Olaszországba utazik. Borzalmakat regél Pétervárról, ahol az anarchisták a cárgyilkosság után is tovább fenyegetik mindenkinek az életét. A cári család tagjai s a birodalom magasrangú tisztviselői közül senkinek sem biztos az élete. Valahányszor a nagyhercegnő Pétervárról beszél, könnybe lábad a szeme: „Ott soha meg nem gyógyulnék. A hozzátartozóimért való félelem megöl. Ha a férjem kilép az ajtón, mindig azt kérdem magamtól, vajjon viszontlátom-e élve.“

őrségváltáskor Erzsébet éppen a nagyhercegnőnél tartózkodik. Az orosz vendég véletlenül kinéz az ablakon. A Burg-tér tele van emberekkel. Halálra rémülten kérdi:

„Mit akarnak ezek az emberek?“

„A zenét és az őrségváltást várják.“

A császár szárnysegédével a fehérlovas udvari fogatba ül, hogy Schönbrunnba kocsikázzék. A nagyhercegnő nagyon csodálkozik, hogy senki sem lovagol a fogat mellett.

„Hát a testőrség hol van?“

„Ugyan, az emberek örülnek, ha látják a császárt.“

„Irigylésreméltó, boldog ország!“ sóhajtja a nagyhercegnő, nem tudja, hova legyen a csodálkozástól.

Erzsébet az angliai út óta ritkábban lovagol. E helyett azonban igen sokat gyalogol, szinte azt lehetne mondani, ez már nem is séta, hanem gyors menetelés. A hölgyek közül csak Festetics grófnő tart vele, és néha nagyritkán Fürstenberg grófnő. Neuwaldeggtől a So-

phienalpere, innen Hainbachba, Weidlingauba és Gablitzba, négy óra rohamlépésben, vagy a Lainzi kaputól a Jaunerhez és Weidlingaun és a Schafbergen át Neuwald-eggen, Dornbachon, Hameaun, Weidling am Bach-on keresztül Sieverinig. „Holtra jártam magamat“ írja Festetics Mária, az ilyen menetelés után naplójába. Ezt azonban nem akarja mutatni. Az ilyen tulajdonképpen nem gyaloglás, hanem szakadatlan rohanás, ezért olyan nehéz Erzsébetet kíséreni.

Áprilisban a gödingi vadászon vesznek részt, április tizenkilencedikén a császárné lovon jelenik meg a schmelzi tavaszi parádén. Gyönyörű látvány, amikor legszebb lován, a „Nihilistán“, mutatkozik. A ritka pillanat, a szépséges császárnő lóháton, elragadtatással tölti el a tisztek és legénység szívét. Hazamenet Festetics Mária grófnő jelenti, hogy Loisset Emilia, a cirkusz híres műlovarnője, lezuhant lováról és meghalt. Erzsébet nagyon szerette ezt az elegáns, tiszteletreméltó és rendkívül ügyes lovast. Festetics Mária szándékosan mondja el részletesen a halálos bukást, azt akarja ugyanis, hogy Erzsébet is óvatosabb legyen. Az intelleum azonban felesleges, Erzsébet most már nemcsak hogy kevesebbet loval, hanem óvatosabban is. Maga sem tudja miért, de mintha kissé elvesztette volna régi bátorságát. A mozgás azonban éppúgy kell neki, mint azelőtt, csakhogy ez a vágya más módon nyilvánul.

Április huszonharmadikán megint ilyen végnéküli sétára indul. Báro Gemmingen szárnysegéd, egy tanár és Festetics grófnő kíséri. A császárnő Pressbaumba menetel, a Pfalzbergre, egészen Hochstrassig, azután Pfalzau mögött a Sattelbergen át vissza Pressbaumba, öt és háromnegyed óra alatt. Úgy rohan, mint eddig soha. Úgylátszik, Gemmingen bárót akarja kifárasztani. Visszatérve azt mondja a szárnysegéd: „Ez már valami, Felség, ez séta volt. Vadász létemre megszoktam a járást, de mondhatom, szép teljesítmény!“ — A Burgban a császár már aggódva várja a kirándulókat, örül, hogy Erzsébet végre visszatért.

„Él még? — kérdezi Festetics Máriától. — Ezt már nem tudom, minek nevezzem?“

„Köszönöm, Felség, egészen jól vagyunk, csak éhesek vagyunk, mert semmit sem ettünk.“

Ferenc József jókedvűen nevet:

„Rádásul ezt is! Hallatlan. S ezt az úgynevezett mulatságot szegény Gemmingennek is el kellett szenvednie. No, de menjenek gyorsan enni.“

Rövid idő múlva Budára költöznek. Erzsébet itt is folytatja a kirándulásokat. Május elsején a „Szép Juhászné“-hoz sétál, onnan a Jánoshegyre, a Hárshegyre, az Isten-szeméhez, a Disznófőhöz, a Fácánhoz, onnan le a Szarvasig. Négy óra futólépésben. Ha most rádásul még valami udvari ünnepségen is részt kell vennie, amire a királynő gyakran kénytelen, kedve ellenére, mindez éppen eléggé megerőltető dolog. A séták gyakran hat óráig tartanak s a király a fejét csóválja, amikor jelentik, hogy a rendőrség aligha kezeskedhetik a felséges asszony biztonságáért, ha senki sem tudja előre, hogy hová fog menni, mert Erzsébet többnyire minden terv nélkül vág neki a vándorlásnak.

Júniusban a rendes, évi hazai látogatás alatt megkísérli a császárnő, hogy Feldafingból Münchenbe gyalogoljon. Négy és félórás menetelés után a kíséret feladja a versenyt, ezúttal azonban a császárnő még sem ér el a célig. Ischlben ugyanígy történik. Természetesen itt hegyi túrára megy, s nagyon jólábú embernek kell lennie, aki lépést tart vele.

A német császár nyolcvanéves korában, augusztus kilencedikén, meglátogatja őket Ischlben s azt mondja:

„Sajnos, az ilyen túrákra túlságosan előrehaladott fiatalságom miatt már többé nem kísérhetem el Felségedet.“

Nagyon szeretetreméltóan bánnak vele, este a színházba viszik, ahol a „Versprechen hinterm Herd“-et adják s nem jut az eszükbe, hogy ebben a darabban porosz embert figuráznak ki.

Szeptemberre tervezik a császár trieszti és dalmáciai útját. Gróf Taaffe miniszterelnök nagyon sürgeti az utat, hogy ezzel az idén levert déldalmáciai felkelés rossz hatását eloszlassa és ellensúlyozza a Triesztben lábrakapott olasz irredentát. Az udvar ezt az utat

nagyon veszélyesnek tartja. Biztosra veszik, hogy vagy amott, merényletet fognak a császár ellen elkövetni. Ferenc József egyedül akar elutazni, Erzsébet azonban, mint a döntő órákban mindig, most is a helyén van. Ragaszkodik hozzá, hogy urát elkísérhesse, ha veszély fenyegeti, s most sem akarja magára hagyni. Nagyon aggódik férje életéért s felháborodik azon, hogy Taaffe és a trieszti helytartó a császárt ebbe a kalandba kergeti. Sejtelve valónak bizonyul.

Szeptember 14-ikén két összeesküvő, köztük Oberdank Guglielmo, elutazott Rómából, hogy szülővárosuknak Triesztnak vélt zsarnokát a maga módján kérdőre vonja. A királyi pár szeptember tizenhatodikán, zuhogó esőben érkezik a mélabús Miramarba. Ezalatt az elővigyázatos római nagykövetség jelezte az összeesküvők elindulását. Alig lépték át a határt, a veszedelmesebbiket letartóztatták. Miramarból Erzsébet Festetics Máriával, a zuhogó eső ellenére, sárban, pocsolóyában Trieszt főuccájáig megy és onnan vissza. Bőrig ázva térnek haza. Szeptember 17-én, tűrhető időben fogadja Trieszt városa az uralkodópárt. Mindenki a merénylőkről beszél, a kíséret óvatosan figyel, az emberek nagyon idegesek. A kiállítás megnyitása azonban szerencsére minden incidens nélkül folyik le. Mikor végre este hazatérnek, mindnyájan boldogok.

Másnap Erzsébet korán kel, kimegy a házból s az egyik szobor talapzatán fekete olajfestékkal írva, a következő szavakat olvassa: „Pereat Francisco Giuseppe“, „Ewiva Oberdank“. Ferenc József egyedül készült az egyik kaszárnyába, majd onnan valamelyik kórházba. Erzsébet azonban határozottan kijelenti, hogy vele megy. Amikor a kocsi előáll, Erzsébet Plató kutyájával már várja. Férjének azt mondja, hogy balkézt akar ülni, hogy a nap ne zavarja. Valójában azért teszi ezt, hogy az út felől jobban védhesse urát. Ferenc József parancsára csak kevésszámú kíséret követi őket. „A legszükségesebb kíséreten kívül senkit sem lehet arra kényszeríteni, hogy velünk jöjjön, — mondja — itt az ember igazán mindenütt veszélyben forog.“

Este bálba készülnek az egyik Lloyd gőzösön. Rette-

netes vihar tombol, az eső zuhog. A császári pár kíséretével lemegy a Miramar nedves márványlépcsőin, mint egykor Miksa és Charlotte, amikor nekivágtak a bizonytalanságnak. A menet olyan, mint valami álarcos felvonulás. Esőköpenyben vannak, csuklyásan, maga a császár is. A lakájok fáklyával világítanak. Így szállnak a bárkába, amely a lépcső lábánál himbálódzik. A hullámok ellen küzdve haladnak kifelé a védett kikötőből. A császárnő csendesen ül, mint valami márványszobor, az egyik hajólámpa megvilágítja nyugodt, elgondolkodó arcát. Mindig ilyen, ha aggódik. Ferenc József vidáman cseveg, hogy a helyzet komolyságát enyhítse. Festetics Mária Taaffe miniszterelnökre gondol, aki bizonyára kényelmes meleg szobában ül, karosszékekben, szájában szivar. Ezalatt a császári pár a vészes éjszakában, a viharzó tengeren egy dióhéjban halad a bizonytalanság felé. A háttérben, valami tündérkastély gyanánt emelkedik ki a sötétből a megvilágított Miramar. A Lucifer ágyúnaszád, mely a Lloyd gőzöshöz fogja őket vinni, ragyogó fényben, zászlódíszben úszik. Amint azonban a bárka az átjárópallóhoz ér, a naszád annyira táncol, hogy a császár, császárnő és a kísérete a veszélyes úton csak hatalmas ugrásokkal jut a fedélzetre. Felhangzik a himnusz, hurráznak az éjszakában, de mindenki reszket a hidegtől és izgalomtól. A hajó a lámpák ezreivel kivilágított, szinte amfiteátrumszerűen emelkedő Trieszt felé indul. Erzsébet megcsodálja a látványt és mosolyogva mondja:

„Ez Valériát juttatja az eszembe, amikor egészen kicsi volt. Mint a gyerekek általában, neki is mindig az tetszett, ami veszélyes. Én azt szoktam ilyenkor mondani: „Nézni szabad, hozzányúlni tilos.“

Villám s eget rengető dörgés halványítja el mosolyát, mire elkomolyodik. Amikor a „Lucifer“ eléri a „Berenicé“-t, melyen a bált rendezik, a vihar is tetőfokára hág. Lehetetlen egyik hajóról a másikra jutni. Türelmesen várakoznak órákig. A tűzijáték a vihar ellenére megkezdődik. Száz meg száz rakéta puffan el, csütörtököt mondván, a többi azonban mégis az ég felé emelkedik, ragyogó sárga csillaghullás, vörös napgolyó keveredik a villám vakító fényével. Nagysokára a hely-

tartó valahogy áttornázza magát a „Lucifer“-re és arra kéri a felségeket, ne tartózkodjanak tovább a viharos tengeren. Kérésének nemcsak ez az oka, hanem az is, hogy a „Berenice“-n léket fedeztek fel, úgy hogy minden ember a szivattyúknál dolgozik. Ezt azonban a császárnak természetesen nem jelentik.

A „Lucifer“ lassan megfordul és ismét a sugárzó miramari világító torony felé halad. A vihar kissé lecsendesedett s a tájat vadregényes varázs önti el. Ferenc József nem túlzottan költői lélek, s szárazon csak annyit jegyez meg a bűvös hangulatban: „Festetics grófnő rögtön hányni fog, olyan sápadt.“

Másnap süt a nap, a tenger csendes, a kertben virágpompa. A különbség leírhatatlan! A tükörsima vízen Duinóba hajóznak, Taxis herceghez. Nagy ebéd, trieszti „notabilitások“ társaságában. Az egyik úr kiissza a szájoöblögető vizet, majd hirtelen feltűnően elcsendesedik. Erzsébet észreveszi és alig bírja visszafojtani nevetését.

Nemsokára, mintha mindent elfelejtettek volna. Amikor azonban a felséges pár visszatér Gödöllőre s Erzsébet elmeséli Valériának élményeit, rosszkedve még egyszer kitör. Leánya még soha ilyen haragosnak nem látta. Szemében a felháborodás könnyei. Az út kellemetlenségire gondol. A lelkiismeretlen Taafféra nagyon nehezettel. A miniszterelnök megjelenik előttük, s minthogy minden jól sikerült, némi elégtétellel beszél a kitűnő elővigyázati intézkedésekről. Erzsébet haragosan félbeszakítja és fagyosan így szól:

„Csak a jó Istennek köszönhető, hogy minden szerencsésen sikerült.“ Könnyedén biccent s faképnél hagyja Taaffet.

Otthon ismét régi szokásainak hódol. A lovagláson kívül naponta szorgalmasan vív, s ahol csak lehetséges, nagyokat sétál. A bécsi kirándulások a Wienerwald mélyében végződnek. Mindig a legsebebb tempóban. Egyszer az egyik rendőr meglátja a császárnőt és Festetics grófnőt szaladni, nem ismeri meg őket s azt hiszi, hogy valaki üldözi az előkelő hölgyeket. Meg akarja őket állítani, de hirtelen felismeri a császárnőt, elnémul és nagy lihegéssel kíséri őket vissza a palotába.

Dr. Widerhofer kijelenti, hogy Fürstenberg grófnő, egészségének komoly veszélyeztetése nélkül, nem tarthat a császárnővel az ilyen túrákon. Festetics grófnő sem bírja soká, keresnek tehát valakit, aki a császárnőt kísértse, valami fiatal, erős és kitartó udvarhölgyet, mert már az édes lánya is azt mondja: „nemsokára már senki sem fog vele lépést tartani“. Erzsébet kívánsága, hogy az illető újra magyar legyen. Így lép szolgálatába Majláth Sarolta.

A vívást mindjobban megkedveli. Állandó fizetéssel vívómestert szerződtetnek, s Erzsébet igen rövid idő alatt a legnagyobb előmenetelt tanúsítja ebben is, mint mindenben, amibe belefog, mert mindent komolyan és buzgón végez. A kis páncél, a vívókesztyű, a modern, rövid szürke szoknya kitűnően illik neki, a vívómestereknek pedig össze kell szedniök egész tudományukat, ha nem akarnak alulmaradni.

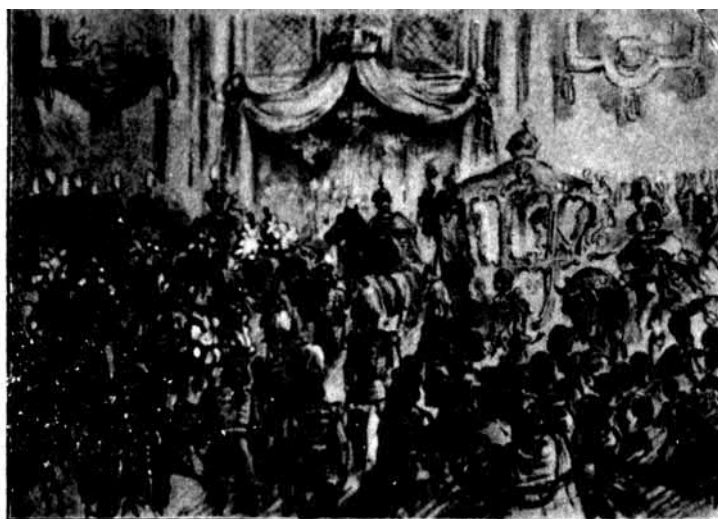
„Szabadságát“ most Baden-Baden-ben akarja tölteni. Lovait magával viszi, s élete a mozgásban való nagy tobzódás. Reggel torna, aztán vívás, majd hat óra futás a környéken, vagy távlovaglás a hegyekbe, esetleg a síkságon. Valéria már tizenöt éves, néha ő is elkíséri az anyját. Erzsébet buzgón foglalkozik leánykája szellemi fejlődésével. Érdeklődéssel figyeli kedvesen naiv naplóját s jót mulat a kislány egyik megjegyzésén. Történelemóra után, Napóleon oroszországi hadjáratáról ezt írja Valéria: „Az oroszok ravaszok voltak, nekem bizonyosan nem jutott volna az eszembe, hogy Moszkvát felgyújtsam“. A kis főhercegnő csinos kis versket is ír, aminek Erzsébet nagyon örül.

A császárnő minden fejedelmi személyiséget távol tart magától. Hesseni Sándor herceg, kinek fia, bolgár fejedelem léte, nagy nehézségekkel küzd, alkalmat keres arra, hogy fia érdekében közbenjárjon. Kihallgatásra jelentkezik, de napok és hetek telnek el anélkül, hogy Erzsébet meghívná. Újabb érdeklődésére végül Nopcsa báró jó bécsiesen bevallja, hogy a legnagyobb bajban van. Szinte sohasem látja ő felségét, mert reggeltől este nyolc óráig lovagol, vagy gyalog szaladgál a hegyekben. Nem ebédel s így vendégeket egyáltalán nem fogad. Sán-

dor herceg azonban nem enged, végül fogadják. A császárnőt „szépségdiétája és túlzott testi tréningje“ folytán, lehetetlenül karcsúnak találja. A vendég kérdéseire a császárnő szórakozott igennel és nemmel felel, s alighogy a látogató távozni készül, röviden elbúcsúzik tőle és elsiet. Hat és félórás erőltetett menetek a környéken, kirándulások Heidelbergbe, ez tölti ki a napokat. Erzsébet kedélyállapota most elég jó. Örül, ha testi teljesítőképességét összehasonlíja környezetével. Nyár eleje ismét odahaza találja.

Június nyolcadikán végre sikerül a majdnem teljesen árnyéktalan országúton Münchenből haza, Feldafingba, gyalogolnia. Az utat hét óra alatt gyúrta le. Ezeket az eredményeket azonban még túl akarja szárnyalni. Minden titokban történik, senki soha nem tudja, mikor indul és hova. A pillanat hatása alatt szokott cselekedni. Aggodalommal értesül Lajos király évről-évre fokozódó különködéseiről. Wagner 1883 február 13-án Velencében bekövetkezett hirtelen halála óta a király még zárkózottabb, életmódja pedig a legkomolyabb aggodalmakat kelti az emberekben. Erzsébet védeni próbálja őt. Rokoni kapcsolata miatt kellemetlen neki, hogy Ottó herceg elzárása után, most már a királyt is mindenféle kedélybetegnek mondják.

Júliusban Ischlbe tér vissza. Sétái valóságos erőltetett menetté fokozódnak. A császárnő belátja, hogy nem kívánhatja udvarhölgyeitől, hogy hét és háromnegyed órát járjanak, ahogy ez most már mindennaposá lesz. Ezért embereket visz magával, akik hordszéket cipelnek, nem az ő, hanem udvarhölgyei számára. Legnagyobb teljesítményét akkor éri el, amikor a Langbatt-tavakhoz és az Ammer-tóhoz rándul ki. Ez az út nyolc és háromnegyed óráig tart. Már-már aggódnak egészségéért, hiszen egyre soványabb és sápadtabb. Nem csoda, ha fájdtja a lábát, úgy hogy július végén kissé fékezni kell a marsolást. E helyett viszont többet lovagol. Ischl környékén nem igen talál lovaglóterepet, Mürzstegben sem, amelynek vadászlakában tartózkodik egy ideig augusztus végén. Egyszer a „Tötes Weib“ felé lovagol, gyönyörű, de meredek úton. A császárnő ponija, egy

A KIRÁLYNÉ BEVONULÁSA BUDÁRA

Egykorú rajz

A MÁTYÁS-TEMPLOM KORONÁZÁSI FRESKÓJA

Lotz Károly műve

A GÖDÖLLŐI KIRÁLYI KASTÉLY

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ DOLGOZÓSZOBÁJA

Budapest, királyi palota

szakadékban rohanó hegyipatak hídján lyukba lép. Erzsébet már-már süllyedni kezd, a ló a mélység felé hajlik, amikor egy véletlenül ott tartózkodó munkás segítségére rohan, a lovat és lovasát visszarántja és szerencsésen átsegíti a túlsó partra. A kis Valéria halálra rémülten hallja, milyen veszedelemben lebegett anyja, s kedves kis verset ír. A híd emlékkövén még ma is olvasható a vers:

Szent György lovag,
Védőnk a veszélyben,
Ki sokszor óvtad Anyám!
Bizalommal arra kérlek,
Ne tagadd meg óhajom;
Ki engem világra hozott,
Védd drága életét!

Valéria nagyon szereti anyját, csupán a magyarok iránt érzett vonzalmában nem osztozik. Sőt ellenkezőleg, fájdalmas neki, hogy Erzsébettel és az ő óhajára még apjával is, állandóan magyarul kell beszélnie.

Amikor Stefániának, a trónörökös nejének, 1883 szeptember másodikán, leánya születik, Valéria anyjával Laxenburgba utazik, ahol a csinos, szőke csecsemő, kis angyalként nyugszik a bölcsőben. A főhercegnő sír, hogy leánya született, Rudolf azt feleli: „Nem baj, a lánygyermek sokkal kedvesebb!” — „Még mama sem találta utálatosnak” — jegyzi fel Valéria naplójába.

Apjával azonban sokkal jobban megértik egymást. Ha a császár jön, úgy érzi: „Van itt valaki, aki *úgy* gondolkodik és úgy érez, mint én”. Mindig elhatározza, meg fogja kérni, hogy németül beszélhessen vele. Csakhogy mindennel kapcsolatban aggályoskodik, s ez visszatartja tőle, mert nem akar anyjával szemben valami hibát elkövetni.

A tél nagyobb események nélkül múlik el. Áprilisban Erzsébet ismét szabadságra indul, hogy egészségét helyreállítsa. A túlzott menetelés izkiászos fájdalmakat okoz a lábában, ami azonban nem gátolja abban, hogy ne folytassa hosszú sétáit és lovaglásait. Wiesbadenben, ahol 1884 április elején tartózkodik, hétórás gyalogtúrát tesz s egy ízben Frankfurtba, meg onnan vissza

lovagol, ami egész napot vesz igénybe. Valériával ismét felkeresi a szép Heidelberget. Minthogy az örökös nyugtalanság következtében iszkiásza egyre rosszabbodik, hirtelen aggódni kezd, majd május elején elhatározza, hogy tüstént Amsterdamba utazik. Ott él a világhírű Metzger doktor. Az orvos a császárnőben rendkívül kívánatos pácienszt lát s azzal ijeszt rá, hogy ha a kúrát rögtön meg nem kezdi, akkor nyomorék marad. Konzíliumot hívnak össze, s egy heidelbergi orvos kijelenti hogy Metzger diagnózisa téves. Ennek ellenére hathetes gyógykezelést ajánlanak, amelynek végeztével Metzger megengedi Erzsébetnek a járást, lovaglást és vívást.

Báró Nopcsa főudvarmester némi gyanakvással szemléli mindezt. Azt hiszi, hogy a császárnő csak azért hajlandó a kúrát kiállani, mert az orvos mindezt megengedte. „Csak attól félek, — mondja — hogy Metzgernek fogalma sincs arról, mit jelent a császárnő sétája, lovaglása és vívása.“ Erzsébet nehezen nyugszik bele a kezelésbe. A tengerparton viharban, esőben sétái, s ha hölgyei kidőlnek, útimarsallját, Lingert viszi magával, akit egyszerűségéért igen kedvel. Minthogy azonban a masszázskúra sokáig tart, kénytelen leányát Fürstenberg grófnővel hazaküldeni.

A válasz nagyon bántja, a kezelés kellemetlen, javulásról szó sem lehet, hiszen a császárnő tovább is mértéktelenül lovagol, jár és vív. Közben még a gyaloglás tízórás rekordját is eléri. Metzger modora meglehetősen nyers, igen kurtán beszél, amit Erzsébet nem szokott meg, de éppen ezért hat rá. Végül azonban a császárnő annyira ideges lesz, hogy az orvos korábban engedi el és valósággal örül, amikor a felséges asszony elutazik. Erzsébetnek legújabbán az a szokása, hogy nem eszik, hanem sok tejet iszik, ami azonban árt a gyomrának. Erzsébet naponta azt írja Valériának, sürgönyözzön, ha azt kívánja, hogy hazajöjjön, akkor rögtön abba fogja hagyni a kúrát: „Ezerszer inkább megtartom iszkiászomat, mintsem, hogy te szenvedj“. Húségesen jelenti Erzsébet a leánykának: „A menetelés után térdem dagadt, négy lovat lelovagoltam, ezek közül csak egy a jó, Achilles, üvölt a hullámok felett, most vívni megyek. Együgyű gyakorlat

ez a kis hadnaggyal... Szeretem a tengert, lefekvés előtt az utolsó pillantást feléje küldöm... Ha a parton járok, a legszívesebben hangosan felkiáltanék, ilyen szép még sohasem volt. Mégis örülök Heidelbergre, mert ez jelenti a viszontlátást és sehol nincs nyugtom, Valériám nélkül. Most ismét Metzgerhez kell mennem, aki úgy találta, hogy megöregedtem és ráncos lettem.“

Valéria, anyja távollétében végre mégis összeszedte bátorságát és előadta a császárnak kérését, hogy németül beszélhessen vele. Ezt még magyarul mondta, mire a császár boldogan felelte: „Persze, természetesen, beszélj csak németül.“

Erzsébet ez alatt, július közepén megérkezett Feldafingba. Lesült, igen jó színben van, de még mindig nagyon ideges, „capplezik“ — mint Valéria mondja és rajong Metzgerért s nyers modoráért. Ez az orvos annyit mindenesetre elért, hogy a császárnő most megint rendszeresen és derekasan eszik, nem éhezik többé, ahogy ezt az utóbbi években tette, hogy megtartsa karcsúságát. Eddig leghívebb, legragaszkodóbb tisztelői sem tudták ettől eltéríteni. Metzger azt mondja neki, hogyha így folytatja, két év alatt öregasszony lesz belőle, erre ismét elkezd enni. Egészsége azonban nem maradhat soká kedvező, ha szakadó esőben is órákig ül lovon vagy sétál. Ilyenkor a kis Valéria cipői csónakká válnak, a császárnő pedig sokszor lovagol zuhogó esőben Münchenbe és onnan vissza. Meglátogatja barátnőjét, Paumgarten Irént, aki immár beteges, félbolond, de nagyon élénk vénkisasszony, minden idejét a spiritizmusnak szenteli s izgatottan mesél a szellemek körüli élményeiről.

Erzsébet visszatér Ischlbe. Itt a trónörökös neje, Stefánia, jelentkezik nála. A helyett, hogy a császárnő szavaival élve, otthon kuksolna vele, elhatározza, hogy felsétál a Hütteneckalmra. A Salzbergre a császárnő, ahogy Ferenc József mindig mondani szokta, olyan „esztelen tempóban mászik fel, hogy mindenki elmarad mögötte, mert már lihegni sem tudnak. Erzsébet senkit sem lát többé, amikor a trónörökös felesége, aki a császárnő közelében máskor meglehetősen lehangolt, egyszerre csak felenged.

Valéria július tizenhetedikén Erzsébet nélkül kirándul a Zwieselalmra s a vendégkönyvbe a következőket írja:

Wir rannten wie die Wiesel,
hinauf bis auf die Zwiesel,
doch keins von uns hiess Liesel.*

Erzsébet és leánya között a viszony annál bensőségesebb, minél idősebb lesz Valéria. Valéria maga is belátja, hogy anyjára üt, és igen jól megértik egymást. „Azonban mégis sok az áthidalhatatlan válaszfal közöttünk, — mondja Valéria — s ezek nem volnának, ha mind a ketten nem lennénk egyformán kemény, makacs természet, véleményeinkben ugyanolyan szenvedélyesek és türelmetlenek s nem lennénk a lelkesedésnek és rajongásnak ugyanazzal a képességével felruházva, aminek persze ellentétes indító okai vannak.“

„Anyja beszélt nekem költői gondolatvilágáról, melyet senkisémet sejt, senkisémet ért meg“ — írja Valéria naplójában és könyörög anyjának, hogy versben könyönytessen magán. Erzsébet belátja a tanács helyességét. Negyvenhetedik évében jár, harminc év óta nem írt verset. Űgylátszik, mintha megfogadná Valéria tanácsát, örül, hogy leánya olyan jól megérti őt, egyúttal azonban panaszkodik az emberekre.

„ó, ez az emberkerülés, — írja Valéria — hogy imádnák mamát, csak akarná!“ Környezetének minden egyes tagjáról beszél a császárnő leányával. Teréz grófnőt, aki valamikor még Zsófia főhercegnő mellett teljesített szolgálatot, s olyan kritikus szemmel nézte Erzsébetet, már annyira szívébe zárta, hogy csak őt engedi érvényesülni az osztrák hölgyek közül. Sokkal nagyobb segítségre talál benne, mint Majláth Saroltában vagy Auersperg Aglájában. Elismeri, hogy a grófnő nem fecseg, másoktól nem mond rosszat, mindig derűs és hálás.

Augusztus hatodikán, a nyolcvanhétesztendő létére hihetetlenül fiatalos I. Vilmos átutazóban meglátogatja Ischlben a császári párt. Amikor egy pillanatra egye-

* Magyar fordítása: Mint a menyét, úgy futottunk, — Fel a magas Zwieselnek, — Pedig egyikünket sem — Neveznek Lieselnek.

dül marad Valériával, megkérdi tőle, hogy elkíséri-e anyját az ő erőltetett kirándulásaira.

Nem sokkal később Gizella és Lipót jön látogatóba, s Ferenc Józsefet mindig türelmetlenebbé teszi, ha látja, hogy Erzsébet Valériát minden alkalommal fölébe helyezi idősebbik leányának.

Szeptember tizenegyedikén a császárnő Mária-Zellbe rándul ki. Fogadalmat tett, hogyha kigyógyul az iszkiászból, értékes ajándékot ad a templomnak. Bár betegségéből még nem gyógyult ki, Erzsébet mégis egy gyémánttal, smaraggdal, rubinttal és mozaik Krisztus-fejjel díszített érmet ajándékoz a templomnak. A császárnő egyszer Valériával a falun kívül sétál. Félkarú, rongyos rokkanttal találkozik, akinek nyakában kis zsák lóg. Az öregember, anélkül, hogy megállna, az égre mutat: „Látják ott fenn Máriát, a gyermekkel?” Erzsébet megilletődik. Utána siet és beszélgetni kezd vele. Az öreg zavarosan össze-vissza beszél, Radetzkyről, a császárról és a hazáról, amellet arra inti, hogy sokat imádkozzék. Közben minduntalan az égre mutat. Egyszerre csak megismeri a császárnőt, sírva térdre borul előtte és olyan összefüggéstelenül beszél, hogy Erzsébet már nem tudja, nevensen-e vagy sírjon-e? Gazdagon megajándékozza az öreget, aki megáldja őt s odébbáll. Néhány nappal később, az udvari fogat fehér lovai a hosszú állástól türelmüket veszelve, elragadják a császárnőt és Valériát. Szerencsére nem éri őket baj. Minthogy azonban Valéria a kocsiban volt, Erzsébet napokig nem tudott megnyugodni, a szerencsés menekülést minduntalan a rokkant áldásának tulajdonítja. Állandóan reszket leánya testi épségéért. „Minél jobban érzem magam, — írja Valéria sokszor a naplójába — mama annál jobban aggódik, ami elviselhetetlen.“

Az ősz Erzsébetet ismét Gödöllőn és Budán találja. Ott fogadja november tizenegyedikén Carmen Sylva királyné látogatását, aki negyven éve ellenére fiatalosan mozgékony, alacsony termetű asszony, az arca barátságos, friss és erősen kipirult. Erzsébettel nagyon jól megértik egymást. Ő is rábeszéli a császárnőt, hogy írjon költeményeket, mert ez az élet annyi minden bajában jó vigasztalónak

bizonyul. Valéria érdeklődéssel figyeli Carmen Sylvát, csak azon bosszankodik, hogy a királynét Andrassy vezeti az asztalhoz és ő ül mellette. A császár leánya gyűlöli ezt az embert, és azt hiszi, hogy az őt legalább ugyanúgy gyűlöli.

A látogatás után ismét visszatérnek Bécsbe, ahol a császári család az utóbbi időben gyakran megfordul a Burgszínházban. Erzsébet valamivel ritkábban, csak olyankor, amikor Lewinsky játszik. Időnként a palotába is rendeli, hogy felolvasson neki. Ferenc József ellenben igen gyakran jár a színházba. 1883 novembere óta a Burgszínházban egy új színésznő játszik, Schratt Katalin. A „Falú és város“ című darabban a Lorle szerepét játssza. A császárnak nagyon tetszik, különösen a „Tündérkezek“ című vígjáték Heléna szerepében. Tösgyökeres bécsi teremtés. Egyszerű, keresetlen és természetes, ég és föld választja el mindattól az unalmas ceremóniától, amely az uralkodót állandóan körülveszi. A császár úgy találja, mintha ennek a nőnek lényé bizonyos tekintetben rokon volna Erzsébet lényével, nem olyan sokrétű, nem olyan rendkívüli mint Erzsébet, de sohasem szerencsétlen, vagy világfájdalmas. Személyesen még nem ismeri, a színpadon azonban ilyennek látja. A trónörökösnek már kevésbé tetszik. Az ő ízlése egészen más. Most éppen azt a szabadságszomjazó, eget ostromló korszakát éli, amelyet annakidején Erzsébet is átélt. Ebben a hangulatban túlságosan lagymatagnak találja a színésznőt. A császárnő mindjobban távolodik a fiától, már csak azért is, mert Stefánia főhercegnővel nem igen talál igazi kapcsolatot. Mint ahogy az már így szokott lenni, ha két ember nem illik egymáshoz, kerülnek egymást, hogy összeütkezésre ne kerüljön sor. E miatt aztán Erzsébet ritkábban találkozik fiával. Rudolf nem veszi nagyon szigorúan a hitvesi hűséget, sőt ellenkezőleg, ebben a tekintetben ment minden elfogultságtól, szülei és környezete előtt azonban gondosan titkolja életmódját. Velük szemben mégis felesége mellé áll, a legmelegebb leveleket írja neki, és mindig örömmel tér vissza otthonába, hozzá és gyermekéhez.

1885 januárjában Erzsébet hősiezen végigcsinálja az

összes udvari és nyilvános bálokat Budapesten, később azonban olyan „udvari báliszonyt“ kap, ahogy ezt Valéria nevezi, hogy január tizenkilencedikén rövid pihenésre a tenger mellé utazik Miramarba. Heine Henrik műveit viszi magával. Az utóbbi időben egyre jobban mélyedt beléjük; nagyon megfelelnek az ő kissé gúnyosan kritikus hajlamának és lírai érzékének. Homeros Iliásza is elválhatatlan kísérője. Már az elmúlt évben annyira lelkesedett Achillesért, a trójai háború legszebb, leggyorsabb és legbátrabb görög hőséért, hogy másolatot készített Herterich szobráról, a haldokló Achillesről, s utána felállíttatja a miramari kertben, a tengerparton. Nemsokára visszatér Bécsbe, hogy kötelességeinek szentelje magát, résztvegyen a kereskedelmi bálon és más ünnepeken. Márciusban ismét kénytelen a túlzott lovaglás és járás következtében keletkezett iszkiász ellen Metzger doktor kezelését igénybevenni. Ezúttal Valéria nem kíséri el. Erzsébet egyedül utazik, csupán egy udvarhölgy kíséri Hollandiába. Visszaemlékezve a kis Valériával folytatott beszélgetésre, Heine hatása alatt és a tenger költészetétől megihletve, harmincegy évi szünet után, a császárnő megint komolyan kezd a költészettel foglalkozni. Főtémája a tenger és Achilles hősi alakja. A miramari kertben álló szoborra gondol s megírja első költeményét:

Die Fischer gehn am Strand herum
 Im feschen Sonntagsschmuck
 Und kosén Liebchen, fest am Arm,
 Mit Blick und Händedruck . . .
 Heissa! Ich brauch' keinen Fischermann!
 Mein Liebster liegt am Meer ...
 Der Göttliche, der Herrliche,
 Mit seinem Schild und Speer.*

Erzsébet elragadtatással nézi a tengert, amikor toronymagas hullámokat vetve zúg, de akkor is, ha csendben, békésen fekszik a napfényben, mint valami tükör.

* Magyar fordítása: A halászok a parton sétálnak, — Vasárnapi ünneplő díszben, — Szemmel és kézzorítással, — Szorosán, karöltve, becézik kedvesük... — Hajahó! Nekem nem kell halász! — Pajzssal, lándzsával, kedvesem, — A tengerparton pihen.

Annyira rajong s lelkesedik a zaidwoorti villájából nyíló, naponta változó, gyönyörű kilátásért, hogy egy építész, aki hallott róla, rá akarja beszélni, építtessen szép, úri lakot ott, ahol most lakást bérel.

Hinaus, hinaus aufs weite Meer
Treibt mich ein mächtig Sehnen,*

írja a császárnő. A kastély építésének gondolata mégis foglalkoztatja. Nemsokára azonban belátja, hogy nincs hely, amely hosszabb ideig leköthetné. Ezért írja a „Válasz az építőmesternek“ című versében:

Ein Schloss soll ich mir bauen ...
Hier an der Nordsee Strand ...
Mit hohen, güld'nen Kuppeln
Und manchem Flittertand.
Wohl lieb' ich dich, du grosses,
Du rauhes, barsches Meer
Mit deinen wilden Wogen,
Mit deinen Stürmen schwer,
Doch Liebe, die muss frei sein ...
Darf kommen und darf gehn.
Ein Schloss wär' wie ein Eh'ring,
Die Lieb' hatt' kein Bestehn ...
Frei will ich dich umkreisen,
Wie deine Möwen hier,
Ein bleibend Nest zu bauen,
Für mich gibt's kein Revier.**

Visszatérve Amszterdamból, Metzger kezeléséből, Erzsébet gyakran kisebb kirándulásokat tesz a tengeren, többnyire, hogy a napfölkeltét, vagy naplementét lássa. Mindig újra, meg újra lelkesedik a tenger szépségeért és örök változatosságáért. Számptalan verset ír a tenger hullámairól.

* Magyar fordítása: Kifelé, kifelé a messze tengerre — Hajszol hatalmas vágy.

** Magyar fordítása: Kastélyt építtessenek ... itt — Az északi tenger partján... — Magas, arany kupolákkal, — Sok csillogó cifrasággal. — Szeretlek téged, te nagy, — Te nyers durva tenger, — Vad hullámaiddal, — Nagy viharaidal, — De a szerelemnek szabadság kell, — Jön, vagy megy, ahogy kedve tartja. — Karikagyűrű volna a kastély, — Hol nem marad meg szerelem, — Én hadd rajongjalak — Körül, mint sirályaid, — De hol fészket rakjak, — Számomra nincsen hely.

Oh, hätt' ich so viel Lieder
 Als Wellen du, mein Meer,
 Ich schriebe sie dir nieder
 Und brachte sie dir her.
 Mein ganzes Fühlen, Denken
 Ja, all mein irres Sein,
 Ich wollt 's in dich versenken ...
 Du mein kristall'ner Schrein,
 Du meiner Augen Weide,
 Du meines Hierseins Glück,
 Früh meine erste Freudé
 Und nachts mein letzter Blick.*

Erzsébet órákig elnézi a karcsú és szépséges sirályok játékát és egészen beleringatja magát abba a tudatba, hogy ő tulajdonképpen egész lényével, gondolkodásával ilyen, szabadságra és távol tengerekre szomjazó sirály. Eszébe jut II. Lajos bajor király, aki sashoz hasonlítja magát és legszívesebben zord magasságban a meredek szirten fészkel egyedül, ő a hegyek királya; míg Erzsébet a sirály, a vizek királynéja. Unokafivérére emlékezve írja Zandwoortban a következő költeményt:

Du Adler dórt hoch auf den Bergen,
 Dir schickt die Möwe der See
 Einen Gruss von schäumenden Wogen
 Hinauf zum ewigen Schnee.**

Erzsébet végiggondolja egész eddigi életét és elvontatja maga előtt minden derűs és bús képét. Így keletkezik önéletrajzszerű költeménye, „A pillangó“, amely leírja Erzsébet életét, egészen Madeirába történt meneküléséig, itt azonban megszakad. A pillangóhoz hasonlítja magát, amely könnyű szárnyait kiterjesztve élvezzi a lét szépségét és paradicsomnak tartja a földet.

* Magyar fordítása: ó, volna bár annyi dalom, — Amennyi hullámod, tengerem, — Leírnám valamennyit — És idehoznám őket... neked. — Minden érzésem, gondolkozásom, — Igen, egész tévelygő valóm, — Beléd temetném, — Te tiszta kristályedény... — Gyönyörűségem, — Ittlétem boldogsága, — Béggel első örööm — És este utolsó pillantásom.

** Magyar fordítása: Te sas, ott fenn a magas hegyeken, — A tenger sirálya üdvözlétet küldi — A tajtékozó hullámokból — Az örök hó felé.

A császárnő teljesen elmerül merengésébe és álmaiba. Ismételten látott Zandwoortban egy ismeretlent, akinek arányos alakja és csodálatosan jellegzetes feje lebilincseli, mint minden, ami szép. Szép emberek, akár férfi, akár nő, valóságos gyönyörűséget jelentenek neki, és az az idegen, akivel még sohasem beszélt és akivel meg sem ismerkedik, olyan bűvös varázst gyakorol reá, hogy hazatérve versben önti ki érzelmeit.

Nur fort, nur fort von dir —
 Ich kann's nicht mehr ertragen,
 Das tolle Herz will sehier
 Den kranken Kopf erschlagen.
 Die Augen drück' ich zu,
 Ich. will dich nicht mehr sehen,
 Um jeden Preis nur Kuh',
 Eh' alle Sinne gehen.
 Denn heut', als ich dich sah —
 Musst ich schon an mich haltén,
 Um nicht, als war' Gott nah',
 Die Hande hoch zu faltén.
 Um nicht laut aufzuschrei'n,
 Mich auf die Knie zu werfen.
 Und, oh, dabei die Pein,
 Das Töben aller Nerven.
 Ist dies wohl Nemesis
 Weil stets für irdisch' Lieben
 Mein Herz so ungewiss
 Und umgetreu geblieben?*

Így álmodozik verseiben a császárnő. Hamarosan vissza kell azonban térnie a valóságba, amikor még e vers keletkezése napján egy jól öltözött hollandi úr, Binds-huyden Leó, az utcán esernyőjével félreüti a legyezőjét. A császárnőt kísérő detektív rögtön megragadja a hollandust. Más nem is történik. A férfi kijelenti, hogy a csá-

* Magyar fordítása: Csak el tőled, csak el... — Már nem tudom elviselni, — Bolond szívem már-már — Agyonüti beteg fejem. — Behunyom a szemem, — Látni sem akarlak többé, — Csak nyugalmat szeretnék, — Mielőtt minden érzékem elragad. — Már ma fékezni kellett magam, — Mikor megláttalak, nehogy — ... Mintha Isten állna előttem,... — összekulcsoljam a kezem. Hogy hangosan fel ne kiáltssak, — Hogy térdre ne boruljak. — Idegeim tombolása^ — Ó, szörnyű kín. — Ez talán megtorlás azért, — Hogy földi szerelemnek — Bizonytalan szívvel — Nem tartottam a hűséget.

szárnót nem ismerte, csupán kíváncsi volt az öröké legezõ mögé bújó hölgy arcára. A hollandi kormány sajnálkozását fejezi ki, az eset azonban intõ jel Erzsébetnek, aki utazásain teljesen gondtalanul jár-kei, többnyire minden férfikíséret híján.

A kezelés vége felé közeledik, Metzger masszázsa hatásosnak bizonyult, annál is inkább, mert a császárnõ ezúttal sem erõltetett kirándulásokat nem tett, sem anynyit nem lovagolt, mint az elõzõ évben. Végre elhatározza, hogy Heidelbergben és Feldafingon át hazatér.

Noch einen letzten langen Blick
 Auf dich, geliebtes Meer,
 Dann „Lebe wohl!“ so schwer's auch fällt,
 Gott geb', auf Wiederkehr.
 Zum Abschiedsgrusse wahlte ich
 Die stille Mondennacht. —
 Du liegst vor mir, ein schimmernd Bild
 In deiner Silberpracht.
 Wenn morgen überm Dünenland
 Der Sonne Strahl dich streift,
 Bin ich mit raschem Flügelschlag
 Schon weit von hier geschweift.
 Umkreisen wird dich wie zuvor
 Der Möwen weisse Schar,
 Dass unter ihnen eine fehlt,
 Wirst du es wohl gewahr.*

Erzsébet önkritikával olvassa az utolsó hónapban „elkövetett“ verseit. Elhatározza, hogy a versírást ismét abbahagyja, s most, amikor lábájása javul, többet fog vívni, lovagolni és járni. Nagyon jól tudja, hogy költeményei nem mestermûvek, nagyrészüket egy csónakázás alkalmával a tengerbe süllyeszti s egy öngúnyoló verscskében a „tõkehalaknak és a sós víznek“ ajándékozza õket.

* Magyar fordítása: Még egy utolsó, hosszú pillantás — Reád, szeretett tengerem, aztán — Bármily nehezemre esik is, Isten veled, — Ha lehet, viszontlátásra. — Búcsúzóul a csendes, — Holdas éjét választottam én, — Csillogó kép, ezüst pompában, — Így terülsz elém. — Holnap, mikor a napsugár — Pásztázza fõvényed, — Gyors szárnycsapással én, — Már messze szálltam tóled. — Mint eddig... kering köröttem, — Fehér sirály sereg, — Hogy egyikük hiányzik, — ... Vájjon észreveszed?

Heidelbergben már várja Valéria, egy vívómester és több ló. Nagyszerű időszak ez, a neckarparti város koratavaszi pompában díszlik, anya és leánya a viszontlátás örömeit élvezi. Valéria nagyon büszke Erzsébet költeményeire, amelyeket az ő buzdítására írt. Örül, hogy anyja némi szórakozást és vigasztalást talált a költészetben. Heidelbergből a főhercegnő anyjával Svájcba készül, hogy megtekintse Habsburg várának romjait. A diplomáciai érdeklődésre Bernben kiderül, hogy a svájci kormány nem látja szívesen, hogy Ausztria császárnője meglátogassa a Habsburg-ház egykori tulajdonát. Sokat beszélnek arról, hogy Ferenc József meg akarja venni ezt a várat, a szövetségi tanács azonban ellenzi.

Május végén Erzsébet Feldaüingban tartózkodik, ahol nyugodtan olvashat. Az Iliászt már majdnem könyvnélkül tudja. Mindenfelé Schliemann csodálatos tirynsi ásatásairól és leleteiről beszélnek. Az egész világ érdeklődik irántuk s a császárnőt elfogja a vágy, hogy tulajdon szemével lássa a hősköltemény színhelyét. Teljesen elmerül a homéroszi eszmevilágba. „Testem még itt van, — írja 1885 június tizedikén — de lelkem már előre száll Trójába, bárcsak én is odamehetnék.“

Leányaival, Gizellával és Valériával június huszadikán meglátogatja a Rózsák szigetén fekvő királyi kastélyt. II. Lajos, aki mindjobban elzárkózik a világtól és hallatlan összegeket felemészítő díszes építkezéseket folytat, jelenleg távol van. Erzsébet II. Lajoshoz írt versét magával hozza, most leírja, lepecsételi s a királynak címezve a kastély egyik szobájában hagyja. Méla hangulatban vesz búcsút ifjúságától. Szinte érzélgőssé válik. Viszsaemlékszik az 1874-iki estélyi kalandra és azon gondolkodik, vajjon az a fiatalember, akivel akkor olyan jól elbeszélgetett, most mit művel. Soha többé nem látta, csak itt-ott az újságokban olvasta nevét, 1876 óta, hogy udvarhölgyei hiába próbálták visszaszerezni Pacher Fritztől a császárnő leveleit, sem nem látta, sem nem írt neki. Erzsébet most verset ír, „Long, long ago“ címen; a sárga dominó dalának nevezi és szívesen eljuttatná Pacherhez. Hogy azonban ilyen hosszú idő múltán pontos címre küldhesse, akárcsak egykor, Gabriella aláírással levelet ír

neki s arra kéri, küldje el címét és fényképét. A levél elmege és a címzett rendkívül csodálkozással és izgalommal fogadja. Bár úgylátszik, hogy ez az írás most megint közvetlenül az igazi sárga dominótól jött. mégis attól fél, hogy lóvá teszik. Óvatos akar maradni, fényképét nem küldi el, címét azonban megadja és a következőket írja:

Bécs, 1885 június 9.

Kedves sárga Dominó!

Nem tudom, mi lephetett volna meg jobban, mint a tőled kapott életjel.

Ha azt mondom, hogy „a hetedik égből pottyantam le“, keveset mondanék, *túlságosan* keveset. Mi minden nem történt ezalatt a tizenegy esztendő alatt?! Te bizonyára még mindig a régi büszke szépségben pompázol, — én pedig kopasz, tiszteletreméltó, de *boldog* házasember lettem. Feleségem magasságban és alakban hasonlít hozzád, van egy kedves, kis leánykám is.

Ha helyesnek találsz, ezután a tizenegy hosszú év után, félelem nélkül levetheted dominódat és világosságot deríthetsz arra a talányos kalandra, hiszen legjobban érdekelt mindazok között, amelyeket megéltem ...

Látod, hogy én még mindig a régi „német“, őszinte kedély vagyok, ugyanazokkal a hibákkal, mint akkor. Amit te küldesz nekem, csak jó lehet, küldd hát mindazt, ami küldeni valód van. Akármi lesz, szívből meg fog örvendeztetni, mint minden tőled érkező híradás.

Pacher erre október tizennegyediken megkapja a piros dominó kérdezősködő levelét, hogy vájjon azóta rászánta-e magát arra, hogy „kopasz atyai fejét“ lefényképezteti, mert nagyon szeretné őt férji mivoltában látni. A levél ártatlan és egyáltalán nem mutat arra, mintha írója Pacher Fritz-el szemben gyanút táplálna. Pacher azonban ennek ellenére félreérti. Most már valóban azt gondolja, hogy bolonddá tartják, bosszús, és ebben a hangulatban, amelyben soha nem volna szabad levelet írni, a következő választ küldi:

Bécs, 1885 október 22.

Tisztelt pirosas-sárga Dominó!...

Nagyon sajnálom, hogy tizenegy év után még mindig szükségesnek találod, hogy bújócskát játszsz velem. Az álarc levetése ennyi idő után csinos tréfa volna és jó végét vetné az 1874-iki húshagyó keddeknek, hiszen a névtelen levelezés ennyi idő után már elvesztette varázsát.

Első farsangi leveled örömet okozott, az utolsó bosszúságot. Gyanakodást nem szívesen lát az, aki tudja, hogy nem szolgált rá. Isten veled, annyi baj legyen!...

Amikor Erzsébet Ferenczy Ida útján ezt a levelet megkapja, kedvetlenül teszi félre. Nem szokta meg ezt a hangot. Egészen elfelejti, hogy a levelet nem a császárnőnek írták, hanem az ismeretlen álarcosnak. Első felindulásában keserű szavakra fakad, később azonban nevet az egészen és csak azt mondja: „így hát nem fogja megkapni, amivel megakartam lepni.“ A verset nem küldi el és elteszi. Az álarcosbál lovagja nem kap választ.

Erzsébetet különösen fájdalmasan érinti, hogy már nem vétkезhetik olyan fenntartás nélkül egészsége ellen, mint a régebbi években. Nemcsak lábfájás kínozza, hanem gyakori fejfájása is, úgyhogy a lovaglás rázását nem bírja el, s ezért már csak ritkán ül nyeregbe. A folytonos fejfájás annyira lehangolja kedélyét, hogy ő, aki fölött látszólag teljesen nyomtalanul múlt el negyvenöt év, ismét szomorú hangulatokba merül.

E közben a Balkán politikai viszonyai igen kritikusra fordultak. A berlini kongresszuson megállapított helyzet tarthatatlan és változást követel. Gróf Kálnoky arra törekszik, hogy lehetőleg egyensúlyban tartsa az Oroszországgal szemben fennálló még mindig feszült viszonyt. Andrásy, aki már elvesztette befolyását, ezzel szemben a Balkánon való cselekvő fellépés híve. Ez azonban a helyzetet még jobban elmérgesitené. Ezért a két uralkodó között augusztus huszonötödikére és huszonha-

todikára találkozót készítenek elő, s erre Erzsébet is elkíséri Ferenc Józsefet. Az ischli színtársulatot kiegészítik a Burgszínház tagjaival, akik közül Schratt Katalin és Girardi nagy sikert arat a Raimund Tékozló-jában, s magukkal viszik Kremsierbe, ahol előadást tartanak. Ezután a legelőkelőbb művészeket, köztük Sehratt Katalint is, bemutatják a császári párnak. A művésznőnek ez alkalommal meleg szavakkal fejezik ki dicséretüket.

Kremsierből Erzsébet Ischlbe tér vissza, s itt ismét elkezdí hoszú kirándulásait, Valériával kettesben. Azokon a napokon, amikor nem tehet nagyobb sétát, még zuhogó esőben is fölmegey a közel fekvő Jainzenre, „Mama varázshegyére”, ahogy Valéria elkeresztelte. Ott tartózkodik Erzsébet legszívesebben, verset ír, ábrándozik és kiönti szívét lánya előtt, aki legjobb, legbensőbb barát-nője. Valéria naplója ennek következtében hü tükre a császárnő lelkének és legbensőbb érzéseinek. Leánya ugyanis hihetetlen pontossággal és példás szorgalommal jegyzi fel naponta anyjának szinte minden szavát. Szeptember hatodikán Erzsébet a hegynek egy, eddig feltűnően elkerült, részére vezetí leányát. Meglepetésül egy kis kápolnát építtetett itt kedves Valériájának. A szép Mária kép alatt Erzsébet egyik versének kezdősorai állnak:

O breite deine Arme aus,
 Maria, die wir grüssen!
 Leg schützend sie auf dieses Haus
 In Tal zu deinen Füßen!
 O segne diesen kleinen Ort,
 Mag rings der Sturm auch wüten,
 In deinem Schutze steht er fest,
 Voll Gnaden wirst ihn hüten.*

Ugyanakkor Erzsébet átadja immár tizenhét eszten-dős leányának a vers folytatását. Nem véstek fel a köre. De Valéria jövőjére vonatkozik.

* Magyar fordítása: ö, tárd ki karodat, Mária, — Kit kö-szöntünk — S oltalmazd e házat — A völgyben, lábaidnál! — Áldd meg e kis helyet, — Bárhogy zúg a vihar, — Szilárdan áll védelmedben, — Biztos hely kegyelmedben.

Und lass dercinst im Lauf der Zeit
 Die Kinder daraus spruessen . . .
 Die Mädlein, rein wie Dachsteinschnee,
 Stark wie sein Fels die Knaben,
 Dann wahrlich sind's aus lichter Hö'h',
 Maria, deine Gaben!*

Erzsébet szeme könnybe lábad, hacsak arra gondol, hogy Valéria egyszer férjhez megy és elhagyja őt. „Az az érzésem, — mondja Erzsébet — hogy a legidősebb fiad bíbornok, a második pedig költő lesz.“ Erzsébet megint sokat versel, bár gyakran kineveti ezért önmagát. A világért sem akarja, hogy őrajta is úgy mulassanak, mint Carmen Sylva román királynén, aki Valériának éppen egy képet küldött, melyen igazán mosolyogni kell. „Tudákosnő, zilált hajjal“, román népviseletben, verset ír az erdőben. „Akárcsak egy színésznő“ mondja Erzsébet.

Szeptember kilencedikén a császárnő Valériával és idősebbik leányával, aki látogatóba érkezett, az eisenerzi vadászterületre utazik. Itt Radmer mellett, kis házikóban száll meg. Gizella mindenben, ízlésben, külsőben, érzésekben, teljesen elüt Valériától, a két nővér mégis nagyon jóbarátságban van egymással, és a fiatalabbik azt bámulja Gizellában, hogy asszonynak is, anyának is valóságos mintaképszámba megy. Erzsébet azonban sokkal jobban érzi magát Valéria társaságában.

Egészségi állapota nem a legjobb. Lába, amelyet mindenesetre nagyon megerőltet, nem tud eleget tenni a fokozott követelményeknek. Ezért szeptemberre nagyobb tengeri utat tervez. Még mindig él benne a kíváncsiság, hogy megnézze Schliemann ásatásait. Annak ellenére, hogy a szaktudósok Schliemannt többnyire csak akadályozzák működésében, sőt mosolyognak rajta és bírálgatják, mégis sikerült neki a régi Tróján kívül a mykénei Akropoliszt, végül pedig Tiryns királyainak remek palotáját feltárni. Erzsébet családjá az ókor és általában a hellének iránt rajong, ő is meg akarja nézni az

* Magyar fordítása: És add, hogy idők folyamán, — Gyermek sarjadjanak innen. — Tiszta kis leánykák, mint a Dachstein hava — És mint a szikla, olyan erős fiúk, — Akkor igazán a fényes egekből — Valók, Mária — ajándékaid.

A KIRÁLYNÉ TORNATERME
LAINZI VILLÁJÁBAN

A KIRÁLYNÉ SZALONKOCSIJA
Bécs, Technisches Museum

ásatásokat. E mellett Konstantinápolyt és Szuezt is meglátogatná. Elhatározták, hogy október ötödikén a Miramar jachton négyhetes tengeri útra indulnak a Földközi-tenger keleti részére és az Egei tengerre. Az út Lacro-mán át vezet, Lissa mellett, Korfu felé, melynek varázsa Erzsébetet újra rabul ejti. Az ottani osztrák konzul, báró Warsberg Sándor igen jól ismeri az antik görög világot és „Odysseusi tájak“ címmel feldolgozta és kiadta Korfu leírását, történetét, valamint Odysseus birodalmát. A császárnőt ő fogadja és vezeti. Erzsébet az ő könyveit még nem ismeri, a konzul megígéri, hogy rögtön eljuttatja őket hozzá. Erzsébet különös érdeklődéssel vesz részt azon a kiránduláson, melyet egy kis szigetre tesznek. A hősköltemény azt mondja erről a szigetről, hogy valaha hajó volt, s hogy Neptun, haragjában a kikötő bejáratánál kővé változtatta. Ciprusok között kis görög templom áll rajta. A császárnőt szomorú, hallgatag szerzetes fogadja és egy sírhoz vezet; csak tizenkét napja, hogy ide temette egyetlen, kilencvenhét esztendő társát. Innen tovább haladnak Santa Maura szigete mellett, amely Sappho haláláról nevezetes. Majd Görögország körül, az Égei-tenger szigetvilágán át, egészen a Dardanellák bejáratáig hajóznak. A Miramar október huszonegyedikén érkezik ide.

A keleti helyzet ezalatt még jobban kiéleződött. Az orosz-osztrák ellentét a bolgár politikában jut kifejezésre. A monarchia vezető köreiben két párt áll szemben egymással, az egyikhez a trónörökös és Andrássy hajlik, — ez erélyesen akar fellépni —, a másik Kálnoky külügyminiszter vezetése alatt áll s el akar kerülni minden komolyabb háborús bonyodalmat. „Nézetem szerint, — nyilatkozik a trónörökös — most sokat lehetne tenni. Azonban hiányzik az elhatározás, ingadozóbbak, mint valaha... A császárnő tengeri utazást tesz Keleten, a pillanat nagyon szerencsétlen.“

Erzsébet meg akarja látogatni Konstantinápolyt, de tekintve a feszült helyzetet, Ferenc József táviratozni kénytelen, hogy sajnálatára nem engedheti meg sem a Dardanellákon való átutazást, sem a partraszállást Szmirnában. Így azután csak Tróját és romjait

látogathatják meg. Erzsébet meghatottan áll a tumulus előtt, amely a monda szerint Achilles sírját jelzi. Ez a hős, a férfi valóságos eszményképe lett számára, s mindig lelki szeme előtt áll. Bár a grófnő tiszteletlen megjegyzése szerint, az úgynevezett sír csupán kavicsrakás s benne mély lyuk van, Erzsébet mégis verset ír róla:

Es steht ein einsamer Hügel
Nicht weit vom grossen Meer,
Die Luft weht trauernd darüber
Aus Trojas Mauern her.

Die Sonne, eh' sie versinket,
Halt ein in ihrom Lauf,
Und legt aus glühenden Strahlen
Den gold'nen Kranz darauf.

Die Sterne lösen die Sonne
Im ersten Dienste ab
Und haltén treulich die Wache
An dem geliebten Grab.

Der Mond, voll Sehnsucht und Liebe
Deckt es mit Silberpracht
Und harrt, ob der grosse Totó
Da untén nicht erwacht.

So zieh'n sie viel tausend Jahre
Einförmig ihre Bahn
Doch bei den Hügel am Meere
Da haltén si immer an.*

A romok és a nagyszerű történelmi idők iránt való érdeklődése mellett, Erzsébet figyelmét egy nemes metszésű gyönyörű leányfej is élénken magára vonja. Az az antik báj, amelyet az ókor legnagyobb művészei örökítettek meg kőben, most előtte áll, valóságos hús és vér.

* Magyar fordítása: Nem messze a nagy tengertől, — Magányos halom áll, — Trójának falai felől, — Gyászolva száll el fölötte a szél. — Mielőtt a nap lebukna, — Megáll útjában és rá — Fénye aranykoronát, — Izzó sugarakból fon. — Csillag cserél helyet a nappal — E komoly szolgálatban, — őrséget híven állnak ők, — A szeretett sírnál. — Csupa vágy és szerelem a hold, — Pompás ezüst takaró, — Várja, vájjon odalenn — A nagy halott nem ébred-e? — így járnak sokezer éve, — Egyformán útjukon, De a tengerparti dombnál — Mindig megállanak.

A császár parancsa ellenére kénytelenek Szmirnában kikötni, mert szemet kell rakodniok. Futótűzként terjed el a városban a császárnő megérkezésének híre. Az osztrák konzul díszben fogadja. A katonaság és a zenekar kivonul. Az előkelőségek szintén díszbe öltöznek s az egész város odagyűl. Erzsébet erre vízrebocsáttatja a jacht díszcsónakját; Feifalik fodrásznőt beleülteti. A csónak fel-alá jár a kikötőben, ahol pedig közelér a parthoz, ujjongva üdvözlik. Ez alatt a part egy félreeső részén egy kis bárka köt ki. Erzsébet a Miramar civilbe öltözött kapitányával kiszáll, a nélkül, hogy felismernék. Zavar-talanul járnak be az egész várost és a bazárt, egy vendég-lőben kávéit isznak, majd jókedvűen és baj nélkül térnek vissza a hajó fedélzetére. Így a császár és a császárnő óhaja egyformán teljesült.

A hajó útja Éhodus, Cyprus érintésével egészen Port Saidig vezet. A konzulokat nagy csalódás éri mindenütt, az udvarhölgyekkel küldik őket előre, a császárnő pedig végigjárja a városokat, ahogy Szmirnában tette. Ha pedig a két társaság találkozik, ahogy Rhoduson, a Lovagok-utcájában történt, a császárnőt nem szabad felismerni. Ez az ő akarata. Port Saidban Erzsébet azonban már megelégteli az utat. Egy, Busch modorában írt, tréfás költeményében leírja, hogy az Északi-tenger sirálya, amely Port Saidban meglátogatja déli testvéreit, ezt a várost nem találja túlságosan szépnek. A homok itt is olyan, mint ott, itt azonban négy lábú tevék mászkálnak, az emberek sötétek s nem olyan kedélyesek, szívesek, mint Zandwoortban, hanem nagyon élelmesek, még ing sincs rajtuk, ez egy kissé különös. A vers azzal végződik, hogy:

Und nun, da ich euch gesehn,
Ihr Schwestern all, bonjour.
Den offen muss ich's gestehen,
Ich sehne mich retour.*

November elsején a Miramar ismét befut a hasonló nevű kastély kikötőjébe. A hajó egész tisztikarát meghívják ebédre, s a császárnő hálásan megköszöni fáradozásukat.

* Magyar fordítása: És most hogy láttalak, — Nővéreim, bonjour, — Mert őszintén be kell vallanom, — Vágyódom retour.

Délután zuhogó esőben, esernyővel sétál. Útközben egy egészen könnyen öltözött kisleánnyal találkozik, aki nagyon didereg. Kendőt ad a vállára, odaadja neki ernyőjét és azt mondja: „Így, ezt neked ajándékozom“, majd a záporban hazamegy. Erzsébet reméli, hogy a tengeri út és a délvidéken való tartózkodás használ a lábának, fájdalmai Bécsben egyelőre nem is jelentkeznek. Ferenc József csupa izgalom és gond a szerb-bolgár válság miatt, amelynek folytán novemberben háború tör ki a két állam között. Minthogy Oroszország és a monarchia szerfelett érdekelve van a dologban, a két országnak minden efféle bonyodalma mögött a két hatalmas birodalom együttműködésétől való félelem bujkál. Ez nyugtalanítja Ferenc Józsefet, mert minden az orosz nagykövet 1854-iki prófétai jóslata szerint történik. Erzsébet minél idősebb, annál sötétebben lát, s ebben az időben ismét általános, nagy háborútól fél. A decembert Gödöllőn tölti, s gondjaihoz még hozzájárulnak, s egészen lehangolják a lábában megújuló erős iszkiászos fájdalmai. Néha még a kertbe sem tud lesétálni. 1885 december huszonnadikán kétségbeesetten jelenti ki, hogy rögtön elutazik Amsterdamba, doktor Metzgerhez. Valéria igyekszik őt megnyugtatni és figyelmezteti arra, hogy Bécsben is van egy híres iszkiász-szakorvos. Nagyon sajnálja édesanyját, de úgy találja, hogy az ő leírhatatlan kétségbeesése és reménytelensége nem áll arányban betegségével. A császárnő olykor annyira elragadtatja magát, hogy azt mondja, kín élni, s arra céloz, hogy öngyilkos lesz. Ezt azonban Ferenc József nem veszi komolyan. „Akkor a pokolba jutsz“ — mondja neki. Erzsébet pedig azt feleli: „Már itt a földön is pokolban vagyunk“. Ferenc József kutatva néz felesége arcába. Vájjon tényleg komolyan gondolja ezt?

Erzsébet gyakran mondogatja, hogy az élet terhére van s ez sokszor nagyon bántja Ferenc Józsefet, aki egész életében mindent megtett, amit csak elleshetett felesége szemeiből. Politikai gondok terhelik, s ha hazajön, jókedvet keres, ezért különösen fájdalmasan érinti, hogy mostanában e helyett mindig csak panaszt és szomorúságot talál. Aggódva beszél doktor Widerhoferrel,

az orvossal, hogy mit kellene tenni. Sóhajtva nyugszik bele, hogy egyre újabb kezelésre volna szükség, hiszen ez a császárnő távollétét jelenti. Kedvezőtlen egészségi állapota mellett Erzsébet mégis megfelelő reprezentációs kötelezettségeinek, s az 1886 január huszonnyolcadiki udvari bálon is megjelenik. Most jobban érdekli ez az esemény, hogy Valéria felnőtt, s a tizennyolc éves főhercegnő kezéért már többen versengenek. A császári ház toszkánai ágából származó Ferenc Szalvátor főherceg, Károly Szalvátor és felesége, Mária Immaculata bourbonszicíliai hercegnő fia — a második négyest táncolja a császári pár leányával. Nem sokkal később egy másik udvari bálon megismétlődik a dolog, és Erzsébet látja, milyen komolyan foglalkozik a fiatal főherceg Valériával. A császárnő úgy bánik a leányával, mintha a húga volna s most először beszél vele a jövőjéről. Mindenekelőtt kijelenti neki, sohasem fogják arra kényszeríteni, hogy az élet legkomolyabb lépését akarata ellenére tegye meg. Szinte nyersen mondja neki: „És ha a fejedbe veszed, hogy egy kéményseprőhöz menj feleségül, nem fogom megakadályozni. De az az érzésem, hogy Ferenc Szalvátor lesz a férjed.“ Ez sehogyan sem vág össze a császár ezidőszerinti terveivel. Arra gondol, hogy meghitt barátjának, Albert szász trónörökösnek unokaöccse a megfelelő férj leánya számára. Emlegetik, hogy a herceg legközelebb Bécsbe jön.

Ez a hír Erzsébetet egészen lehangolja. Eddig mnv díg csak kacérkodott azzal a gondolattal, hogy leányát egyszer elveszíthetné. Nem esnék olyan neheze, ha az országban maradna. Most azonban, amikor megvan a lehetősége annak, hogy külföldre vigyék, annyira kétségbeesik, hogy Valéria megújuló rémülettel látja: tulajdonképpen ő az egyetlen kötelék, mely Erzsébetet még az élethez köti. Mert Ferenc József, az őt reggeltől-estig foglalkoztató munka, a reázúduló kötelességek közepette, nincs abban a helyzetben, hogy magát kizárólag a feleségének szentelje. Minél idősebb lesz a császári pár, annál jobban előtérbe lép jellemük különbözősége: egyfelől a józanság, a kötelességtudás, a szorgalmas munka, másfelől a szenvedélyes odaadás egy-egy pillanatnyilag

uralkodó eszme iránt, a benső élmények, örökös küzdelem képzelet és valóság között, csupa ellentét egy tulajdonképpen foglalkozás nélküli, magát azonban betegesen foglalkoztatni akaró asszony lényében. Az uralkodói kötelességek veleszülettek a császárral, Erzsébet azonban egyáltalán nem termett arra az állásra, melyet az életben betölt. Két első gyermekük, a viszonyok következtében szintén nem volt képes megfelelő módon betölteni Erzsébet életét.

A trónörökös egyre önállóbb és függetlenebb lesz, most a politikai forrongásnak abban a korszakában van, amelyet Erzsébet már leküzdött. Különös, hogy ha Rudolfot várják az étkezéshez, Erzsébet szebben öltözik fel, mintha vendéget várna. Gizella főhercegnő mosolyog rajta, hogy az egész család úgy kezeli Rudolfot, mint valami tekintélyes személyiséget. A trónörökös nem nagyon rajong bajor rokonáért, magát jobbnak és előkelőbbnek tartja náluk, ami viszont Erzsébetet bosszantja. A császárnőt fej- és lábfájása egyre gyakrabban arra kényszeríti, hogy elmeneküljön Bécsből, melyet soha nem szeretett. 1886 február hatodikán éppen Miramarba utazott, hogy egy kis tengeri kirándulást tegyen. A trónörökös február tizenegyedikén súlyosan megbetegszik. Azt mondják, hogy komoly hashártya- és hólyaggyulladás van. Erzsébet így nem mer Miramarból elutazni, ismét visszatér, meglátogatja fiát, akit később Lacromába küldenek, s csak március másodikán indul Valériával szokásos tavaszi üdülésre, Baden-Badenba. Nagyon unatkozik. Nem lovagolhat, nem szabad olyan sokat járnia, ezért valahol az erdőben ül és olvas, többnyire Heine Henrik novellisztikus útleírásait, melyekben olyan tiszteletlenül és mégis igazi költői hangon írja, sokszor bomlasztóan éles megjegyzésekkel fűszerezve mondanivalóját. Mindezt csillogó stílusban, mesterien könnyed, éppen ezért veszedelmes modorban. A császárnő nagyon sok rokonvonást fedez fel ezekben az írásokban, vagy legalább is azt hiszi, hogy rokonlélekkel találkozott. Buzgón keresi a világfájdalmas részleteket s ezeket magára is alkalmazza, gyakran a gúnyos atheizmus gondolatával kacérkodik, mindezt a költő hatása alatt.

Gizella főhercegnővel, aki látogatóba jött és korántsem hódolt meg annyira Heinének, sőt bizonyos tekintetben elítéli őt, hosszú párbeszédet folytat a költőről, s ezek mindig azzal a panasszal végződnek, hogy miért kell az embereknek, Éva egyetlen bűne miatt, annyit szenvedniük, sőt szenvedésre születniük. Hatni kezd az a méreg, melyet a dalok tartalmaznak Heinenak magának bevallása szerint, s már-már kikezdi a császárnőnek minden kétellyel s liberalizmussal dacoló s merev klerikalizmussal szembehelyezkedő, mindeddig érintetlen istenhitét.

Június elején Erzsébet Münchenen át hazamegy Feldafingba. Ott semmit sem tudnak Lajos királyról, a különc uralkodó egyedül tartózkodik hegyi kastélyai-ban, s még miniszterei sem tudnak hozzá bejutni. Annál többet hallani az állampénztár zavarairól.

Rudolf állapotáról kedvező hírek érkeznek. A lacromai tartózkodás használt neki, bár azt mondják, még nem gyógyult meg egészen. Külsőleg azonban egészségesnek látszik, visszatér Bécsbe és folytatja régi életmódját. Erzsébet ezért nem látja olyan komolynak a dolgot, mint amilyen valóban.

Ugyanakkor érkezik Andrássy súlyos megbetegedésének híre, és a császárnő megbízza báró Nopcsát, hogy írjon a grófnak, kímélje magát és menjen Karlsbadba. Nopcsa felhasználja az alkalmat, hogy a minisztert tájékoztassa kissé úrnője kedély állapotáról is. „Ő felsége azt kívánja, hogy te, ha már nem is magadért, de legalább ő érte, mindent tegyél meg, amit az orvosok tanácsolnak. Élj óvatosan!... Ő felsége hál' Istennek jól van, sajnos azonban, lelkiállapota nem olyan, mint ahogy szeretnénk. Bár nincsen rá oka, mégis kedélybeteg. Minthogy pedig annyira egyedül él, mindig jobban behajszolja ebbe magát.“

A józan, nyugodt gondolkozású Nopcsa, aki igazán csak úrnőjének a szolgája és a legjobbat akarja, nem vak hibái iránt, a jövőt nem látja ragyogónak. Tulajdonképpen minden rendben volna. Igazán súlyos szerencsétlenség még sohasem érte a császárnőt, bár sok minden fenyegeti. Erről azonban keveset tud, vagy ép-

pen semmit. A trónörökös betegségének jelentőségét elpalástolták előtte. Aggodalommal figyeli Rudolf szellemi fejlődését. Egykor maga is kacérkodott azoknak az íróknak és újságíróknak szabadságszeretetével és kozmopolita gondolkodásával, akik most befolyásolják. Mégsem tudja ezeknek az eszméknek egy valamikor uralkodásra hivatott emberre tett hatását megmérni.

Erzsébet mindjobban magába vonul, s mint maga bevallja, szinte „beszélni is lusta“. Annyira, hogy még akkor sem ismétli meg amit mondott, ha a császár nem érti meg. Ilyenkor többnyire Valéria lép közbe. Ferenc József nevetve jegyzi meg egyszer Erzsébetnek:

„Valóságos szerencse, hogy ilyen hallócsövünk van.“

Egy ideig boldogan mosolyogva néz maga elé a császár, majd szomorkásán hozzát teszi:

„Mi lesz azonban, hogyha már nem lesz meg a hallócsövünk!“

Feleségének megváltozott kedélyhangulata ellenére, Ferenc József odaadó szeretettel és hűséggel viseltetik iránta, csakúgy mint azelőtt, ő az, aki az állatkertben villát építtetett neki, amit mindig felesége luxusigényének tulajdonítottak, pedig annak éppen elég kastélya és lakhelye volt. Ez a villa kielégítette az uralkodópár különleges kedvteléseit. A császár szenvedélyes vadász, és a lainzi állatkert már a XI. század óta híres remek vadállományáról. A császárnő pedig szereti a természetet és a csendes magányt, gyűlöli a város közepén álló Burgot, csak úgy, mint a pompázó schönbrunni „kéljakot“, ahol sohasem tartózkodott szívesen. Lainz, kevert francia-olasz renaissance-stílusban épült, a kor ízlésének megfelelően, ez pedig nem éppen a legjobb. Berendezésében és díszítésében, különösen a császárnő hálószobájában, túlzott és halmozott pompát fejtettek ki, amely ma szinte érthetetlen. Makart már nem él, de még ő tervezte Erzsébet hálószobájának díszítését, a maga színekedvelő modorában. A legszebb a villában a császárnő tornaterme, pompeji stílusban, minden képzelhető tornaszerrel. Pontos tizedesmérleg áll benne. Erzsébet naponta méri magát. Természetesen nagyszerű istállók és egy nyitott lovarda sem hiányzanak, hiszen az építkezés megkezdésekor még nem

tudták, hogy Erzsébet teljesen abbahagyja a lovaglást. A császárnő istállóit Bécsben, Ischlben és Gödöllőn feloszlatták. Csupán néhány kedvesebb lovát tartja meg.

Erzsébet májusban hazájából visszatér Bécsbe. Huszonegyedikén Ferenc Józseffel kimennek a Hermesvillába, hogy megnézzék. A császárnő fejét csóválja a hálószoba láttára. Valéria úgy találja, hogy minden nagyon szép és modern, de barátságatlan. Ferenc József megjegyzi: „örökké attól fogok félni, hogy mindent elrontok“. Amikor azonban kinéz az ablakon, látja, hogy az erdei tisztáson egész csapat vad poroszkál, ez mindkettőjüknek nagyon tetszik. A császárnő csak egy pár lépésre távozik a villából, máris az erdő mélyében jár. Különösen örül annak, hogy az ő számára készült, kis csigalépcsőn zavartalanul juthat szobáiba.

1886 júniusában Erzsébet hosszabb időre hazautazik Feldafingba. Nyolcadikán Párizsban elhunyt sógora, Trani gróf. A grófnőt és kislányát a legmelegebben veszi pártfogásába. Ettől kezdve a császárnő özvegy nővérének évente negyvenezer márkát ad; felét ő maga fizeti, másik felét pedig Ferenc József. Családjához és rokonaihoz mindig ilyen hű marad.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

II LAJOS HALÁLA, HEINE ÉS HOMEROS VILÁGA.

1886 — 1887

Bajorországban ezalatt belátták, hogy a király életmódja nem folyhat tovább úgy, ahogy eddig folyt. Minden oldalról figyelmeztetik az uralkodóház közeli rokon tagjait, hogy a király tekintélye veszélyben forog, ha a helyzet hamarosan meg nem változik. 1871-ben egy müncheni orvos már megjósolta, hogy a király meg fog örülni, s az utolsó évek mintha igazat adnának ennek a jóslatnak. II. Lajos gyakran összefüggéstelenül beszél, láthatatlan vendégekkel hosszadalmas vitákat folytat, sokszor megveri szolgáit és hivatalnokait. Művészi érzékéből eredő pazarló szenvedélye immár tíz millió márka adóssággal terheli, s újabb tíz millióra volna szüksége, fényűző építkezéseire és színházára. Már porrel fenyegetik. A király minisztereitől dühkitörések közepette pénzt követel. Ha pedig tőlük nem kap, komornyikjait és lakáit bízza meg, hogy szerezzenek neki. Könnyű lovasságot vezényel az udvarba és különös célokra használja őket. Egyszerűen ez így tovább nem mehet, a kormány 1886 május nyolcadikán elhatározza, hogy a királyt lemondásra kényszeríti. Az akciót természetesen igen ügyetlenül, faragatlanul és tapintatlanul hajtják végre. Május tizedikén, meglepetésszerűen kiáltványt tesznek közzé, mely szerint a királyi ház legközelebb álló tagja, Luitpold vállalja a régensséget, minthogy a király elmebetegsége folytán képtelen az uralkodásra.

A hírhedt küldöttség ezután Neuschwansteinbe megy a királyhoz, hogy közölje vele a határozatot. A megbízottak azonban rögtön úgy kezelik őt, mint aki teljesen elmeháborodott. Az első próbálkozás nem sikerül, mert az összes udvari emberek, lakájok, parasztok, mun-

kások és hű katonatisztek, köztük Dürckheim gróf, a király mellé állnak. A küldöttség június tizedikén menekülésszerűen tér vissza. Csak egy új bizottságnak sikerül másnap a királyt foglyul ejtenie. Két orvos, ápolószemélyzet, megbízható rendőrök és katonák érkeznek a küldöttséggel, akik a királyt a starnbergi tó mellett fekvő Berg kastélyba viszik, amely vigasztalan berendezésével, valóságos örültekházává alakul. Itt kellene a királynak dr. Gudden elmeorvos felügyelete alatt maradnia.

Az eljárás módja menthetetlenül ostoba. Két nappal ezelőtt a királyt még teljesen uralkodóként kezelték, aláírásokat kértek és kaptak tőle, most pedig hirtelen tudtára adják, hogy dr. Gudden parancsára szükség esetére, kötelék és kényszerzubbony várja. A király egyre-másra mondja gróf Dürckheimnek: „Attól félek, hogy ezek az emberek éjszaka megint megrohannak, de hiszen én nem vagyok őrült, miért akarnak hát megkötnözni?” Huszonnégy óra alatt uralkodóból, még hozzá Lajos király módján uralkodóból, dr. Gudden páciensévé süllyedni, olyan szöges ellentét, amely alkalmas arra, hogy a legrettenetesebb visszahatást váltsa ki.

Erzsébet éppen anyjánál tartózkodik, Garatshausenben, amikor ennek az eseménynek a híre megérkezik. Ludovika hercegnő rendkívül felindul. Bár a királynak sohasem bocsátotta meg az elhibázott házassági históriát, mégis nagyon sajnálja a szegény öreg bajor bírálynét, akinek immár második fiát nyilvánítják őrültté. Erzsébet kételkedik abban, vajjon II. Lajos valóban teljesen őrült-e, erre anyja azt feleli: szívvel-lélekkel ezt kell kívánni és örülni kell neki, hacsak az ember nem akarja a királyt azzal a hihetetlen felelőtlenességgel vádolni, hogy virágzó országát és végleteleg hű népét ennyire elhanyagolta és a tönk szélére juttatta. Erzsébet szomorúan tér vissza Feldafingba, itt közlik vele, hogy II. Lajost Bergbe szállították és most elmeorvosok őrzik.

Pünkösdvásárnap, június tizenharmadikán este, vacsora után, beteljesedik a király végzete. Soha senki sem fogja kideríteni, mi történt ezekben az utolsó pillanatokban. A két szemtanú, a király és dr. Gudden, — halott. Este féltizenegy órakor megfulladva találják őket

a tóban. A közelebbi vizsgálat küzdelemre vall. Hogy öngyilkosság történt-e, vagy pedig az orvos által megakadályozott menekülési kísérletről van-e szó, az örökké rejtély maradt. Egy bizonyos, hogy Erzsébet odaát Feldafingban mitsem sejt és így semmi módon sem nyújthatott segítséget a menekülési kísérlethez, sem azzal, hogy kocsit küld, sem bármi más hasonló intézkedéssel.

Tizennegyedikén, pünkösdi hétfőn Erzsébet és Valéria éppen reggelizni készülnek Feldafingban, amikor Gizella főhercegnő magából kikelve lép a szobába és félrehívja a császárnőt:

„Négyszemközt keli valamit mondanom.“ Erzsébet a másik szobába *megy*, izgatott beszédet hallani. A császárnő halálsápadtan jön vissza: „Képzeld, a király a tóba ugrott!“

A császárnőt a hír megrázza, szemében a részvét könnye csillog. A fájdalomtól egészen megzavarva beszél a szörnyű eseményről, ennek a mégis csak zseniálisan szellemes királynak, az ő ifjúkori barátjának, szomorú végéről. Sok szép óra jut az eszébe. „A király nem volt bolond, — mondja Erzsébet — csak egy elvont világban élő különc. Kímélettel kellett volna vele bánni, s így talán el lehetett volna kerülni ezt a szörnyű véget“. — Szenvedélyesen védi álláspontját, odaát, anyjánál is. Ludovika hercegnő azonban ingerülten ellentmond neki, úgyszólván anya és lánya kedvetlenül válik el egymástól. Még aznap este, amikor Valéria alvás előtt Erzsébetnél imádkozik, a császárnő hirtelen a földre veti magát. Valéria megijed, hangosan felkiált, abban a hiszemben, hogy anyja valami retteneteset látott és olyan félelemmel kapaszkodik beléje, hogy végül mind a ketten mosolyognak. Erzsébet azt mondja: „Megbánással és alázattal akartam Istentől lázadó gondolataimért bocsánatot kérni. Az eszemet sebesre kínoztam azáltal, hogy töprengtem Isten kifürkészhetetlen intézkedéseiben, az időn, az örökkévalóságon, a túlvilági büntetésen, és most a hiábavaló bűnös töprengéstől fáradtan, alázattal mondom, valahányszor kételyem támad: Jehova nagy vagy! Te vagy a bosszú Istene, te vagy a kegyelem Istene, te vagy a bölcsesség Istene!“

A tájat eső fátyolozza, mintha az ég is sírna a tavak és hegyek királyáért, ezek pedig ködbe burkoltan, fakó világításban, elmosódva állanak. Csak a bergi kastély, amely a lángeszű, ártatlanul boldogtalan király földi hűveljét rejti, emelkedik ki — a most egész fekete, széltől korbácsolt, és fenéig felkavart tónak partján a fenyőerdő sötétjéből — világosan, szinte kísértetiesen. Az ősrégi szerzetesjóslat tompán nehezedik Erzsébetre. E szerint 1886, melyben a húsvét olyan későre esik, rettenetes szerencsétlenséget hoz. Erzsébet nem tér magához ettől a szörnyű csapástól. Az állandó izgalom állapotában a legélesebb kifejezésekkel ítéli el a kormány utolsó intézkedéseit, akárcsak egész Bajorország. Koszorút és egy virágcsokrot küld, Lajos ravatalát azonban nem nézi meg, csak megbízást ad arra, hogy tegyenek az ő nevében a király mellére egy jázminágot és azzal együtt temessék el.

A király anyja, Erzsébethez hasonlóan, sem fiának teljes örültségét, sem öngyilkosságát nem akarja elhinni, hanem azt hiszi, hogy úszva akart menekülni és közben megfulladt. Károly Tivadar herceg értesül Erzsébet szomorú lelkiállapotáról, Feldafingba jön és megnyugtatta, hogy nem merülhet fel kétely a király teljes örültsége körül.

Rudolf trónörökösöt Münchenbe küldik a temetésre. Előbb rövid látogatást tesz Feldafingban. Itt Erzsébet és Valéria várja a pályaudvaron. Elmeséli, hogy Bécsben azt állítják, hogy Gudden bizonyos ösztönzésekre maga dobta a vízbe a kényelmetlenné vált királyt. Erre, természetesen, semmiféle bizonyíték sincs.

Rudolf trónörökös ijedten látja anyja hangulatát és úgy találja, hogy várakozáson felül izgatott. Egy pillanatra felvillan benne az a gondolat, hogy egyszer talán őt is hasonló sors érheti még, és Valériát részletesen kifaggatja anyjáról. Most nagyon kedves mindkettőjükhöz. Délután azonban Possenhofénben, az öreg hercegnőnél, úgy látja Valéria, hogy bátyja megint túlságosan a megközelíthetetlen fenség talapzatán áll és hogy nem tanulta meg azt, hogy akárcsak Ferenc József, elsősorban mindig ember legyen és csak azután, kötelességből uralkodó.

Június huszonegyedikén délelőtt, Erzsébet a

feldafingi falusi templomban ünnepélyes rekvizitumot mond a királyért és Münchenbe utazik, hogy a Wittelsbachok sírboltjában koszorút helyezzen a király sírjára. A látogatás jólesik neki. Nyugodtabban tér vissza és úgy véli, hogy II. Lajos a sírboltban jobban fogja érezni magát, mint ahogy az új rendszer alatt élt volna.

A hétköznapok és a családi látogatások újra előlről kezdődnek, azonban Erzsébet ideges izgatottsága nem múlik el. Senki előtt sem hallgatja el, milyen élesen ítéli meg a vezető személyiségeket és a király gyámság alá helyezése alkalmával tanúsított magatartásukat. Teljesen egy véleményen van udvarhölgyével, Festetics grófnővel, amikor az azt mondja, hogy a tenger vize nem lenne elég arra, hogy lemossa e durva eljárás szégyenfoltját. Erzsébet egyáltalában minden mértektelenül felindul. II. Lajos miatt már szinte anyjával is meghasonlott, egy másik eset azonban teljes szakadással fenyeget a családban. A császárnő nővére, Alençon Zsófia, ald Lujza leányával Possenhofenben tartózkodik, vörhenyben megbetegszik, s elfelejtik figyelmeztetni a feldafingiakat. Valéria gyanútlanul Possenhofenba jön, hogy unokanővérével sétáljon. A kastélyban azt mondja neki Lujza: „Az Isten szerelmére, menj ki, Valéria! Nem szabad bejőnnöd, mamának vörhenye van.“ Amikor a főhercegnő ijedten hazasiet, találkozik anyjával, aki sápadtan, feldúlt arccal, lélekszakadva szalad elébe és azt kérdezi: „Csak nem voltál Zsófia néninél? Hisz ez halhatlan! A doktornak és a többieknek szégyenletes lelkiismeretlenségére vall ez, hiszen már tegnap tudtak a vörhenyről és nem figyelmeztettek.“

Bár a császár udvari orvosa, dr. Kerzl, azt mondja, hogy fertőzésről ilyen rövid látogatás után, amikor a beteggel nem is érintkezett, szó sem lehet, szegény Valériának folyton karbolla kell öblögetnie a torkát. Haladéktalanul elhatározzák, hogy elutaznak, és Possenhofenbe természetesen nem mennek búcsúzni. Erzsébet egyáltalában nem tud megnyugodni. Rossz idegzetével mindent sokkal súlyosabbnak lát, sem mint kellene. A legkeserűbb érzésekkel hagyja el hazáját, de ahogy annak idején lánykorában tette minden elutazásakor,

most is búcsúkölteményt ír. Hangulatát legjobban e vers utolsó sorai fejezik ki:

Leb wohl, mein See!
 In deinen Schoss
 Werf ich die Heimat heute
 Und ziehe rast- und heimatlos
 Aufs neue in die Weite.*

Az orvos minden megnyugtatója ellenére, Erzsébet még mindig retteg attól, hogy Valéria megkapja a vörhenyt, és ijedségében megfogadja Szűz Máriának, hogy ha leánya egészséges marad, hálából Mária Zellbe megy és ott ismét valami ajándékot ad.

A császárnő Feldafingból egyenesen Gasteinba utazott, ahol a gyógyfürdőt készül használni. Félelmével úgy ráijesztett Valériára, hogy az is állandóan úgy érzi, mintha a torka fájna. „Már halva láttam magamat,” írja naplójában és hozzáteszi: „Ez roppant kellemetlen lett volna nekem.” Dr. Widerhofer udvari orvos látja a császárné idegállapotát s kijelenti, hogy ilyen körülmények között határozottan veszélyesnek tartja a fürdők használatát, s azt mondja az ő egyszerű, nyers módján: „Menjen hát Felső Ischlbe és jöjjön vissza augusztusban vagy amikor akar, de még okvetlenül a nyáron.” A négylovas kocsit elindul Ischlbe. Erzsébet a kocsit oldalán halad, Valéria pedig többnyire a trónörökös egykori nevelőjével, Latour gróffal utazik, aki szüntelenül fecseg. Amit mond, az nem éppen a legbölcsebb és Valéria ezt írja róla naplójában: „Butasága megvigasztal, mert azt hiszem, ez az egyetlen oka annak, hogy Rudolf olyan, amilyen, és nem olyan, amilyen lehetne.” Mindenkit bosszant az is, hogy a trónörökös rettenetes fészeknek nevezi Ischlt, pedig mindnyájan úgy szeretik. Erzsébet éppen ellenkezőleg úgy találja, hogy már túlságosan világfürdővé fejlődött.

Mostanában állandóan verseket ír, és Valéria az egyetlen, aki tud róla és akinek felolvassa őket. Az ösz-

* Magyar fordítása: Élj boldogul, tavam! — öledbe vetem szülőföldemet nra — Es újra elmegyek — Nyugalom nélkül és hontalan — A messzeségbe.

szes költemények hangja szomorú. Az egyik, amelyet Valéria elragadtatással olvas, különösen megindítja őt. Így kezdődik: „Már rég meghaltam“, és leírja, hogyan akar majdan sírjából feljönni, hogyan akarja még szelleme is meglátogatni Jainzent, az ő kedves ischli varázshegyét és kedveseit a villában, meg a völgyben megáldani. Valéria rémülten látja ezekből a versekből, mennyire erőt vesz anyján a szomorúság s az életuntság, és ha elgondolkozik rajta, be kell vallania, hogy tulajdonképpen semmi oka rája. Elképzeli, mi történt volna, hogyha tényleg megkapta volna a *vörhenyt* és belehalt volna. „Rettenetes, — írja — hogy én vagyok az egyetlen kötelék, amely anyámat még ehhez a földhöz fűzi.“

Valéria nem betegedett meg, s Erzsébetnek be kell váltania fogadalmát. Július huszonegyedikén Mária Zellbe utazik, ahol a fogadalmi oltárnál misét mond az elhunyt Lajos királyért. Meggyón, megáldozik, kiönti szívét a papnak és elmondja, milyen rettenetesen hatott rá a király halála. Augusztus tizenkettedikén Erzsébet átköltözik Gasteinbe, a Meran-villába. Ott tartózkodik az agg német császár. Erzsébet bejelentés nélkül meglepi őt. Erzsébet és Valéria a Bismarck házaspárt is meglátogatja. „Most korodnak legokosabb embere előtt állsz,“ gondolja Valéria. A császárnő jó régen látta a kancellárt s emlékezetében megőrizte kemény arcvonásait, most ruganyos öregurat lát, s halványkék szemében a szelíd jóakarát kifejezését véli felismerni. Valéria — sajnos — „tulajdonképpen rokonszenvesnek“ találja Bismarckot. Egyszer az öreg weimari nagyhercegnő is meglátogatta Erzsébetet, ő is a gasteini kúrát használja. Nem nagyon szép, óriási, akárcsak egy indiai bálvány, s meglehetősen nevetségesen hat. Mindenki ünnepélyesen ül a helyén. Erzsébet éppenséggel nem örül ennek a látogatásnak, az órával szembe ülteti abban a reményben, hogy mielőbb eltávozik. A társalgás nehézkes, mert a vendég igen nagyot hall. Rövid hallgatás után Erzsébet azt mondja: „Attól félek, hogy a ma esti kivilágítást elmossa az eső.“ A nagyhercegnő lassan, ünnepélyesen bólint és azt feleli: „Remélem“.

ZSÓFIA FŐHERCEGNŐ A HALOTTASÁGYON

1872

Fénykép

Anya és leánya csak nehezen fojtják el nevetésüket. Ferenc József is ott van látogatóban s tükön ül. A beszélgetés nehezen vonszolódik tovább. Végre Erzsébet azt mondja: „Valériának erős náthája van. Nem tudom, nem ragadós-e?” A nagyhercegnő erre menekülésszerűen hagyja el a villát.

Augusztus végén ismét Ischlbe utaznak. Erzsébet többször meghívja ide a toszkánai családot és Ferenc Salvátort. A fiatal főherceget nagyon rokonszenvesnek találja. Ferenc József azonban még mindig a szász trónörökösre gondol. „Csak nem házasodik Valéria is a családba? Hova jutunk akkor? — vélekedik a császár. — Télen a szász Bécsbe jő, ez minden tekintetben jó és célszerű lenne.“

Ischlből Gödöllőre mennek. A királyné már nem lovagol többé, s egészen más életmódot folytat. Már félhatkor reggel felkel és a reggeli után hosszú ideig tornászik. Ezután a király látogatja meg, s fel-alá járva megbeszéli a nap eseményeit. Ez az uralkodó legkedvesebb órája. A gödöllői pihenés alatt Erzsébet elgondolkodik életének minden elmúlt eseményén s egy ilyen alkalommal hirtelen eszébe jut találkozása az egykori álarcos bálon. Még mindig a fiókjában őrzi azt a verset, melyet el akart küldeni annak az úrnak, két évvel ezelőtt. Jónak találja és el szeretné hozzá juttatni. Egyik rokona nagy útra indul Délamerikába. Ennek adja oda levelét, költeményestül.

Egyébként Erzsébet gyakran olvassa Heinét és a költőről szóló műveket. Mindent, ami érdeklí, valóságos szenvedéllyel intéz el, így foglalkozik ezzel a költővel is. Proelsz Róbertnek akkoriban megjelent Heine-könyve igen érdeklí. „Heine mindig, mindenütt velem van“, — írja leányának — minden wort, minden *betű*, ami csak Heinében létezik, egy kincs.“ Legjobban azonban mégis költeményeit szereti. Sötétzöld vászonba kötött, kis kiadásukat mindig magával viszi. Erzsébet úgy találja, hogy Heinét félreértette és igazságtalanul ítélte meg a hazája, hiszen egyetlen költőt sem szabad azzal a mértékkel mérni, mint az átlagembert. Mindenütt, Lainzban csakúgy mint Gödöllőn, a Burgban csakúgy, mint Schönbrunnban és Ischlben Heine képeit vagy szobrait felállít-

tattá. Tudomására jut, hogy Bécsben lakik a költő egyik unokaöccse, báró Heine-Geldern. Magához hivatja, mert hallotta, hogy a birtokában van néhány ismeretlen kép és holmi Heine hagyatékából. Beszél vele a költő még élő többi rokonáról, különösen nővéréről, az öreg Emdenéről, aki Hamburgban él és elhatározza, hogy ha arra jár, meglátogatja ezt a hölgyet. Heine „Romancero“-ját olvassa és látja, hogyan lelkesedik Juda Ha Levy középkori héber költő iránt, — aki dalaiban megénekli a zsidóság érzéseit és reményeit és aki a zsidóság előnyeit bizonyítja a kereszténységgel és az izlammal szemben, — most Erzsébet is figyelmessé válik a héber költőre és szeretné megismerni műveit.

II. Lajos király halála óta Erzsébetnek nincs nyugta. Olyan soká bizonygatták előtte, hogy a király tényleg örült volt, hogy most a Wittelsbach-családban előfordult többi esetekre gondolva ismét attól fél, különösen sok azonos hajlama miatt, hogy egyszer őt is hasonló sors éri. Ekkor kezd Erzsébet ismét behatóbban foglalkozni az elmebetegek ápolásának kérdésével, amely egyáltalán nem kielégítő. 1886 december tizenegyedikén Bécsbe visszatérve, meglátogatja a bründlfeldi országos elmeegógyintézetet. Bejelentés nélkül érkezik oda sógor-nőjével. Károly Tivadar herceg feleségével. Felkutatják az igazgatót, aki úgy ahogy van, fehér kötényben jelenik meg, s körútra indulnak az ő társaságában. Erzsébet sokáig tartózkodik az idegbeteg Kratky festő fantasztikus olajfestménye előtt, amely furcsán, de nem egészen hamisan, a két Pieter Brueghel modorában mutatja be a természetet, vagyis azt, hogy egy-egy élőlény csak a másik halála árán élhet meg.

Eleinte Erzsébetnek csak a csöndes örültek osztályát akarják bemutatni, ő azonban ragaszkodik ahhoz, hogy az egészen súlyos betegeket és veszedelmes örülteket is lássa. Félelem nélkül beszél itt is, ott is egy-egy beteggel. Az úgynevezett csendes női osztályra érkeznek. Az intézetben a császárnő jelenlétének széleseben híre ment. A nagy teremben a betegek csevegve, hímmezve, mindenféle munkával foglalkozva üldögélnek, együtt. Amikor Erzsébet a terembe lép, a betegek felállnak és

meghajtják magukat. Egyikük, Windisch kisasszony, nagyon kedves teremtés, huszonnyolc éves. Szerelmi bánata következtében időnként a kedélybetegség tüneteit mutatta. Abban a pillanatban, amikor Erzsébet belép, a különben teljesen nyugodt leány fülsiketítő kiáltásba tör ki, társait jobbra-balra félretaszítva a császárnőhöz rohan, s még mielőtt bárki közbeléphetne, letépi kis fekete szalmakalapját. Erzsébet elsápad, ijedten hátrál, az orvos azonban máris vaskézzel ragadja meg a beteget: „De Windisch kisasszony, az Istenért, maga máskor olyan jól szokta viselni magát!”

„Micsoda, — kiabál a beteg — ez az asszony Ausztria császárnője? Mégis csak hallatlan szemtelenség. Én vagyok a császárnő.”

Erzsébet elhagyja a termet és sógornője odakint ismét felteszi a kalapot a fejére. A beteg azonban tovább tombol. „Hogy meri magát császárnőnek nevezni?” Erre az orvos: „Kedvesem, természetesen maga a császárnő, de hiszen tudja azt, hogy maga, császárnő létére, a vendégjogot mindig tiszteletben szokta tartani és vendégeivel jól bánik.” „Természetesen — feleli Windisch kisasszony húzódozva — igaza van” és lassan megnyugszik. Erzsébet azonban még mindig nem elégette meg a kiállott ijedelmet. Bár mindenáron el akarják téríteni szándékától, ragaszkodik ahhoz, hogy a tomboló betegek osztályát is meglátogassa. Meg akar győződni arról, vajjon nem bánnak-e ezekkel embertelenül. Már-már kocsiba száll, hogy hazatérjen, ekkor hirtelenül visszamegy és azt mondja: „Kérem, mégegyszer vissza akarok menni arra az osztályra, ahol az a dolog történt.”

„Felséges asszony, ezért nem vállalok felelősséget, erről határozottan le kell beszélnem.”

„Nem, nem, kérem fel kell mennem”, s máris felszalad a lépcsőkön.

Az igazgatónak akarva, nem akarva, követnie kell őt. Windisch kisasszony ismét ott ül a teremben. Amikor a császárnő belép, megint felugrik és újra Erzsébetre rohan, úgyhogy már a legrosszabbtól félnek. Ezúttal azonban térdre veti magát, felemelt kézzel kér tőle bocsánatot, s azt kérdezi, vajjon halálával megengesz-

telheti-e előbbi tettéért. Erzsébet szeme könnybe lábad, elhárítja az orvosokat és ápolókat, akik közötté és a beteg között felsorakoztak, hogy megvédjék, felemeli a leányt, kezét nyújtja neki és leírhatatlan kedvességgel vigasztalja őt.

Az intézet igazgatója és dr. Weiss a császárnőt, váratlan megérkezésekor, orvosi köpenyben fogadta és így kísérte végig. A főorvos viszont lakásába rohant, frakkot és cilindert öltött. Ez jó ideig tartott, s éppen akkor érkezik vissza, amikor Erzsébet megint a kocsiba lép. Senki sem tudja visszafojtani nevetését, amikor a főorvos fényes nappal, frakkban, arcán a mély csalódás kifejezésével, megy vissza lakásába.

Károly Tivadar herceg felesége ezalatt megkísérli, hogy Erzsébet és édesanyja és Alengon Zsófia között helyreállítsa a békességet. A császárnő azonban a vörheny-ebet nem tudja elfelejteni. „Ilyen ostobaságra és figyelmetlenségre nincs mentség.“ — mondja. A trónörökös is, Valéria is úgy találja, hogy a császárnő ebben kissé túloz. Rudolf különben most éppen nincs a legjobb viszonyban húgával. Valéria karácsony este egészen megváltozottnak, hidegnek és gúnyosnak látta őt. Ennek az az oka, hogy Rudolf édesanyját megkérdezte, vajjon a Valéria eljegyzéséről szóló mende-mondának van-e valami alapja, mert ő is ellenzi, és véleményének az ő szokott fölényes módján adott kifejezést. Rudolf mindjobban eltávolodik hozzátartozóitól. Politikai felfogása merőben ellenkezik az apjáéval, s világnézete, lényje teljesen ellentétes egész családjáéval. Csak János Szalvátor főherceggel értik meg egymást jobban, mert neki szintén negatív, kritikus és maróan gúnyos az életfelfogása.

Erzsébetnek gondot okoz az a kérdés, mi lesz akkor, ha egyszer Rudolf trónörökös lesz a császár és Ferenc Szalvátor főherceg az ő sógora. Ez kínos lehet. Már arra gondol Erzsébet, hogy a főherceg, ha Francia és Németország között előbb törne ki a háború, mint Ausztria és Oroszország között, önként jelentkezzen a német hadseregbe, hogy így megszégyenítsen mindenkit, aki ellene foglal állást. Mialatt Erzsébet leányával, Valériával, a schönbrunni parkban fel-alá sétál s a jövőről beszél,

Schratt asszonnyal találkoznak, aki Ischl és Kremsier óta gyakrabban beszélt a császári párral, és akit annak idején egész Bécs megcsodált a „Coeur Dame“ szerepében. Éppen március elseje van, s a művésznő Erzsébetnek egy csokor ibolyát nyújt át, mert, mint mondja, szerencsét jelent, ha valaki ezen a napon ibolyát kap. Hálából este Erzsébet és Valéria megnézi Ohnet „Vasgyáros“ című darabjának első felvonását s a páholyból oda hunyorítanak a szép Claire-nek. Általában azonban Erzsébet kerüli a modern, vagy vidám darabokat, amilyen a „Veilchenfresser“, amelyben Schratt asszony a császárnak különösen tetszik. Sokkal szívesebben nézi meg Sophokles „Oedipus Kolonosban“ c. tragédiáját.

Tavasszal Erzsébet a délmagyarországi Herkulesfürdőre utazik. Nagyon dicsérték neki. A királyné Majláth Saroltával kettesben ismét órák hosszat járkál a festői vidéken. A két hölgy egészen a román határig sétál, ebédjüket magukkal viszik és az erdőben fogyasztják el, hozzá juhtejet isznak, melyet egy csodálatosan szép román ifjú nyújt át a királynénak. Erzsébet holdvilágnál késő éjszakáig álmodozik, verset költ, mindig ragaszkodva ahhoz, hogy itt is nyitott ablaknál alhasson, ahogy megszokta, bár a földszinten lakik.

A lakosság büszke, megközelíthetetlen királynét várt, s most egy végtelen egyszerű, minden pompától idegenkedő asszonyt lát, aki mindenkivel úgy érintkezik, mintha egyenrangú volna, aki a természetet nemcsak hogy szereti, élvezi is, ahogyan csak kevesen. Erzsébet a természet iránti hódolatát egy, Herkulesfürdőn írt magyar versben fejezi ki.

Heine műveitől Herkulesfürdőn sem válik meg. Anynyira elmélyed bennük, hogy szinte lelki kapcsolatba lép a halott költővel. Április huszonnyolcadikán Carmen Sylva, román királyné jő Herkulesfürdőre, hogy Erzsébetet meglátogassa. Heine is szóba kerül. „Az én csodálatom kissé alábbhagyott, — mondja a román királyné — mert költeményeiben sok dolog kellemetlenül érint.“ Azonban nagyon jól megérti, hogy Erzsébet szereti a költőt, mert azt látja benne, aki hozzá hasonlóan megvet minden külsőséget, keserű ember, de egyidejűleg a tréfát

is szereti, akárcsak Erzsébet. A költőt éppen annyira kétségbeejt a világ sok hazugsága, akárcsak Erzsébetet, s nem talál elég kifejezést arra, hogy ürességét ostromozza. Aznap este Erzsébet a Carmen Sylvánál folytatott beszélgetésén gondolkozik, amikor ágyában fekvve, egyszerre világosan, élesen megrajzolva látja a költő profilját, úgy ahogy képeiről ismeri. E mellett az a különös kellemes érzése, mintha ez a lélek el akarná ragadni lelkét a testéből. „A küzdelem néhány pillanatig tartott — beszél leányának. — De Jehova nem engedte meg, hogy a lelek elhagyja a testét. A jelenség eltűnt, es csalódásom ellenére, hogy tovább kell élni, mégis ingadozó hitemnek boldogító megerősödését jelentette, még nagyobb szeretetet Jehova iránt és azt a meggyőződést, hogy lieine lelke nem érintkezhetik az enyémmel.“ Valéria hitetlenkedő megjegyzésére, Erzsébet biztosítja őt, akár megesküszik arra, hogy mindez igaz és hogy a látomást ébren, saját szemeivel látta. Másnap Erzsébet Carmen Sylvával sétál az erdőben és arról beszél vele, hogy jó lenne ezen a gyönyörű vidéken kastélyt építeni. A két asszony érdeklődik egymás iránt, s láthatólag tanulmányozni akarja egymást. E mellett elentétes tulajdonságaik is megmutatkoznak.

„Carmen Sylva, — így hangzik Erzsébet véleménye — igazán igen kedves, mulatságos, érdekes, de a földön jár, ő engem soha se tudna érteni, de én ötét, és szeretem. Kikérdeztem őt Valéria gyanánt és ő nagyon szívesen beszél és meséz. Neki ez inkább élvezet, nem történik mindennap és a király annyira prózai, hogy szellemileg valóságos szakadék van közöttük. Ezt Ő természetesen nem mondja ki olyan kereken, én azonban megszimatoztam rajta.“

Erzsébetnek nincs egészen igaza, Carmen Sylva nagyon jó véleménnyel van róla. Látja, hogy Erzsébet lényé teljesen igaz és természetes s hogy lelkének nincs egy rezdülete, melyből ki lehetne érezni a mesterkéeltséget. Erzsébet ezért is képtelen elviselni a szertartásokat és az udvar formaságait. „Az emberek itt“ gondolja Carmen Sylva, „tündért akartak befogni az etikett kín-szenvedéseibe és merev, holt formáiba, a tündér azonban

nem engedi magát bezárni, megkötözni és leigázni. A tündérnek rejtett szárnyai vannak, mindig kiterjeszti őket és elrepül, ha a világot elviselhetetlennek találja.“

Azt is meglátja, hogy Erzsébet egyáltalán nem kér „a világ elismeréséből“, amelyet annyira megvet, amely azonban mégis hatalmas erővel él benne s amelynek valahol ki kell törnie. Ami ebből túlságosan sok van benne, azon lovaglásban, járkálásban, utazásban és írásban kell túladnia. Mindebből kivieszi részét, amennyire csak lehetséges, hogy a körülmények nyomása alól menekülhessen.

Carmen Sylva elhagyja Herkulesfürdőt, s Erzsébet gondtalan fürdőéletet él tovább. A hely napról-napra jobban tetszik neki. Csak a kígyóktól irtózik. Mindenütt találkozik velük, mérgesekkel és ártalmatlanokkal. Leányától, Valériától egyszer virágokat és egy eleven szalamandrárt kapott. Most viszonzni akarja ezt és egy nagy, ártalmatlan kígyót szeretne küldeni neki, de inába száll a bátorsága, amikor az egyik kígyó utánakap. Így hát csak a schönbrunni állatkertnek küld egy példányt és egyet szegény Ferenczy Ida barátnőjének, aki gyanútlanul nyitja ki a különös ketreces ládácskát s rémülten hőköl vissza, amikor nagy kígyót pillant meg benne.

Herkulesfürdői tartózkodása alatt szorgalmasan foglalkozott irodalommal, rengeteg verset írt, amihez a román királyné hatása is meglehetősen hozzájárult. Erzsébet maga is csodálkozik, hogy versei mennyire felszaporodtak. Május tizenharmadikán Szinajába utazik, hogy viszonzozza Carmen Sylva látogatását. A királyné tudja már, mit kíván Erzsébet, és minden ünnepséget, fogadást mellőz. Egészen a császárnő személyiségének hatása alatt áll és nagyon tetszik neki ez az asszony, aki olyan egyenesen néz szemébe és sohasem volna képes „az igazságot a konvenciónak akárcsak leghalványabb fátylával is elkendőzni“. Erzsébet Szinajában az első ebéd alkalmával az etikettre és a ceremóniákra panaszkodik, amelyek elválaszthatatlanul egybe vannak kötve az ő császárnői hivatásával.

„Dehát a te szépséged egyáltalában nem segít és nem szabadít meg féltékenységedtől?“

„Nem vagyok már féltékeny, csak untat engem! Szép

ruhákat és sok ékszert akasztanak reám, azután megmutatom magam és egy pár szót mondok az embereknek. Ez órákig tart, míg végre már nem bírom. Azután szobámba sietek, mindent letépek magamról és írni kezdek, Heine diktál nekem.“

A királyné észreveszi, hogy Erzsébet sohasem mond laposságokat, hanem rendszerint olyasmit, amit az ember nem várna. A császárnő sok mindent elmond Carmen Sylvának, amit különben csak leányának szokott elárulni. Különösen a természet lényegét illető megfigyeléseit. Az örült festőnek az a bizonyos képe nagy hatást tett rá. Valóban igaznak látja azt, hogy minden élőlény kegyetlen. Az erősebb felfalja, a gyengét, az okosabb szánalom nélkül győzi le az ostobábbat, jog és törvény ellenére, csupán azért, mert ő a hatalmasabb. Keserű igazság ez.

„Nem akard verseidet és írásaidat kiadni?“ — kérdi Carmen Sylva. „Írok és költök, — feleli a császárnő — de nem akarom, hogy valaki most lássa őket. Hosszú évek múlva, később, ha mi már rég meghaltunk, nyilvánosságra lehet hozni mindent.“

Még jóval azután, hogy Erzsébet Szináját elhagyta, nem szűnik meg Carmen Sylva töprengeni fenséges névrokonának lényén. „Az emberek hajlandók — írja — egy embert azzal vádolni, hogy megfélemezik kötelességéről, mihelyt nem akar együtt forogni a kerékkel a taposómalomban, az Öreg szivattyúval úgy, amint az emberek egyik vagy másik rétegének megszabták. Most aztán, ha valakinek megvan a bátorsága ahhoz, hogy más legyen, másképp gondolkozzék, cselekedjék, akkor szinte megkövezik azok, akik csak a taposómalomhoz szoktak. Mindig azt mondom: A divat azoknak a nőknek való, akiknek nincs ízlésük, az etikett az olyan embereknek, akik nem részesültek jónevelésben, a templom azoknak, akiknek nincsen igazi vallásuk, a taposómalom pedig azoknak kell, akiknek nincsen képzeletük vagy feszítőerejük.“

Erzsébet közben visszatér Bécsbe és a hosszú távollét után, a legnagyobb örömmel üdvözli szeretett Valériáját, aki csodálkozik az anyja kedélyében beállott változáson. Úgy találja, hogy Lajos király halála óta külö-

nősen vallásos lett, amilyen még sohasem volt. Erzsébet ezt a nagy Jehova akaratának és irányításának tulajdonítja. Mindent neki tulajdonít. „Mama vallásossága azonban különös, — gondolja Valéria — más, mint a többi emberé, kevésbé közlékeny, inkább rajongó, bensőséges és elvont, mint az a halottkultusz, amelyet az utóbbi években különösen Heinevel és II. Lajossal kapcsolatban üzött.“

Valéria még nem bizonyos abban, hogy Ferenc Szalvátor főherceget valóban szereti-e, vagy sem. Hallatlan önbírálattal figyeli meg magát, hogy tényleg olyan szerelmet érez-e iránta, amely az ő idealizmusában a házasság egyetlen igazi alapját jelenti. Erzsébet támogatja a fiatalok zsendülő érzelmét. Csak Rudolf trónörökös magatartása aggasztja. Május huszonkettedikén, amikor az Atterseehez rándulnak, megkérdi a császárnő a fiatal főherceget, hogy szívesen menne-e háborúba, és ki ellen inkább, a németek, az oroszok, vagy az olaszok ellen. Ferenc Szalvátor azt feleli: „Teljesen egyre megy.“ Erzsébet erre azt mondja: „Ha a németek ellen kell harcolni, ez mindig szomorú, hiszen olyan, mintha az ember a testvére ellen harcolna.“ „Az ő barátságukban azonban nem lehet bízni“ — véli Ferenc Szalvátor. — „Természetesen a poroszokra gondolok.“

Erre Erzsébet: „Hogy & poroszok országuk érdekeit akarják előmozdítani, s ehhez megvan az eszköz és képességük, ezt nem lehet tőlük rossz néven venni. E mellett nem minden német porosz, mégha a poroszok németek is. Milyen vallásosak és derék emberek a veszfálieiak, milyen üdék, derűsek és műveitek a rajnamentiek, bádeniek és württembergiek! Micsoda vasfegyelem, milyen buzgó tanulás, milyen fegyelem van ott a mi viszonyainkhoz képest, pedig ilyen szigorú rend nélkül lazábban megy minden s mindenekelőtt hiányzik természetesen a kívánatos egység és zártság!“

Május végén a császári család az új Hermes-villába költözik. Sem Erzsébet, sem Valéria nem érzi jól magát ebben a külsőleg egyszerűnek látszó, belülről azonban túlterhelt és barátságtalanul, díszesen megépített otthonban.

„Ezek a márványreliefek, ezek a süppedő szőnyegek, vert bronz-kandallók, ez a számtalan angyal, amorett, minden lépten-nyomon faragványok, ez a modoros rokokó-stílus! Azt kívánom, bár már lennének megint otthon“ — írja Valéria.

A trónörökös megérkezik. Külsőleg semmi nyoma betegségének, de közte meg felesége között nincsen összhang, most is elmennek egymás mellett csakúgy, mint azelőtt, és nem értik meg egymást. Természetesen ő is szakadatlanul a háború és béke kérdésével foglalkozik. „A háborúban még feltűnést kelthet az ember valahogy“ mondja Rudolf, és amikor Valéria azzal az ellenvetéssel hozakodik elő, hogy: „Igen, ez azonban emberi életbe kerül, s te is kockára teszed a magadét“, elutasító mozdulattal olyasvalamit mond: „Ha az ember már mindent kiévezett, nem érdekli többé semmi.“ Ez már egészen másképpen hangzik, mint amikor százesztendeig szeretett volna élni.

Erzsébet ebben az időben aggódik nővére, Alençon hercegnő miatt, aki beleszeretett egy polgári származású orvosba és egy pillanatig arra gondol, hogy elválik férjétől és hozzámegy feleségül. A császárnő attól fél, hogy beszámíthatatlannak fogják nyilvánítani, tekintve, hogy Grácba vitték Krafft-Ebing idegorvoshoz, aki szükségesnek tartja gyógykezelését. Az izgatottság és az idegbántalmak azonban inkább a vörheny következményei, s a szanatórium nyugalalmában ismét megszűnnek, Erzsébetnek tehát már nem kell remegnie attól, hogy nővére öngyilkos lesz, vagy pedig, hogy ottfogják az ideggyógyintézetben. Mindez azonban a császárnő idegeit meglehetősen megviseli, folytonos félelem-érzeteitől nem tud megszabadulni. Már Valéria is ideges amiatt, hogy anyja annyira túlzott és folyton aggódik érte. Amikor egyszer erre céloz levelében, Erzsébet megsértődik s hosszabb ideig nem válaszol, nagysokára pedig azt mondja: „*Minden életfilozófia dacára, az ember még se bírja a szívét agyon ütni, ez nagy baj.*“ Mint mindig, most is, attól tart, hogy Valériát valami baj érheti. Ez néha türelmetlenné teszi a lányát. Ehhez járul a politikai ellentét is. Valéria optimisztikusabban látja Ausztria-Magyarország jövőjét. Er-

zsebet azonban azt mondja: „Az öreg, korhadtt törzs beteg.“ Előre látja a soknyelvű birodalom széthullását, és ennek a gondolatnak mind versben, mind prózában kifejezést ad. Olykor azt hiszi, hogy Ferenc József a Habsburg-ház utolsóelőtti császára és újra felidézi az ősi jóslatot, mely szerint a büszke sor: Rudolffal kezdődött és Rudolffal végződik. A birodalom jövőjét illető komor jóslataival természetesen ellentétbe kerül Ferenc Józseffel is. Ilyen pillanatokban, amikor gondolatmenetével nem talál megértésre férjénél, azt mondja, nehéz vele együtt élni. „En úgy találom, — gondolja ilyenkor Mária Valéria, — Isten bocsássa meg, sokkal nehezebb anyával.“ Hiába szereti annyira Valériát, ez bizonyos tekintetben mégis korlátozza szabad mozgását, bár Erzsébet ezt sohasem vallaná be. Már Carmen Sylva is megmondta, a császárnő mindig csak utaznék, utaznék, utaznék, és az egész világ szinte túlságosan szűk és kicsiny, semhogy Erzsébet eleget tehetne ennek a vágyának úgy, ahogy szeretné. Alig tér vissza Herkulesfürdőről, ahol olyan jól érezte magát, júliusban már ismét Angliába utazik, Hamburgon át. Ebben az időben Pacher Fritz idegenszerű brazíliai bélyeggel ellátott levelet kap. Idegenkedve bontja fel a levelet, nyomtatott lap hull ki belőle. Legnagyobb csodálkozására a következőket olvassa:

DAS LIED DES GELBEN DOMINO.

„Long, long ago.“

Denkst du der Nacht noch im leuchtenden Saal?
 Läng, läng ist's her, läng ist's her,
 Wo sich zwei Seelen getroffen einmal,
 Läng, läng ist's her, läng ist's her,
 Wo unsere seltsame Freundschaft begann.
 Denkst Du, mein Freund, wohl noch manchmal daran?
 Denkst du der Worte, so innig vertraut,
 Die wir getauscht bei der Tanzweisen Laut?
 Ach! Nur zu schnell schwand die Zeit uns dahin,
 Ein Druck der Hand noch, und ich musste flieh'n.
 Mein Antlitz enthüllen durft' ich dir nicht,
 Doch dafür gab ich der Seele ihr Licht.
 Freund, das war mehr, das war mehr!

Jahre vergingen und zogen vorbei,
 Doch sie vereinten nie wieder uns zwei.
 Forschend bei Nacht fragt die Sterne mein Blick,
 Auskunft noch Antwort gibt keiner zurück.
 Bald wáhnt' ich nahe dich, bald wieder fern.
 Weilst du vielleicht schon auf anderem Stern?
 Lebst du, so gib mir ein Zeichen bei Tag
 Das ich kaum hoffen, erwarten vei-mag.
 So läng ist's her, so läng ist's her!
 Läss mich warten nicht mehr,
 Warten nicht mehr!*

A vers mellett semmi cím. Kézzel írott szó sincs a levélben, Pacher Fritz elhatározza, hogy leálcázza az álarcost és megmondja neki, jól tudja kicsoda? Bár soha nem ült a pegazusra, elhatározza, hogy versben felel:

AN DIE UNBEKANNTE.

Wien, 8. Juni 1887.

Ja, „läng ist's her“, ich denke dein,
 Und warst du noch so weit;
 Du weckst in mir Erinnerung
 Der Jugend Eosenzeit...

Weiss du, wie schroff du anfangs mir
 Den Händedruck gewehrt!
 Und wie der abefahr'ne Mann
 Dich schliesslich doch bekehrt?

* Magyar fordítása: A sárga dominó dala. Gondolsz az éjre még, a fénylő teremben? — Rég, rég volt, rég volt, nagyon rég, — Hogy két lélek egyszer találkozott, — Rég, rég volt, rég volt, na gyón rég, — Hogy furcsa barátságunk elkezdődött. — Gondolsz barátom néha még reám? — Gondolsz a szavakra, melyeket oly benső — Bizalommal mondtunk, a zene hangjainál? — öh! De gyorsan repült az idő, — Egy kézfogás csak s menekülnöm kellett. — Megmutatni arcom előtted tilos volt, — Ehelyett láhattad lelkemet szabadon. — Barátom, ez több volt, ez több volt! — Évek multak és vonultak el. — Nem egyesítettek soha többé minket., — Éjjel kutatva kérdem a csillagot — Híradást, vagy választ nem kapok. — Hol közel sejtelek, hol ismét távol, — Talán már más csillagon időzöl? — Ha élsz még, adj életjelt, — Amit várni alig merek. — Oly rég volt, nagyon rég volt, nagyon rég! — Ne vá-rass tovább!

Wie wir den Abend Arm in Arm
 Geplauscht, gescherzt, gelacht?
 und wie du, fãst entdeckt von mir,
 Dich aus dem Staub gemacht?

Heut' sag' dir's, denn „lång ist's her“,
 Du warst nicht schlau genug,
 Gestalt und Gang und Wort and Sinn
 Der Hoheit Stempel trug.

Die Grossen dieser Erde sind
 Nicht ganz von Launen frei,
 So wandelt dich die Laune an,
 Zu wissen, wie ich sei.

Nicht etwa, weil ich dir gefiel
 — Ich bin kein dummer Geck —,
 Dich lüstete nach einem Wort
 Frisch von der Leber weg.

Dich ékelte die Gattung Mensch,
 Die dir zu Füßen liegt,
 Die du verachtetest und die dich
 Umschmeichelt und belügt...

Sein Lebtag denkt mit Freudén er
 An diesen Faschingsscherz,
 Er weiss: Du hast — nicht jeder glaubt's
 Verstand, Gemüt und Herz ...

„Wiel“ rufst du, innerlich empört,
 „Du Knirps, du kecker Wicht,
 Du kennst mich und du fürchteat dich
 Vor meiner Hoheit nicht?“

Bei aller schuld'gen Ehrfurcht — ne in.
 Ich denk' mir eben so:
 Du hast Humor und bleibst für mich
 Doch nur der Dominó •..

Ich weiss zu gut: Wenn nicht die Welt
 Sich ganz und gar verkehrt,
 Bleibt mir das Wort von Mund zu Mund
 Für immerdar verwehrt.

Jedoch ein Gruss — das ist mein Eecht;
 Die andern nennen's Pflicht.
 Das eine bitt' ich: Zeig mir stets
 Ein freundliches Gesicht;

Ein Lächeln gleite drüber Mn
 — Die Hoheit sei verbamit —,
 Dein stummer Dank, er sage mir;
 „Ich bin's ich bin erkannt!“*

A levelet a szokott régebbi címre, „Post Restante“, adja fel. De a levél hónapokig hever és senki sem jön érte. Egy idő múlva Pacher maga megy a postára, megmondja a jelszót, és a levelét érintetlenül kapja vissza. Senki sem érdeklődött utána. A kalandnak, amely nem is volt kaland, ezzel vége.

Erzsébet azonban ezalatt Heine nyomán Hamburgba érkezett. Meg akar ismerkedni a költő agg nővérével, Em-den Sarolta asszonnyal. A császárnőt természetesen nagy örömmel fogadják és igen sokat mesélnek neki a költő életéről. Leveleket és kéziratokat mutatnak neki, de nagy csalódására nem adnak neki kéziratot, csupán Heinének egy kis pecsétnyomóját, melyet állítólag mindig használt. „Remélhetőleg, legalább valódi“, — gondolja Erzsébet és a költő öreg nővérének megígéri, hogy a császári család legelső, Párizsba érkező tagjával virágokat helyez-

* Magyar fordítása: Az ismeretlenhez. Bécs, 1887 június 8.
 Igen, „rég volt, nagyon rég“, rád gondolok, — És lennél bármily messze, — Felébresztenéd bennem az ifjúság — Bózsás idejének emlékét... Tudod, eleinte milyen kurtán — Tagadtad meg a kézszerítást — De az elűzött férfi — Végül mégis megtérített?
 — Akkor este kar a karban, hogyan — Csevegtünk, tréfáltunk neveltünk? — És mikor majdnem felismertelek — Gyorsan eltűntél előlem? — Ma én mondom neked, „rég volt, nagyon rég“, — Nem voltál elég ravasz, Alakod, járásod, szavad és lényed — Fenséges volt valóban — Ennek a földnek nagyjai — Sem mentesek a szeszélytől, — Nem, mintha tetszettem volna neked, — Nem vagyok tökfilkó—, — Kedved támadt, hogy szót hallj, — Ahogy lábadnál hever, — Megveted, mert hízeleg — S becsap... — Amíg él örömmel gondol — Erre a farsangi tréfára, — Tudja jól: — nem mindenki hiszi —, — Van eszed, szíved s kedélyed... „Hogyan!“ kiáltod most bosszankodva, — „Te tökmag, te hetyke legényke, — Ismersz engem és — Nem félsz fenségemtől?!“ — Tisztelet, becsület, de — nem. — Mert úgy képezem — Tréfás kedved van s nekem — Csak az álarcos maradsz... — Jól tudom: Ha nem áll egészen — Tótágast a világ — örökké tilos lesz — Szót váltanom veled. — Egy üdvözlétet mégis — Ehhez jogom van.
 — Mások szerint ez a kötelességed — Egyet kérek — mutass mindig — Barátságos arcot nekem; — Suhanjon mosoly rajta át — — Legyen száműzve a fenség, — S néma köszönettel mondd; — „Én vagyok, én, — felismert!“

tet a költő sírjára. Ezt a megbízást egy idő múlva Stefánia főhercegnő kapja, aki koszorút helyeztet a sírra. A koszorú szalagján a következő szavak olvashatók: „Erzsébet császárnő, legkedvesebb költőjének.“

Hamburgból Erzsébet tovább utazik Angliába, a norfolki Cromer tengeri fürdőbe.

Július végén azt írja férjének, hogy még meg fogja látogatni a királynét Osborneban, Wight szigetén, azután hamarosan hazatér. Ferenc József aggodalommal nézi feleségének egyre gyakoribb távollétét és attól fél, hogy mind családjától, mind országától idővel teljesen elidegenedik, a maga szívélyes módján felel neki:

„Édes, szeretett lelkem, végtelenül szeretett anyaglom! Kedves leveled nagyon boldoggá tesz, mert ismét annak bizonyosága, hogy szeretsz engem és hogy szívesen térsz vissza hozzánk...“

Erzsébet ezúttal a Tegernsee melletti Kreuth-kastélyban találkozik férjével meg lányával. Ott a templomban eskették ezelőtt majd hatvan évvel szüleit, akiknek házassága a gazdag gyermekáldás ellenére sem volt boldog. Erzsébet figyelmezteti a mise alatt leányát arra, hogy a főoltár előtt, ahol szülei valamikor álltak, az oltárkép fölött, nagy betűkkel a következő felírás olvasható: „Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek.“

Esküvőre valóban borús előjel. S a két házastárs tényleg, többé-kevésbé külön él egymástól. Nem lehet csodálkozni azon, ha Erzsébet anyja, aki ráadásul még szembajban is szenved, elkeseredett és lehangolt. Kreuthból kirándulnak a nagyszerű Achensee-úton az Achen-szorosba. Erzsébet gyönyörködik a csodálatos látványban. „Minden szép vidék, — mondja — Jehova költeménye, és az ő költeményei kimeríthetetlenek szépségben, gazdagságban és sokaságban.“

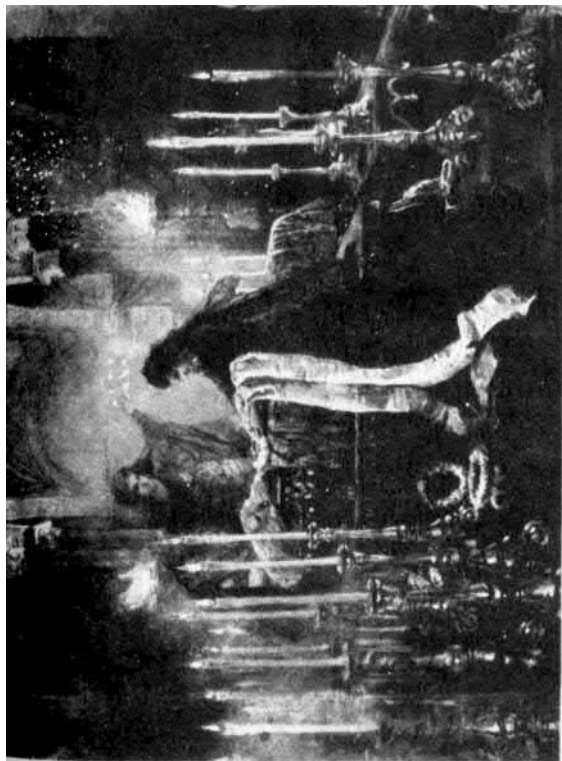
Erzsébetnek Heine-szeretete most hamburgi útja nyomán köztudomású lesz, s aki a császárnőnek kedveskedni akar, ezt valahogy Heinevel hozza összefüggésbe.

Erzsébet Kreuth-ban verseket olvas fel Valériának. Cromerben írta őket. Leánya nem győz csodálkozni azon, hogy anyja milyen sokat és milyen könnyedén ír. Nem múlik el nap a nélkül, hogy új verset ne írna, és

Valéria úgy találja, hogy ezek közül igen sok a szép és eredeti, néha azonban talán túlságosan furcsák ahhoz, hogy igazán szépek legyenek. Károly Tivadar herceg, akit Erzsébet nagyon szeret, szintén jónak találja a verseket, de figyelmezteti, hogy a kelleténél jobban bele ne ássa magát túlzott eszméibe. A herceg aggodva mondja Valériának, hogy Erzsébet a Heinevei való képzelt lelki kapcsolata révén annyira túlfeszíti idegállapotát, hogy a végén még belegabalyodik. Valériának azonban más a véleménye. Az ijesztően izgató gondolatok láttán, azt hiszi, hogy anyját az alkotás megnyugtatja, s ez valóságos szerencse, hiszen ez az asszony éveken keresztül minden komoly foglalkozás híján élt. „Anyám élete különös élet, — írja Valéria — gondolatai a múlttal foglalkoznak, törekvései a távol jövővel. A jelen lényegtelen árnykép a szemében és az a legnagyobb büszkesége, hogy senki sem sejtí, hogy költőné...”

Erzsébet nagy titokban elárulja leányának azt a szándékát, hogy ezeket a verseket jóval a halála után akarja nyilvánosságra hozni azoknak a szerencsétleneknek javára, akiket politikai törekvéseik és szabadságszeretetük miatt gonosztevőkké bélyegeztek. A versek Heine erős hatására vallanak. A költő ebben az időben teljesen hatalmába kerítette a császárnő szellemét. Nagyon fájdalmasnak és igazságtalannak találja, hogy ennek az embernek még mindig nem állítottak szobrot, és most maga kíván sorompóba lépni, csak azt nem igen tudja, hogyan fogjon hozzá. Azon gondolkodik, hogy talán felhívást intéz a német néphez, azzal a kéréssel, hogy adakozzanak egy, Düsseldorfban, Heine szülővárosában, felállítandó szobor javára. Minthogy azonban fogalma sincs arról, hogyan kell az ilyesmit nyélbeütni, megkérdezi Lewinsky színművészt, aki gyakran felolvast neki.

Ischlben, a császár születésnapja alkalmával adott nagy családi ebéden huszonötén vesznek részt. Köztük Ferenc Szalvátor nagybátyja, Lajos Szalvátor is, az a különöc főherceg, aki a Baleári szigeteken szokott tartózkodni. Tudós és érdekes könyveket ír választott hazájáról s ezeket rendszerint elküldi Erzsébetnek, akit na-

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ DEÁK FERENC RAVATALÁNÁL

Zichy Mihály gróf festménye

gyon tisztel. Mind a főherceg, mind a császárnő rendkívüli emberek és ezért megértik egymást. Szalvátoron különben mosolyog az egész család. Nem házasodik meg és teljesen szabad életet él. A külsőségekkel egyáltalán nem törődik. Egyenruhája zsákszerű. Csak egyetlen egy díszkabátja van. Ha az udvarhoz jön, szinte szégyellik. Jachtján kis kommunista államot alapított, ahol teljes egyenlőség uralkodik. Mindent megszopt, lakást, ételt, a legénységgel. A hajón elvégzi a legalsóbbrendű szolgálatokat, akárcsak ők. Úgy öltözködik, ahogy ők. Különben igen magas műveltségű és tudományos érdeklődésű ember, aki társadalmi állását, vagyonát a haladás szolgálatába állítja. Az ebédnél Ferenc Szalvátor Valéria főhercegnő mellett ül. A császár lassacskán enged a rábeszélésnek. Jóindulattal, zsörtölődve szemléli a fiatalokat. Amikor augusztus huszonegyedikén Rudolf huszonkilencedik születésnapját ünneplik, és Ferenc József pezsgős poharát rövid felköszöntővel fiának egészségére üríti, Erzsébet a fülébe súgja, hogy Ferenc Szalvátornak is ma van a huszonegyedik születésnapja. A császár rövid húzódás után poharát újra felemeli, s barátságosan, jóindulatú tekintettel fűzi hozzá: „Akkor hát a másíknak egészségére is!“ Erzsébet most már egész nyíltan beszél Ferenc Szalvátorral. őszintén megmondja neki: „Tudod, Valéria rettenetesen aggályoskodó. Tulajdonképpen azt hiszem, hogy igazán szeret téged. Ti még azonban mindketten teljesen szabadok és olyan fiatalok vagytok. Még sokszor kell találkoznotok, mert egymást megismerni sohasem lehet eléggé. Ne hidd, ahogy sokan gondolják, hogy talán azért szeretném Valériát hozzáadni, hogy a közelemben maradjon. Ha egyszer férjhez megy, nekem mindegy, hogy Kínába utazik, vagy Ausztriában marad. Számomra akkor már elveszett, én azonban bízom benned, bízom a te szerelmedben és jellemmedben, s ha ma meghalok, csak akkor lennék nyugodt, ha Valériát reád bízhatnám.“

„Ha ez az ember hamis, akkor nincs senki, akinek hihetek“ — mondja később Erzsébet leányának. De már most elhatározza, hogy nem lesz olyan anyós, amilyenek

a legtöbben. Saját tapasztalatából tudja, hogy ez mit jelent, és amikor egy fiatal házasembert mutatnak be neki, a következő kérdéssel döbrent rá: „Nagyon utálatos az ön anyósa?” — „Ó nem, egyáltalában nem.” Erzsébet nyugodtan azt feleli: „Várjon csak, kezdetben az anyósok mindig nagyon bájosak, de majd később!” Leányának eljegyzése teljesen lekötötte Erzsébet gondolatait, de azért most sem tud uralkodni vándorkedvén, amely mindig nagyobb erővel keríti hatalmába. Nincs nyugalma, pedig idén már Herkulesfürdőt, Hamburgot, Angliát és Bajorországot is megjárta. Ferenc József sokszor marad egyedül és fájdalmasan érzi, hogy felesége már alig törődik az ő politikai gondjaival és már-már egyáltalában nem teljesíti császárnői reprezentatív kötelességeit. Alig hogy visszatért, ismét annak az óhajának ad kifejezést, hogy délre, Korfuba, a maga álmovilágába utaznék. Az állhatatlan császárnőnek csak ez az egy földdarab tetszett annyira, hogy arra gondol, villát építtet magának Korfuban. Báró Nopcsa főudvarmester még a tél folyamán levelet ír Warsberg Sándor bárónak, az ő és új Görögország kiváló ismerőjének, hogy alkalomadtán nézzen körül, nincs-e ott eladó telek. Közben Erzsébet elolvasta Warsberg „Odysseusi tájait”. A szerzőt meghívják a „Greif” yachtra, hogy a császárnővel Korfuba utazzék. A meghívást nem fogadja valami nagy elragadtatással, mert egészségi állapota — tüdőbajos ember lévén — nem a legjobb és tudja, hogy a császárnő kíséretében nem kímélheti magát. De még csak nem is sejti, hogy mennyire megerőltető az utazás, egy olyan asszony kíséretében, amilyen Erzsébet. Telve tudásvágygal, Erzsébet Homeros világába is nagy szenvedéllyel mélyed el, mint mindenbe, amivel foglalkozik. A konzul megmutatja a szigetet. Erzsébet így még sohasem látta s teljesen a nagy görög eposzíró szemével nézi. „Korfu — jelenti ki Erzsébet — eszményi hely, remek időjárás, kiadós séták a végtelen olajfák árnyékában, jó utak, pompás tengeri levegő s ehhez a gyönyörűséges holdvilág.” Eövid albániai kirándulás után Leukádián át, Sappho hegyfoka mellett Ithakába, Odysseus szigetére mennek. Warsberg vezetése

mellett Erzsébet Odysseus nyomdokain jár. A császárnő előzőleg a hajón, a konzul írásaiból elolvasta az idézetekkel teletűzdelt ithakai idillt. Végre, október harmincadikán partra szállnak, ott, ahol Homeros szerint Odysseus is partot ért, és ezen a helyen Erzsébet egész kosárnyi virágot szed s hazaküldi kedveseinek. A kísérő nem kímél fáradságot, és a császárnő élvezetesnek találja a klasszikus országokba való kirándulást, sőt, hála Warsbergnek, „valóságos tanulmányútnak“ érzi. Rajong a konzulért, aki azonban már alig győzi az utat. „Jobban kimerültem, mint bármikor az én nem valami kényelmes keleti utazásaimon“ — írja naplójába.

A „Greif“ tisztjei gúnyosan nézik ezt a különös tudóst, az egész hajó kénytelen végigszenvedni az ő Odysseus rajongását, mert a császárnő így akarja. A szolgálat nem könnyű s az Ithaka körüli cirkálások, most, a legrosszabb időben, egy ilyen rozoga ládán, amilyen a „Greif“, egyáltalában nem mondhatók felelőtlen szórakozásnak. Erzsébet azonban nem gondol vele, egészen beleéli magát a homéroszi világba, a legnagyobb érdeklődéssel követi Warsberg minden szavát, és ha az valamely pontot érdekesnek jelez, a „Greif“-nek oda kell jutnia. Eredetileg Erzsébet csak tizennégy napra tervezte utazását, a görög álmovilág azonban annyira befonta őt, hogy csak nevenapjára, november tizenkencedikére akar hazatérni. Erről Ithakából értesíti férjét. Ferenc Józsefet nagyon kellemetlenül érinti, hiszen ilyen módon még újabb három hétig nem látja feleségét.

„Ha mégis úgy gondolod, — feleli neki, — hogy egészséged ezt megkívánja, akkor hallgatok, bár idén, tavasz óta egy-két napnál tovább nem voltunk együtt.“

Ferenc József nem osztozik feleségének az antik világ iránt táplált rokonszenvében. „Nem tudom elképzelni, — írja — hogy mit csinálsz Ithakában ennyi ideig. A fődolog mégis, hogy jól vagy és megelégedett, s úgy látszik, hogy tényleg az vagy.“

Erzsébet követi Warsberget Staoros faluba, melyet az antik odysseusi város színhelyének tartanak. Körülbelül ott, ahol Homeros szerint Odysseus királyi palotája állhatott, egy polgári házban, meg-

tízóraiznak. A sziget rendkívül tetszik Erzsébetnek. „Szívesen temetkezném egykor ide — mondja Fürstenberg grófnőnek és megmutatja azt a verset, amely benne ezt a gondolatot felkeltette. — írjon szintén egyet grófnő, — mondja Erzsébet, — mintha az ön sírja szintén itt lenne egyszer.“ A grófnő engedelmesen leül, és bár soha életében nem követett el ilyesmit, verset ír. A vers így szól:

Es steht ein Kirchlein auf Ithakas Höhen,
Vergessen kann's nimmer, wer einst es gesehen.
Es stehet dort oben, gebadet in Licht,
Der Larm der Menge erreicht es nicht.*

Ferenc József már nagyon türelmetlen, hogy Erzsébet oly soká távol marad. „Gondolataim mindig vágyódva veled vannak és szomorúan számítom, hogy még milyen hosszú idő választ el a viszontlátástól... Egyáltalán mindenben, mindenkinek hiányzol, elsősorban azonban természetesen nekem!“ A császár most kimerítő levélben értesül Erzsébet benyomásairól. Két verset is mellékel a levélhez, Ferenc Józsefet nem nagyon érdekli az ilyesmi, azonban ebben az esetben is udvariasnak mutatkozik.

„Költeményedet zseniálisnak és eredetinek találok ... a grófnő verse nagyon gyöngé. Prózában kedvesen és érdekesen ír, a költészetet azonban abba kellene hagynia.“ Ithakában rossz az idő, esős, viharos, s ezért Erzsébet nem rándulhat ki.

November negyedikén tehát visszatér Korfuba. A hajó egész személyzete boldog, hogy vége az útnak, elsősorban Warsberg, akinek egészsége komolyan meg-sínylette, de Fürstenberg grófnő is már torkig van a „Grreif“-fal, mely Vathy kikötőjében ide-oda billeg. Tréfás költeményt küld az egyik tisztnek s ebben megénekli ezt a kevésbé barátságos hajót, amely sohasem jut pihenéshez:

* Magyar fordítása: Kis templom áll Ithaka halmain, — Ki valaha látta, sosem feledi — Ott fönt fürdik a fényben, — A tömeg zaja nem ér oda el.

Drum kann er gestohlen mir werden
 Der Vogel mit Krallen und Schweif!
 Weiss besser Wohnstatt' auf Erden
 Als dich, du schneeweisser „Greif“.*

A tiszték szintén verseket írnak, a tudós férfiú cipőjébe dugják, aki a maga „klasszikus extázisában“ kitalálta az útitervet és fejükre idézte ezt a sziget körül való bolyongást, „ahol Odysseus csontjai pihennek“. A császárnő előtt azonban természetesen nem szabad rajta gúnyolódni, ő mindezt komolyan veszi és Warsberg szavait úgy tekinti, akárcsak a szentírást.

Erzsébet Korfuban ismételten egész napos kirándulásokot tesz a kis vitorlással. Mialatt Ferenc József a napokat számlálgatja, hogy mikor tér vissza, Erzsébet sajnálkozik, hogy ott tartózkodása hamarosan véget ér. A császár szkeptikusan követi a távolból feleségének életmódját. Amikor Erzsébet végre azt írja, hogy hazafelé készül, így felel: „Milyen boldog vagyok, hogy holnap végre végetérnek a vitorlás kirándulások és a bizonytalan albániai séták, de csak akkor leszek egészen jókedvű, ha te a szerencsésen kiállott tengeri út után ismét köztünk leszel.“

Erzsébet pontosan névnapjára tér vissza otthonába. Most már nagyon komolyan gondol Ferencz Szalvátornak Valéria lányával való eljegyzésére, amellyel lassanként Ferenc József is megbarátkozott. Csak Rudolf magatartásától fél még Erzsébet és úgy véli, hogy egy Ausztriában mellőzött és üldözött tiszt számára még mindig nyitva áll a nagy dicsőséges német (nem porosz) hadsereg. „Na, szép dolgokat beszélsz!“ — fakadt ki Ferenc József. Nem sokkal később Erzsébet Ferenc Szalvátor előtt is felveti ezt a kérdést. „De ha én a német hadseregbe lépek, megtörténhetik, hogy tulajdon hazám ellen kellene harcolnom“ — feleli a fiatal herceg, „ó nem, ez nem történhetik meg — mondja Erzsébet, — a németeket sohasem fogják többé rávenni arra, hogy németek ellen vonjanak kardot.“

* Magyar fordítása: Miattam pusztulhat pokolba — Ez a madár karmostul, farkostul! — Ismerek a földön jobb lakóhelyet — Nálad, te hófehér „Griff“.

A császárnő valóságos szerelmi vallomásokat tesz leányának, világosan megmondja neki: „Tulajdonképpen csak téged szeretlek, ha te elhagysz engem, akkor vége az életemnek. De így az ember csak egyszer szeret életében. Ilyenkor csak a szeretett lényre gondolunk magára, mindent az egyik fél vállal, a másiktól nem kívánunk és nem várunk semmit. Ezért nem is tudom megérteni, hogy lehessen több embert szeretni. A többi gyermekemnél Zsófia helyettesítette az anyát, nálad az első pillanattól fogva azt mondtam, itt másképp kell lennie. Te a saját, legsajátabb gyermekem maradsz, az én kincsem, akire senkinek sem szabad jogot formálnia, csak nekem, és akit elárasztottam mindeddig elzárkózott szívem minden szerető képességével.“

Ez a vallomás Valériát megint megrázza. Nyomasztó érzés látni, ezt a „szörnyű, szinte lesújtó szeretetet“, mellyel anyja oly érdemtelenül árasztja el. Mértéktelenül szeret, mértéktelenül is írja verseit Erzsébet. Egész gondolkodását kitölti ez, és legújabb hamburgi útjára emlékezve, nagyon szép ajándékokat küld Heine sógorának, Emden Lajosnak, aki az ajándékokat Heine egy képével és kézírataival viszonzozza. Erzsébet rendkívül megörült nekik. Annakidején valószínűleg megmondták neki, milyen csalódás érte a császárnőt.

Erzsébet verseinek száma immár légió. Wallersee bárónő egyik unokahúgát Gödöllőre hívják és legnagyobb titokban megbízzák azzal, hogy valamennyit szépen tisztázza le. A hölgy esténként felolvassa a királynénak a verseket, ez kijavítja és egyet-mást változtat rajtuk. Azután az államnyomdába' vándorolnak, ahol külön erre a munkára felesketett tisztviselők és szedők végzik a nyomást. Erzsébet vasládába zárja a lapokat. A ládát a későbbi kiadásra vonatkozó felírással látja el. Valéria minden este az Odysseiából olvas fel anyjának. A királyné külön életének idilljébe csak messze távolból tévednek a király bel- és külpolitikai gondjai. A legszűkebb családi körben — Erzsébet fivére, Károly Tivadar herceg, a szemorvos is Gödöllőn tartózkodik — most, hogy egyre feszültebb a viszony Oroszország s a monarchia között, a háborús kilátásokról beszélnek. Latolgatják,

miként folya le egy általános európai háború. „A mostani védkötelezettség és felfegyverzettség mellett tulajdonképpen senki sem kívánhatja a háborút — mondja Ferenc József, — ha azonban mégis sor kerülne rája, akkor Ausztria-Magyarország előreláthatólag Németországgal, Olaszországgal és talán Angliával is, Oroszország ellenben Franciaországgal szövetkeznek, de a túl-erő még e nélkül is az oroszok oldalán lenne.“ — „Miről van szó tulajdonképpen?“ — kérdi Valéria főhercegnő. — „Ezt senki sem tudja — feleli Ferenc József, — mert igazi háborús ok nincs.“

1887 december huszadikán Warsberg báró jelenik meg a királynénál Gödöllőn. Magas, szikár, vörös-szőke bajszú, őszhajú ember, kissé éles vonásokkal, nagyon okos, átható tekintettel. A királyné „a fölényes szellemet“ tiszteli benne, és ahogy Warsberg maga mondja, elhalmozza őt kegyeivel. Sőt, „több, mint kegyes, valósággal családias. Talán soha senki nem állott oly közel hozzá, mint ahogy ő engem maga mellé állított“, véli Warsberg. Ezzel azonban csak túlbecsüli a maga helyzetét, mint mindazok, akik a királyné közelébe jutottak.

December huszonnegyedike, Erzsébet ötvenedik születésnapja. Nem szerencsés nap. A királynét lehangolja az a gondolat, hogy immár egy félszázad múlt el születése óta. Nem minthogyha a kor ártott volna szépségének, ahogy azok állítják, akik nem ismerték jobban, hanem mert életének e szakaszát bensőleg elégedetlenül, idegesen és örömtelenül töltötte el. Idővel, többé-kevésbé, egészen visszahúzódott az udvartól, és csak idegen viszonyok között, a távolban érzi jól magát. Erzsébet már csak azért tér vissza, hogy Valériát lássa. Bár férjétől nem idegenedett el, életcéljuk és érdekeik azonban mindjobban eltávolodnak egymástól. Ferenc József józan felfogása egyáltalában nem fér össze a királyné legújabb rajongásaival, melyeknek tárgya Heine és a költészet. A király egyedül érzi magát, ha Erzsébet a távolban tartózkodik. Bántja, hogy felesége olyan kevésbé érdeklődik a birodalom sorsa iránt, az udvarral jóformán egyáltalában nem törődik, egyre ritkábban repre-

zentál és olyan szomorú. Ilyen körülmények között nagyon is érhető, ha mindjobban leköti és szórakoztatja az olyan okos, normális gondolkodású asszony, amilyen Schratt Katalin, aki életvidám, száraz humorú, önzetlen, nem nézi a maga életét, úgy beszél a császárral, mint ahogy a szájára adódik.

A császárnőnek rossz a lelkiismerete, hogy férjét olyan gyakran, például 1887-ben is, majdnem egész éven át, magára hagyja, ezért támogatja ezt az ismeretiséget, mert nem lát benne mást, csak egy pajtás barátságát, aki megkönnyíti a császárnak az uralkodás gondjait, olyankor, amikor ő, Erzsébet távol van. Megbízta Angelit, hogy fesse meg a színésznő arcképét és 1886 júliusában szándékosan meglátogatja Schratt asszonyt a Wolfgangseenál, amikor pletykálni kezdenek a császár vonzalmáról.

Rudolf trónörökös szintén Gödöllőre érkezett feleségével a királyné ötvenedik születésnapjára. A hangulat azonban igen barátságtalan. Károly Tivadar herceg megfigyeli a trónörököst. „Mindenesetre igen jelentékeny ember, — mondja róla — de mégsem olyan mértékben, ahogy ő maga hiszi. Kissé hiányzik belőle a szív. Rudolf hajlamait elfojtotta a környezete, és ez őt olykor szinte ellenszenves, sőt egyenesen barátságtalan emberré tette/

A királynét karácsony este erős lábfájdalmak kínozzák, és mint mindig, ha beáll a tél, délre vágyódik. Valéria aggódva szemléli anyja hangulatát. Titkos bizalmasához, a bécsi Sacré Coeur-apácák főnöknőjéhez, Mére Mayerhez menekül, aki Ferenc Szalvátorral való titkáról is tud. Kiönti szívét, panaszkodik anyjának lelkiállapota miatt, hogy a régi viszonyok milyen súlyosan nehezednek a jelenre, s hogy Zsófia főhercegnő árnyéka még mindig zavarja a megértést császár és császárnő között.

„Ó, bárcsak tudná a császárnő, — mondja Mére Mayer, — hogyan szeretik, hogyan imádják őt. Ha akarná, hacsak kissé gyakrabban mutatkoznék, mindenki lába elé rakná a szívét. Kedvezőbb körülmények között őfelsége olyan lehetett volna, mint Mária Terézia. Min-

den tulajdonsága megvan hozzá. És most egy kérdést: Kegyes asszony a császárnő? — „Az, de csak az ő módján, nem az egyház szerint.“

„Hasson császári fenséged az édesanyjára, hogy egyházi szempontból is kegyes legyen és ismét kibéküljön rokonaival, akikkel az 1886. év szerencsétlen eseményei óta feszült viszonyban áll.“

„Nagyon nehéz dolog ez, tisztelendő anyám. Semmi sem reménytelenebb, mint mamát eltéríteni az egyszer megalkotott és véleménye szerint csalhatatlan álláspontjáról.“

Erzsébet észrevette férjének elkedvetlenedését, ennek következtében elhatározza, hogy elfojtja vágyát, nem utazik délre, hanem a szokott utazás időpontjáig, márciusig otthon marad és hogy férje kedvéért, bár isiászos fájdalmak gyötrik, résztvesz a bécsi meg budapesti farsangi ünnepeken. Január tizennyolcadikán, a bécsi udvari bálon, négy óra hosszat tart cerclet és az Ausztria és Magyarország között fennálló sok belpolitikai félreértés ellenére, ugyanezek az ünnepeken Budapesten is megjelenik. Néhány nappal később, február huszonharmadikán jő meg a híre, hogy Lajos, az ifjú, tehetséges és életvidám badeni herceg tüdőgyulladásban meghalt. A királynő Kissingenből jól ismerte őt. „Úgy látszik beteljesedik az az átok, — mondja, — hogy a badeni ház ki fog halni, mert a Hauser Gáspáron elkövetett büntett útján jutott uralomra. Semmik vagyunk Isten kezében. Jehova a legnagyobb filozófus, elhatározásait nem érthetjük meg, de meg kell hajolnunk előttük.“

Márciusban a császárnő szokott tavaszi útjára indul. Ismét Angliába utazik, bár nem gondol többé vadászlovaglásra. Ezúttal tanulmányutat akar tenni, Valéria főhercegnővel. Majláth Sarolta kíséri a császárnőt, mert Fürstenberg Teréz grófnő, akit nagyon kellemesnek és rokonszenvesnek talált és aki Zsófia főhercegnő hívéből már teljesen megtért hozzá, fokozódó süketsége miatt elbocsátását kéri.

Erzsébet Londonban a Claridge Hotelben száll meg, és mindjárt első nap azzal kezdi, hogy a szó legteljesebb értelmében végigrohan a város összes múzeumain és meg-

tekinti a látnivalókat. Ez alkalommal is megnézik Madame Tussaud híres panoptikumát és rémülten állnak meg Ferenc József és Erzsébet szörnyűséges viaszfigurája előtt. Szinte viszket az ujjuk, hogy ezeket a fölháborító torzképeket elpusztítsák. Huszadikán Middleton kapitány látogatja meg, fiatal felesége társaságában, a császárnőt. Erzsébet és Valéria gyakran nekivág az óriási város utcáinak, hogy bevásároljanak, ami különösen szórakoztató, mert senkisé ismeri fel őket. Az egyik boltban fiatal házaspár vizsgálgatja őket, s az asszony azt mondja férjének: „Most extraordinary people those!” (Nagyon különös emberek ezek.) Ezután Bournemouthba mennek a tengerhez. Itt már áprilisban lehet fürödni.

Angliai tartózkodása alatt értesítik a császárnőt, hogy Andrássy gróf ismét megbetegedett. Azt mondják betegsége veszélyes, sőt gyógyíthatatlan. Erzsébet Andrássyban most is a maga és háza legjobb barátját látja csak úgy, mint azelőtt. Gyógyulást kíván neki s legmelegebb kívánságaival együtt órát küld neki, amely épenséggel nem értékes. Csak kedves megemlékezésnek szánja. Andrássyt ez mélyen meghatja. Levelet ír Ferenczy Idának, melyben így önti ki háláját:

„Ön, aki ő felségét tálán még jobban ismeri mint én, és tudja mennyire nem szokott semmit sem tenni a látogatás kedvéért, — hogy mindaz, amit mond és amit tesz mennyire igaz — meg fogja érteni milly boldoggá és büszkévé tett ő felsége ajándéka és izenete ...

A mi előttem még becsesebbé teszi az — az hogy ha reá nézek érzem, hogy ez nem rendjel, nem udvari kegy, hanem egy kedves emlék, mellyet ölly valaki küldött nekem a ki esze, külseje és jelleme által a legérdekesebb lény kit valaha láttam, ha nem is volna a mi szeretett királynénk. Én háladatosságból csak azt óhajtanám, hogy mindenki úgy ismerje és szeresse mint — mi, a kik ismerjük ...“

Ferenczy Ida siet közölni a levelet Erzsébettel. Erzsébet ezalatt Angliából Münchenbe tért vissza. Ott meglátogatja Paumgartten Irén grófnőt, aki szenvedélyes spiritiszta. Ennek a látogatásnak híre a diplomatákhoz is eljut. A müncheni követ jelentést tesz róla Bismarck-

nak, mert az a véleménye, hogy Erzsébetnek a szellemvilág közléseibe vetett hite, amelyet az író médiumként szereplő grófnő közvetít, bizonyos körülmények között nagyjelentőségű lehet. A diplomata túlbecsüli ezt a dolgot. Erzsébet ugyan meg-meglátogatja fiatalkori barátnőjét, de azért mulat rajta, mikor ez azt bizonyítja, hogy képes álomszerű állapotban a szellemek által vezetett kézzel, „automatikusan“ írni. Erzsébet előtt nem egészen világos, vajjon merő szemfényvesztés az egész, vagy pedig van valami a dologban? Azt azonban mindenesetre látja, hogy a grófnő jóhiszeműen jár el és sohasem él vissza e képességével, személyes céljai érdekében. Erzsébet gyakran kétkedik, majd hisz benne, hogy aztán ismét neveléségesnek találja az egészet.

Münchenből Erzsébet visszatér Lainzba, a Hermesvillába, ahol Ferenc József bensőséges örömmel, Rudolf trónörökös pedig hűvös tartózkodással fogadja. Erzsébet elszomorodik. „Ez aztán a hazatérés, — írja keserűen. — Az ember csak ott van otthon, ahol a természet szép és az emberek vidámak.“ Rudolfot a császárnő barátságatlannak találja és nem tudja, mi lesz leányával, ha majd Rudolf kerül a trónra.

Május tizenharmadikán fényes pompával leplezik le Mária Terézia szobrát. A hosszadalmas ünnepségek alatt Erzsébet, fiára, Rudolfra, gondol és arra, hogyan fogadja majd Valéria küszöbönálló eljegyzését. Elhatározza, hogy beszélni fog vele a dologról. „Ne bánj rosszul Valériával — mondja neki. — Ez később szerencsétlenséget hozna rád.“ Erzsébet tudja, hogy a puha, babonás lelkű Rudolfra mélyen hat minden misztikus, titkos dolog és elhatározza, hogy e gyöngéjénél ragadja meg. „Én vasárnap született gyermek vagyok, összeköttetésben állok a másvilággal, szerencsét és szerencsétlenséget hozhatok, — mondja fiának. — Ezért emlékeztetek május tizenharmadikára.“

„Sohasem fogom bántani Valériát, mama.“ Erzsébet mélyen fia szemébe néz s közben feltűnik neki Rudolf nyugtalanul lobogó tekintete, karikás szeme és sápadt arcszíne.

— Beteg vagy?

— Nem, csak fáradt és ideges.

Ez a párbeszéd az udvari ebédnél folyik, mialatt a többi vendég azokat a zavargásokat tárgyalja, amelyek egy nappal a leleplezés előtt, a még lepel alatt álló Mária Terézia-emlékmű előtt játszódtak le. A „Deutschtüm-ler“-ek — így nevezik őket az udvarnál — a szobor elé vonultak s ott a Wacht am Rhein-t énekelték, míg a rendőrség szét nem zavarta őket.

A júniust Valériával tölti, a legmeghittebb együtt-létben. A sétákon filozofálnak. Erzsébet inkább a bosszú Istenében hisz, Valéria inkább a szeretetében. A császárnőnek olyan rossz véleménye van az emberekről, hogy leányát ez gyakran igen lehangolja. „Legszívesebben visszahúzódnék Korfuba, — mondja Erzsébet, — hiszen úgymint oda kell, hogy adjalak. Jókor meg kell szoknom ezt a keserű orvosságot.“

Többhetes gasteini tartózkodás után július végén Ischlbe költöznek. Ferenc József is oda utazik. Schratt asszony a nyarat szintén ott tölti és mostanában gyakran látogatja meg a császári villát; az uralkodópárral sétálgat. Egyszer, augusztus negyedikén, Valéria is velük tart, s a művésznőt egyszerűnek, rokonszenvesnek találja. Azonban mégis kellemetlen neki, hogy az emberek beszélnek a dolgról és nem tudják elhinni, hogy a császárnál csak barátságáról van szó. Azért is fáj ez Valériának, mert Erzsébet annyira támogatta ismeretségüket. A császárnő mindig szívesen érintkezett színészekkel; most, amikor többet olvas, mint valaha, színészekkel és előadóművészekkel olvastat fel magának, — többek között Róbert Imrével, Strakosch Sándorral. Ilyenkor Erzsébet kedves darab-jait és költeményeit adják elő. Heine versei közül a Bel-sazart és a Kevlaeri búcsút, amelyek mindig könnyekig meghatják, de Erzsébet Byronnak és Shakespearenek is sorát ejti: olvas, fordít és szaval szüntelen.

Augusztus tizenötödikén a portugál király és trón-örökös érkezik Ischlbe. Látszólag leánynézőbe jönnek. Nem tudják, hogy Valéria eligérkezett, s Erzsébetet mul-tattatja, amikor a portugál trónörökös Valéria versei után kérdezősködik és elmondja, hogy ő apjával kettesben Shakespeare-t fordítja.

A vendégek elutazása előtt Erzsébet hirtelen kijelenti: „Most egészen egyedül utazom, a Langbath-tavakhoz. Pár napra visszahúzódok, senkit sem viszek magammal, mert nem akarok beszélni.“ Majláth Sarolta udvarhölgy nagyon aggódik. „Ha legalább megelégedetten és nyugodtan térne vissza, — írja az udvarhölgy — csakhogy minél többet töpreng, annál boldogtalanabbnak érzi magát; adná az Úristen, hogy valahogyan megtalálná lelki nyugalját, azt hiszem, hogy sem Heine, sem Byron nem képes ezt neki visszaadni. Igazán szomorú.“

Erzsébet visszatér s Valériával Bayreuthba utazik a Wagner-előadásokra. Egyáltalán nem zeneértő, mindazáltal a Parsifal annyira megindítja, hogy azt kívánja, bár soha se lenne vége. A szünetben páholyába kéreti Wagner Cosima asszonyt. Cosima magas és előkelő, rendkívül vonzó jelenség; régi szépségének félreismerhetetlen nyomaival és meglepő nyugalommal lép a császárnő páholyába. Kijelenti, hogy II. Lajos nélkül aligha születnek meg mindazok a hangok, amelyek legalább itt a földön minden vágy teljesülését jelentik. Könnyes szemmel beszél férjéről és atyjáról, Lisztről.

— Csak a múltnak élek, egyedül, visszavonultan, gyermekeimmel együtt. Egyetlen boldogságom a zene.

— Teljesen igaza van — feleli Erzsébet. — Én sem járok soha színházba, ahol megbámulnak és nem szeretek emberek között tartózkodni.

— Nagyon jól megértem, — mondja Cosima asszony — s mindig megértettem Lajos királyt is, mert a mi időnkben valami különös, megmagyarázhatatlan durvaság hatalmasodott el az embereken, úgyhogy szinte senki sem tud közöttünk élni, aki finom érzésű és magasabbra tör.

Erzsébet el van ragadtatva és látni kívánja Mottl karmestert, valamint Parsifal és Amfortas megszemélyesítőjét, Van Dycket és Reichmannt. Kevésé költői megjelenésük kissé elrontja illúzióját. „Szeretném rögtön újra hallani az egészet“ — mondja Erzsébet. Reichmann erre azt feleli: „Én szívesen vállalkoznám rája.“

Bayreuthból Kreuthba mennek, hogy augusztus huszonkilencedikén megünnepeljék a császárnő anyjának nyolcvanadik születésnapját. Innen Ischlbe, ahol szept-

tember tizedikén az Oldenburgi herceg jelenik meg feleségével; ez utóbbi nem egyenrangú bárónő, ezért a fejedelmi körökben mellőzik. Az ilyesmi mindig ellentmondást vált ki Erzsébetből. A herceget feleségével együtt tűntető szívességgel, barátságosan fogadja.

Azonban már megint a távolba vágyódik. Warsberg Gasturiban a „Braila“ villát bérelte ki a császárnő számára, aki nagyon örül, hogy viszontlátja szeretett szigetet. Október elején közli a császárral azt a szándékát, hogy oda kíván utazni. „Édes szeretett lelkem, — feleli Ferenc József szomorúan — a távoli délre utazásod és hosszú távolléted nagyon lehangol, különösen a mi utolsó, sajnos olyan rövid s kissé hajszott, de mégis nagyon kedélyes és barátságos együttlétünk után. Rendkívül kegyes, kedves és jó voltál, amiért mégegyszer a legmelegebben köszönetet mondok... Gondolj néha a téged végtelenül szerető, szomorú és magányos kicsinyeidre.“ Most már a nagyvilág is megbotránkozik a császárnő utazási mániáján. Az újságok foglalkoznak vele és angol lapok azt írják, hogy Erzsébet Amerikába és Nyugat-Indiába, sőt világkörüli útra készül. Valójában egyelőre csak Mirimaron át Missolonghiba indul. Itt harcolt és halt meg a görög szabadságért lelkesedő Byron. Az utat rettentő vihar és zápor zavarja meg. Ennek ellenére horgonyt vetnek Santa Maura szigete előtt és szakadó esőben megtekintik a Sappho halálos ugrásáról elnevezett sziklát.

Erzsébet egész idő alatt Byront olvassa. Mihelyt visszatér Korfuba, megint az ő gyönyörű szigetéért lelkesedik. A Lizzy hajócskán gyakran kirándul a tengerre, és a Warsberg ajánlotta Romanos tanártól az ó- és újgörögöt tanul. Először magában tanul, s közben fel-alá jár a kertben, vagy pedig leckéit írja, a remek teraszon, ahonnan a tengerre és az albániai hegyekre esik a tekintete. A császárnő életmódja és egész gondolkozásmódja komoly gondot okoz, a hozzá igazán hű és annyira okos Festetics grófnőnek. Erzsébet másik hűséges barátnője, Ferenczy Ida, otthon maradt. Festetics Mária egy hozzá írt levélben önti ki a szívét: „Kedves Ida, nagyon nyomasztó számomra, amit itt látok és hallok. Bár ő felsége mindig kedves, ha együtt vagyunk és úgy beszél, mint

régen. Azonban már még sem a régi, — lelke fölött árny lebeg. Csak ezt a kifejezést használhatom, mert egy embernél, aki kényelmességből vagy szórakozásból minden szép és nemes érzést elnyom és tagad, csak azt mondhatni: ez keserűség vagy cinizmus! Hidd el nekem, a szívem véres könnyeket sír. Emellett olyan dolgokat művel, hogy az embernek nemcsak a szíve, de az esze is megáll. Tegnap, már korán reggel rossz volt az idő, ennek ellenére kihajózott a vitorlással. Kilenc órakor ömleni kezdett az eső és a rettenetes mennydörgéssel kísért zivatar délután három óráig tartott, ő az egész idő alatt körülöttünk vitorlázott, a fedélzeten ült, esernyőjét tartva és egészen átázott. Akkor azután valahol kiszállt, kocsiját odarendelte, s egy idegen villában akart aludni. Elképzelheted, hogy mint érezzük magunkat, az orvos háF Istennek, mindenhova elkíséri...”

Akármerre jár, mindenütt feltűnik különös, ruganyosan lebegő járása. Költői lelkű emberek, akik hódolni akarnak neki, „tovasiető diadalmas istennőhöz“ hasonlítják. Mások viszont nevezik gyors járása miatt vasútnak, amit nem értenek gúnyosan, mert Görögország falusi lakosságának a szemében a vasút minden nagyszerű dolog megtestesülése.

Erzsébet iránt nagy figyelemmel viseltetnek, sőt amikor kirándul a szigetre, időnként rendbehozzák az utakat, vagy egészen újakat építenek. Erzsébet ezért nagyon hálás, de látogatásokat Korfuban sem akar tenni vagy fogadni. Hiszen éppen azért jött ide, hogy teljes nyugalmat találjon. Amikor György görög király bejelenti látogatását, csupán azt üzeni neki, hogy a legközelebbi napokban távol lesz Korfutól. Valamivel később híre jár, hogy az uralkodó a következő héten készül Korfuba. A császárnő ismét megüzeni neki, hogy azon a héten is távol lesz pár napig Korfutól. Ezután nem hallani többé a király látogatásáról.

Időközben Münchenből szomorú híreket kapnak. A császárnő apját már nyáron könnyű szélütés érte, most november tizedikén másodízben, sokkal súlyosabb szélhűdés éri. Amikor Erzsébet két nappal később értesül a dologról, rögtön haza akar utazni, előbb azonban Ferenc

Józsefnek sürgönyöz, ez lebeszéli az utazásról, mert feleségének amúgy is leromlott kedélyállapotát meg akarja óvni a szomorú esemény hatásától. Erzsébet különben sem érkezhett volna idejében, mert november tizenötödikén, hajnali fél négy órakor meghal ez az eredeti ember, aki életét mindig a családja mellett és nem családjával töltötte. Az utóbbi időben nagyon magára maradt, mert baráti köre is leapadt. Utolsó éveit derűs lemondásban töltötte.

Tizenötödikén délután Erzsébet, Ferenc József távirát tartja kezében: „Papa halála alkalmával bensőséges szeretettel veled érzek.“ A császárnő mélyen megindul és szemrehányásokat tesz magának, hogy életében olyan keveset törődött apjával, aki persze otthoni tartózkodása idején csak ritkán mutatkozott.

Warsberg konzul a tervbevett korfui építkezésről beszélget a császárnővel, hogy elfeledtesse vele fájdalmát. Erzsébet jobban szereti a szigetet, mint valaha. Dél melege nagyon enyhíti a lábfájását, amely egyre újra jelentkezik. November tizenhatodikán így ír leányának:

„Nevenapomat a tengeren akarom tölteni, itt folytonosan ömlik, talán egy más Dunstkreisban melegebb idő lesz, asztán megint ide jövök, rövid időre, mert 1-sején Miramarban akarok lenni, a Tokát találni, minek igen örülök; csak melegebb legyen, mintha mindig jobban és jobban fájna a hideg “

(Ferenc József egyszer, egy vidám pillanatában, felesége meg leánya előtt a pulykához hasonlította magát. Erzsébetnek ez annyira tetszett, hogy Ferenc Józsefen rajtaragadt a név, s ettől fogva leányához írt bizalmas leveleiben ezen az álnéven emlegeti.)

„Vorgestern ging ich zu Fuss, mindig olajerdőkben, a tengerparton, a Villa Capo d'Istriába 2 órányira innen, a legdúsabb vadságban fekszik, mint egy elátkozott tündérlak, a ház csaknem összedől, a nagy narancs-mandarin- és citromfák közt, melyek az elhanyagolt kertben, már ezidőszerint össze-vissza nőttek.

De mit legnagyobb bámultam voltak óriási kamelia fák, wie ich sie alig in Madeira gesehen.“

„Sok szépet láttam, de Scheria nincs párja ebben a

ERZSÉBET ÍRORSZÁGBAN

1879

Festmény után

világon. Csak az esteli csillagban még szebb, tegnap este I caught a glimpse of its pink wonders and my heart longs for its eternal beauty.“ (Sheria, Korfu homéroszi neve.)

Erzsébet nagysokára nehéz szívvel válik meg a szeretett szigettől, s csak annak örül, hogy viszontlátja férjét, aki elébe utazik Miramarba. Erzsébet elmondja neki, hogy Korfuban villát szeretne építeni, és Ferenc József, aki még sohasem tagadott meg semmit feleségétől, meghajlik akarata előtt. De nem szívesen teszi, mert házat építeni, idegen országban, oly messze a hazától, azt jelenti, hogy távol akar élni tőle és hazájától, — ennek pedig a császár nem örülhet. Erzsébet magához hivatja Warsberget és megbízza, hogy irányítsa az építkezést, vállalja az építész és kertész szerepét. A különben annyira kétkedő konzul nagyon örül ennek. „A császárnő elragadóan kedves, — írja naplójába. — Nem tudok ennek az asszonynak ellentállni. A feladat tulajdonképpen kellemes, mert művészi.“ Warsberg azonban észreveszi Ferenc József tartózkodását. Érzi, hogy valami nincs rendben. „A császárnő kegye, — véli egyízben — határozottan árt nekem Bécsben.“ S ott tényleg úgy találják, hogy ő az, aki Erzsébetet belehajszolta a maga görög mániájába, és most hozzájárul ahhoz, hogy a császárnő ennyire megfeledkezik családjáról, férjéről, kötelességéről és mármár a hazájáról is. Warsberg azonban nem tudja, hogy mindezt minek köszönheti. Egészsége nem a legjobb, súlyosan beteg, s mindezeket a kötelezettségeket nem kereste. Hogyan húzhatta volna ki magát a teljesítésük alól! A megbízás fennáll: Az építkezést neki kell vezetnie.

December másodikán negyven éve, hogy Ferenc József a császári trónra lépett. Miramarba utazik, nemcsak hogy feleségét lássa, hanem azért is, hogy elkerülje a hódolat megnyilvánulásait. A császár és a császárnő hosszú bizalmas beszélgetésben öntik ki egymásnak szívüket. Valéria is velük jött; az ő jövőndő sorsa különösen foglalkoztatja Erzsébetet. „Azt tanácsolom neked, Valéria, — mondja neki egy napon, — hogy egyszer végre légy teljes bizalommal papához. A magam részéről természetesen beleegyezem eljegyzésedbe, bár én akkor egészen

egyedül maradok és minden másképp lesz. A karácsonyeste lenne erre a legalkalmasabb pillanat.“ Ekkor lép a szobába Ferenc József.

— Sírtál már azon a rettenetes meglepetésen, — kérdi leányát félig tréfásan, félig megütközve, — hogy mama kék horgony égetett a vállába?

— Ó, nem, — mondja Erzsébet, — inkább én sírtam egy másik meglepetés miatt.

— Ugyan?

— Valéria meg akarja mondani Franznak, hogy őt választotta.

— Mit jelentsen ez? — kérdi Ferenc József a maga kurta-furcsa modorában. Valéria húzódozva felel:

— Férjhez szeretnék menni. — Erzsébet nevet, a császár azonban csak a fejével bólint, mintha már régen elintézte volna, s aztán szárazan hozzáteszi: „Meg kell állapítani az esküvő idejét.“ Erzsébet már-már megbotráncokozk azon, hogy a császár ezt a dolgot így, teljesen üzleti módon fogja fel, ez azonban csak látszat. Az uralkodó az ablakhoz lép, kinéz, hogy megindultságát leplezze. Nem sokkal utána a császári pár visszautazik Schönbrunnba. Erzsébet még mindig el van telve az ő szeretett, gyönyörű Görögországnak szépségétől, és leányának egyre újból azt mondja, hogy jövendő hazájának tekinti Görögországot. Korfuból egy dr. Thermo jannis nevű görög ügyvédet hozott magával, akivel naponta együtt sétál a schönbrunni kertben és buzgón tanul görögül, amin Ferenc József és Valéria, — aki azóta, hogy eljegyzésébe beleegyeztek, nagyon boldog, — jókat mulat, különösen, mivel a görög igen furcsa figura és egyáltalán nem illik az udvari emberek közé.

Valéria csak Rudolfnak fél elmondani titkát. A trónörökös furcsa módon megváltozott, hallgatólag és félénk; Fürstenberg grófnő, aki hosszabb ideje nem látta, alig ismer rá. Erzsébet meghívja őt és feleségét tizenhatodikára, ebédre, hogy egy titkot közöljön velük. Rudolf eleinte izgatottan és ijedten viselkedik, de nem barátságatlan, és így Valéria, — mint mondja — „először életében“ mer a nyakába borulni, és mindent elmond neki. Ez a félelemtől oly soká elnyomott szerelmi vallomás megin-

dítja Rudolfot s a testvéri szeretet egész melegével átka-
rolja és megcsókolja hűgát.

— Kérlek, — mondja Erzsébet — légy jó Valéria-
hoz és férjéhez, ha majd egyszer tőled függnek.

— Esküszöm rá, — feleli Rudolf egyszerűen és me-
legen. Erre Erzsébet hozzásiet, keresztet vet a homlokára:
„A jó Isten meg fog áldani érte. Szerencsés leszel. Hi-
szen te az én fiam vagy és én annyira szeretlek“. Rudolf
mélyen meghatva, szenvedélyesen kezét csókol neki. Erre
Valéria anyjához és fivéréhez rohan, egyszerre öleli át
mindkettőjüket és szinte öntudatlanul mondja:

— Így kellene ennek mindig lennie.

Erzsébet boldog ezen a gyönyörű estén és egészen
megnyugszik.

— Igen, — mondja végül leányának — rá akarlak
bízni Ferenc szeretetére, ő azonban mégis csak rabló, aki
elveszi tőlem egész házaseletem egyetlen igazi örömét.

Eljő 1888 karácsonya és egyúttal Erzsébet születés-
napja. Rudolf is ott van a feleségével. A trónörökös
egy kis kötet Heine-levéllel lepi meg az anyját. Ferenc
József szótlanul, de gúnyos tekintettel nézi ezt az aján-
dékot. A trónörökospár hazamegy a maga karácsony-
fájához, Ferenc József pedig elhívhatja Ferenc Szilvátor
főherceget. Megtörténik a hivatalos eljegyzés. Erzsébet
testvéri szerettei öleli meg a fiatal vőlegényt: „Nagyon
szeretlek. Mindenemet neked adom. Tedd boldoggá az
én Valériámat!“ A fiatal menyasszony anyja nyakába
borul: „Kérlek, bocsáss meg mindazért, amiben valaha
ellened vétkeztem!“

„Ó, szeretném, ha volna több megbocsátani valóm,
akkor nem esnék olyan nehezemre, hogy odaadjalak.“

Erzsébet az este levetette az atyjáért viselt gyászt,
s vakító szépségben, fiatalságban tündöklők, világos
ruhájában. Ferenc József is kedvesen beszél leendő
vejével, boldogan nézi őket és végül könnyeit elrejtve
mondja: „Valéria helyre teremtés.“ Most Kornis grófnő
lép be, ki hosszú időn át volt Valéria nevelőnője, hogy
szerencsét kívánjon. Erzsébet tréfásan fogadja: „Mi ket-
ten most már el vagyunk intézve.“

Bensőségesebben, melegebben aligha folyhatott

volna le ez a nap. Ferenc József is igen boldog. Erzsébet a jegyespárral december huszonhatodikán Münchenbe utazik, hogy bemutassa őket anyjának, akit apja halála óta nem látott. Újévre meleg, szívélyes levelet kap férjétől: „Jókíváнатom mindenkinek, esősorban azonban neked, édes angyalom. Azt kívánom, hogy teljesedésbe menjenek mindazok a kívánságaid, amelyek gyakorlatilag megvalósulhatnak és engem nem túlságosan zavarnak, és arra kérek, hogy tarts meg a te szeretetedben, elnézésedben és irántam való jószágodban. A legforróbb köszönettel érzem az a boldogító érzést, hogy a te szereteted együtt növekszik az évek múlásával, ahelyett, hogy kihűlne, és ez engem végtelenül boldoggá tesz. Barátnőmtől tegnap a mellékelt táviratot kaptam“. Ferenc József az utolsó szavakat azért tette hozzá, mert semmit sem akar titkolni felesége előtt. Tudjon s tudhat is mindenről.

Ebben a pillanatban úgy látszik, mintha nem lenne semmi baj. Ferenc József azt reméli, hogy ez a görög lelkesedés és a sok utazás is el fog múlni csak úgy, mint a császárnő annyi más régi szenvedélye, s akkor Erzsébet újra mindenestül a hazáé, a családé és a birodalomé lesz.

TIZENHAKMADIK FEJEZET

A TRÓNÖRÖKÖS HALÁLA

1888 — 1890

Erzsébet újesztendő napját otthon tölti édesanyjánál. Azután hazautazik és még Münchenből ír neki: „így hát mind a ketten, elsősorban én, — hiszen Valéria szerelmes — tehát ostoba, nehéz szívvvel utazunk el innen. Ügy élveztem veled a szép nyugalmas időt, kedves Mimi, olyan boldog voltam, hogy annyit együtt lehettem veled, hogy valóságos Katzenjammerom van.“ Bécsben a császárnőnek utólag fogadnia kell az újévi üdvözléseket. Ferenc Szalvátor anyja is meglátogatja. Erzsébet nagyon szeretetreméltó, felajánja a tegeződést, a végén azonban azt mondja: „Csak azt akarom neked mondani, hogy legjobb, ha az anyós nem avatkozik a fiatal házasok dolgába. Én ezért lehetőleg sohasem utazom a fiatal párhoz.“ A maga ifjúságára emlékezve magyarázza meg ezt Erzsébet jövődöbéli veje édesanyjának, aki erre kedvesen válaszol: „ó, igen, anyának kell lennünk és nem anyósnak.“ Így minden rendben lenne, a császári családban a legnagyobb egyetértés uralkodik és a jövő rózsaszínűnek tetszik. A valóságban azonban rettenetes csapás leselkedik a császári párra.

A trónörökös nem olyan, ahogy szülei előtt az utóbbi időben mutatkozott. A császárnő nem figyelhette meg őt kellőképpen. Különösen az elmúlt két évben gyakran volt távol Bécestől, és még ha otthon tartózkodott is, teljesen leányával, Valériával foglalkozott. A császárnak pedig a kormányzati gondok közepette nem sok bizalmas barátja volt az udvarnál, talán mert elzárkózott minden bizalmasabb érintkezés elől. E mellett a trónörökös még a legközelebbi környezete előtt is gondosan el tudta rejteni magánéletét, az a kevés ember pedig, aki tudott tit-

kos életéről, nem akart összeakaszkodni a leendő császárrel, vagy pedig olyan nagy hasznot húzott belőle, hogy nem akadt, aki Ferenc Józsefet idejekorán figyelmeztette volna a fenyegető veszélyre. Rudolf trónörökös legrejtettebb titkairól tulajdonképpen csak azok tudtak, akik szolgálati viszonyban álltak vele, így Bratfisch, a fiakkerosa és Loschek, a komornyikja, de egyáltalán semmit sem tud róla sem a szárnysegédje, sem a kamarai előljárója, sem udvartartásának bármely más tagja.

Az egykor tehetséges, okos, jómegjelenésű, szellemes és jóhiszemű trónörökös, az utolsó két év óta lelkileg már csak árnyéka önmagának, Az 1886-i betegségéből soha teljesen ki nem gyógyult, s hogyha külsőleg nem is igen venni észre, a kór tovább pusztít benne. Félelmi rohamokat idéz elő benne, ráveszi arra, hogy idegeket felkorbácsoló szerekhez folyamodjék, hogy elfojtsa a jövőtől való félelmét. Mértéktelenül iszik, és mintha csak lehetőleg gyorsan és kiadósan akarna élni hátralévő éveivel, mohón és mértéktelenül merít az élet forrásából. Olyan nők közé elegyedik, akik jóval alatta állnak, de a társaságban szereplő nőkkel is kikezdi s ezért aztán, becsületes érzésű férfi létére, a legkeserűbb önvádakkal marcangolja magát. Kérdi, hogy mindez, amit benső, féktelen ösztönből cselekszik, összeegyeztethető-e a maga trónörökösi és tiszti becsületével. Alapjában véve előkelő, nemes és lovagias gondolkodású jellem. Az utolsó két év féktelensége szellemileg és testileg beteg idegeiben gyökerezik, s betegség gyanánt kell megítélni, nem pedig másként. Időnként undorodik a maga életétől és azt mondja önmagának, hogy ezt már csak a halállal moshatja le. Abban a törekvésében, hogy mindezt jóságos, hibátlan, magasan álló szülei előtt elrejtse, természetesen el kell titkolnia pénzpocsékolását. Talál egy mindenre kész bankárt, aki, titokban nagy összegeket kölcsönöz neki. A bankár tudja, hogy a dolog kifizetődik; pl. a keleti vasútépítkezés engedélyénél, amelyre pályázik, vagy egyebütt. Ez a nyűg is nyomja Rudolfot, mint annyi más.

Ha azonban a halál gondolatával kacérkodik, kegyetlenül eléje mered ez a válasznélküli kérdés: „Mi lesz majd azután?” Mi várja azon a határon túl, amely az

életet elválasztja a haláltól? Borzalom fogja el és az az érzése, hogy ezt a lépést nem meri egyedül megtenni, kell valaki, aki átsegíti a túlvilágra, aki bátorítja, hogyha az utolsó pillanatban halálfélelmében visszarettenne. Egy asszonyhoz fordul, aki különben nem méltó reá, s azt ajánlja neki, hogy menjenek együtt a mödlingi huszártemplomhoz, és ott haljanak meg együtt. A nő azonban nem hajlandó erre, e helyett a rendőrfőnökhöz siet, hogy mindent bevalljon neki és támogatását kérje ebben a rettentő helyzetben. Így nem kerül sor öngyilkosságra. De úgy látszik, Ferenc Józseffel nem közölték a dolgot, noha egy félre nem érthető levél is bizonyítja.

Rudolf más útítársat keres a halálba. Ekkor lép életébe annak a Vetsera bárónőnek a leánya, aki évekkal ezelőtt maga próbálta hálójába keríteni a trónörökösöt. A fiatal Mary, szép, regényes hajlamú, tizenhét éves leánnyá fejlődött, Még mielőtt látta volna, otthon folyton a trónörökösről rajongtak körülötte. Nem csoda, ha egy ilyen fiatal leány fejében eszményképpé válik a birodalom trónörököse, amely szívét lángra gyújtja, amikor először kezefognak és megismerkednek. Rudolf, kétségbeesett lelki állapotában képtelen ellentállni a szűzies báj varázsának és a szemeknek, amelyekben az iránta érzett szerelem lángol. A fiatalok között szerelmi viszony szövődik, és Rudolf abban az igyekezetében, hogy mint minden mást, ezt is eltitkolja, a császárnő unokahugához, Larisch-Wallersee grófnőhöz folyamodik, hogy elpalástolja a fiatal leány kimenőit és látogatásait. A grófnő is figyelmeztethette volna a császárnőt, ilymódon hálálva meg azt a sok jót, amellyel az eddig elhalmozta. Erről azonban szó sincs. Ellenkezőleg, szerepe ebben az időben fölöttébb kétértelmű.

A fiatal szerelmes leány azonban egészen másképp viselkedik, mint az az első asszony, akinek a trónörökös azt ajánlotta, hogy haljanak meg együtt. Az ifjú teremtés szenvedélyes érzelmében először odaadta magát a trónörökösnek és csak azután hallott róla mindenfelől rettenetes dolgokat. Túlzott szerelmében, annak tudatában, hogy a birodalom nős trónörökösével van viszonya s a következményektől való rettegésében ő is túlfeszített ideg-

állapotba kerül. Fiatal leányos lelkülete nem tud megbirkózni vele. Ebben a pillanatban Rudolf valószínűleg hasonló szándékkal közeledett feléje, mint ahhoz az első asszonyhoz. Csakhogy Mary ettől a borzalmas ajánlattól nem riad vissza, ő valóban szereti és el van szánva arra, hogy ha kell, akár az életével is megfizet érte. Így el jó, aminek jönnie kell.

1889 január huszonkilencedikén Ferenc József és Erzsébet családi ebédet ad. Rudolf gyengélkedése miatt kimentette magát. Az egész ház útra készen áll. Erzsébet a császárral harmincegyedikén Budára készül.

Harmincadikán reggel kezdődnek a mayerlingi vadászat. Loschek, a trónörökös komornyikja, megjelenik és jelenti, hogy hiába kiabál és kopog a trónörökös ajtaján, nem kap feleletet. Hoyos gróf odasiet a komornyikkal, ő is kopogtat és dörömböl. Semmi sem mozdul. Az ajtónak feszítik vállukat. Az ajtó azonban nem nyílik. Loschek végül egy fejszével beüti az ajtó deszkáit s ekkor a félhomályban, — az ablakok el vannak sötétítve, — rettenetes látvány tárul eléjük. A trónörökös előrehajolva mozdulatlanul ül az ágy szélén, szájából vér folyik. Előtte az éjjeli asztalkán üveg és tükör. A nélkül, hogy meggyőződnenek róla, a komornyik azt hiszi, hogy a trónörökös megmérgezte magát: a strichnin vérzést okoz. Az ágyon, mellette, fiatal leány holtteste. Vetsera Mary bárónő. Halálsápadt, jéghideg, teljesen megmerevedett.

A halálra rémült Hoyos nem nézi meg őket jobban, száguldó sietséggel a pályaudvarra rohan, megállíttatja a gyorsvonatot és Bécsbe utazik. Mihelyt megérkezik, Paar gróf főhadsegédhez siet és arra kéri őt, hogy Ferenc Józsefet kíméletesen készítse elő a szörnyű hírre. „Lehetetlenség, ezt csak a császárnő ő felsége mondhatja meg neki“, jelenti ki a főhadsegéd és sürgősen hívatja a császárnő főudvarmesterét, Nopcsa bárót. Ez a legnagyobb rémülettel rohan Ferenczy Idához: „Hogyan közzöljük őfelségével a hírt?“

Erzsébet éppen görögöt tanul. A tanár Homérost magyarázza. Ferenczy Ida belép, egészen sápadt, az ajtóból jelenti, hogy a főudvarmester sürgősen beszélni óhajt

őfelségével. Erzsébet türelmetlen, hogy zavarják: „Várjon és jöjjön később vissza.“ Az udvarhölgy azonban szokatlanul izgatott, ragaszkodik hozzá, hogy Nopcsát rögtön fogadják, és végül kénytelen-kelletlen azt mondja halkán:

„Fontos, rossz hírt hoz a trónörökös ő császári felségéről.“

Erzsébet egy intéssel elbocsátja a görögöt, s Ferenczy Ida máris betuszkolja Nopcsa bárót. Ez lehetőleg kíméletesen teljesíti keserű kötelességét. Amikor Ida néhány pillanat múlva ismét a szobába lép, Erzsébetet zokogva találja. Ebben a rettenetes pillanatban, kint gyors ruganyos léptek hallatszanak. Ferenc József. „Még nem! Még ne jöjjön be!“ kiáltja Erzsébet. Ferenczy Ida az ajtóhoz rohan: „Legalázatosabban kérem felségedet, várjon még egy pillanatig.“

A császár kinn áll Nopcsával, aki alig uralkodik magán. Erzsébet ezalatt letörli könnyeit.

„Meglátni rajtam? — kérdi. — Nos, Isten segítsen, eresszék be.“

Ferenc József ruganyos léptekkel lép be. Isten tudja, hogyan közölte a császárnő férjével a szörnyű hírt. A boldogtalan apa megtörve, lehajtott fejjel hagyja el a szobát.

„Jöjjön velem, Nopcsa báró.“

Erzsébet ezalatt lemegy Ferenczy Ida szobájába. Ez a Schratt Katalin asszony látogatásának órája, mostanság gyakran jön a felségekhez, és ilyenkor mindig Idához, a császárnő legbizalmasabb barátnőjéhez lép be, mintegy meg akarja mutatni, hogy nincsen szó semmi titkos és kétértelmű dologról. Erzsébet ezúttal különösen szívesen látja a fiatal színésznőt a maga nyugodt és jólelkű kedélyével. Úgy találja, hogy a császár ebben a pillanatban jobban rászorul az elfogulatlan vigaszra, mint valaha, s ilyet ő, a szörnyen sújtott anya, nem tudna nyújtani neki. A császárnő Schratt asszonyt maga vezeti férjéhez. Azután első gondolata leánya, Valéria. Vele beszélni, még ha Valéria nem is tud a dolgokról, az egyetlen, ami Erzsébet kétségbeesését talán kissé megenyhítheti. Valéria nincs otthon. Erzsébet hívatja, Valéria gyanút-

lanul, vidáman ront be. Anyját hálósobájában találja, sírva.

„Rudolf nagyon, nagyon beteg — mondja Erzsébet.
— Semmi remény többé!“

Valéria megöleli és az ölébe ül.

„El fogsz sápadni, készülj a legrosszabbra ...“

„Öngyilkos lett?“

Erzsébet megrémül.

„Miért gondolod ezt? Nem, nem, valószínűnek látszik, sőt bizonyos, hogy a leány megmérgezte.“

Kint léptek hallatszanak.

„Ez papa — mondja Erzsébet, — Kérlek, légy nyugodt, mint én.“

Ferenc József ebben a pillanatban lép a szobába. A két hölgy a nyakába borul s mind a hárman szorosán átölelik egymást. A két hölgy nyugodt akart lenni, hogy erőt öntsenek beléje. Most azt látják, hogy a legnagyobb szerencsétlenség pillanatában az ő hősiesség példaadása támogatja őket. „Hívd ide Stefániát“, mondja a császár.

A trónörökös felesége zokogva érkezik meg. Erzsébet jóságosan lép elébe, szeretettel, szinte anyásan, minden keserűség nélkül. Ekkor ér ide Valéria vőlegénye is: „Az ilyen pillanatban Istenhez kell fordulnunk mindenk-előtt“, mondja.

Erzsébet azonban azt feleli: „A nagy Jehova borzalmas, ha megsemmisítően jár körül, akárcsak a vihar.“ Ugyanezeket a szavakat mondotta akkor, mikor II. Lajos bajor király meghalt.

Ezalatt Ferenczy Ida visszatért lakására. Kinyitja előszobája ajtaját s ott, egy fonott kosárszékben ülve találja az öreg Vetsera bárónőt. Ferenczy Ida nyersen rákiált:

„Mit keres itt, bárónő? Nem tudok most önre nézni. Kérem távozzék.“

A hölgy azonban makacsul egyre csak azt hajtogatja:

„Ő felségével a császárnővel kell beszélnem.“

„De bárónő, ez lehetetlen.“

„Muszáj, elvesztettem a gyermekemet. Csak ő adhatja vissza nekem.“

„A bárónő még nem tudja, miről van szó. A katasz-

trófa előtt a rendőrfőnöknél s Taaffe gróf miniszterelnöknél kereste a lányát. Minthogy azonban az ügybe a trónörökös is bele volt keverve, ezek azt tanácsolták neki: „Menjen öfelségéhez, csak ő tehet valamit.“ Ferenczy Ida ismét visszatér Erzsébethez.

„Már mindent tud?“ kérdi a császárnő.

„Nem.“

„Szegény asszony! Jó, akkor odamegyek hozzá.“

Ida azonban aggódva felel:

„Várjon, felség, még egy pillanatig, először beszéljen vele Nopcsa.“ A főudvarmester kénytelen ezt a feladatot is magára vállalni, a nélkül, hogy mindent megmondana. A báróné ragaszkodik kéréséhez.

„Hát jó, hívják ő felségét“, dönt Nopcsa.

Erzsébet belép, a főudvarmester távozik. Ferenczy Ida nyitott ajtónál, a szomszéd szobában marad; mindent lát, hallja az egyes szavakat és mindenesetre rögtön kéznél van, hogyha ő felségének szüksége volna valakire.

A császárnő teljes fenségében áll a felindult asszony előtt, aki gyermekét követeli. Erzsébet szelíd hangon mondja:

„Bárónő, szedje össze minden bátorságát, a leánya meghalt!“

A hölgy erre hangos jajveszékelésben tör ki.

„Gyermekem, én szép, kedves gyermekem!“

„De tudja azt, — folytatja Erzsébet hangosabban — hogy az én Rudolfom is meghalt?“

„Az én szerencsétlen gyermekem, mit tett? Ezt tette ő?!“

A bárónő meginog, leborul a császárnő előtt és átöleli a térdét.

Tehát az anya is így fogja fel a dolgot, akárcsak a felségek, azt hiszi, hogy az ő leánya mérgezte meg a trónörököst, majd önmagát. Néma szünet után Erzsébet a következő szavakkal bocsátja el a bárónőt:

„Most pedig jegyezze meg magának, hogy Rudolfot szívszélhűdés érte!“

Ez alatt Mayerlingbe bizottság érkezett, Widerhofer udvari tanácsos, udvari orvossal az élén, aki Hoyos és Loschek komornyik után, velük együtt elsőnek lép a szo-

bába. Legelőször kinyitatta a bezárt spalétát. Ott látja, az ágyon kinyújtózva, vállal körül nyitott hajjal a fiatal leányt, egész szépséges bájában, arcán a halál sápadtsága, összekulcsolt kezében rózsza. A trónörökös még mindig félig ülő helyzetben. A padlón azonban revolver hever, mely kiesett megmerevedett kezéből. Csak most, hogy világosság van, látják a fegyvert. Az asztalkán, az üvegben nincs mérég, csak konyak. Az orvos lefekteti a rég kihült holttestet. A koponya át van löve, a golyó az egyik halántékon ment be és a másikon jött ki. Ugyanilyen sebbel fekszik a leány. Mind a két golyót megtalálják a szobában.

Ferenc József aggódó izgalomban töltötte el a csüörtökre virradó éjszakát és várta a bizottság munkájának eredményét. Ő, csakúgy, mint Erzsébet, még mindig nem tudja, hogyan ölték meg a trónörökösöt. Az embereknek azt mondják, szívszélhűdésben halt meg. A bécsiiek ezrével, meleg részvétellel állnak a Burg-téren. Ferenc József nyugodtan, Isten akaratában való megadással, hősiesen várja a közelebbi híreket. Erzsébetnek meg kellett ígérnie, hogy nem fogadja Rudolf holttestét, melyet éjszaka hoznak a Hofburgba. Erzsébet és Valéria ébren fekszik és hallja a fegyverbe lépő őrség tompa dobpergését, amikor a szomorú menet hajnali két órakor a Burg udvarára érkezik. A következő nap a császár korán magához hivatja Widerhofert. Még mindig meg van győződve arról, hogy az a leány mérgezte meg az ő fiát. Az orvostól most csak az egyes részleteket és a teljes bizonyosságot várja.

„Mondjon el mindent, őszintén. Mindent pontosan tudni akarok.“

Widerhofer, aki nem is sejtí a császár tévedését, az orvos vizsgálató szavaival kezd rettenetes jelentését:

„Biztosíthatom felségedet, hogy ő császári fensége, a trónörökös egy pillanatig sem szenvedett. A golyó a halántékon egyenesen hatolt be és halált idézett elő.“

Ferenc József rákiált:

„Micsoda golyóról beszél?“

„Igen, felség, a golyókat megtaláltuk. A golyóról van szó, amellyel föbelötte magát.“

„Ő? Ő lőtte föbe magát! Hisz ez nem igaz! A nő mérgezte meg őt. Rudolf nem lőtte föbe magát. Ha ön ezt mondja, be is kell bizonyítania.“

Widerhofer megrendülve pontosan számol be arról, hogy a leány gondos felravatalozása, majd Rudolf lövésének módja, melyet a legnagyobb biztonsággal az éjjelszekrényen felállított tükör előtt eszközölt, minden kétséget kizár aziránt, hogy ő maga emelt kezét magára.

Ferenc József erre örült fájdalomában egy pillanatra szinte teljesen összeomlik és szívettpőn zokog. Azután megkérdi:

„Írt Rudolf valami búcsúlevelet?”

„Többet is. Felségednek azonban nem.“

A mayerlingi szobában, az asztalon fekszik Rudolf távirata a heiligenkreuzi ciszterciák priorjához; arra kéri a priort, hogy rögtön jöjjön Mayerlingbe és imádkozzék a szerzetesekkel holtteste mellett. Ezenkívül több levél, köztük egy feleségének, Stefániának és nővéreinek szóló — amelyek valószínűleg mind, a Valéria főhercegnőnek szóló azonban már egészen bizonyosan — Bécsben íródtak. Csak Erzsébetnek írhatott Mayerlingből, ahol Rudolfot még utolsó óráiban elfogta az a vágy, hogy az anyaszívhez forduljon. Ferenc József tanúsága szerint valamennyi levél többé-kevésbé ugyanannak a témának változata, hogy Rudolfnak meg kellett halnia, mert becsülete ezt követelte. Mind nagyon kurta, csak a Valériához és Erzsébethez intézettekben található fontosabb megjegyzések.

Húgának Rudolf kereken bevallja: „Nem halok meg szívesen“ és azt tanácsolta neki, hogy a császár halála után vőlegényével vándoroljon ki, mert beláthatatlan, hogy akkor mi történik Ausztria-Magyarországban.

Az Erzsébethez intézett levelében szeretettel és hálával teljes szavakkal fordul hozzá és a császárhoz, akinek nem mert írni. „Nagyon jól tudom, — írja a levélben — hogy nem voltam méltó, hogy az ő fia legyek.“ Ezután Rudolf lelkének további életéről ír, és azt a lányt, aki halálát megosztotta vele, tiszta vezeklő angyalnak tekint. Arra kéri a császárnőt, hogy a leány mellé temessék Heiligenkreuz-ban. Világos, hogy ő nélküle talán nem

mert volna a halálba menni, de tettét nem miatta követte el. Halálának okát a trónörökös kifejezetten egyik levelében sem jelölte meg. Az igazi ok a maga egész testi és szellemi állapotában rejlik, úgy, amint az utolsó két évben kialakult.

A trónörököst a Burgban ravatalozzák fel, legénykori hálósobájának ágyán. Közvetlenül a Widerhoferrel folytatott beszélgetés után a császár a halott szobájába lép. Csak a trónörökös szárnysegédje, Giesl Artúr báró és egy lelkész tartózkodik ott.

„Hol fekszik a trónörökös?” kérdi Ferenc József.

„Ahol legénykorában lakott, felséges uram.“

„Nagyon elváltozott?“

„Nem, felség.“

„Kérem, takarja be jól. A császárnő látni akarja.“

Ferenc József ezután eltávozik. Giesl a trónörökös Összekulcsolt keze fölött, egészen nyakig húzza fel a flaneltakarót. Ez később ostoba híresztelésekre adott okot, mintha Rudolf kezei össze-vissza lettek volna vágva. Ellenkezőleg, teljesen épek. Maga Giesl húzta rájuk a fehér kesztyűt. Reggel hét óra tájban a császár belép fia halotti szobájába, kesztyűsen, kardosán. Idegesen simítja bajuszát, amikor a szobába lép és negyedóra hosszat hallgatagon áll a holttest előtt. Délben jön Erzsébet, Valéria és Ferenc Salvátor főherceg. A halotti szobában egy pap imádkozik. Az ablakokat elfüggönyözték, az ágy lábánál jobbra és balra, feszület előtt, gyertyák égnek. Itt fekszik Erzsébet egyetlen fia, virágok között, fehér lepel takarja mellét. Fején könnyű kötés, ez nem torzítja el, arca és füle még az ifjúság egészséges színétől rózsás, és nyugtalan, gyakran keserű kifejezése, amely életében jellemezte, mosolyra változott. Mintha boldogan aludnék. Erzsébet felzokogva hanyatlik le az ágy lábánál. Ferenc József nincs itt, egy pillanatra átadhatja magát a fájdalomnak, ő, aki a lefolyt rettenetes huszonnégy órában a férje kedvéért emberfölötti módon uralkodott magán, leküzdötte rettenetes fájdalmát. Mint mindig, a nagy, nehéz vagy fontos órákban, Erzsébet megállja a helyét. Minden játék és képzelgés lehull róla. Abban a pillanatban, amikor szükség

van rá, megmutatkozik nagy, nemes jóságos természete, minden áldozatra kész?. Most is összeszedi magát, hogy a szomorú asztal fölött ne mutassa, milyen rettenetesen hat mindez reá. Az ebéden Stefánia is megjelenik, gyermekével, a kis Erzsivel, akit megpillantva, a császár könnyekre fakad. A császárnő most először veszíti el férje jelenlétében egy pillanatra önuralmát és ő is keservesen sír.

A császárnak roppant nehezére esik a nyilvánosság előtt bevallani Rudolf öngyilkosságát, a miniszterek azonban sürgetik, hogy hozza nyilvánosságra a valóságot, mert már senki sem hiszi, hogy természetes halállal halt meg. A Wiener Zeitung 1889 február második számában közli az orvosi szakvéleményt, amely többek között kifejti, hogy a trónörökös agyának vizsgálatánál patológikus elváltozásokat észleltek, amelyek a tapasztalat szerint rendellenes szellemi állapotokkal függenek össze és ezért megokolttá teszik azt a feltevést, hogy tettét pillanatnyi elmezavarában követte el.

Ez a nyilatkozat vigaszt jelent Ferenc József számára, Erzsébetre viszont éppen ellenkező hatást tett. Ő hisz az eleve elrendelésben s merev fájdalomban azt mondogatja magának, hogy az ő bajor-pfalzi vére az, amely Rudolf fejében ilyen rettentő elváltozásokat idézett elő. Kétségbeesve kiált fel: „Miért lépte át Ferenc József atyám házának küszöbét, miért kellett őt meglátnom és miért kellett megismernie?”

Schratt asszony, akit attól a pillanattól kezdve, hogy a hír megérkezése után rövid ideig együtt volt a császári párral, alig jutott pihenőhöz. Hivatása folytán ezekben a rettenetes napokban sem maradhat tétlen. A próbák lekötik. Még mindig nem tud magán erőt venni és harmincegyedikén este esdekelve kéri Ferenczy Idát, írja meg, hogyan vannak a felségek. Másnap a művésznő megjelenik a császári pár előtt és amennyire tőle telik, igyekszik vizsgálató szavakat találni:

„Felségednek három angyala van, a császárnő, Valéria és Gizella ő fenségeik, ők öröködnék felséged fölött, szeretik és meg fogják vizsgálatni.”

„Igen, igaza van — feleli Ferenc József, s megfogja

Erzsébet kezét. A császárnő sokáig szomorúan nézi őt. „Ha Rudolfot visszakaphatnám, akkor is csak azt kívánnám, hogy leány legyen és ne trónörökös. Mert gyermekkorától túlságosan távoltartották tőlünk és egész másképp nevelték, mint ahogy az a közönséges emberfiánál történni szokott.“

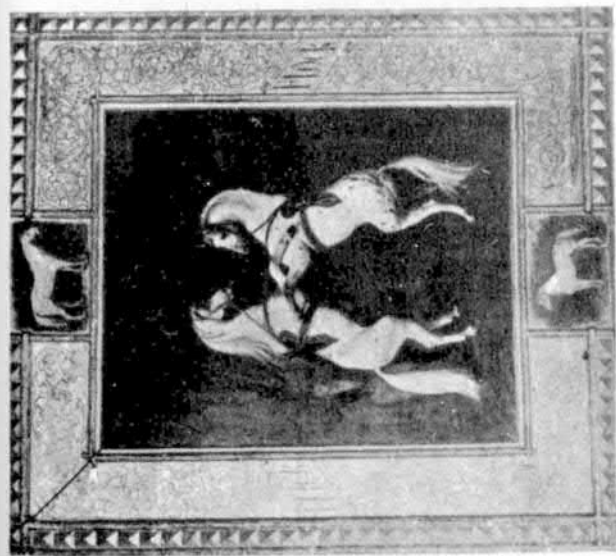
Gróf Andrassy a rettenetes hírre birtokáról rögtön Bécsbe utazott. Minthogy a császár jelenlegi politikájával ellentétben áll, ez nem látja olyan szívesen, mint azelőtt, a császárnő számára azonban vigaszt jelent, hogy elbeszélgethet egy ilyen kipróbált barátjával. Hogy Ferenc Józsefet el ne kedvtelenítse, Erzsébet Ferenczy Idánál találkozik a gróffal, férje tudta nélkül és a rettenetes események Magyarországra való következményeit beszéli meg vele.

Ez alatt megérkezett Brüsszelből a belga királyi pár is. Ez csak súlyos teher, különösen Erzsébet számára, aki sohasem volt velük valami nagy barátságban. Inkább egyedül akar maradni, legszűkebb családjával, köztük a Münchenből odasiető Gizella főhercegnővel is, akit aztán a trónörökös ágyához vezet. Ez alkalommal utoljára csókolja meg fiának megmerevült száját. Ekkor, harmadikán este Erzsébet hirtelen belép Valériához.

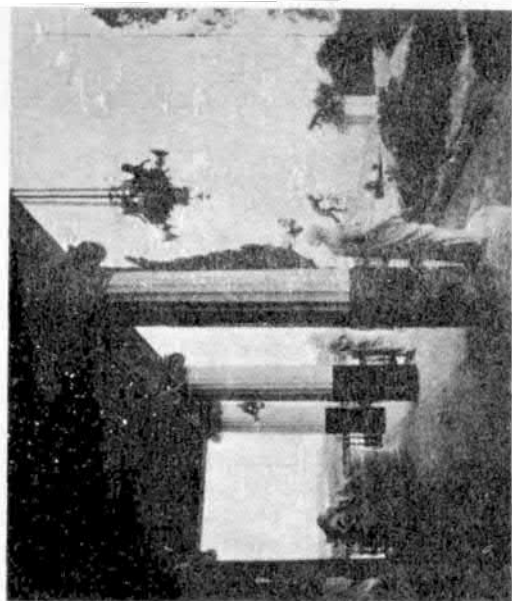
„Nem igaz, lehetetlenség, hogy Rudolf odafönn fekszik halva. Meg akarom nézni, vájjon igaz-e?“

Valéria alig tudja visszatartani. Erzsébet önuralma az utóbbi időben lassan vad fájdalommal változik. Ferenc József idegei erősebbeknek bizonyulnak. A munka átsegíti a legnehezebb napokon. „A császár — jelenti a bécsi porosz katonai attasé — mindezek alatt a nehéz napok alatt, egyetlen egy katonai előadást, vagy jelentést, egyetlen egy aláírást sem halasztott el, még január harmincadikán, és azután is egészen úgy dolgozott, mint máskor. Ilyen erős akaratot még Bécsben is aránylag kevesen tulajdonítottak neki. ő felsége egy pillanatig sem vesztette el Ausztria jövőjébe, saját fenkölt küldetésébe, hadseregének és népének szeretetébe vetett szilárd hitét.“

Nem üres frázis, ha a császár Erzsébetnek közvetlenül a katasztrófa után tanúsított magatartásáról így

FLICK ÉS FLOCK
A KIRÁLYNÉ CIRKUSZLOVAI

KILÁTÁS AZ ACHILLEIONBÓL
(Erzsébet királyné villája Korfu szigetén)

nyilatkozott az osztrák birodalmi tanács gyászküldöttségére előtt: „Hogy ezekben a nehéz napokban az én legbensőségesebben szeretett *feleségemnek*, a *császárnőnek*, mit köszönhetek, hogy milyen erős támaszom volt ő, azt nem tudom sem leírni, sem elég melegen kifejezni. Nem köszönhetem meg eléggé az Égnek, hogy ilyen élettársat adott nekem. Mondják csak el, minél többen tudják, annál hálásabb leszek érte.“

Ha Ferenc József mostanában látja feleségét, féltennie kell őt és ezért kéri és ostromolja, hogy a temetésen ne vegyen részt, mert jól tudja, általában milyen kínos Erzsébetnek megjelenni a nyilvánosság előtt, hát még most! Ezért Erzsébet és Valéria február ötödikén, négy óra előtt a József-kápolnába megy, hogy ne lássa a gyászmenetet, amint átvonul az udvaron, és ott imádkoznak, a komor ünnepség egész ideje alatt. Csak fél ötkor este jön vissza Ferenc József és Gizella.

„Jól tartottam magamat. Csak a sírboltban nem bírtam tovább. De soha még ilyen temetést, mint a mai“ mondja a császár remegő hangon.

Másnap délután öt órakor tartják a trónörökösért a vigiliát. A feketével bevont Burg-kápolna ijesztően komor. A címerek fölött mindenütt kereszttek, Rudolf nevével. A középen nagy katafalk, rajta érdemrendek és kesztyűk. Ehhez ünnepélyes gyászzene. Rettentő, félelmetes szertartáson, halálosan sápadt. Agyát marcangolja az a kérdés, miért és hogyan is történt mindez. Tulajdonképpen sem a császár, sem ő nem tudják, miért emelt Rudolf kezét magára. Világosan sohasem vallotta be, és a pillanat gyásza Erzsébet lelkében ismét felidézi az elmúlt órák keserűségét. Amikor a szertartásról visszatérve, öltözőszobájába lép, azt mondja Valériának:

„Most mindazok az emberek, akik idejövetelem első órájától fogva kígyót-békát kiáltottak rám, megnyugodhatnak, úgy megyek el, hogy Ausztriában semmiféle nyom sem marad utánam.“

Valéria aggodalommal követi anyja gondolatait. Amikor Ferenc József egyszer megjegyzi: „Az ember a szerencsétlenség súlya alatt vallásossá lesz“, Erzsébet azt mondja Valériának: „Nem tudom, én csak keményebbnek

érzem magamat és alig tudok imádkozni.“ Viszont később a Burg-kápolnában lefolyt gyászistentiszteletet követő napon, amikor a megragadó liberát éneklik, Erzsébet könnyekben tör ki és magyarul mondja: „ó, mennyire szeretem és imádom a nagy, nagy Jehovát, nem mondhatom, mennyire.“

B szavak hallatára Valéria hálát ad az Istennek, mert az a félelme, hogy Erzsébet most teljesen elveszti hitét, mégsem vált valóra. A császárnő azonban folyton azon töpreng, miként léphetne halott fiával valami módon összeköttetésbe. Ez csak a szellemek világában volna lehetséges, ha volna ilyen.

Február kilencedikén este, a császárnő szokása szerint lefekvéshez készülődik, levetkőzik, megmosakszik, Valériát, Ferenczy Idát és a cselédséget elküldi, mert mint mondja, le akar feküdni. Kilenc óra tájban titokban felkel, felöltözik és egy oldalajtón át teljesen lefátyolozva elhagyja a Burgot. A legelső útjába akadó bérkocsit megállítja. Ezzel sürgősen a Neumarkton lévő Kapucinuskolostorba hajtat. Rudolf itt van eltemetve. A hideg sírboltban sorjában a Habsburgok koporsói, mint raktárban felhalmozott áru. Erzsébet nem szereti. Sohasem érzett arra kedvet, hogy oda lemenjen. Ezúttal azonban úgy érzi, mintha egy benső hang hívná és azt reméli, hogy Rudolf megjelenik előtte, megmondja, miért ölte meg magát, és hogy nem akar-e máshol nyugodni, mint ahová temették. A mély gyászba öltözött hölgy csenget a kolostor kapuján. Amikor kinyitják a kaput, kéri, hogy a páter gvárdiánhoz vezessék. Fátylát félrevonja, köszön és egyszerűen azt mondja: „A császárnő vagyok, kérem, vezessen le a fiamhoz.“ A sírboltot Rudolf koporsója körül rögtön megvilágítják, a páter pedig le akarja vezetni Erzsébetet. Hagyja, míg csak a vasajtóig nem érnek, ott azonban megköszöni a további kíséretet. Amikor a páter tiszteletteljesen ellenkezik, Erzsébet röviden a szavába vág: „Egyedül akarok lenni a fiammal“ és nyugodtan lépked lefelé a lépcsőn, a komor fakó fáklyafénytől kísértetiesen megvilágított csarnokokba. Egyenesen Rudolf koporsójához siet. A léghuzat mozgatja a hervadt koszorúk leveleit. Lehullott virágok roppannak itt-ott,

mint halk léptek, úgy hogy Erzsébet többször körülnéz, azonban senki sem járkál körülötte. Ekkor egyszer-kétszer hangosan felkiált: „Rudolf!“ Hangja kísértetiesen visszhangzik a falak között, azonban senki sem jelenik meg, senki sem felel. Pedig milyen boldog lett volna Erzsébet, ha a másvilágról választ kap, hogyha a szeretett lényt a síron túl megsegíthette volna, hogyha megjelent volna előtte és megmondta volna, mit óhajt.

Csalódottan tér vissza a Burgba, a látogatás azonban megnyugtató vigasz neki. A szellemek csak akkor jöhetnek, hogyha a nagy Jehova megengedi, mondja másnap leányainak, akiknek bevallja az egészet. Gizella és Valéria azonban úgy érzik, hogyha Rudolf tényleg megjelenne előttük, az ijedelemtől inkább halálos betegek lennének, mintsem felelni vagy éppen segíteni tudnának rajta. Amikor Ferenc József a kapucinusok kriptájában történt látogatásról értesül, rögtön elhatározza, hogy a császárnőt kiszakítja szomorú bécsi környezetéből, amely lépten-nyomon a rettenetes szerencsétlenségre emlékezteti.

Még tizedikén elhatározzák, hogy a királyi pár Magyarországra utazik. Február tizenegyedikén délben az udvari különvonat berobog a budapesti pályaudvar csarnokába. Az összes jelenlévők levett kalappal állnak, a nélkül azonban, hogy a szokásos éljenzésbe törnének ki. A királyi vár felé vezető utat beláthatatlan embertömeg szegélyezi. A királyi párt a sokaság is csupán kalaplevéve, hangtalanul köszönti. A legmélyebb részvétet nem lehetett volna megindítóbban kifejezni. Ferenc József királyt elfoglalják a kormányzati gondok. Erzsébeten azonban, aki most ismét megkezdí túlságosan egyhangú, csendes életét, erőt vesz a gyász és a kétségbeesés. Bár most ismét egész nap görögöt tanul, szorgalmasabban, mint valaha, nyomasztó fájdalom napról-napra fokozódik. Mintegy tizennégy nappal a szerencsétlenség után, azt mondja, úgy érzi, mintha fejbe ütötték volna és még mindig kábult lenne tőle! Néha Valériához menekül: „Én nem tudok papának mindig szórakoztató dolgokat mesélni ezzel a súlyos teherrel a szívemen. Fiatalságomtól fogva mindig az volt az érzésem, és ez most meggyőződés-

seramé vált, hogy a nagy Jehova a vadonba vezet, ahol öreg napjaimat remeteként teljesen neki szentelem s az ő isteni nagyszerűségének szemléletében és imádságában töltöm. Ez rendeltetett számomra, és Isten majd oda vezet akár akarom, akár nem.“ Rudolf Valériához írt utolsó levelének szavai rendkívül hatnak Erzsébetre, ő is egy véleményen van vele, Ausztria-Magyarország nem fog fennmaradni. Szét fog esni, mondja ő, ha a császár, aki most hibátlan jellemének és önfeláldozóan teljesített kötelességérzetének hatalmával mindent összetart, a korhadozó államot nem fogja többé megtámasztani. „Nagyobb ellentét, mint mama és papa — írja Valéria naplójában — elsem képzelhető. S néha mégis azt kérdezem, vajjon melyik fenségesebb a maga fájdmában? Anyám most nagyon gyakran okoz gondot nekem, ő minden nagyra képes és képtelen a kicsinyre. Most, hogy az izgalmak helyet adnak a napi élet egyformaságának és papa legalább külsőleg olyan és úgy dolgozik, mint máskor, az élet nyomasztónak és reménytelennek tűnik föl előtte. Attól is fél, hogy állandóan növekvő fájdmával terhére esik papának és félreértést idézhetne elő köztük.“ Valéria ijedten látja, hogy ez a gondolat Erzsébet rögeszméjévé válik, amelytől már nem lehet eltéríteni őt, és hallania kell, amikor az anyja azt mondja: „Bárcsak magához venne a Jehova, hogy papa szabad lenne és jövődő boldog házasságodban nem zavarna, ha arra a vigasztalan életre gondolsz, amelyet nélküled kell majd élnem.“

Erzsébet néha panasz közben, felindulásában hirtelen nevetni kezd, az örültek házáról beszél, amelybe bizonyára majd ő is belekerül egyszer, s más hasonlót mond. Valéria könyörög neki, hogy tegyen már valamit a maga egészsége érdekében. Erzsébet csak azt feleli: „Miért?“ A mély fájdalom ilyen kitörései után a teljes apátia jelei mutatkoznak rajta. Most Heine, Görögország és minden más kedves foglalkozása teljesen elmerül a mélabús töprengésben. A Heine-szobor felállítására a császárnő kezdeményezésére a költő szülővárosában, Düsseldorfban, bizottság alakult. A szerencsétlenség után értesítik a bizottságot, hogy ő felsége az ügyet többé nem támogatja. Az előmunkálatokra, a tervezett Heine-szobor költségeire

a császárnő már eddig 12.950 márkát adományozott. A szobor modelljét átengedik neki. Jóval később és teljesen a maga számára, majd ismét fel fogja vetni ennek a neki oly kedves szobornak a gondolatát.

A császárnő most jobban foglalkozik a katasztrófa okainak kifürkészésével, mint valaha. Rudolf levelei, a császárnőnek szóló is, csak általános kifejezéseket tartalmaznak és tág teret nyitnak a legkülönbözőbb találgatásoknak. A felségek egyáltalán nem látják világosan a dolgot. Ferenc József először a felé a nézet felé hajlott, hogy az egésznek oka egyedül csak a Vetsera bárónővel lefolyt szerelmi tragédia. Most azonban Widerhofer nézetéhez csatlakozik, a trónörökös idegösszeomlás áldozata lett, mintha csak valami más betegségben halt volna meg. Ez a gondolat erőt ad neki, Erzsébet előtt azonban nem szabad nagyon emlegetni. Valéria véleménye szerint a szerelmi bonyodalom korántsem az egyetlen ok. Erzsébet a császár és leánya véleménye között ingadozik. Ebben a kérdésben tehát az egész családban csak a bizonytalan iszonyat érzése uralkodik csak úgy, mint általában a világon.

Ferenc József látja feleségének egyre komorabb lelki állapotát. Azt mondja Valériának: „Kövess el mindent, hogy mama, akinek lábfájása megint rosszabbodott, most ismét a fürdőbe utazzék, ahogy szokta évről-évre márciusban.“ Valéria megteszi, amire kérték. Erzsébet azonban azt feleli: „Nem, nem akarok hallani róla. Papát abban a pillanatban, már a világ miatt sem hagyhatom magára. Schratt asszony sincs itt, hogy őt szóraztathassa, mert szabadságon van. Szeretnék utazni, azonban nem fogom megtenni, még ha a maradás megőrjíti is.“

Közben tavaszodik, a gyümölcsfák virágba borultak, a gyönyörű napok csodálatos tavaszi hangulatot varázsoltak a szépséges és festői fekvésű budai királyi vár köré. Erzsébet szinte fel sem tudja fogni, hogy a természet ismét teljes fényében és gazdag pompájában támad föl, mintha semmi sem történt volna, gondtalanul, rossz sejtetem hóján, örökké egyformán. Amikor egyik este, a királyi vár virágos kertjének csodálatos pompája közepette

hazamegy, azt mondja Valériának: „Hogyan tudott Rudolf a tavasztól megválni?“

Az udvar mély gyásza csak előmozdítja a királynének azt a hajlamát, hogy elzárkózzék a világtól. Egyáltalán nem akarja megengedni, hogy bármilyen külső benyomás szórakoztatóan hasson reá. Végre azonban mégis rábírnák, hogy Erzsébet a húsvétot Isehlben töltsse a császárral és azután április végén Wiesbadenba menjen. Az egész világ összes lapjaiban hírek olvashatók arról, hogy a császárnőt az örülés környékezi. Az 1889 április huszonegyedik Berlini Tageblatt is hosszú cikket ír erről. Az április tizenkettediki Matin azután, másnap a Gaulois, majd a tizenhetedik Matin aggodalmat keltőnek mondja a császárnő testi és lelkiállapotát. A cikkekben arról írnak, hogy Erzsébetet az úgynevezett „folie raisonnante“ támadta meg, karjai között párnát dajkál és azt kérdezi környezetétől, hogy szép-e az új trónörökös? Vad történeteket találnak ki, amelyekben a bajor királyról van szó és más hasonlókat. A többi újság felkapja ezeket az agyrémeget, a világsajtót egyszerre valósággal elárasztják velük.

Hiába cáfolják a dolgot, hiába mondják, hogy a császárnőt naponta látni, amint Wiesbadenben leányával és más személyiségekkel sétál a városban meg a környékén. Ez nem használ, a világ azt hiszi, hogy amit reggelire eléje tesznek olvasmányoknak, az a színigazság az ő szemében és a császárnő ettől kezdve örült, pedig csak más, mint az emberiség többi része, és ebben a pillanatban legnagyobb fájdalomban gyötrődik. Ferenczy Ida ekkor kötelességének érzi, hogy a császárnőt figyelmeztesse, micsoda híreket terjesztenek róla. Erre Erzsébet Wiesbadenben, majd később Bécsben gyakrabban mutatkozik olyan események alkalmával, amelyeknél különben nem jelent volna meg, hogy megnehezítse a hírterjesztők munkáját. A wiesbadeni tartózkodás kissé megnyugtatja Erzsébetet. Majláth Sarolta, aki sétáin nagyon gyakran elkíséri, úgy találja, hogy a császárnő arcára lassan visszatér jóságos, kedves kifejezése, hogy meglehetősen nyugodt és csak a kifejezésében van többnyire valami, ami lehangoló. Ebben természetesen része van a hosszú krepp-fátyolnak, melyet a császárnő Wiesbadenben sem vet le.

Erzsébet a legnagyobb buzgalommal folytatja a görög nyelv tanulását, s Metzger masszírozza még mindig fájó lábát. A fájdalmak nem nagyon enyhülhetnek, mert Erzsébet a kezelés alatt ismét túlzott módon jár-ke. A mindig nyugodt és száraz báró Nopcsa főudvarmesterrel megbeszéli jövődó terveit, s ezekben világosan kifejezésre jut nagy belső nyugtalansága. Vándorkedvét az elszenedett súlyos csapás még csak jobban fokozza.

„A lainzi tartózkodás“, írja Nopcsa Ferenczy Idának, „legfeljebb június közepéig fog tartani, azután Ischl következik. A tervekról bizalmasan tudósítom önt. Szeptember elején a hollandiai tengeri fürdőbe készülünk, ahol ő felségét Metzger tizennégy napig fogja kezelni. Szeptember tizenötödikétől október végéig Meranban leszünk. A főhercegnő völegényével szintén oda fog jönni. Meran után Korfu jöhet tekintetbe. Amint látja, vándoréletünk fejlődik. Az Isten tudja, hova jutunk még. Ö felsége, hál' Istennek, egészséges és sokkal nyugodtabb, most már folyékonyan beszél görögül. Úgy látszik, mintha ez egész gondolkozását igénybe venné, ami mindenesetre kedvező jel. Warsberg nagyon beteg, ő felsége és én nagyon aggódunk a korfui építkezés miatt, mert nem tudjuk, mit rendelt már meg Warsberg és hogy hol tette azt.“

Május huszonkettedikére tűzték ki a császárnő hazautazását Wiesbadenből Lainzba. Az osztrák és bajor kocsikból összeállított udvari különvonat készen áll. A vonat kilenc vagonból áll, a negyedik a császárnő szalonkocsija, ezt két személykocsi követi, a szolgaszemélyzettel. A három utolsóban van a poggyász. Az összekötő vonal egyik kanyarulatánál, Frankfurt közelében, a mozdonyvezető a kellelénél gyorsabban viszi át a vonatot; az utolsó poggyászkocsi kisiklik. A vonat erősen himbálódzik, és Erzsébet azt mondja: „Hiszen ez egészen ijesztő!“ Hirtelen fokozódó lökések következnek, a vagonok ide-oda dülöngélnek, a császárnő komoly ijedelemmel kiáltja: „A vonatvezető részeg!“ Ez tudniillik a kisiklást nem vette rögtön észre és még mintegy négyszáz méterrel tovább vonszolta az ugráló utolsó“ kocsit, míg végre elszakadt az összekötő lánc. Ugyanakkor azonban a három első kocsi

kisiklik s a vonat egy erős rándítással megáll. Nagy izgalom. A császárnő, aki ki akart nézni az ablakon, hogy lássa, mi történik, a hirtelen rándulástól majdnem a földre zuhant. Épen csak hogy megkapaszkodnánk az ülésbe. A személyzet felborult kocsijából kiabálás és jajveszékelés hallatszik. Erzsébet és Valéria kiugrik a kocsiból. „Megsebesült valaki?“ kérdi a császárnő a legnagyobb izgalommal. „Hol van Ferenc“ kiáltja Valéria szinte örülten. Hallatlan össze-visszaság s legnagyobb zavar uralkodik. Kérdések, ordítás, ide-oda szaladgálás, emberek reszketnek, nők sírnak, a császárnő fodrásznője hisztérikus rohamában fellengzős szavakban prédikálni kezd, a mindenünnen elősiető népnek, nem-sokára azonban kiderül, hogy nem történt nagyobb baj. Az állva maradt öt első vagonban minden ép és a felfordult személyzeti kocsiból az egyik ablakon át éppen akkor mászik ki az udvari cukrász meg egy lakáj, jelentéktelen sebesülésekkel. A többi bennszorult ember sértetlenül követi őket, csupán az ijedtségtől és felindulástól sápadtak. A legrövidebb idő alatt mindent rendbehoznak, csak a felfordult vagonok jelzik a szerencsétlenséget. Erzsébet ezalatt idegesen fel és alá járka a pályán. Két óra múlva folytatják az utat. Az eset azonban még jobban lehangozta a császárnő amúgy is borús kedélyét. „Az élet“, mondja leányának, „szörnyűséges a maga veszélyeivel. Az emberek csak szerencsétlenségre születtek. Sohasem lesz többé nyugodt óráim, hogyha tudom, hogy vonaton ülök.“

Ferenc József császár az oberhetzendorfi pályaudvaron várja feleségét és leányát. Amikor a balesetről értesül, ijedten mondja: „Nagy szerencsétlenség történhetett volna“, mindkét kezét összecsapva, hozzáteszi: „Még jól jártatok.“

Lainzben nincs semmi, ami másfelé terelhetné a császárnő figyelmét. Ismét egészen belemerül töprengéseibe. Most egyáltalában nem lovagol, Lainz különben is a vadászaton kívül, amit ő sohasem űzött, semmi szórakozást sem nyújt. Elgondolkozik Istenről és a világról. Néha sutbadobná egész hitét, máskor azonban ismét — ez az uralkodó gondolata — a hatalmas Jehovát imádja a maga pusztító erejében és nagyságában. De nem hiszi,

hogy ő meghallgatná teremtményeinek kérését. „Mert“, mondja, „minden idők kezdete óta minden előre meg van határozva, az ember védtelen az örök predesztinációval szemben, amelynek alapja éppen csak Jehova kifürkészhetetlen akarata. Előtte minden egyforma, természetesen én is csak a legkisebb szűnyoghöz hasonlítok. És hogyan törődhetnék ő velem?“

A császárnő növekvő apátiája fokozatosan aláássa minden lehetőségét annak, hogy ismét megtalálja boldogságát és belső békéjét. „Túlságosan öreg és fáradt vagyok ahhoz, hogy küzdjek“, mondja a még csak ötvenkét esztendőes Erzsébet. „Szárnyaim elégték és már csak nyugalomra vágyom.“

Ekkor, május huszonnyolcadikán megtudja, hogy Warsberg báró főkonzul, „az utolsó görög“, kissé fellengzősen így emlegették Bécsben, Velencében ötvenhárom éves korában meghalt. Ez a hír mélységesen hat Erzsébetre; Görögországnak ezt a kitűnő ismerőjét rendkívül becsülte és nagyra tartotta. A császárnő elismerésére vall, hogy megbízta a korfui kastély építésével, amelyet kedves hőséről, Achillesről, akar elnevezni. Most mindezt másra kell bízni, s Warsberg utódjává egy nyugalmazott tengerésztisztet, Bukovich bárót nevezik ki. Ez ügyes építész vezetőnek és intendánsnak bizonyul, de az olyan kitűnő és rendkívül műveit vezető, az ó-görög eszmevilágnak olyan szakértőjét, amilyen Warsberg volt, aki annyira osztozott Erzsébet lelkesedésében, nem lehet pótolni. Ebben az időben Schratt asszony ismételten Lainzban ebédel a császárral meg a jegyespárral. Ferenc József az ő derűs, eredeti kedélye s üde modora valóságos gyógyszerként hat ebben a nehéz időben, Erzsébet is őszintén kedveli, és örül annak, hogy szórakoztatja férjét. De Valéria most is azt gondolja, hogy anyjának nem lett volna szabad megengednie, hogy a dolog ennyire fejlődjék.

Az Ischlbe való költözés után a császárnő ismét nagy kirándulásokat tesz a megszokott szép helyekre, Hallstattba, Gosauműhlébe stb. Erzsébet gyakran imádkozik a Jainzenen, az Istenanya képe előtt, melyet Valéria számára állíttatott. Majd júliusban hazamegy Feldalिंगba. Most szerencsétlenségében ismét vonzódik rokonaihoz,

akikhez pedig három évvel ezelőtt soha többé nem akart visszatérni.

Innen Erzsébet Gasteinba megy, hogy ott töltsse az időt augusztus közepéig. Anyja az egész idő alatt nem beszélt Rudolfról. A bajor család összes tagjaira nagy hatást tett Erzsébet szomorúsága és kedélyállapota,“ úgy hogy Gizella a búcsúzásnál fülébe súgja a húgának: „Az Isten szerelméért, vigyázz a gasteini vízesésnél mamára!“

És valóban, aggodalma nem is olyan alaptalan. Erzsébet a halál gondolatával kacérkodik. „Hogy irigylem Rudolfot, — mondja gyakran — de hát az ember nem tudja, mi következik ezután. Ha tudná, akkor természetesen könnyű, volna.“

Nopcsa útján értesül arról, hogy gróf Andrássy egészsége az utóbbi időben meglehetősen rosszabbodott. Hólyagrákja van, amelyet mindvégig nem ismertek fel és rosszul kezelték, noha a leghíresebb orvosokhoz fordultak. A politikától teljesen visszavonult, már azért is, mert mindenképpen ellenzi Kálnoky gróf langyos külpolitikáját. Erzsébet Andrássynak Nopcsa útján ismét azt üzeni, hogy kímélje magát és gondoljon az egészségére, s a főudvarmester hozzáfűzi, s ebben bizonyára megegyezik úrnője véleményével, hogy Andrássynak ez már csak azért is kötelessége, mert ő Ausztria-Magyarország utolsó reménysége. Erre a gróf Erdélyből, augusztus hatodikán, levélben válaszol, s ez úgy hangzik, mint a királyné valóságos apológiaja:

„Nem tudom, — így szól a levél — mit mondjak öfelsége kegyéről, hogy olyan messze távolból is gondol reám. Ez több, mint szép tőle. Te tudod, hogy milyen magasztos fogalmam volt mindig az ő szelleméről és szívről, mióta azonban néhány versét olvastam, véleményem a legnagyobb csodálattá fokozódott. Ha meggondolom, hogy ennyi szellem mellett, amely még a legnagyobb embernek is dicséretére válnék, annyi szív számára is marad hely, röviden csak azt mondhatom, hogy *a világon nincs több ilyen asszony*, csak az bánt engem, hogy olyan kevés ember tudja, kicsoda ő. Szeretném, ha az egész világ tudná és úgy csodálná őt, mint ahogy egy

ilyen ritka egyéniség megérdemelné. Talán igaza van, hogy nem akar politikával foglalkozni. Ez nem mindig hálás feladat — az ő nagy eszével azonban az volna. Hogy pedig fölényes szellemét és nemes szívét, amelyhez hasonlítva Mária Terézia ismert tulajdonai csak egy jó háziasszonyéi voltak, annyira elrejtí, mintha nem volna illendő az ilyen tehetséget megmutatni, ezt csak sajnálhatom. Avval az eggyel vigasztalom magamat, hogy azon kevés szerencsés emberek egyike vagyok, akiknek alkalmuk volt egy asszonyt megismerni és csodálni, akiről alattvalói közül annyi milliónak nincsen helyes fogalmuk.“

Nopcsa megmutatja a levelet a királynénak, a“ki ezekkel a szavakkal fogadja: „Igen, ő kevés igazi barátaim egyike ezen a világon.“

Gasteinből a császárnő Ischlbe tér vissza. Ferenc József időnként meglátogatja. Minden szeretete, tisztelete és részvéte mellett néha mégis idegessé teszi feleségének rettenetes reménytelensége, pedig amúgyis éppen elég gond nehezedik rája. És ha ilyenkor kissé rövidebben felel, türelmetlen mozdulatot tesz, ez rögtön bántja a császárnő érzékenységét. Ilyenkor Erzsébet a császár magatartását összehasonlítja azzal a móddal, ahogy Schratt Katalinnal bánik. Ha magára marad Valériával, ami a legkedvesebb neki, keservesen sír: „Miért születtem? Életem haszontalan, s csak a császár és Schratt asszony között állok. Szinte nevetséges szerepet játszom.“ „A házasság ostoba berendezkedés“, mondja egyszer rosszkedvűen. „Tizenöt esztendőkorunkban eladnak bennünket, esküt teszünk, amelyet nem értünk és amely alól soha többé nincsen feloldás.“ Időnként Erzsébetnek valóban aggasztó pillanatai vannak.

Augusztus huszonhatodikán ismét Valériával sétál s hirtelen azt mondja:

„Szeretem a nagy Jehovát s a porban imádom anélkül, hogy jutalmat remélnék.“ Ugyanabban a pillanatban földre veti magát a kertben:

„Csak így imádkozhatunk a nagy Jehovához és így imádkozhatjuk őt, mert mi haszna a kérésnek, ha minden eleve el van határozva!“ Másnap azonban Erzsé-

bet mégis ismét Jehovához menekül és fogadalmat tesz, hogy Mária Zellbe megy, ha kívánsága teljesül. Csak a csodálatos természet és az alpesi világ nyugtatja meg. A szép kilátást mindig Jehova remek költeményének nevezi.

Ferenc József látja felesége hangulatát, ezúttal tárogatja utazási terveit, mert azt reméli, hogy a Madonna Di Campiglio és a sok szép magashegyi túra használni fog a feleségének csakúgy, mint a Mendelen és Meranban való tartózkodás. A vasutat alig használják. Lovagolnak és gyalogolnak. Widerhcier udvari orvos a császár megnyugtatására szintén velük tart. ő azonban nem tud úgy gyalogolni mint Erzsébet s egy ösvéren kocog a keskeny hegyi úton, a császárnő mögött. Erzsébetnek nagy gyalogtúrákon az a szokása, hogy térdig felgyúri a szoknyáját, hogy útközben gyakran egy-egy bokor mögé lép s leveti alsószoknyáját. Nem látja Widerhofert, azt hiszi, hogy zavartalanul foglalkozhatik magával s megáll. Widerhofer felismeri a helyzetet s meg akar fordulni a keskeny úton. Az ösvér megcsúszik, az utolsó pillanatban azonban igen ügyesen mégis megkapaszkodik. Az orvos azonban nem valami jó lovas, lezuhan, akárcsak egy zsák, kulcscontját töri és súlyos bordasérülés árán menekül a bajból. Ez elegendő ok arra, hogy Erzsébet ismét azt mondja: „Minden fölött, amit cselekszem, balszél lebeg, és aki csak körülöttem van, annak szenvednie kell tőle.“

Ezután a Mendelen át, Meranba mennek, a Trauttmansdorf-kastélyba. A császárnő lába most olyan jó állapotban van, hogy ismét óriási túrákat tesz a környék remek hegyeire, mégpedig többnyire egy Buchensteiner nevű rendkívül kitűnő hegyi vezetővel. Fáradhatatlanul keresi fel a szép kilátásokat. Buchensteiner szerint óriási különbség, vajjon a császárnő vagy más ember nézi-e a szép pontokat. Erzsébet mindig szomorú és lehangolt. Ha azonban egy ilyen remek reggelen, magas hegyről, végigtekint a messze föld, folyó, völgyek, sziklák és kőzetek fölött, szeme felragyog Isten nagyszerű hegyeinek látára. Gyakran látni Erzsébetet, amint vándorlásain sokáig áll egy-egy esetlen fészület előtt.

Egyik napon St. Katharinába érkezik, kis falu ez, kedves templomcskája van, 1245 méter magasán a tenger színe fölött. Erzsébet anélkül, hogy felismernék, a kis templom közelében fekvő Sulfner parasztházba lép, Buchensteinerrel együtt.

„Adjon Isten — mondja Erzsébet. — Kaphatnék egy kis tejet?“

„Persze, hogy kaphat“ feleli egy jól megtermett leányzó.

„De egészen friss legyen.“

A leány nevetve az istállóba megy és a császárnő szemeláttára feji meg a tehenet. Azután a habzó tejjel telt csészét Erzsébetnek nyújtja, aki egy forintot nyom a kezébe.

„Ki lehetett ez? — kérdi a leány a kissé hátra maradó Buchensteinert. — Jó sok pénzének kell lenni! egy pofa tejért ennyi pénzt.“

„A császárnő volt“ súgja neki a vezető.

„Jesszasz Mária s én elfogadtam tőle a pénzt!“

Közben meghalt Valéria sacré-couerbeli bizalmasa, Mére Mayer. Meranban temették el a rend egyik birtokán. Erzsébet leányával meglátogatja a sírt és virágokat helyez a fehér márványkeresztre. Valéria felhasználja az alkalmat, hogy erről a nemes asszonyról egyet-mást elmondjon. Közben bevallja, hogy gyakran anyjáról is beszélt vele bizalmasan.

Erzsébet ezalatt állandóan szeretetteljes leveleket kap Ferenc Józseftől, aki beszámol életének minden legkisebb részletéről, különösen azonban mindarról, ami Schratt asszonyt illeti. „Amilyen komor volt hangulatom október negyedikén reggel (Ferenc József nevénapja), mégis felderült egy kissé, amikor megkaptam leveleiteket és a barátnő egyik levelét, meg egy cserép négylevelű lóherét, utána ritka szép nap derült az erdőkre, a hótakart hegyekre, pompás és változatos színekben ragyogva. Igazad van, a természet mégis csak a legjobb vigasztalónk.“

Október vége felé Ferenc József meglátogatja Erzsébetet Meranban. Úgy találja, hogy feleségének hangulata még mindig nem javult. Most is visszahúzódik

mindenkitől. Az étkezésektől — szokása szerint — távol marad. Ferenc József is lehangolt. Nemcsak Rudolf szörnyű halála miatt. A belpolitikai helyzet is aggasztó, különösen Magyarországon, ahol időnként tüntetnek a még mindig száműzött Kossuth mellett. Ügylátszik, a császárt és a császárnőt ebben a pillanatban csak a közös fájdalom köti össze, ennek felismerése pedig még csak fokozza vigasztalatlanságukat.

„Meg kell örülnöm, — mondja Erzsébet — ha előre gondolok, meg arra, hogy még évekig élélhetek.“ A császárnő ilyen hangulatban búcsúzik el övéitől és utazik Miramarba. Ott várja gróf Cassini parancsnoksága alatt a Miramar jacht, hogy a felséges asszonyt Korfuba vigye. Erzsébet utána akar nézni a tervbevett építkezésnek. A sziget szépsége talán megnyihíti a mindjobban lelkére nehezedő örömtelenséget és vigasztalanságot, ő azonban nem akar soká Korfuban maradni, mert tudja, hogy ha hosszabb ideig marad valahol, ez csak táplálja töprengéseit és gondolatait.

A kis görög Thermojanis elhagyja Erzsébetet és a búcsúnál úgy sír, mint egy gyerek. A császárnő azonban már nem tudta őt elviselni. Korfuban új görög nyelvtanár jelentkezik, Rhousso Rhoussopoulos, kissé fakó és borzas külsejű ember. Erzsébet már beszél és ért görögül, azonban tökéletesen el akarja sajátítani a nyelvet és irodalmat. „Ne higye azt, — mondja az új embernek — hogy tréfálok. — Komolyan kívánom, hogy bánjék velem szigorúan és figyelmeztessen minden hibára, mert az ember vagy alaposan tanuljon meg valamit, vagy el se kezdje.“

Korfuban II. Vilmos császár akarja a császárnőt meglátogatni. A Hohenzollern hajón, hajóraj kíséretében, nővérének a görög trónörökössel való eljegyzésére utazik. Erzsébet azonban kimenti magát, képtelen látogatót fogadni. A villából egy másik közelfekvő helyiségbe menekül és egész napon át ott rejtőzik. Vilmos császár azonban azt hiszi, hogy Erzsébet Gasturiban tartózkodik, ezalatt kilenc egységből álló hajórajával csatasorban egyenesen az elé a magaslat elé vonul, amelyen a császárnő villája áll, és ott minden hajó huszonegy dü-

börgő üdvölvést ad le. A császárnő kísérete Festetics grófnővel és Nopcsa báróval szégyenkezve nézi végig a megtiszteltetést, amely nem nekik szól, hanem úrnőjüknek, akinek senki nagyobb kellemetlenséget nem okozhatna, mintha ilyen tüntető, üdvözlő felvonulást rendez. Amikor a hajóraj a kikötőbe befut, Nopcsa báró főudvarmester a fedélzetre siet, hogy a császári párnak mégegyszer, szóval előadja a mentegetődzést. II, Vilmos és felesége mindent megért, szívélyesek és kegyesek, de magukban mégis megütközve és kissé csalódottan fogadják ezeket a kifogásokat, mert szerettek volna személyesen meggyőződni arról, mi igaz az Erzsébetről elterjedt hírekből, és úgy találják, hogy magatartása bizonyos mértékben megerősíti őket. A valóságban azonban a kék ég, az örök tenger, a szép hold és napfény, a remek illatos korfui növényzet, nagyon használ Erzsébet kedélyének. Szemének kifejezése nyugodtabb, és érdeklődéssel, sőt buzgalommal működik közre a téli utazás terveinek elkészítésében.

Korfuból az út Sziciliába vezet, Messzinából Palermoba, majd Málta érintésével Tuniszba, ahonnan Erzsébet Karthágó romjait is meglátogatja. Nevenapját ezúttal természetesen nem ünnepli meg, a szerencsekívánatokat is elhárítja magától. A bécsi külügyminisztérium útján az összes udvaroknak megüzente, hogy nemcsak a legközelebbi jövőben, hanem soha többé nem akar tudni szerencsekívánatokról, mert a szerencse szónak az ő szemében többé semmi értelme.

December negyedikén visszatér Bécsbe. A pályaudvaron Valéria fogadja. A kiszállásnál Erzsébetnek eszébe jut, hogy ilyenkor Rudolf is mindig ott állt, hogy őt fogadja, és sírva fakad.

„Tudod gyermekem, — mondja Valériának — ha nem akartalak volna viszontlátni, alig lett volna erőm visszatérni. A bécsi Hofburg rettenetesen rámnehezedik. Itt nemcsak érzi az ember, itt naponta emlékeztetik, szinte mindig újra látja, mi történt, s a terhet nem lehet lerázni. Sokszor az az érzésem, mintha Rudolf az én hitemet lőtte volna le. Imádkozom a nagy Jehovához, de különben...”

Erzsébet a maga ruhatárát vizsgálja. Sohasem akarja többé a színes dolgokat hordani, kiküszöböl mindent, ami világos, elajándékozza ruháit, esernyőit, kalapjait, kendőit és zsebkendőit. Valéria arra kéri apját, hogy a karácsonyestét ne töltsék a Burgban, mert attól tart, hogy rossz hatással lesz az anyjára. Ferenc József és Erzsébet a jegyespárral Miramarba utazik erre a napra. A karácsonyeste először múlik el karácsonyfa és ajándékok nélkül. Csak abban az órában, ugyanott ahol a múlt évben Valéria eljegyzését ünnepelték, öltözik Erzsébet néhány pillanatra világosszürke ruhába és sírva, forró ölelések között kíván a jegyespárnak szerencsét.

Újév napján nem tartják meg a szokásos: fogadást. Csak a jegyespárnak szabad Erzsébetet felkeresnie, aki Valériának egymásba fonódó szívekkel díszített brost ajándékoz. Hangulata mindig egyformán szomorú és nyomott. Anyja világfájdalmának és reménytelen predestinációs hitének láttára, még Valériát is elfogja a vágy, hogy egészségesebb világba, a maga hatáskörébe meneküljön. Mindezt a házasságától várja. Sokat gondolkodik anyján és néha mégis azt kell mondania, hogy sok mindent, ami megtörtént, nem kellett volna ennyire a szívére vennie. A császárnő félreértett büszkeségből a kelleténél gyakrabban vonult vissza önmagába, ahelyett, hogy elmondta volna, ami a szívéet nyomja. Egész élete folyamán, mindig így történt ez, s a nemes, nagy aszszony, világos gondolkozásával, meleg szerető szívével, majdnem mindenkitől elidegenedett. S ráadásul itt volt a Rudolf-fal történt szerencsétlenség.

Január harmincadika, Rudolf halálának első évfordulója. Erzsébet nem alszik, erős fejfájás kínozza, de a császárral megbeszélte, hogy Mayerlingbe utaznak, amelyet még egyáltalán nem ismer. Időközben a kis vadászlakból Karmelita-kolostor lett, a halottasszobát templommá alakították át. A császári pár Valériával gyönyörű erdei úton halad, két kocsiban. Az egész úton senki sem szól egy szót sem. Mayerlingben az udvari lelkész misét mond az oltáron, amely éppen ott épült, ahol egykor Rudolf trónörökös ágya állt. A pap előtt ezalatt annak a halottas ágynak szörnyű képe lebeg, amelyet ő

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS
FIATALKORI KÉPE

Metszet, fénykép után

is látott, minthogy tagja volt a hivatalos bizottságnak.

Erzsébet mintegy nehéz álomban, könnytelenül vesz részt a misén. Mellette nyugodtan, keresztény megadással a császár. A császárnő keserűséggel gondol mindazokra, akik kétes szerepei játszottak Rudolf utolsó hónapjaiban. Ilyen tapasztalatok után, gondolja Erzsébet, lehetetlen hinni életben, szeretetben és barátságban.

Megdöbbenéssel hallja, hogy Andrassy Gyula gróf, egyike azon keveseknek, akikben sohasem csalódott, február tizennyolcadikán Voloscában meghalt. Mintha a császárnő sohasem juthatna nyugalomhoz. Az új haláleset nem éri váratlanul, de mégis ismét keserű csapást mér rá, aki Valéria főhercegnő bizonyossága szerint „igazi rendíthetetlen barátsággal csüngött ezen az emberen, mint talán senki máson.“

„Utolsó és egyetlen barátom meghalt,“ panasolja Erzsébet. Február huszonegyedikén, Budapesten temetik el Andrassyt. A királyné Andrassy özvegyéhez, Katinka grófnőhöz utazik. Ez meleg szavakkal biztosítja hűségéről, odaadásáról és szeretetéről és arra kéri, hogy minden körülmények között bízzék meg benne és fiaiban.

Erzsébet azt mondja Valériának: „Csak most tudom, mit vesztettem Andrassyban. Most első ízben érzem teljesen elhagyatottnak magamat, minden tanácsadó és barát híján. Andrassy szelleme nem él tovább sem fiaiban, sem más emberben.“ Erzsébet ezután az Akadémiára hajtat és gyöngyvirág-koszorút tesz a nagy férfiú koporsójára, Magyarország ismét látja királynéját, amint egyik nagy fiának koporsójánál térdel és imádkozik.

Március közepén Erzsébet, leányával, szokott tavasi útjára indul, ezúttal Wiesbadenba és Heidelbergbe, amely „az élet csillogó menyasszonyi köntösében“ pompázik. A császárnő nagy sétákat tesz leányával. „Csak általad — mondja újra meg újra — jöhet reám néha még a derűnek egy kis fénye. Hogy az én életem a te házasságod folytán, az elválás után milyen lesz, nem is

tudom elképzelni. Esküvődig valóságos siralomház lesz számomra az idő.“

Ezalatt Erzsébet lassan mégis kilép abból a teljes elzárkózottságból, amelyben fia halála óta élt, és 1908 április tizenegyedikén, többek között, fogadja Vilmos császár látogatását és valamivel később Frigyes császár özvegyét. Erzsébet szereti ezt az asszonyt, és nemcsak egyszerűnek és rokonszenvesnek, hanem igen okosnak is tartja. Férjének halála ezt az asszonyt is egészen megtörte és keserőséggel töltötte el az egész világ iránt, csak Isten iránt nem.

„Az én sorsom nemkevésbé kemény, mint a tied — mondja Erzsébetnek. — Az emberek háládatlanabbak hozzám, semhogy el lehetne viselni.“

Erzsébet komoran feleli: „Minden, ami történik, eleve el van rendelve.“

„Ó nem, én mégis azt hiszem, hogy az Úristen az égben végül is mindent a mi javunkra fordít, különben is várok, mert hogy a halál után mi következik, azt senki sem tudhatja.“

Nemsokkal ezután a látogatás után, Erzsébet visszatér Bécsbe. Folytatja megszokott életét, csakhogy most egy új személyiség osztozik a császári pár bizalmas együttlétében. Schratt asszony gyakrabban étkezik négyesben a császári párral és Valériával, így 1890 május hetedikén is. Valéria kínosnak találja és nem érti Erzsébetet, aki kedélyesnek mondja az együttlétet.

Regensburgból újabb szomorú hír érkezik. A császárnő nővére, Taxis Néné, akit annakidején Ferenc Józsefnek szántak feleségül, súlyosan megbetegedett. Mintha ebben az esztendőben minden összeesküdött volna s megakadályozza azt, hogy Erzsébet valamelyest kiheverje a fia halálával ért súlyos csapást. A császárnő egy haldokló ágyához lép, aki az utolsó pillanatig nem hiszi hogy betegsége ilyen komoly. Taxis Néné örül, hogy viszontlátja az ő „old Sisi“-jét.

„Életünkben kemény csapások értek mind a kettenket“ mondja Erzsébet.

„Igen, mert van szívünk“ felel Taxis Néné.

Néhány nappal később, rettenetes fájdalom között

hal meg. Erzsébet megrendülve tér haza. Újra pörbe száll Istennel és a világgal.

„Most már megtudom érteni, — mondja — hogy az ember, már csak az ilyen senyvedő végtől való félelmében is öngyilkosságot követhet el.“

Ferenc József azt remélte, hogy a császárnő lassan ismét megszokja, hogy a nyilvánosság előtt mutatkozzék. Az újabb gyász azonban ismét visszazökkenti Erzsébetet. „A császár — ítéli meg Reuss herceg német nagykövet, a helyzetet, — legtöbbit szenved feleségének elzárkózásától és egymagában viseli a reprezentálás minden terhét. A császári udvar fogalma megszűnt, a kapcsolat közötté és az udvari társaság között egyre lazább.“

Mindent megpróbálnak, hogy Erzsébetet most, amikor másfél év telt el a szerencsétlenség óta, kissé kicsalogassák elkülönítettségéből. Ez azonban nem sikerül. Ischlben is valóságos zárt terület veszi körül. A császári villa közvetlen környékén még a császár szárnysegédeknek is csak a kijelölt területeken szabad mozogniok. Csupán egyszer, amikor a mindössze tizennégyesztendős fiatal Sándor szerb király érkezik Ischlbe, bírják rá a császárnőt, hogy megjelenjék a közös ebédnél, amelyen különben sohasem vesz részt. Néhány pillanattal késett és egy elfüggönyözött ajtón, abban a percben lép be, amikor az egyik lakáj ki akar menni rajta. Keményen összeütköznek. „Milyen ügyetlen“, csak ennyit mond a császárnő.

Erzsébet egész gondolatvilágát kizárólag Valéria közeli esküvője tölti be. Gyakran mondja neki:

„Nem tudom megérteni, hogyan lehet a házasságot ennyire kívánni és annyi jót várni tőle. Ha azonban boldog leszel, ezért szívesen feláldozok mindent.“

Ebben a hónapban Erzsébet igyekszik megszépíteni leánykájának a szülői házban töltött utolsó napjait. Személyesen törődik a kelengye minden darabjával és gyakran szolgál kis meglepetésekkel. Megzenésíti egyik versét, az úgynevezett „Loserlied“-et, amelyet Valéria legjobban szeret, s amely ezt a szép hegyet énekli meg. A vers kezdőszavai a következők;

O fraget nicht nach morgen
 Das Heut' ist ja so schön!
 Verstreut ins Tal die Sorgen,
 Lasst sie vom Wind verwehn!*

Egy este felhangzik Ischlben a férfi dalegylet karának éneke Valéria ablaka alatt. Erzsébet leányához lép, mind a ketten megindultan hallgatják a dalt, a császárnő könnyes szemekkel öleli meg gyermekét és azt mondja:

„Köszönöm neked, hogy mindig jó gyermekem voltál.“ Ez Valéria életének egyik legszebb pillanata. Így érkezik el 1890 július harmincegyedikének reggele, az esküvő napja.

Erzsébet halálosan sápadt, amikor az ujjongó emberek sorfala között az esküvői menet utolsó kocsijában Valériával a templomba hajtat. Az egyházi szertartás méltósággal teljesen folyik le. Az esküvőt követő átöltözésnél a könnyekben úszó császárnő segédkezik leányának. Valériát ez annyira lehangolja, hogy megfogja nagybátyjának, Károly Tivadarnak kezét és komolyan azt mondja neki: „Kérlek, ígérd meg nekem, hogy mamának mindig, az élet minden helyzetében hű barátja leszel. A jövőben bizonyosan szüksége lesz rád.“ A herceg meleg kézszorítással, keményen és bensőségesen megígéri ezt. Valéria hosszú időre búcsúzik anyjától, mert Erzsébet kijelentette, hogy ezután nagy tengeri utat tesz egész Európa körül.

Következik a válás pillanata. A kocsi előállt, a fiatal pár beszáll és az alpesi rózsával és nefelejccsel feldíszített lovak elindulnak. A leány elhagyja anyját és a szülői házat. A császárnő úgy érzi, mintha szívét tépték volna ki.

* Magyar fordítása: ó, ne kérdezzétek a holnapot — Amikor a ma olyan szép! — A gondot szórjátok el a völgyben, — Hadd fújja el a szél!

ERZSÉBET ODISSZEIÁJA

1890 — 1897

Erzsébet immár egyedül marad nyugtalanságával. Alig egy napig bírja ki otthon. Azután bajor hazájába utazik. Azonban ott sem marad soká, csak el, el, ki a tengerre. Vitorlás hajó, „Chazalie“, várja Doverben. A hajó mindjárt az első kirándulásnál viharba kerül, olyanba, amilyent a matrózok sem éltek még meg. Erzsébet az egyik árbochoz kötteti magát a fedélzeten és az átcsapó hullámoktól teljesen átnedvesedve, lelkesen nézi végig a féktelen elemek tombolását, anélkül, hogy törődne a veszéllyel. E mellett a hajó csak nagy ügyvel-bajjal kerül ismét vissza a kikötőbe.

A császárnő kísérete magánkívül nézi az ilyesmit, amint haza írott leveleiből látni. „Az útról csak azt mondhatom, hogy rettenetes volt, — írja az évek folyamán egyre kritikusabb Festetics grófnő, — valóságos csoda, hogy a partot elértük. Senki sem tudja elképzelni, milyen volt ez... Leírhatatlan, hogy az első tizennyolc órában mit szenvedtem... A gondolat, hogy ismét hajóra szállunk, rettenetes. Imádkozom, hogy ne veszítsem el erőmet... Mindez azonban már túlsok nekem!“

A „Chazalie“ megsérült a viharban, kijavították és csak azután kezdik meg a tulajdonképpeni utazást. Erzsébet az angol jachton ezúttal nem Hohenembs grófnő, hanem mint Mrs. Nicolson néven utazik. A kolera miatt a spanyol kikötőket nem szabad érinteniök. A császárnő örül, hogy ezen a címen elkerülheti a különben kötelező látogatást, amelyet a San Sebastianban tartózkodó spanyol királynénál kellene tennie. Így egyenesen Portugáliába utaznak. Az óceán erősen hullámzik, az összes hölgyek betegek és képtelenek Erzsébet mellett szolgálatot

teljesíteni. Annál inkább helyt kell állania a görögnek. A fáradalmak azonban gyakran annyira kimerítik, hogy nem állhat úrnője rendelkezésére. A császárnő a legellentállóbb köztük, és panaszkodik, hogy annyi időt kénytelen elvonni a görög leckéktől. A hajó körül felcsapódó óriási hullámok azonban engesztelhetetlenek és a császárnőre is rákényszerítik akaratukat. Alig fut be a jacht, „félíg kimúlt“ utasaival, — Festetics gróf nő szavait idézzük, — Oportó kikötőjébe, Erzsébet rögtön partraszáll és két napig a legnagyobb hőségben, reggeltől-estig a városban meg a város szép környékén szaladgál. Csak így érzi magát teljesen elemében, „ő felsége, — írja Festetics Mária — ilyenkor annyira megelégedett, hogy az ember még ezeket a fáradalmakat is szívesen elviseli.“ Lissabonban a császárnő szinte szüntelenül, déli egy órától este nyolc óráig kószál keresztül-kasul a portugál fővárosban és mindenfélét vásárol. Amikor a királyi család meghívja őt ebédre, Erzsébet azt üzeni, hogy sajnálja, de le kell mondania a találkozásról. Az uralkodó királyné, akinek férje nincs Lissabonban, beéri ezzel a válasszal, Mária Pia özvegy anyakirályné azonban, aki aláírta az Erzsébetnek szóló meghívót, igen röviden és fenéggel válaszol, ahogy büszke savoyai hercegnőhöz illik:

„Mondja meg ő felségének, ragaszkodom ahhoz, hogy lássam és hogyha ő nem jön hozzánk Cintrába, kénytelen leszek őt hajóján felkeresni.“

Erre a császárné nem tehet mást, rövid látogatáson jelenik meg a királynéknál. Rögtön azután ismét gyors sétájára indul és megtekint mindent, ami szeme ügyébe esik. „Célja azonban csak az, hogy mindig járjon, — írja Festetics grófnő — amikor hazaértünk összeestem ágyamon a fáradtságtól.“

Erzsébet még egy kirándulásra készül Alhandrába, a Tejo torkolatához, azonban sürgősen arra kéri, hogy erről mondjon le, mert ott is kolera dühöng. Így a kirándulás, kénytelen-kelletlen, elmarad. „Nem félek a haláltól — mondja a görög Rhoussopoulosnak. — Kész vagyok meghalni, csak azt kívánom, hogy ne kelljen soká, fájdalmasan szenvednem. Kíséretem életéért azonban felelős vagyok, ezért az útnak el kell maradnia.“

Lisszabonból, 1890 szeptember tizenötödikén Gibraltárba utaznak. Erzsébet, Festetics grófnő társaságában az első nap nyolc óra és másnap tíz óra hosszát jár a városban. Ezután a nyugtalan tengeren átkel az afrikai Tangerbe. Két órát sétál a városban, utána pedig azt kérdi Festetics grófnőtől: „Győzöd még Mary?” A kelletlen „igen” szóra Erzsébet még egy órát sétál. Útjuk ezután Afrika északi partja mellett vezet tovább. Oránban megismétlődik a régi játék. Festetics grófnő még bírja, nagy erőfeszítés árán, de már nem sokáig. A főudvarmester fejét rázza, „ő felségének ez a mozgási mániája nőttön nő, — írja haza. — Isten tudja hova fog ez még vezetni.”

Szeptember huszonötödikén a hajónak a viharos tenger elől Tenézben kell menedéket keresnie. „A vihar ebbe a kis kikötőbe kergetett minket — írja Festetics Mária, barátnőjének, Ferenczy Idának szóló tudósításában — és itt folytatom a mi szenvedéseinknek történetét... A hajón napról napra elviselhetlenebb lesz, a fodrásznő naponta szemtelenebb és a nagy dámát adja. Minthogy a hajó kicsi, nem lehet előle kitérni, ő felsége a legbizalmasabb dolgokat mondja el, nagyon kedves és jó, mégis gyakran borzongok efölött a szép lélek fölött, aki önzésben és paradoxonokban pusztul el.”

Festetics Mária ennek ellenére úgy látja, hogy Erzsébet kedély állapota általában javult. Mind ritkábbak az olyan órák, amikor szabadjára bocsátja különcködő nézeteit, kemény ítéletét, és lassan-lassan ismét törődik más emberekkel is. Tartózkodása helyét azonban folyton változtatnia kell. Alig ér Algírba, már tovább siet a korzikai Ajaccioba, hogy megtekintse Napóleon szülőházát. „Micsoda nagy ember volt ez! — mondja ott a császárnő. — Csak az a kár, hogy császári koronára törekedett.” Tovább, egyre tovább mennek, Marseillebe, a Hyéres-szigetekhez, ahol igazán gyönyörű píniaerdőket látnak, végül Olaszországba, Firenzébe érnek.

Crispi olasz miniszterelnök még mindig nem egyezett meg XIII. Leó pápával, a császárnő megérkezésének hírére attól tart, hogy az Rómába jöhetne és tüntetőleg meglátogathatná a pápát. Ilyen kevésbé ismeri ez az em-

ber Erzsébetet! Ferenc József állandóan aggódik s nyugtalanodik a felesége miatt. Politikailag neki is kellemetlen, hogy Olaszországban tartózkodik. Felesége azonban az utóbbi időben annyit utazott össze-vissza, minden határozott terv nélkül, egy olyan hajón, amelyről nem lehet tudni, hogy megjön-e egyáltalán, s ha igen, mikor, hogy a császári pár levélváltása ennek következtében sokat szenvedett. Erzsébet ezalatt, anélkül, hogy Kómát érintené, Pompejiba, majd Capriba utazott és udvarias levelet ír az olasz királyi párnak. Ilyenformán baj nélkül folyt le minden.

Szeptember huszonötödikén Korfuba érkezik, a Miramarral, amely Nápolyig eléje hajózott. Korfuban megnézi a gasturii villa építkezését. Olaszországból több márványszobrot hozott magával, — így a „Peri“-t, Milton elveszett paradicsomának jóságos tündéréét, egy Sapphot, Homeros és görög filozófusok szobrát —, hogy majd villájában felállítsa őket. Hangulata javult. Csak a visszatéréstől fél, szorongó aggodalmában, hogy a császár már egészen elidegenedett tőle, és a fiatal párnak sem akar terhére lenni.

December elsején Erzsébet megérkezik a miramari kastélyba és találkozik Ferenc Józseffel. Legfőbb ideje, hogy hazatért. Még a magyar képviselőházban is már nyíltan beszélnek arról, hogy a királyi pár egyre kevesebbet tartózkodik az országban, ahol pedig annyira istenítik Erzsébetet. 1890-ben Erzsébet csak egyetlen egy hónapig volt Magyarországon. Most azonban már örülni kell annak, ha egyáltalán a Monarchia területén tartózkodik.

Bár Erzsébet egyre újból arról biztosítja lányát, aki üdvözlésére Bécsbe sietett, hogy annál az isehl-i búcsúvételnél meghalt a szíve és hogy más valaki lett belőle, Valéria mégis úgy látja, hogy annyira kevésbé keserű, és reméli, hogy idővel teljesen meg fog nyugodni. Az udvarnál is ezt remélik. Már félhivatalosan terjesztetik azt a hírt, hogy a császárnő a diplomáciai testület számára nagyobb ebédet fog adni és majd egyes estélyeken is résztvesz. „Ez kedvező hatást fog kelteni, — jelenti Reuss herceg, német követ — mert a mélyen lesújtott felséges asszony a kelletténél többet forog az embe-

rek száján.“ Erzsébet erőt vesz magán, leplezni óhajtja a császár előtt igazi kedélyállapotát, hiszen tudja, hogy ez milyen hatást tesz rája. „Olyan vagyok, akárcsak egy fatuskó és fatalistább, mint valaha“, — mondja önmagáról. Ferenc Józseffel azonban egészen határozott program szerint viselkedik, amelyet úgy gondolt ki a Chazalie magányos óráiban, a viharokban. Többnyire a barátnőjéről és a színházról beszél, különben pedig csak azt teszi, amit okvetlenül kell. Azt a meghívást, hogy a karácsonyt a fiatal párnál töltsse, a Wells melletti Lichtenegg kastélyban, nem fogadja el, ott szolgál Salvator főherceg a szép, tizenötös dragonyosoknál. Erzsébet nem akar többé karácsonyfát látni. Amikor pedig Valéria karácsonyestére a Burgba készül, a császárnő ezt is elhárítja: *„Karácsonyt nem szabad maguknak a Burgban tölteni, a 24-dikét kell otthon a fészékében, fával és mindennel ünnepelni, amilyen szépen és gemütlich csak lehet. Az lesz az én örömöm ezen este a távolságból erre gondolni. Glück lebt nur in Phantasien.“* Az új esztendőben Erzsébet erőt vesz magán és január tizenhetedikén első ízben mutatkozik egy nagy fogadás alkalmával emberek között. Talpig kreppgyászban. Igen sok hölgy zokog, és a világos ruhák, a gyémántok és ékszerek ellenére, az egész est inkább temetésre vall, semmint farsangi ünnepségre. Nyolc nappal később Erzsébet, Festetics grófnővel, első látogatását teszi a Lichtenegg-kastélyban. Várakozása ellenére, nagyon jól és otthonosan érzi magát a fiatal párnál. „Kérlek mama, — könyörög Valéria — maradj tovább velünk.“

„Éppen, mert olyan jól érzem itt magam, — feleli Erzsébet — nem maradhatok, hiszen a tengeri sirály nem illik a fecskefészekbe. Lichteneggi otthonod fényképét magammal viszem, ez elég nekem, és a fecskepár fészékét a nagy Jehova oltalmába ajánlom.“

Valéria még arra is rávette Erzsébetet, hogy rendesen, sőt bőségesen egyék. Ez azonban nehezen ment, mert a császárnő minden falatnál attól félt, hogy elhízik és olyan lesz, „mint egy hordó“. Persze erről szó sincs. Sovány, karcsúbb a kelleténél, az elhízástól való félelme azonban rögeszme, amelytől nem tud megszaba-

dúlni, és mint Valéria mondja, nem lehet küzdeni ellene.

Erzsébet március közepén meghívja a fiatal párt, hogy a Miramaron Korfuba utazzanak vele. Meg akarja mutatni nekik az épülőfélben levő villát, mely az elhunyt Warsberg elgondolása szerint, a boldog pheak-kor egyik királyi kastélyát támasztja fel. Minthogy az utolsó utazás Festetics grófnőt annyira kimerítette, ezúttal Mikes Janka grófnő, az újonnan kinevezett, huszonöt esztendőös udvarhölgy utazik velük. Widerhofer udvari orvos előzőleg megvizsgálta és elég erősnek találta a sétákra.

Március tizennyolcadikán a Miramar megérkezik Korfu elé és közvetlenül a hegyhát előtt vet horgonyt. E hegyháton épül, Gasturi közelében a kastély s messzire látható. Erzsébet a már elkészült terraszról megmutatja lányának a két magas ciprus között eléjük táruló tengert. „Szeretnék ide temetkezni“ — mondja. — Ezután a fiatal párt Korinthusba és Athénbe viszi. A görög fővárosba bejelentés nélkül érkeznek. A királyi kastélyban csak Zsófiát, a trónörökös feleségét, Frigyes császár kedves és egyszerű leányát találják, ő még egy szót sem ért új hazája nyelvén. Ezen a császárnő jól mulat, csakúgy, mint amikor Rhoussopoulossal beszél a jelenlévő Mikes grófnőről, majd pedig ezzel magyarul a görögről. Este pompás holdfénynél mennek fel az Akropolisra, a fiatal pár azután hazatér, Erzsébet pedig Szicíliába utazik, amelynek táji szépségéért annyira lelkesedik.

Valériának így ír innen:

„Mióta megint más szép helyeket láttam, még jobban tetszik nekem itt. Vissza jövök és mondok: „Itt a legszebb hely a világon. Az angolok állítják, hogy Tasmania olyan szép. Ez egy nagyobb kirándulás.“

„A mai napot kezdem magának mondani, mennyire imádkozom magáért a nagy Jehovához. Vegye ő a Nagy, a Mindenható ezt a kis galambomat oltalmába, azzal együtt, akit maga szeret és adja magának idejében még kis galambokat is. Most a misében fogok még azért is különösen imádkozni although it gaes against my grain. Ma a nap süt, a tenger kék és a sziget most zöld, mint

egy smaragd, egész tavaszi frissességében ezen sok meleg eső után. Most, ha a Póka és maguk itt volnának!”

Valéria megmutatja a császárnak Erzsébet minden levelét, amely némi jó hírt hoz. A császár mindig szorgalmasan ír feleségének és amellet soha nem mulasztja el pontosan közölni vele, mikor és hol látta barátinjüket, Schratt asszonyt. Idővel megszokta, hogy a maga szóra-kozására naponta, rendszerint délben, a schönbrunni parkban sétáljon, vagy Ferenczy asszonynál találkozzék vele. Ilyen esetekben a császár rendszerint saját kezüleg kéri Ferenczy Idát, „kegyeskedjék megengedni, hogy a barátñó egy óraker oda jöhessen.”

Április végén Erzsébet hazafelé készülődik, Lainzba, a Hermes villába. Ezalatt nemcsak az ó-, hanem az új-görög nyelvet is elsajátította és szinte minden segítség nélkül fordította le a Hamletet, Lear királyt és a Vi-hart újgörög nyelvre. Az Iliászhoz hűtlen lett, mert nem szereti benne a fegyverzajt s most az Odyszeia a kedves költeménye. Rhoussopoulost a császárnő meg-unta, s szellemileg Jankó Kephalas, a kis korfióta, sem felel meg neki, nem beszélve arról, hogy minden hosz-zabb séta után tüstént kidül. Ezért a bécsi egyetemen tanuló, fiatal görög diákok között keresnek valakit, és így választják ki a két Christomanos fivért, akik németül is beszélnek. Ezek Macedóniából származnak, akárcsak a Sina- Dumba- és más görög családok. Így kerül egyikük, Christomanos Konstantin, ez a kis púpos, költői hajlamú, igen érzékeny és fellengzős gondolkodású fiatalember, először csak kiegészítőnek a császárnőhöz. Időnként meg-hívja őt Lainzba és híres sétáira is magával viszi őt, sza-kadó záporban is. Ez, a fiatalember számára, aki külön-ben torzalakja miatt eddig nagyon sokat szenvedett, olyan élmény, hogy teljesen lenyűgözi. Erzsébet már nem olyan szép, az évek sem tűntek nyomtalanul el fö-lötte, széltől és időjárástól lesült bőre itt-ott ráncot vet, arcában itt-ott komor hidegség mutatkozik, amely a belső megkeményedésre vall. Megjelenésének leírhatatlan fen-sége, karcsúsága, lebegő járása, halkan zengő hangja mégis megmaradt, és szeméből olykor ki-ki villan egykori csodálatos szépségének napja. Ehhez járul éppenséggel

nem közönséges beszélgetése, melynek hol szkeptikus gyász, hol ironikus gúny, hol meg költészet és minden nemes és nagy dologért rajongó vágy a hordozója. A császárnő kissé gúnyosan nézi a fiatal görög lelkesedését, ez azonban nem veszi észre. Erzsébet mindenesetre szórakozik a görög nem közönséges ember és a császárnő arra gondol, hogy egyszer nagyobb útra is elviszi magával.

Júliusban Erzsébet pár napot Gasteinban tölt Ferenc Józseffel, igyekszik előtte szomorú hangulatát leplezni. Barátságos, kedves társa. E mellett Mikes Jankával nagy hegyi utakat tesz, éjszaka szénán alszik, havasi parasztkunyhókban, azonban tekintettel van udvarhölgyére. Erzsébetnek ugyanis már fülébe jutott a szóbeszéd, hogy Festetics Máriát félig halálra gyalogoltatta. Mikes grófnő úgy találja, hogy a császárnő nyugodtan, észszerűen jár és hogy a rohanás bizonyára csak egyike azoknak a hazugságoknak, amelyek közül annyit szárnyára kapott a hír.

A császárnő Gasteinban a Helenenburgban lakik. Ferenc József örül felesége kedves viselkedésének. Végtelenül hálás neki azért, hogy megértéssel nézi Schratt asszony iránti vonzalmát. „Kimondhatatlanul szeretett angyalom, — írja neki nem sokkal elutazása után — bánatos vagyok, fájó szívvel és honvággyal gondolok Gasteinra. Amikor tegnap lefelé jöttem a hegyről a Johannespromenád alatt és szomorúan vágyódva néztem a Helenenburg felé, azt hittem, hogy a te fehér napernyődet látom az erkélyen. Szemem könnybe lábadt. Még egyszer forrón köszönöm gasteini tartózkodásom alatt tanúsított szeretetedet és jószágodat. Ilyen szép napom mostanában ritkán van.“ Erzsébet azt válaszolja, hogy Ferenc József jól látott, mire az így felel: „Az a bizonyosság gasteini búcsúnk után, hogy tényleg intettél fehér ernyőddel, nagyon boldoggá tesz, mélyen meghatott és hálás vagyok érte.“

Egyedül maradva, Erzsébet ismét szomorú hangulatába merül. Ekkor arról értesül, hogy leánya gyermeket vár. Valéria túlradó örömmel ír jövődő anyai boldogságáról, de mindig reménytelen szomorúsággal teli

válaszokat kap: „Az én számomra új ember születése szerencsétlenséget jelent, olyan nyomás nehezedik rám, hogy gyakran, szinte fizikai fájdalomnak érzem, és a legszívesebben meghalnék.“ Valéria boldogtalan, hogy anyja kételkedik Isten irgalmasságában és egy pillanatra arra gondol, hogy feláldozza gyermekét azért, hogy ez a fennkölt és rendkívüli adományokkal megáldott lélek el ne vesszen az Úr számára. „Vegye el tőlem az Úr — gondolja — és ezen az áron mentse meg anyám lelkét.“ Azután viszont ismét megbánást érez, mert tudja, hogy ez az áldozat, szíve legmélyén, nem volt őszinte, és könnyörgök Istennek: „Hagyd meg nekem a gyermeket.“

Erzsébet ezalatt nyugtalanságában ismét utazni kénytelen, szalad, mindennap más helyen van, Gasteinből Feldafingba, onnan Miramarba és Korfuba. Legszívesebben még sokkal meszebb menne. Megkérdi a sokat utazott, különködő Lajos Szalvátor főherceget, milyen az angoloktól annyit dicsért Tasmania-sziget. A főherceg is olyan izzó színekkel írja le, hogy egyre nagyobb kedve kerekedik, megnézni a szigetet. A világutazás gondolata azonban a császár minden előzékenysége ellenére, süket fülekre talált, csakúgy, mint egy amerikai út terve, amelyre ismételten célozgatott. Korfuban Erzsébet első útja palotájához vezet, „Homeros messze körültekintő vidékén.“ Új otthonának legszebb a fekvése. A ház különben kevésbé szerencsésen próbálja egyesíteni a pompeji és klasszikus stílust a modern kényelemmel s a kornak sajnos elég gyatra ízlésével. Sok minden, így a régi római mintákat utánzó bútorok, az amorettes gipszreliefek, a színes villanyfényben égő üveggyümölcsök valósággal giccsként hatnak. Emellett az egész valóságos vagyont emésztett fel. Ferenc József lovagias bőkezűségében elrendelte, hogy az építkezés költségeit, főltéve, hogy nem fedezhetnék a császárnő folyó jövedelméből, az ő magánpénztárából fedezzék. Szobrokat állítanak fel, amelyeknek meg kellene testesíteniök az Erzsébettől megszodált emberi szépséget, így elsősorban a sarkán megsebesült haldokló görög hőst; a lépcsőházat Matsch professzor hatásos, nagy festménye, a diadalmas Achilles díszíti. Női ellenalakja gyanánt ott áll Canova ú. n.

harmadik táncosnőjének másolata. Ez a szobor állítólag Borghese Pauline hercegnőt, Napóleon csodaszép természetű, kedves nővérét ábrázolja. Erzsébet ezenkívül az Achilleionban fiának és Heinének — élete két pólusának — akar maradandó emléket állítani.

Nopcsa gyönyörűnek, az egész tündérkastélyt a maga nemében unikumnak találja. Erzsébetnek is tetszik új otthona, melynek minden, még legkisebb részlete is eredeti. Az Achilleionban minden a szent delfin jegyében áll, amelynek alakjában Neptun, a tenger Istene rejtőzött. A villában használt porcellánon és üvegen, asztalneműn és levélpapíron, mindenütt az osztrák császári koronával díszített delfin díszlik. Az építkezés vezetője, Bukovich báró sorhajóhadnagy, egészen hihetetlen munkát végzett. A szó szoros értelmében belebetegedett a munkába. Erzsébet olyan melegen köszöni meg önfeláldozását, hogy az idős tiszt sírva fakad a boldogságtól. A császárnő azonban még sincs megelégedve és nem érzi jól magát. Láb-fájás kínozza, s belső nyugtalansága ismét növekszik. Ha a császárnő olyan keveset mozog, mint most, akkor délelőtt és délután a tengerben fürdik, este pedig tengervizes burkolásokat kap, mert attól fél, hogy hízik. Ez az életmód megviseli idegeit és így hangulatának is árt.

Bukovich ezalatt Korfuba hozta Heinének életnagyságú szobrát, a Rómában élő Hasselries szobrász művét. Kis nyitott templomban állítják fel ünnepélyesen. Heine fáradtan támaszkodik székébe és lecsüngő kezében lapot tart, amelyre éppen a következő sorokat írta:

Was will die einsame Trane?
 Sie triibt mir ja den Blick —
 Sie blieb aus altén Zeiten,
 In meinem Auge zurück...
 Du alte, einsame Trane,
 Zerfliesse jetzunder auch ...*

A szobor felállításával Erzsébet megvetését fejezi ki a világgal szemben, amely politikai okokból megta-

* Magyar fordítása: Mit akar a magányos könny? — Borús lesz tőle tekintetem... — Régi időből maradt, — A szememben. — Régi, magányos könnycsepp — Peregj le, te is...

gadta Heinétől ezt a tisztességet. De hiába Korfu minden szépsége, hiába felel meg az Achilleion az ő ízlésének és gondolkodásának, Erzsébet jóval ziláltabb, semhogy valahol hosszabb ideig megülhessen, még ha erről a paradicsomi földdarabról van is szó.

A korfui kastélyt már novemberben elhagyja és a „Miramar“-on Egyiptom felé hajózik. Majd három hetet tölt a császárnő Kairóban, a „Shepherd“-szállóban. A forró égöv alatt gyorsan gyógyul a lába; ismét végtelen sétákat tesz. A kairói osztrák ügyvivő rendkívül csodálkozik rajta, „ő felsége teljesítőképessége a gyaloglásban — jelenti Kálnoky grófnak, — olyan csodálatraméltó, hogy a titkos rendőrség kijelentése szerint, lehetetlenség a felséges asszonyt másképp követni, mint kocsin.“

Egyiptomból a császárnő Korfun át, Bécsbe tér vissza. Otthon igen zavaros politikai viszonyokat talál. Gróf Taaffe miniszterelnök, akiért sohasem rajongott valami nagyon, egymás ellen játszotta ki a szlávokat és németeket a birodalomban, és már-már ott tart, hogy mindegyikkel összevesz. A viszonyok Magyarországon sem javultak, különösen Kossuth hívei, a függetlenségi pártiak mozgolódnak.

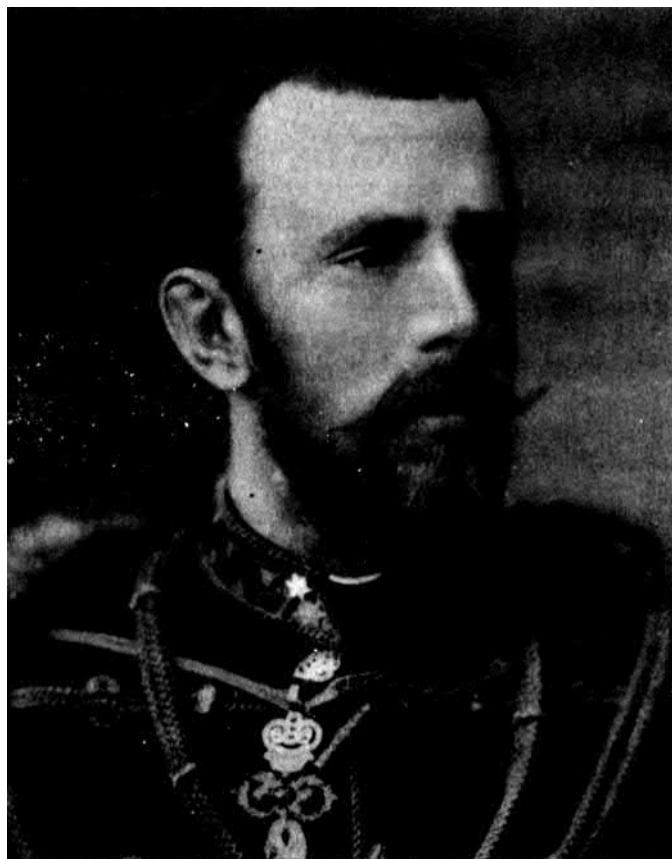
Ferenc József örül, hogy egyszer ismét beszélhet feleségével kormányzati gondjairól. Tudja, hogy ő mindentől távoli áll, véleménye éppen ezért gyakran higgadt és elfogulatlan. Egyszer megtörténik, hogy a császárnőt éppen fésülik és közben görögjével tanul. 1891 december óta ismét Christomanos tölti be ezt a tiszteletet. A császár magyarul beszél, hogy ez az ember ne értse meg őt, s amikor újra elhagyja a szobát, Erzsébet azt mondja: „A császárral a politikai eseményeket beszéltek meg, szeretném, ha segíteni tudnék... De hiányzik belőlem a megfelelő tisztelet az ilyen dolgok iránt. A politikusok azt hiszik, hogy ők irányítják az eseményeket pedig úgy áll a dolog, hogy mindig az események lepik meg őket.“

Ez a kis nyomorék görög diák, a maga, szinte félelmesen okos arcával, nyers, izzó szemével szórakoztatja a császárnőt. Mulat a diák megdöbbent arcán, olyankor, ha öngúnyoló megjegyzéseket tesz, például azt kérdezi tőle, hiszi-e, hogy nagyon császárian érzi magát, amikor

a masszírozónó meggyúrja? — Erzsébet bizonyára mosolyog magán, de finom módon, a császárnő jelenlététől szinte elvarázsolt, kis görög diákon is, a diák parfümjén és feltűnően választékos öltözködésén, amellyel ez tőle telhetően a maga megjelenésének hiányait igyekszik leplezni. Minden mesterkéltén hat rajta, de sokat olvasott, általános műveltsége elmemozdító, asszonymódra ért szövetekhez, színekhez és virágokhoz. Egyideig le tudja kötni és szórakoztatja Erzsébetet, hosszabb időre azonban fárasztónak bizonyul. Pillanatnyilag azonban megfelel Erzsébet romantikus görög hajlamainak.

1892 januárjában a császárnő, aki legszívesebben elzárkózott volna, kénytelen némi reprezentációs kötelezettségeket magára vállalni. Arról értesül, hogy anyja odahaza lázasan megbetegedett. Egyidejűleg minden pillanatban várja leánya születésének hírét. A császárnő ingadozik, nem tudja hová menjen előbb. Ekkor, huszonhatodikán szomorú hírt kap. Ludovika hercegnő nyolcvannegyedik évében, tüdőgyulladásban váratlan hirtelenséggel meghalt. Másnap, huszonhetedikén Valéria szerencsésen életet ad egy leálynak, aki a keresztségben természetesen az Erzsébet nevet kapja. Különben Ellának nevezik.

Ezek az események erősen megviselik a császárnő idegeit. Ismét Korfuba siet. Ott sokat sétál Christomannossal, és a púposnak nagyon össze kell magát szednie, hogy testileg győzze. Emellett csodálkozva egyre mélyebbre lát a császárnő legbensőbb lényébe. Erzsébet egyszer azt mondja neki: „Hogy az étellel boldoguljunk, végül is szigetté kell válnunk. Mert az emberek mindig elcsúfítanak mindent, s a dolgok csak ott tartják meg örök szépségüket, ahol magukra maradnak. Gondoljunk csak arra, hogy száz év múlva egy kortársunk sem él, egyetlen egy sem, s valószínűleg királyi trón sem lesz többé. Egyre újabb emberek, újabb mákvirágok, újabb hullámok. Ezek olyanok, mint mi, mi sem vagyunk több. Amikor először jártam Korfuban, gyakran felkerestem a Braila-villát, nagyszerű volt, mert a hatalmas fák között egészen elhagyottan állt. Ez annyira vonzott engem, hogy Achilleiont csináltam belőle... Tulajdonképpen már bánom ezt. Ál-

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS
ALTÁBORNAGYI EGYENRUHÁBAN

80-as évek

maink mindig szebbek, ha nem valósítjuk meg őket.“ Mint a dolgok, az emberek is kifárasztják a császárnő örökké nyugtalan szellemét. Idővel Christomanos édeskés, túlságosan álmodozó, elvont modora úgy hat rá, mint a „déli szél“, „mint a főhn“. 1892 április végén új ember érkezik Alexandriából, Mr. Frederic Barker, aki félig angol, félig görög. Mostanában a görög nyelv körül forog minden, a nyelvtanulmány érdeklí a császárnőt. Most csak ritkán fárasztja udvarhölgyét, Mikes grófnőt. Olykor egyszerre szükségét érzi a császárnő, hogy női lényel beszéljen, és ilyenkor szinte hihetetlen, mennyire közlékeny.

„Szegény asszony, — írja a grófnő — azt hiszem, senki sem olyan boldogtalan és meg nem értett ezen a világon, mint amilyennek ő érzi magát, s ezen senki sem segíthet.“

Egy újabb athéni kirándulás után a császárnő, május elején, hazatér. Felkeresi Lichteneggben leányát, örül az ő boldog családi életének, de amellet bevallja neki, hogy ez a tél, amely anyja halálával az utolsó köteléket is eltépte, amely hazájához és ifjúságához kötötte, annyira megerőltette, hogy még az öröm is fáj neki.

Júniusban a császárnő Karlsbadba utazik, hogy kúrálja magát. Itt is látni, amint fehér esernyőjével és legyezőjével órák hosszat vándorol az erdőkön át. Erzsébet annyit gyalogol, hogy Christomanos már alig vonszolja magát. Mivel a császárnő ilyenkor jóformán alig eszik, egyszer el is szédül. Néhány nappal később, fésülés közben, elájul. Erre Festetics grófnő világosan megmondja, hogy életmódja agyszélhűdésre vezet. Ennek hatása alatt Erzsébet rövid ideig mérsékli magát, azonban hamarosan ismét folytatja régi életmódját. Természetes, hogy ennek csak kedvezőtlen következményei lehetnek, „ő felsége annyira rossz színben van, — írja Festetics grófnő — hogy az ember szíve fáj.... Az a rögeszméje, hogy hízik. Ha nem kérném annyiszor, azt hiszem régen éhen halt volna. E mellett hihetetlenül szelíd és jóságos.“ Ilyen körülmények között gondolni sem lehet arra, hogy Erzsébet a magyar nemzet hő kívánságának megfelelően a koronázás huszonötödik évfor-

dulójának ünnepségére Budapestre jöjjen. A magyar országgyűlés mégis elhatározza, hogy hódoló felirattal üdvözli, ebben az ellenzék tagjai is résztvesznek. Karlsbadból Erzsébet Bajorországba, majd Svájcba, a Rigire, Zürichbe, Kaltbad-Rigibe és Luzernbe utazik. Mindenütt egész nap talpon van. Vagy a környéket járja, vagy, például szeptember hatodikán, Luzernben nem kevesebb, mint kilenc és félórán át bolyong a város utcáin, „őfelsége igen jókedvű és annál többet rohan“ — írja Nopcsa báró. Christomanost Barker váltja fel, aki fiatalabb és nagyobb teljesítményekre képes, mint a púpos ember.

Ferenc József mostanában majd minden második nap ír feleségének. Megható látni, hogy milyen pontosan értesíti őt minden fontos dologról, bár Erzsébet most sem törődik a politikával. Az „Indépendance Belge“ egyszerre azt a hírt röpíti világgá, hogy a császárnő Kosuth szeptember tizenhatodikán ünnepelt kilencvenedik születésnapja alkalmával misét mondatott és üdvözlétét küldötte neki. Ezt a hírt rögtön megcáfölják, de Magyarország azért mégis igen sokan elhiszik.

Szeptember végén a királyné Svájcból egyenesen Gödöllőre tér vissza és ott tölti a nyugodt, szép őszi napokat. Szomorúan látja, hogy a gödöllői vadászlóistálló utolsó maradványait feloszlatják. Amikor Budapesten a Hentzi-szobor megkoszorúzása alkalmával zavargások törnek ki, az udvar tüntetően elhagyja Gödöllőt és Bécsbe tér vissza. Magyarországon azonban mindenkinek az a meggyőződése, hogy Erzsébetnek ebben semmi része.

1890 novemberében az orosz trónörökös Bécsbe érkezik. Hogy a vendéget különös figyelmességgel fogadják, a császárnőt is ráveszik, hogy résztvegyen az ebéden. A trónörökös ezt természetesnek találja és figyelmeztetni kell rá, hogy a háziasszonynak természetes jelenléte ebben az esetben különös kitüntetésszámba megy.

Erzsébet viszonya Ferenc Józsefhez ismét igen meleg. Mégsem tehet másként, megint utaznia kell, bár nehezére esik elválni férjétől, olyan nehezére, mint még talán soha. A császárnő ezúttal Szicília és a Baleárok

érintésével Spanyolországba utazik, hogy a hideg elől meneküljön. „Megértem, — mondja erre Festetics Mária — hogy valaki a meleget keresi, de különös ízlés kell ahhoz, hogy valaki télen három hónapot töltsön hájón. Hogy hova utazunk, azt tulajdonképpen maga a Felséges Asszony sem tudja.“ Ferenc József is nagy nyugtalansággal várja mindig a sürgöny értesítést, hogy a császárnő szerencsésen megérkezett valahová.

Erzsébet születésnapját és a karácsonyestét ismét nem tölti otthon. Ferenc József azt írja neki: „Legmelegebb szerencsekívánataimat ma azzal a szép kéréssel akarom hozzád eljuttatni, hogy a számunkra talán már rövidre szabott jövőben is olyan jó és kedves légy, ahogy egyre fokozódó mértékben viselkedtél irántam. Mégis szeretném kifejezni azt, hogy én nem tudom eléggé kimutatni, s untatna is téged, ha mindig megmondanám, hogy milyen határtalanul szeretlek. Az Isten áldjon, óvjon téged és adjon kedves viszontlátást, több remélni és kívánni valóm nincsen ...“ A levél aláírása ismét a te „Kicsinyed“, amire az utóbbi években már nemigen akadt példa.

A császári pár között a képzelhető legjobb megértés uralkodik, ugyanakkor a monarchiában növekvő elégedetlenséggel veszik tudomásul azt, hogy Erzsébet már nemcsak császárnői kötelességétől, az udvartól és a társaságtól húzódott vissza, hanem hogy szinte egész éven át távol él hazájától. A bécsi diplomaták tudósításaikban jelentést tesznek erről a hangulatról. Erzsébet azonban már rég nem törődik azzal, amit az emberek beszélnek. A karácsonyestét azzal töltötte, hogy bejárta Valenciát, azután Malagába és Granadába utazott, hogy megcsodálja az Alhambrát. Ott éri a spanyol régenskirálynő meghívása, hogy jöjjön Aranjuezbe. Erzsébet izkiászával mentegetődzik. Madridban lehangoltan fogadják a visszautasítást. Úgy találják, hogy az egészségi állapotára való hivatkozás azok után, amiket a császárnő útjairól és gyaloglásairól hallani, nem állja meg a helyét. De hát mit lehet tenni, be kell érnit az Erzsébet különcködő cselekedeteiről szóló hírekkel.

A császárnő hangulata változó. Egyszer örül a szép

városoknak, máskor pedig életunt és fáradt. „Eddig nem tudtam, — sóhajt Festetics grófnő — milyen nehéz kötelességünk teljesítése!“ Csodálatraméltó a gyalog megtett kilométerek száma mindenütt, ahol a császárnő megfordul. Ilyen körülmények között egyre nehezebb ezeken a nomád vándorlásokon a császárnő környezetében a nyugalmat és békét fenntartani.

Cadixből Gibraltárba tér vissza. „*Olyan kedves, rokonszenves hely, egész Spanien legjobban szeretem Gibraltárt, főképen mert angol és aztán olyan tiszta minden* — írja Erzsébet magyar levelében.

„*Olyan mulatságos moor boltok vannak itten, minden Tag gehe ich hinein és csak Fest Mar érdeme, hogy nem ülök már a Schuldturmban, de ő olyan jól tud alkudni, hogy mesés olcsón vásárolunk.*„ A bevásárlás a császárnő legújabb öröme, „ő felsége olyan sok mindenfélét vásárolt — panaszkodik Nopesa, — hogy a hajó már tele van, mert a Korfunak szánt dolgok is rajta vannak.“

A bolyongás során Mallorcán át Barcelonába, majd a Rivierára és onnan Turinba érkeznek. Senkisé tudja, hogy azután hová lyukadnak ki. Ekkor arról értesülnek, hogy Valéria főhercegnőnek fiacskája született. Erzsébet nagyon örül, csakúgy, mint Ferenc József. „Nem tudom miért, — írja a császárnak — de mindig Rudolfra kell gondolnom. Gyenge pótlás igaz, de azért mégis csak az.“

Olaszországból a császárnő Genfbe és Territetbe utazik. Genf különösen tetszik neki. Erzsébet kéri férjét, hogy egyszer mégis szánja rá magát a pihenésre és látogassa meg őt a szép Svájcban. Rossz a lelkiismerete, hogy a császárt olyan sokáig magára hagyta és mindig kéri Ferenczy Idát, hogy istápolja férjét és kis szórakozásait. Ferenczy Ida gyakran látja vendégül villásreggelire, ahol kitűnő hazai kolbásszal, sertéssülttel, nagyszerű falusi kenyérral traktálja, ami a császárnak nagyon ízlik. A magára maradt uralkodónak most is Schratt asszony az egyedüli felderítője. Hogyha a császárnő és vele egyidejűleg Schratt asszony is távol van, Ferenc József egészen mélabús és szomorú, s ezt minden levélben kifejezésre juttatja.

Erzsébet ezalatt Territetben folytatja óriási sétáit.

A főudvarmester a maga hetvennyolc évével már alig bírja a szakadatlan utazást, költözködést, s Festetics Mária hurutban komolyan megbetegszik, kidől. Jó, hogy éppen akkor érkezik Ferenc József Territetbe. Az egész világ csodálkozik rajta, hogy a császár a nihilistáktól és szocialistáktól hemzsegő Svájcba utazik. Találékony újságírók azzal magyarázzák, hogy a császárnő megőrült és azt hiszi, hogy a császár is föbelőtte magát és egy szikláról a mélységbe akar ugrani. Erre a görög Barker, aki valójában ügyes athéni ideg orvos, kijelenti, be kell bizonyítani a császárnőnek, hogy férje még él. A milánói Secolo 1893 március tizenhatodik száma világgá röpti ezeket a meséket és hozzáteszi, hogy a császárnő nem szereti többé az Achilleiont és fél oda visszatérni, mert Athanasio, a híres macedóniai rablóvezér be akar oda törni bandájával, hogy őt elrabolja és hatalmas váltságdíjat kérjen érte. Ezek a szörnyűséges olasz sajtó hazugságok odahaza nagy aggodalmat keltenek. A Magyar Hírlap panaszosan írja, hogy Magyarországon a koronás királynénak egy szavát se hallani. Holott Erzsébet hangulata éppen ellenkezőleg mostanában valamivel kedvezőbb. Csak mozgási mániája nem változott. Esőben, viharban a szabadba kergeti nyugtalansága, és gyakran megesik, hogy esernyője kifordul, kalapját elfújja a szél és teljesen átázva tér vissza. Ferenc József jelenlétében a császárnő kissé fékezi magát, ő azonban Erzsébet őszinte sajnálatára, kénytelen hamarosan visszautazni. Festetics Mária rajong a császáráért, olyan kegyes és meghatóan jó. Ismét alkalma volt látni, hogy a császárnő „egészen zsebre-vágta“ Ferenc Józsefet a maga bájos modorával. Alig, hogy a császár elutazott, Erzsébetnek nincs maradása, és folytatja bolyongását a Como tavon át Milánón, Genuán keresztül Nápolyba. Ott elhatározza, hogy Ferenc Józsefnek levélben bevallja azt, amire szóban nem talált erőt, noha az újságok már megelőzték benne. Az Achilleion alig hogy elkészült, már nem okoz neki örömet. Igaz, amit egyszer mondott: „Bárhol lennék, ha azt mondanák nekem, hogy mindig ott kell maradnom, akkor a paradicsom is pokollá változnék.“ Az Achilleion most ilyen lánccá lett, mellyel a nyugtalan szellem megbilincselte

magát. Erzsébet ezt képtelen elviselni, ezért írja a császárnak, hogy el akarja a villát adni, az érte kapott pénznek Valéria gyorsan szaporodó családja később sokkal jobb hasznát vehetné. Valami elképzelhetetlenül gazdag amerikai lebeg a szeme előtt, aki az ő tündérkastélyáért mesés összeget fizetne. Ferenc József már észrevette, hogy az Achilleion nem okoz örömet a császárnőnek, azonban hogy most, amikor éppen csakogy elkészült, már el akarja adni, azt mégsem várta, és azt tanácsolja Erzsébetnek, hogy még gondolkodjék a dolgon. „Valéria és valószínűleg számos gyermeke, — írja Ferenc József feleségének, — házad ára nélkül sem fog éhenhalni... az ügyet minden esetre a legnagyobb elővigyázattal és sok tapintattal kellene előkészíteni, hogy legalább félig-meddig tisztességesnek lássék, és még így is sok port fog felverni... Számomra szándékoznak még egy szomorú oldala van. Azzal a titokzatos reménnyel áltattam magam, hogy te azután, hogy akkora örömmel és buzgalommal megépítetted Gasturit, nyugodtan új alkotásodon töltöd legalábbis “annak az időnek nagyobb részét, amikor, sajnos, délen tartózkodói. Most már ennek is vége. Te pedig többet utazol, össze-vissza bolyongva a világban.“ A császárnő erre eláll tervétől, az a gondolat azonban, hogy megszabaduljon attól, ami bilincssé válhatna, tovább él benne.

Májusban Erzsébet visszatér Lainzba, ahol unokájának, Augusztának, Gizella főhercegnő leányának eljegyzését ünneplik, József Ágost főherceggel. A hó végén hosszú idők után ismét megjelenik egy udvari fogadáson. Reuss herceg nagykövet úgy találja, hogy a császárnő nincsen jó színben és nagyon megöregedett, azonban örül annak, hogy megjelenik a nyilvánosság előtt, mert ezzel megcáfolja az elmebetegségéről szóló, soha többé el nem némuló híreket. Júliusban Erzsébet Mikes Jankával, aki Festetics Máriától átveszi a nehéz kísérelő szolgálatot, Bad-Gasteinba utazik. Hangulata változó, néha kedves és természetes, sőt szinte vidám, máskor ismét szomorú és zárkózott, komoly és mélabús. „Egészen más mértékkel kell őt mérni, mint a többi embert“, írja a grófnő, és Valéria főhercegnő, aki anyját Gasteinban

meglátogatja, ezt írja naplójába: „Mamában talán a legnagyobb ellentmondások találkoznak, amelyek egy jel-
 lembe általában egyesíthetők.“ Egy velencei kirándu-
 lás után, a királyné a budai várba költözik. Feleletül
 szánták ezt arra a növekvő elhidegülésre, amely a Kos-
 suth-kultusz és az utóbbi idők politikai eseményei követ-
 keztében az uralkodóház és a magyar nemzet között
 beállt.

Erzsébet igyekszik szembeszállni az idegállapota felől
 elterjedt híresztelésekkel is, melyekről jóbarátnőjétől, Fe-
 renczy Idától értesült. Nem csoda, ha mindig ilyesmit
 rebesgetnek, hiszen, amit Erzsébet cselekszik, az mind
 szokatlan, bajor származása pedig, amelynek közelebbi
 körülményeit az emberek nem ismerik pontosan, messze-
 menő következtetésekre csábít. II. Lajos király halálá-
 ról elterjedt kósza hírek még el sem csitultak, máris új
 rémségeket hallani az immár teljesen örült Ottó bajor
 királyról. Már valóban úgy él, akárcsak egy állat, állan-
 dóan nemlétező személyekkel beszél, vagy pedig órák
 hosszat áll a szoba egyik sarkában valósággal megmere-
 vedve, előrehajló felsőtesttel, félig csukott szemmel és
 kinyújtott kézzel, a nélkül, hogy környezetéről tudomást
 venne. Ha ilyen beteggel egy napon említik, ez Erzsébet
 számára természetesen rettenetes, és egyetlen gondolata
 el, el az idegenbe, ahol ilyesmiről nem hall.

November tizenegyedikén a felségek meglátogatják
 a szász hercegnőt a bécsi követségen. Erzsébet ismét úgy
 érzi, mintha izzó parázson állna. Hamarosan el kell utaz-
 nia. „Dédanyának készülök, — mondja unokájának,
 Augusztának, esküvőjére célozva, Reuss hercegnek, — s
 most már talán meg fogják engedni, hogy mindinkább
 visszavonuljak a világtól.“ Erre az útra Erzsébet újra
 Christomanost akarja magával vinni. Nopcsa helyét Ber-
 zevicz Ádám vezérőrnagy foglalja el, aki a hadsereg
 egyik leghíresebb lovasa. 1863-ban fogadott, hogy végig-
 lovagolja a lovaslótanáriskola egész akadálymezőnyét a
 maga nyolc akadályával, félig belovagolt szolgálati lo-
 ván, háttal a ló fejének. Egyszeri bukás nem számított,
 azonban ez az engedmény is fölösleges volt, mert a remek
 huszártiszt bukás nélkül nyerte meg a fogadást. Annak-

idején Erzsébet legnagyobb csodálattal hallotta ezt a történetet. Erélyes és katonásan rövid beszédű, egészséges, száraz humorú ember, a felséges asszony előtt sem hallgatja el, ami a szívéen, ezt Erzsébet különösen meg tudja becsülni. Erzsébet egyszer ismét jóízűen nevet, mint írja: „Berzeviczy boldog utazás (statt Nopcsa) ám-bár azt mondja lassan-lassan, nagy flegmával: ‚Auf der Hutschen werd ich immer krank‘. Én félek a ‚Greifon‘ lesz sok alkalom ‚Hutschen‘ részére.“

Erzsébet nehéz szívvel búcsúzik a császártól, Valéria főhercegnőtől és Schrattól; mint mondja, már csak ez a három gyökérszál köti őt a földhöz.

December elsején Miramarba utaznak, onnan pedig rögtön tovább mennek Algir felé. Ferenc József is nagyon nehezen vált meg feleségétől. „Csak lassan szokom meg az egyedüllétet — írja. — A reggelik meg a közös esték nagyon hiányoznak, s már kétszer kerültem Bellária felé, a szobáidba, ahol minden bútor le van takarva, de azért mégis minden bánatosan rád emlékeztet.“

Erzsébet ezalatt Algirba érkezett. „Most olyan katonási rend uralkodik és Berzev igen értelmes és hasznos“ — írja haza. Azután tovább mennek Madeirába. Huszonhárom éve, hogy itt járt, és bánatosan gondol arra a nehéz időre, amikor fiatal és szép asszony korában annyi gond és csalódás közepette tette meg első útját, a messze világba. 1893 karácsonyán és újévkor Erzsébet meleg leveleket kap férjétől: „Hű szeretettel kívánok szerencsét és az ég áldását, kérem további jószágodat és elnézésedet. A szerencse tulajdonképpen helytelen kifejezés, elég némi nyugalom, jó egyetértés és kevesebb boldogtalanság, mint eddig. A jövő évben is légy elnézéssel öregségem és fokozódó elhülyülésem iránt. Jószágod, gondoskodásod és a barátnő barátsága életem egyedüli fénypontjai. Reád gondolok állandóan, végtelen vágyódással és most már örülök a sajnos még oly távoli viszontlátásnak.“

Erzsébet ezalatt felváltva, hol a göröggel, hol Mikes Janka grófnővel, végzi hosszú sétáit és kirándulásait, a gyönyörű szigeten. Christomanos már önérzetesen, szinte önhittén viselkedik. Senkivel sem fér meg. A Greif tisztjeivel is összevesz és mindenki örül, hogy a császárnő

már csak márciusig tartja maga mellett. Erzsébet azonban dolgozik és szorgalmasan fordít vele, szorosán tartja a gyeplőt, noha a fiatal, púpos görög „lelki tisztelete“ néha ki is fárasztja.

Erzsébet az Azori-szigetekig szeretett volna utazni, tervét azonban kénytelen megváltoztatni, mert a Greif jóval ócskább, semhogy győzné ezt az utat. Nagyon nehéz vele hajózni. Egyszer lapos, homokos partra fut; csak a dagály szabadítja meg innen, de mégis eléri Alicantét. Itt Lajos Szalvátor főherceg várja őket. Mint mindig, elhanyagoltan lép a fedélzetre, évtizedes ruhájában, borzas hajjal. De érdekes ember, aki életében sokat látott, tanult és olvasott, egészen különbözik a sablonos hercegektől. A császárnőnek ez tetszik és ezért szereti őt.

Ezután tovább utaznak. Először Marseillebe kerültek, a Lyoni öbölben azonban olyan vihar kerekedett, amilyent már évek óta nem láttak. Az egész spanyol partvidékről hajótöréseket jelentenek. A kevéssé tengerképes Greif harminchat órán át hiába küzd az elemekkel, végül is Alicantéra kell visszatérniök.

Végre kiderült az idő, és Erzsébet Cap Martinban találkozik férjével. Aránylag jókedvű, sokat sétál Ferenc Józseffel, csak nem étkezik együtt vele, mert mostanában igen rendetlenül eszik és egészen különleges dolgokat. A császár összecsapja kezét, amikor azt hallja, hogy Erzsébet néha ebéd helyett csak egy ibolyafagylaltot eszik, narancssal. Március tizenötödikén Ferenc Józsefnek ismét „szerszámoznia“ kell, mint ahogy ő mondja. A császárné ottmarad és kényszeredetten érintkezik a szintén Cap Martinban tartózkodó III. Napóleon özvegyével. Eugenie nem a legjobb társaság Erzsébet számára, hiszen ő is boldogtalan asszony, aki siratja férjét, az ellenség előtt elesett fiát és állását, tehát egész élet-tartalmát. Mégis kiegyensúlyozottabb, mint Erzsébet, pedig nincs többé senkije, akiért éljen, és mégis valamelyest megnyugodott.

Erzsébet szeret meghívás nélkül magánkerteket meglátogatni, amelyek különösen tetszenek neki. Ennek gyorsan híre ment Nizzában és környékén, itt-ott mégsem ismerik fel őt, és egyszer nyers összeütközésre kerül a sor

közte, meg egy felháborodott villatulajdonosnő között. Ferenc József erre azt mondja, hogy örül, hogy Erzsébet „a vén boszorkánytól nem kapott még ráadásul verést is.“ Egyszer azonban még ez is megtörténik, mert az ember meghívás nélkül nem tör be más emberek házába.

Április harmincadikán sürgöny jelenti, hogy Valériának második fia született, Hubert Szalvátor. Erzsébet hazasiet, hogy megnézze legkisebb unokáját. Május végén ismét otthon van a Hermes-villában, ahol egy új göröggel, Alexis Paloival, sétálgat. Rövid kirándulást tesz Bajorországba, azután június végén ismét útra kél Dél-Tirolba, Madonna di Campiglioba. Ott értesül Carnot köztársasági elnök meggyilkoltatásáról. Ferenc József kéri őt, hogy vonja le ennek az esetnek tanulságát, hogy mégsem lehet olyan teljesen zavartalanul és biztonságosan járni-kelni a világban, mint Erzsébet gondolja. Erzsébet azonban csak a császárt félti, önmagát nein, és nagy kirándulásait zavartalanul folytatja.

1894 szeptemberében ismét Korfuban, októberben pedig Gödöllőn tartózkodik. Azonban ott sem érzi magát többé jól, a növekvő elidegenedése udvartól, társaságtól és néptől még Magyarországon is egyre kényelmetlenebbé teszi számára a tartózkodást. Csak nagy erőfeszítéssel vesz részt a legnagyobb fogadásokon, és ezeket mindig annyira halogatja, amennyire csak lehetséges. Boldog, amikor december másodikán a Miramarral Trieszten át Algirba menekülhet. Ezúttal ideiglenes udvarhölgye, Sztáray Irma grófnő kíséri. Nagy lelkesedéssel lép úrnője és királynéja, Erzsébet szolgálatába, azzal a kemény elhatározással, hogy tőle telhetőleg, alkalmazkodni fog Erzsébet életmódjához, amelyről annyi ellentmondó véleményt hallott. Különösen csodálkozik úrnőjének szeszélyes táplálkozásán. Erzsébetet folyton aggasztja testsúlya, amely negyvenkilenc és ötven kiló között váltakozik. A legmodernebb módon tej- és narancs- napokat iktut be étrendjébe, vagyis ilyenkor kizárólag csak ezzel táplálkozik. Olykor azonban, ha kedve tartja, egészen annak rendje-módja szerint ebédel. A reggeli torna után naponta megméri súlyát és étkezését ehhez szabja.

A császárnő ötvenhatodik évében jár, a torna és tré-

ning következtében azonban rendkívül mozgékony maradt. Hogy ezt Sztáray grófnőnek bizonyítsa, egyszer egy kiránduláson, amikor senki sincs a közelben, hirtelen csodálatosan kecses tornamutatványt mutat be, amely minden tornatanárnak dicséretére válnék. Pedig éppen 1895 január negyedikén lett dédanya.

Erzsébet Algirban hol Sztáray grófnővel, hol a göröggel sétál. Ez azonban nem bírja a fáradalmakat, sem a gyaloglást, sem a tengeri utat. Erzsébet ezért megveti. „Tegnap ismét Palival sétáltam, — írja Algirból Cap Martinba való elutazása napján, — azonban kábban mentem haza, mert s még olyan gyenge, ezek a görögök mind olyan puhák. Most ő reszket az utazás miatt és mondja, hogy bizony jobb volna itt bevárni, míg ez a szél megszűnik.“

Karácsonyra Erzsébet örömet akar szerezni Ferenc Józsefnek és megbízza Matsch Ferenc festőt, hogy fessen egy olaj miniatúrt és egy életnagyságú képet Schratt Katalinról, Hans Sachs egyik ártalmatlan vígjátékának címszerepében. Ferenc Józsefet meghatja ez a figyelmesség, de amit különben felesége életmódjáról hall, az nagyon lehangolja, örül neki, hogy Erzsébet hangulata látszólag javult. „De lehangol, hogy böjtöléssel sújtod felőrlő éhséged, a helyett, hogy más értelmes emberek módjára kielégítenéd; ez azonban falrahányt borsó, azért hallgassunk róla!“

Cap Martinban a császárnő folytatja különös életmódját. Teljesen tejjel él, ezért ennek hibátlannak kell lennie. Külön teheneket vásárolnak, amelyeket azután hazaküldenek, ahol Erzsébet Ferenczy Idát bízta meg, hogy mintamajorságot rendezzen be. Furcsa életmódja természetesen hatással van egész közérzetére. Ha régebben, a szélben és esőben végzett túlhajtott gyaloglástól iszkiászt kapott, most viszont a rendetlen táplálkozás emésztési és gyomorbántalmakat okoz. Erzsébetet ez megint lehangolja és arra indítja, hogy mindig új kúrát végezzen, s ezeket rendszerint annyira túlhajtja, hogy többet ártanak, semmint használnak szervezetének. Ferenc József is ezt írja Valériának: „Ez az örökös gyógykezelés valóban rettenetes.“

Akkoriban várják Viktória királynét is Cap Martinba. Erzsébet megjegyzi erre: „Mondják, hogy az angol Königin kibérelte az egész Hotelt, Mont Sinier és azonkívül még két villát is, mert hetven emberrel jön, azok közt sok Indual és a tet (?) számmal. Az már lehet öröm úgy utazni, mint egy circus.“

Februárban Ferenc József meglátogatja feleségét Cap Martinban és azon fáradozik, hogy észszerűbb életmódra bírja, de hiába. Albrecht főherceg tábornagy halála miatt az uralkodónak idő előtt kell utaznia, és Erzsébet is rögtön elhagyja a napos Riviérát, hogy Korkizába menjen, ahol rettentő hóviharak dúlnak. Ferenc József sohasem fogja megérteni, hogy a császárnő miért nem marad nyugodtan a Riviérán, s e helyett rossz időben, hidegben és viharban, a nagyvilágban bolyong. Erzsébet tovább utazik Korfuba, a sziget remek fekvése mégis mindig új örömet szerez neki.

Rajongva ír erről leányának, Valériának:

„Most 2 mesés szép nap volt, olyan szép volt minden, hogy már természetellenes volt, estefelé az olajfák olyan puhák lettek (mollig), az áldozó nap által kaptak mind aranyos rózsák „Heiligenscheint“, a tenger volt mint egy nagy darab világoskék üveg, azon álltak imobil a kis vitorlások fehér és vörös vitorlával, a hegyoldalak be vannak húzva a mostani aranyvirágokkal, átal ellenben a még behavazott albániai hegysor rózsaszínből lassan rubintűzbe lángol, mindenhol kábító illat, a rémítő sok fecske mintha részegek volnának, rohannak ide-oda és mindazon szépség felett úszik a sötétkék égben aa ezüst csaknem teljes hold; és az Achilles holthalavány felnéz szeme haldoklik. De túlságos szép volt, izgatott és nem bírtam aludni, mindig kelletett az ágyból is a holdvilágos szobába nézmem és a gyónis (chouette) panaszkodó hangára hallgatózni.“

Ebben a pompában, 1895 április huszonkettedikén, állíttatja fel Erzsébet Chiattonne olasz mester művét: Rudolf szobrát. Amikor a lepel lehull, Erzsébet ott áll fiának megörökített vonásaiban elmerülve. Ajkára nem jön szó, szeme lassan megtelik könnyel. Ez olyan hatást tesz a császárnőre, hogy másnap már menekülésszerűen

hagyja el Korfut és Velencébe utazik. Sejtelve sincs arról, hogy az olasz felségek ott tartózkodnak, különben észébe nem jutott volna odamenni. Így aztán meg kell őket látogatnia, ugyanazokban a szobákban, amelyekben ő lakott, amikor Velence még birodalmához tartozott. Azután négy hétre hazamegy Lainzba, onnan pedig Bártfára, amely körül remek erdők húzódnak. Szakadatlanul sétál ezekben az erdőkben, tenger és erdő a legkedvesebb számára ezen a földön, mert teljesen egyedül lehet bennük. Az emberek egyre elviselhetetlenebbek, még jobban védi magát a kíváncsiak tekintetétől a maga nélkülözhetetlen esernyőjével és legyezőjével. Akinek azonban sikerül Erzsébet arcába tekinteni, annak összeszorul a szíve. Ebbe az arcba a nap, a szél és az eső mély barázdákat szántott. Csak szeme ragyog a régi tűzben, és magas, karcú büszke alakja, páratlan járása a régi. Mikes grófnő nagyon sajnálja őt. Olyan szívesen megtenne mindent, hogy boldognak lássa, belátja azonban, hogy ez lehetetlen.

Valéria sokkal jobban ismeri anyja életét, mint valamennyi udvarhölgye, még a legbizalmasabbak is, mert előtte anyja soha semmit el nem hallgatott. Most azonban szomorú és borús minden, amit mond.

Ilyen hangon beszélget most már Carmen Sylvával is, aki férjével augusztus hatodikán Ischlben meglátogatja őket. Carmen Sylvának arra az óvatos kérdésére, vajjon néha még mindig fellázad-e a sors ellen, a császárnő azt feleli: „Nem,, már kőből vagyok.“

Amint csak lehet, ismét menekül hazulról. 1895 szeptemberében Aix-les-bainsban, Genfben és Territetben folytatja kúráját, októberben Gödöllőn és Bécsben tartózkodik. November végén ismét a Riviérára utazik. Ezúttal is Sztáray grófnő kíséri, mert a fiatal Mikes grófnő férjhez megy. A császárné karlsbadi kúrát használ, mert úgy találja, hogy nagyon sok az ötven kiló harminchat deka testsúly. Életmódja mellett valóságos csoda, hogy még olyan, amilyen, és Ferenc Józsefnek igaza van, amikor azt írja: „Boldog vagyok, hogy, Istennek hála, kitűnő természeted ellentáll minden fogyókúrának és túlzott rohanásnak.“

Március első napjaiban Erzsébet gyengélkedik. Ezt természetesen rögtön súlyának tulajdonítja. „Ha nem érzem magamat jól, akkor híztam, és minden baj között ez bánt legjobban.“ Már veszélyes a császárnő előtt valami új gyógymódról beszélni. Rögtön ki akarja próbálni. Akkoriban kézről-kézre jár egy dr. Kuhne nevű orvos könyve, melyben homokkúrát ajánl a hízás ellen. Tüstént ki akarja próbálni. Schratt asszony, akire hat a császárnő folytonos kúrája, követni akarja a példáját. „Különös, — mondja erre Ferenc József, — hogy mind a ketten mennyire ugyanazokkal az orvosi kísérletekkel foglalkoztok, hála Istennek, anélkül, hogy mindez különösebben ártana nektek.“

A tavaszt Erzsébet Korfuban tölti, elsősorban Shakespeare drámáinak görög fordításával. Munkájában az új görög segédkezik neki. F fiatal piperkőc, aki illatszereivel idegesíti a császárnőt. Erzsébet, egész életében, még hölgyeknél is gyűlölte az ilyesmit, férfiaknál természetesen már egyáltalán nem tudja elviselni.

A korfui tartózkodás április végén félbeszakadt, Erzsébet még egyszer akar nyilvánosan mutatkozni szeretett Magyarországaiban, bár ez súlyos áldozatot jelent. A magyar állam ezeréves fennállását készül megünnepelni. Ez alkalommal Erzsébet nem akar hiányozni.

Április harmincadikán érkezik Budapestre, és május másodikán a király jobbja, viharos ünneplés között, nyitja meg a milleniumi kiállítást. Szép, de talpig fekete selyem ruhában, divatos, puffos ujjakkal jelenik meg. Mindenki látni szeretné a királynét, akiről az utóbbi időben annyi ellentmondó hír keringett, Erzsébet azonban a kiállításra vezető úton és a megnyitás ünnepélyes aktusa alatt is, eltakarja arcát legyezőjével.

A királyné összesen háromszor mutatkozik meg a nyilvánosság előtt. A díszbemutatóknál, bálokon és ünnepi kivilágításon hiányzik, csak Ferenc József vesz részt bennük. A koronázó templomban tartott Te deumon Erzsébet megilletődve hallgatja a bíboros hercegprímás szavait, aki a nemzet végtelen szeretetének és hálájának ad kifejezést, hogy „az anya gyengéd keze szőtte egykor azt az arany fonalat, amely hön szeretett királyunkat a nemzettel

elválaszthatatlanul összekötötte.“ A magyar fővárosban mindennapos beszélgetés tárgya, hogy ezekben a májusi ünnepnapokban a királyné fekete ruhás alakja milyen megrázóan, szomorúan hatott. Csak egy örömmel teljes pillanata van, amikor József főherceghez és nejehez Augusztia főhercegnőhöz megy látogatóba, hogy első fiúdédunokáját, a március huszonnyolcadikán született József Ferenc főherceget szívéhez szorítsa.

Erzsébet rettenetesnek érzi, hogy megint ünnepeken kell résztvennie, mintha fia még élne és semmi borzalmas dolog nem történt volna. „A tegnapi megnyitó ünnepség, — írja a kiállításon tett látogatásáról leányának, — nagyon szomorú volt. Megint olyan pompásan és ünnepélyesen fellépni! Az utolsó hasonló ünnepségen Náci is ott volt (Rudolf trónörökös becézőneve) a Mária Terézia szobornál. Minden erre a napra emlékeztet, ének, himnusz, éppen ilyen volt.“

Visszatér Schönbrunnba, gyakran kirándul és sétál Schrott asszony társaságában. A császárnő most is kedélyesnek, szeretetreméltónak, helyesnek találja, noha régebben kelletlenül érezte magát miatta. Most ez az érzése elmúlt, s a császárnő napról napra egyszerűen, természetes módon érintkezik a színésznővel. A kötelesség azonban ismét Budapestre szólítja, ahol június hatodikán megnyitják a királyi várpalota új szárnyát, amelynek felépítését Erzsébet annyira támogatta. Június nyolcadikán, a koronázási jelvényeknek a koronázási templomból a parlamentbe és a Várba való átvitele után a magyar országgyűlés ünnepélyes milleniumi hódolata következik, melyet Mikszáth Kálmán olyan felülmúlhatatlanul örökített meg:

„Hármat koppantottak a pálcás urak és belépett a királyné, régi sudár termetével. Leült a trónon, ura mellé, Magyarország patrónája. Ezer szem szegeződött a trónra, melyre újonnan hímezték Magyarország címerét, ibolyavörös mezőre és melynek mennyezetét két nagy hófehér strucctollbokr díszíti, a hajdan nemzetiszín strucctollak helyett. De még több szem nézte a királynét.

Ott ült, fekete csipkével áttört, magyar ruhában, minden fekete volt rajta, minden, minden: haja átkötve

gyászfátyollal magyarosan, a hajtúk és gyöngyök mind feketék voltak. Csak az arca volt fehér és végtelenül szomorú ... Egy Mater Dolorosa.

Ah, a régi arc ez még. Az, melyet a bűbajos képekről ismerünk, a vékony nemes vonások, az elől lenyírt kicsiny haj, mint selyemrojt húzódik a homlokra s fent a dús hajfonat, minden koronánál szebb korona, ő az, ő, de a bánat már rajta hagyta nyomait az arcon, sokat pusztított — a kép mégis ugyanaz, csakhogy úgy tetszik, mintha ködben volna.

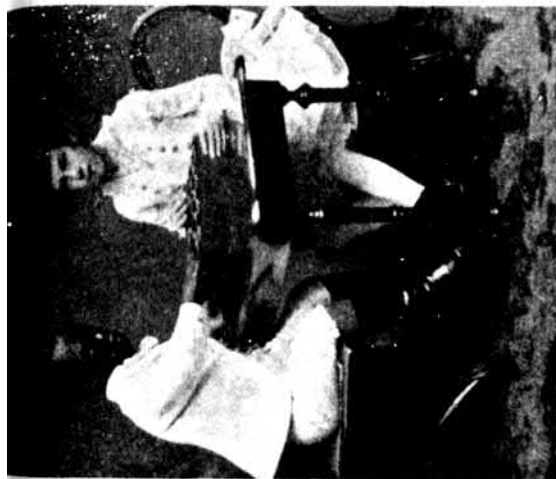
Nagy szempillái le vannak eresztve, élénk, kedves szeméből nem látszik semmi; ott ül csendesen, majdnem érzéketlenül, mintha nem látna senkit, nem hallana semmit. A lelke, oh, a lelke másutt lehet. Egyetlen mozdulat, egyetlen tekintet nem jelzi érdeklődését. Olyan, mint egy fehér szobor, a szomorú fehér arcával. Viszi, viszi a nagy bánatot mindenüvé, és hiába koppantanak háromszor a pálcás urak, az a bánat el nem ijed attól, vele jön ide is.

És aztán elkezdi beszélni Szilágyi, szép lassan, ahogy a trónnál illik. A király hovatovább figyelni kezd. Egy szó, egy gondolat megkapja és szeme ott függ a nagy nemzeti szónok ajkán — de a királyné arcára semmi sincs írva. Semmi, semmi. Olyan fehér és olyan mozdulatlan.

Hát egyszer csak belevegyíti a szónok a királyné nevét is. Még csak a szemöldje sem rezdül. Beszélhetnek a szoborról a szobornak.

De a királyné nevének hallatára egyszerre csak felzúg az éljen. És milyen éljen az! Mintha a szívekből szakadna ki egy érzelmi zivatar. Megremegnek a trónterem sárgás márvány falai. Valami csoda hang volt az, melyet nem lehet leírni, vagy megmagyarázni. Volt ebben az éljenben zsolozsma, harangzúgás, tengermorajlás, gyöngédség, érzés, még talán virágillat is. S az érzéketlen felséges fej megmozdul. Gyöngén, alig látszólag intett köszönetet. Valami csodálatos kecs volt abban.

S az éljen felharsant még erősebben és nem akart megszűnni percekig, — szállt, szállt, fel a boltozatokig és megrengette a boltozatokat. A fehér struccotlak reszketni látszottak a hanghullámoktól. Az ország nagyjai és tör-

MÁRIA VALÉRIA FŐHERCEGNŐ
GYERMEKKORÁBAN

Középső kép:

MÁRIA VALÉRIA RUSTIMOVAL, A SZERECSENEL

vényhozói nem elégedtek meg a mámoros kiáltásokkal, kalpagjaikat, csalmáikat lengették s egy sűrű erdő támadt fenn az emberek feje fölött sastollakból, kócsagokból, hús szellőt támasztva a fojtó meleg levegőben. Ilyen *legyezője* is kevés királynénak volt még.

A szónok abbahagyja beszédét és várja míg a féktelen lelkesedés lecsillapul. Hasztalan; nincs határa.

A királyné lesüti fejét... és az a hófehér arc egyszerre csak elkezd pirosodni... Mindig jobban, jobban. Először csak nem olyan fehér többé, azután olyan, mint a frissen szűrt tej, mintha rózsaszínnel volna befuttatva, azután piros lesz mint az élet, piros, egészen piros.

Milyen káprázat! Ferenc József király mellett ott ült egy életpiros királyné.

Egy percig tartott az egész. Szemei tágra nyíltak és a régi ragyogás kicsillant belőlük.

S a szemekből, melyek úgy tudtak valaha mosolyogni, hogy egy szomorú országot vidítottak fel, egy könnycsepp buggyant ki. Százan és százan látták a drága csöppet. Meg volt a reciprocitás. Egy mosolygó ország fel tudta vidítani a királynét.

De csak egy percig tartott.

A felséges asszony szeméhez emelte csipkés zsebkenőjét, letörölte vele a könnyet. Az éljenzés megszűnt, a szónok folytatta a beszédet s a királyné arcáról kezdett lassan, lassan lefogyni a pirosság, mint ahogy a kés pengéjéről szemlátomást illan a ráfűjt lehelet.

Egy perc és a király mellett újra ott ült a gyászba borult királyné, a Mater Dolorosa, halványan, csöndesen, érzéktelenül, mint egy fehér mozdulatlan szobor, mely egy édes arca emlékeztet.“

Az óra áhítata Erzsébetet is lenyűgözte. Pontosan megérezte, hogy ez nem volt amolyan közönséges hódolat, mint más ezer, hanem hogy itt egy nemzet szíve, érverése dobbant egybe és az érzés, hogy minden magyar tud az ő különös rokonszenvéről és vonzalmáról a magyar nemzet iránt, egy pillanatra áttöri azt a komor falat, amelyet maga közé és az egész világ közé emelt, Magyarországot sem véve ki. Annak ellenére, hogy a szeretet és hódolat e frenetikus megnyilvánulása őszin-

tén meghatja és megörvendezteti, idegei nem bírják többé az ünnepségeket, és közvetlenül ezután a lainzi villa magányába vonul vissza. A nyilvánosság hetekig nem hall róla.

Erzsébet újrafogalmazza végrendeletét. A trónörökös halála előtt eredetileg Valériára akarta hagyni egész vagyonát. Most hagyatékát öt részre osztja, két ötödöt ad egyenként leányainak, Gizellának és Valériának és egyet unokájának, Erzsébetnek, a trónörökös leányának. A végrendeletben minden hű emberéről megemlékezik nyugdíj és ékszerek alakjában. Ebből azt látni, hogy Erzsébet környezetének összes hölgyei közül Ferenczy Idát tartja legtöbbre, ő négyezer forint nyugdíjat kap és világosan beszélő hagyatékként nemzetiszínnú, drágakövekkel ékes aranszívet, míg Festetics Máriának háromezer forint évi nyugdíjat és egy karperecet hagyományoz. Schratt Katalint sem felejtje el, ő nagy arany Szent György-tallért kap. A külföldi fejedelmi személyiségek közül csak Frigyes császár özvegyére gondol, arany Szent Györggyel díszített ezüst patkó alakjában. Versei, amelyeket valamikor nyilvánosságra óhajt bocsátani, egy kazettában rejtőznek. Ferenczy Idát bízza meg azzal, hogy annakidején Károly Tivadar herceghez juttassa. Ugyancsak őt bízza meg azzal is, hogy rögtön, Erzsébet halála után, nyisson ki egy írásokkal és utasításokkal telt fekete táskát.

Erzsébet kifejezetten elrendeli, hogy mindent az ő sirályos pecsétjével pecsételjenek le. Miután ezeket az intézkedéseket megtette, kelleetlenül bár, még résztvesz a fiatal cári pár fogadásán. Kisvártatva Ischlbe megy, ahol ismét teljesen elzárkózik és folytatja különleges táplálkozását, amely most csak tejből és tojásból áll. Súlya már csak negyvenhat kiló, ami tekintve, hogy százhetvenkét centiméter magas, éppen nem sok. Erzsébet mégis attól fél, hogy elhízik, ezért gyakrabban fürdik gőzben és közvetlenül utána két fokos hideg vízben. Ez természetesen csak idegességét fokozza és vérszegénnyé teszi. Ez ellen viszont aztán mindenféle más kúrákhoz folyamodik. A körforgás így megy tovább.

Szeptember huszonnegyedikén Lichteneggben új kis

unoka jelentkezik, a „pompás, nagyszemű kis Hedwig“. Valéria családja egyre szaporodik, és Erzsébet arra gondol, hogy jövőjüket biztosítsa. Hűséges ügykezelője, Ferenczy Ida, kezdettől fogva rábeszélte Erzsébetet, hogy gyűjtsön magánvagyon, amely függetlenné teszi. Erzsébet követte tanácsát és idők folyamán készpénzvagyont gyűjtött, amely 1896 októberében névértékben 3,873.519 és árfolyamértékben 4,483.991 forintra rúgott.

Amint a hideg évszak első jelei mutatkoznak, Erzsébeten nyugtalanság vesz erőt és nem tudja bevárni azt a napot, amikor szokásos téli útjára indulhat. Ezúttal, december első napjaiban, Biarritzba megy. A császárnő életmódja kevésbé észszerű. Húst nem akar enni. és ezért pótléklul félignyers bifsztekből kifacsart, véres léből készített levest magának. Most, amikor keveset olvas, nem köti le csak Suttner Bertának „Le a fegyverrel“ című könyve, melyet a szerző küldött neki, mert egyetért a könyv irányával. Reggeltől estig a strandon tartózkodik. Többnyire rossz az időjárás. „Milyen egyszerű itt a tenger“, — írja a császárnő, — arról embernek nincsen fogalma, az ilyen viharos szélben azonban alig lehet haladni... Éjjel-nappal süvölt a szél és a tenger, annyira, hogy az ember feje egészen belekábul“.

Ferenc József mindenünnen a legrosszabb híreket, hallja feleségéről, végre a maga orvosát, dr. Kerzlt küldi Biarritzba, hogy Erzsébetet alaposan megvizsgálja. Az orvos megérkezik, értesül a császárnő életmódjáról, a karlsbadi kúráról, melyet senki sem rendelt neki, a különös táplálkozásról, a folytonos testmérésről. Elképedve látja mindezt. Rögtön eltiltja a karlsbadi víztől, mert egyáltalában nem tudja, miért issza a császárnő, és kérve kéri őt, hogy egyék többet és egy kis bort is igyék. Jelentést tesz az uralkodónál: s arra kéri, hasson Erzsébetre, hogy az orvosi tanácsokat megfogadja. Ferenc József így ír feleségének: „Azt reméltem, hogy a rossz, viharos időben megunod a biarritzi tartózkodást és hamarosan Cap Martinba utazol, most azonban olyan világfájdalmas hangulatba jutottál, amelybe a tenger morajlása és a vihar üvöltése még jobban belekerget... Félek, hogy nem fogod követni Kerztl tanácsait és folyta-

tod azt az életmódot, amely egészségedet tovább is alá-
 ássa, míg nem lesz késő s többé semmi sem segít. Sajnos,
 nem tehetek mást, csak arra kérlek, kíméld magad irán-
 tam és Valéria iránt való könyörületből, élj Kerzl elő-
 írása szerint és mindenekelőtt egyél...”

Az udvari orvos kissé mégis ráijesztett a császárnőre. Egy ideig követi a doktor tanácsait s nem erőlteti túlságosan a sétákat. Rögtön jobbra fordul a hangulata, ahogy a kíséretében levő udvarhölgye, Sennyey Mária bárónő, is megállapítja. Csak testsúlyát illető rögeszméjéhez ragaszkodik. Naponta háromszor méri magát. Dr. Kerzl bosszankodik: „Csak ez az átkozott mérleg ne volna, az ördög vigye el, aki őfelségének ezt az örökös mérést tanácsolta.” A jó hangulat azonban csak átmeneti volt. A búskomorság hamarosan visszatér, ahogy Erzsébetnek férjéhez intézett leveleiből látni. „Nem volna szabad anynyira elmerülnöd a magad szomorú hangulatába — írja aztán mindig nehezebben szabadulsz a magányosságtól. A görög és Sennyey bárónő bizonyára kellemes és vidító Ferenc József — s másoktól annyira elzárkóznod, mert társaság.” A viharos Biarritz után Erzsébet a Riviérát élvezzi, ahova 1897 január tizenkilencedikén érkezik és ahol olyan örömet találkoznék a császárral. „Nem tudnál idén négy hétre idejönni?” — írja neki, — „ez az én egészségemnek és kedélyállapotomnak olyan jót tenne”. „A barátnő remélhetőleg házszám nélkül is megkapta újévi sürgönyömet? Kérlek küldd el nekem a Nibelungengasse, Gloriettgasse és a Felizitasvilla számait. (Schratt asszony lakásainak címe.) A Kaszinóban meg akarom őket tenni.”

Hangulata a capmartin-i tartózkodás alatt is változó és testi jólététől függ. Ismét kúrázik, kén és vaspirlákat szed, rosszkedvű és elbocsátja az új görögöt, aki Monté Carloban minduntalan veszít. Barker azonban még nem jöhet. Egyideig görög híján van, és Erzsébet megszokja, hogy teljesen egyedül legyen. A császár aggodalmában udvari orvosán kívül Ferenc Szalvátor főherceget és feleségét is elküldi Cap Martinba. Valéria nagyon sápadtnak, soványnak, gyengének és fáradtnak találja anyját. Erzsébet arra kéri leányát, írja meg a csá-

szárnak, hogy idén lehetetlenség reprezentatív kötelezettségeket vállalnia. Végre Ferenc József is megérkezik és rémülten látja, hogy felesége mennyire lehangolt. Erzsébet minden rendszeres étkezés ellen tiltakozik. Mihelyt kényszeríteni akarják, hogy egyék, egyszerűen nem tudja elviselni s ez csak fokozza idegességét. Valéria reménytelenebbnek látja anyja állapotát, mint akár a legrosszabb napokban. Életmódja csupán külső kifejezése ideges ingerlékenységének. Keveset kellene járnia, sokat ennie, sokat aludnia. Erzsébet azonban éppen az ellenkezőjét cselekszi mindennek. Ha hamarosan nem változtat rajta, akkor állapota nagyon komolyra, sőt veszélyesre fordulhat.

Valéria néha egészen megijed azoknak a tényleg ijesztő dolgoknak hallatára, melyeket anyja keserű óráiban életről, halálról, Istenről és a sorsáról mond. Régebben azt kívánta, hogy holttestét süllyesszék a tengerbe. Később azt mondja Erzsébet: „Ha egyszer meg kell halnom, tegyetek ki a tengerre.“ Most azonban mindig a fia mellé szeretne temetkezni. „Úgy vágyódom ott feküdni, jó, nagy koporsóban és nyugalmat találni, — csak nyugalmat, ma nem várok és nem kívánok mást. Tudod Valéria, ott, az ablak alatt, ahol mégis egy kevés világosság és zöld fény villan a kriptába és az ember hallja a verebek csiripelését.“

Bécsbe való visszatérése után a császár bevallja Eulenburg herceg követnek: „Aggódom a császárnő egészsége miatt, s ez tönkretette egész capmartini tartózkodásomat. Feleségem olyan ideges volt, hogy együtt-létünket komolyan megzavarta.“

Erzsébet ezalatt tőle telhetőleg elzárkózik az egész világtól, még udvarhölgyével, Sennyey bárónővel sem akar együtt lenni, pedig nagyon rokonszenvesnek találja. Hogy megszökjék a báméskodók elől, olykor lelopózik a szálloda földalatti munkahelyiségeibe, hogy aztán zavartalanul jusson az erdei parkba. Nemsokára már Cap Martinban sincs maradása és ismét Territetet keresi fel, a Genfi tó mellett, melyet annyira szeret. Véletlenül éppen akkor érkezik oda Ferenc Ferdinánd főherceg is orvosával, Eisenmenger Viktorral. A császár kívánságára az or-

vosnak meg kell vizsgálnia a császárnőt. Ez azonban folytonos kúrái ellenére sem állhatja az orvosokat, s nem hisz nekik, most tiltakozik a vizsgálat ellen, végre azonban mégis kénytelen beleegyezni. Eisenmenger, a különben egészséges asszonyon, meglehetősen erős bőrduzzadásokat talál, különösen a boka körül. Ez kétségtelenül az éhezés tipikus jele. Ekkor tudja meg az orvos, hogy Erzsébet néha egész nap csak hat narancsot eszik.

„Mégis hízom“ — ellenkezik Erzsébet.

„Természetesen, felség, mivel a szövetekben a táplálékhiány következtében víz gyülemlik fel.“ Erzsébet hitetlenül csóválja fejét, de mégis megígéri, hogy naponta néhány pohár kecsketejet fog inni. A Territetben tartózkodás javára szolgál Erzsébetnek, úgyhogy májusban kis időre hazatérhet Lainzba. Alig hogy odaért, egy szerencsétlenség híre hirtelenében lerontja a nehezen elért javulást.

Május ötödikén Parisban az arisztokrácia hölgytagjai jótékonyági bazárt rendeznek, melyen a császárné nővére, Alençon hercegnő, is tevékeny részt vesz. Az egyik hatalmas, kilencven méter hosszú teremben könnyű fa- és vászonzókat állítottak fel és ezek fölé nagy, festett ponyvát feszítettek. Az egyik zórában valami kinematográf-félt, valami jobbfajta laterna magicát szereltek föl, amelyet gáz hajtott. Délután félőt. Mintegy 1500 ember, többnyire asszonyok töltik be a termet s buzgón árusítanak a szegények javára. Alençon Zsófia hercegnő, Erzsébet nővére, éppen egy aranyozott írókészletet csomagol be az egyik képviselőnek. Egyszerre mintha villám cikázna, hosszú tűzszalag villan fel a kinematográfból, egészen a tetőt beborító nagy függönyig. A függöny és az árusító pultok egy pillanat alatt lángbaborulnak, mindenütt lángnyelvek törnek elő, a függöny lehull, rettenetes pánik tör ki. „Tűz! Tűz!“ kiabálják minden oldalról. Mindenki a kijáráshoz tódul, az ajtók azonban be vannak zárva, a tűz örült gyorsasággá terjed, elszenesedett hullahalmok emelkednek az ajtók előtt.

Alençon hercegnő hiába keresett kifelé vezető utat, e mellett másokat, bocsátott előre, segíteni, menteni akart ott, ahol maga sem tudott megmenekülni. A szeren esetlen-

séget minden képzeletet meghaladó könnyelműség idézte elő. Amikor a tüzet eloltották, elszenesedett hullákkal fődött romhalmaz előtt állnak. Az áldozatokat lehetetlen felismerni. Elégzetlen tárgyak alapján próbálják megállapítani a holttestek személyazonosságát. Alençon herceg kétségbeesve rohant oda, hiába bolyong a szomszédos Palais des Industrieban egymás mellett fekvő halottak között. Nem tudja feleségét megtalálni és felismerni. Egész éjszaka kutatnak a romok között, végre az odahívott, régi fogorvosnak sikerül a fogak rajza alapján azután, hogy hiába vizsgálta meg ötven áldozat fogát, az egyik felismerhetetlenségig elszenesedett hullában, melynek jobb keze és bal lába hiányzik, teljes határozottsággal agnoszkálni a hercegnő holttestét. A hercegnő végrendeletében egyszer úgy intézkedett, hogy halála esetén hajszálát se vágják le, hanem teljes egészében égessék el és a dömések viseletében tegyék sírba. Ez a kívánsága teljesedett, természetesen egészen másképp, ahogy azt a hercegnő végrendelete megírásakor elképzelte.

Május ötödikén, este. érkezik a tűzkatasztrófa híre Lainzba. Hatása Erzsébetre rettenetes. Mindenkitől elzárkózik. Még a császár fivérét sem fogadja, csak Ferenc Józsefet, aki odasietett, hogy feleségét támogassa. Most már a császárnő legfiatalabb nővére is meghalt, akinek utolsó éveire szintén gyászfátylat vont a melankólia, aki azonban különös vigaszt talált a vallásban. Erzsébetben ismét felébred minden keserősége, amellyel az életet és sorsát nézi. Ferenc József sürgeti, hogy utazzék el. Azt reméli, hogy Kissingen jó hatással lesz reá. Ez be is teljesedik. Júniusban Lainzba és a hó közepén Ischlbe költözik át, ott hangulata ismét rosszabbodik.

A császár panaszkodik a német követnek, hogy felesége annyit emlegeti a halált, hogy már őt is egészen lehangelja. Erzsébetnek Ischlben sincs maradása. Augusztus huszonkilencedikén ismét Délre indul, ezúttal a pompás Karertó és Meran felé. Itt szőlőkúrát használ. Nyugtalanúsága most is egyik helyről a másikra hajszolja. Minden egyéb elmerül előtte. A politika az ő számára már régen értelmetlen valami. Csak ha a magyar nemzetről van szó, dobban szíve együtt a nemzettel. Szepe-

tember huszonegyedikén Vilmos császár meglátogatja Ferenc Józsefet, Magyarország fővárosában. Ragyogó szónoki tehetségével gyújtó pohárköszöntőt mond a lovas magyar nemzetre. A köszöntőt Sztáray grófnő felolvassa Erzsébetnek. Ez annyira fellelkesíti Erzsébetet, hogy Vilmos császárnak rögtön sürgönyben köszöni meg „elragadóan szép köszöntőjét, amely olyan jól esik magyarul érző szívének“.

Szeptember végén Erzsébet elhagyja Merant és meglátogatja Valériát új otthonában, Wallsee kastélyban. Itt meglehetősen jó a hangulata, mint mindig, sőt időnként egészen vidám. Azonban hosszabb tartózkodásra most sem lehet rábírní. Sohasem szabadul meg attól a gondolattól, hogy anyós.

Ferenc Józsefet mind a bel- mind a külpolitikában súlyos gondok terhelik. Ő is megöregedett és idegesebb lett, a császárnő minden gyengélkedése felizgatja s bár a házások jóviszonyban vannak egymással, mégis mindketten gondot és aggodalmat okoznak egymásnak. Emellett az uralkodó mindjobban ragaszkodik Schrott asszonnyal való barátságához, ez annyira fokozódik, hogy már sokszor terhére van a színésznőnek és nyomja őt. A gonosz világ sokat beszél róla. Ez a színésznő fülébe jut, bosszantja és felháborítja, hiszen semmiféle szemrehányást sem tehet önmagának. Minden megy a maga útján, és az emberek legfeljebb pletykáznak, amíg a császárnő védő kezét tartja Schrott asszony fölé; mert ugyan ki lenne hivatott bármit is mondani róla, amikor a császár felesége tiszteli, sőt kitünteti őt? Így fest a helyzet, amikor Erzsébet 1897 november végén ismét elhagyja hazáját.

ERZSÉBET HALÁLA

1898

Mint a múlt évben, a császárnő útja ezúttal is Párison át vezet Biarritzba. Képtelen legyőzni rajongását, amely éppen ezen a helyen feltűnő, noha Biarritz korántsem használt neki. Most ismét órák hosszat sétál a tengerparton, szemléli a partot csapkodó hullámokat és gyakran bőrig ázik a viharban, esőben, szélben. Ennek az a következménye, hogy idegei szenvednek és neuralgikus fájdalmai fokozódnak. Nem mehet Lourdesba, bár nagyon szerette volna, csak a halálról beszél, meg arról, hogy nem akarja túlélni a császárt, és hogy halálánál férje és gyermekei ne legyenek jelen, hogy ne szenvedjenek.

„Egyedül akarok meghalni“, mondja Sztáray grófnőnek. Le kell mondania a Kanári szigetekre tervezett kirándulásról is. Kétségbeesésében Erzsébet már arra gondol, hogy bűnbánóan ismét visszatér Metzger doktorhoz, akit nemrég még sarlatánnak nevezett s aki most Párisban tartózkodik.

A felesége állapotáról érkező rossz hírek Ferenc Józsefet súlyos belpolitikai gondok közepette találják. Gróf Badeni, a lengyel származású miniszterelnök, akkoriban nyelvrendeletet adott ki, amelyben Csehországban a német nyelvet egyenrangúnak nyilvánította a csehvel és ezzel minden németérvésű embert felháborított. Bécsben utcai tüntetések voltak, amelyeket rendőrség és katonaság fojtott el. Ferenc József hangulata nagyon nyomott. „Remélem, hogy Metzger nem túlságosan kínoz — írja Erzsébetnek, — s nem kerít megint az ő kevéssé finom és nyereséghajhászó hatalmába és nem használ föl reklámcélokra. Levelemben egyetlen egy fénysugarat talál-

tam: azt a kilátást, hogy talán lemondasz az óceáni utazás tervéről. Végtelenül hálás volnék neked, hogyha ez a még kétséges elhatározásod bizonyossággá válnék. Mert minden gondomhoz és bánatomhoz még ez az érted való aggodásom is hozzájárulna, hogyha az óceánon tudnálak, minden hírtől elvágva. Ez már valóban több volna, mint amennyit idegeim el tudnának viselni. Azt is kockázatosnak tartanám, ha te a mostani időkben és olyan események küszöbén, amelyek remélhetőleg nem következnek be, de könnyen beállhatnak, olyan messze és elérhetetlen távolságban lennél tőlem.“

A császár szavai hatnak Erzsébetre. Parisban undorítónak találja Metzger fellépését, hiszen ez nem kíván tőle kevesebbet, minthogy bízza magát egy fél esztendeig teljesen az ő kezére. A többi orvos azonban ennek éppen az ellenkezőjét mondja és csupán melegebb éghajlatot tanácsol; ezért Erzsébet nem próbálkozik meg a raaszázskúrával, megkoszorúzza nővérének, Alençon hercegnőnek, meg Heinének sírját s Marseillen át San Remoba utazik. A fájdalomtól és gyengeségtől megtörve, Sztáray grófnő szavai szerint most olyan „kezes, mint egy kedves, beteg gyermek, engedelmeskedik a jóakarátú tanácsnak és láthatólag gyógyulóban van.“ Amint azonban csak kissé is visszatérni érzi erejét, már ismét megkezdí hosszadalmas sétáit. Arra is gondol, hogy villát vesz San Remoban. Sztáray grófnő azonban lebeszéli róla. Világos, hogy a vándormadár épp olyan hamar megunná ezt, mint az Achilleiont, amelynek eladásáról éppen most tárgyalnak. A londoni Byron Society szeretné megvenni, a kétmillió forintos vételárat azonban sokallja érte.

Közeledik az 1898. esztendő. „Mi kerül ezekre az üres lapokra?“ — írja Valéria, naplójának új kötetébe. Januárban a császárnő egészségi állapota változó. A vállában és karjában fellépő ideggyulladás lehetetlenné teszi a szokott tornát és Erzsébet éjjeli álmát is elrontja.

„De még ennek is vége lesz egyszer — írja Valériának — annál jobb lesz az örök nyugalom.“

A császárnő férje után vágyódik és sürgősen kéri, hogy keresse fel már egyszer. „Úgy érzem, mintha nyolcvanéves volnék“ — írja, — szerencsétlennek érzi magát,

hogy elvesztette testi rugalmasságát, amelyre mindig olyan büszke volt. Ferenc József azonban a monarchiában uralkodó bizonytalan belső helyzet miatt nem mer olyan messzire távozni. Ezt megírja Erzsébetnek és hozzáteszi még: „Hogy te nyolcvanévesnek érzed magad, ez túlzás, azonban bizonyos, hogy az ember mindig öregebb, gyengébb és butább lesz, s az idegei is folyton gyengülnek. Mindezt én is érzem és hanyatlásom ebben az évben különösen nagymértékű... Elszomorító arra gondolni, hogy milyen végtelen sokáig leszünk egymástól elválasztva. Mikor és hol fogjuk egymást viszontlátni?“

San Remoból Erzsébet március elsején Territetbe utazik. Nem gyógyult meg teljesen, még mindig gyenge, azonban nagyobb hegyi kirándulásokkal próbálkozik, amelyek igen kifárasztják és Ferenc Józsefet a görög Barker jelentése kapcsán arra készítetik, hogy kérve-kérje, ne erőltesse állandóan gyöngült testét le és ne tegye magát rendszeresen tönkre.

Territet még túlságosan megerőlteti Erzsébetet. Előbb még Kissingenben és fürdőjében kell visszaszereznie erejét. Ezt a helyet nagyon szereti. „Nincsenek valami nagyszerű szépségei — mondja, — azonban nagyon szeretetreméltó, jó és csendes. Egészen olyan, mint falun, a levegő akár a balzsam.“ Kissingenből a császárné elküldi szerencsekívánatait leányának, Gizellának ezüstlakodalmára és hozzáteszi: „Fájdalmasan nélkülözni fogjátok ezen a napon a mi felejthetetlen Rudolfunkat, aki huszonöt évvel ezelőtt még olyan életvidámán vett részt esküvőtökön és olyan nehéz szívvel búcsúzott tőled. Hiányzik nekünk, irigylem őt nyugalmáért.“

Április huszonötödikén a császár meglátogatja feleségét Kissingenben. Hogy örömet okozzon neki, elmondja, hogy egy angol lordtól, két lipicai lóért cserébe remek teheneket szerzett, Erzsébet majorsága részére. Elő kellett készíteni őt arra, hogy Erzsébet igen rossz színben van és nagyon fáradt. Ferenc Józsefre az hat a leglesújtóbban, hogy felesége, az egykor gyors, fáradhatatlanul rohanó asszony, most olyan lassan és fáradtan jár. Erzsébet az ő jelenlétében összeszedi magát és amennyire csak lehetséges, elpalástolja szomorú hangulatát.

Így múlik el ez a nyolc nap, teljes összhangban. Ferenc József azonban látja, hogy a császárnő egészsége valóban rosszul áll. Megkéri Valériát, hogy utazzék anyjához Kissingenbe, egy kissé ügyeljen rá és igyekezzék okosabb életmódhoz szoktatni. Ez megtörténik, Erzsébet és leánya ismét együtt van, mint egykor Valéria leánykorának szép napjaiban. Akkoriban a császárnőt időnként fogta el a szomorúság, most azonban már többé el sem hagyja.

Leánya előtt Erzsébet minden tartózkodás nélkül nyilatkozik: „Tudod, életemből egyszer s mindenkorra töröltem ezt a két szót: remélni és örülni.“

Fáradt is és gyenge is, de gyalogló szokásával nem akar teljesen felhagyni. De kirándulásait akár Klaushof felé, vagy máshová, már csak lassú tempóban bonyolítja le. Időnként pillanatokra derűsebb a hangulata, ilyenkor szinte a régi szép időkre emlékeztet, hamarosan azonban ismét mély mélabú, testi levertség és reménytelenség váltja fel a derűt.

„Vágyom a halálra“, mondja egyszer Erzsébet Valériának. „Nem félek tőle, mert nem akarom hinni, hogy van hatalom, amely olyan kegyetlen lehetne, hogy sohase érje be az élet szenvedéseivel, a lelket kiszakítsa a testből s még tovább is kínozza.“

Erzsébet lányával a szerencsétlenség és halál, élet és istenség gondolatán töpreng: „Az ember egyáltalában jóval törpébb és nyomorultabb, semhogy Isten lényegén elgondolkozzék. Erről már rég lemondottam.“ Csak egy bizonyos Erzsébet szemében: Istennek igaza van és erős. A Hatalmasnak mindig igaza van.

Valériának hamarosan ismét vissza kell térnie családjához, ami Erzsébetet nagyon fájdalmasan érinti:

„Túlságos jó napokat töltöttünk együtt, — írja neki, — mint a régi, szép időkben. Nem jó így rövid időre megint a jóhoz szokni“

Erzsébet utókúrára Brückenau fürdőbe megy, ahonnan így ír: „Itt igen csinos, egészen Wiener Wald, annyira, hogy ganz zavart vagyok néha, mintha régóta ismerném ezt a vidéket, a zöldben fekszik a csendes kis fürdő. 3 Gäste sind bisher nur da, a lég kitűnő, den kukuk hőre hajnalban von meinem Bett. Épen idő volt

onnan elmenni, mert már igen sokan voltak reggel a kútnál s megint közönséges, kíváncsi nép. De azért mégis mindig egy kis Heimweh van Kissingen után, mely oly rendkívüli rokonszenves hely, legalább nekem, Póka mindig leszólta.“

Azután Ischlben találkozik férjével. A további programot Widerhofer fogja megállapítani. Ferenc József az orvossal megegyezik abban, hogy a nyilvánosság számára valami hivatalos jelentést kell közreadni, Erzsébet állapotáról. A közvélemény folyton csak arról hall, hogy a császárnő távol van és kúrázik, ezt meg kell magyarázni, és jó lesz a világot már most előkészíteni arra, hogy a császárnő nem fog résztvenni Ferenc József ötvenéves uralkodói ünnepségein. Azt is reméli, hogy Erzsébetet így közvetve befolyásolhatják, hogy jobban betartsa az orvosok rendelkezéseit. Ezért 1898 július harmadikán, hivatalos közleményt adnak ki, amely a császárnőnél fellépett anemiáról, ideggyulladásról, álmatlanságról és mérsékeltfokú szívtágulásról szól, amelyek bár komoly aggodalmakra okot nem adnak, azonban rendszeres kezelést igényelnek, Nauheim fürdőben. Július tizenhatodikán a császárnő elutazik Ischlből. Férje többé nem látja élve.

Ferenc József gyanútlan, a búcsú azonban ezúttal különösen nehezőre esik, és mindjárt a következő nap az íróasztalánál ül, hogy a váláson érzett szomorúságának levélben adjon kifejezést. „Végtelenül hiányzol nekem, gondolataim nálad vannak és fájdalommal gondolok távolléted oly végtelenül hosszú idejére, különösen szomorúan hatnak rám a te üres szobáid. Végtelen hosszú idő“ — mondja a császár. — Valóban az lesz!

Erzsébet ezalatt Münchenen át, ahol még egyszer felkereste gyermekségének és ifjúságának színhelyét, Nauheimba érkezett, A hely nem tetszik neki. A levegőt nem találja jónak, kevés a sétalehetőség, sok a tolakodó népség, akik elől nem lehet menekülni, és mindezenfelül fáj neki, hogy megvált összes szeretteitől. Ferenc József örül, hogy Erzsébet rögtön rágondol és hogy leveleiből a szeretet beszél. Úgy gondolja, hogy majd csak meg fogja szokni Nauheimot, előbb komolyan neki kell látni, hogy

helyreállítsa egészségét. Most két betege van, mert barát-nője is sűrűn betegeskedik. Widerhofer kezeli őt és épp oly kevésbé találja engedelmesnek, mint Ezsébetet, jelenti ezt a császárnak azzal a megjegyzéssel, hogy ő ebben a második számú császárnő.

Nauheimban Erzsébet Schott tanárhoz fordul és megvizsgáltatja magát. Ez az ember azzal kezdi, hogy röntgenfelvételt akar készíteni a császárnő szívéből.

„Nem, kedves professzor uram, ebből nem lesz semmi.“

„De felség, ez rendkívül fontos.“

„Talán önnek, vagy fivéremnek, Károly Tivadar-nak, nekem azonban nem. Én bizony nem boncoltatom fel magamat elevenen!“ Elmenőben azt mondja a professzor asszisztensnőjének: „Tudja kisasszony, én egyáltalán nem szívesen fényképeztetem le magam, mert valahány-szor lefényképeztek, valami szerencsétlenség ért.“

Hangulata ismét nem a legkedvezőbb. „Rosszkedvű s szomorú vagyok, — írja haza — s a család örülhet, hogy messze van tőlem. Az az érzésem van, hogy soká nem fogom magamat összeszedhetni.“ Szigorúan rangrejtve él és senkit sem fogad. „Mondja Wiederhofnak, — írja lányának — hogy sohasem hittem volna, hogy olyan borzasztó itt. Ganz kedélybeteg vagyok. Még Barker is találja, hogy nincs sok különbség az alexandriai nyárral. Egyik nap vegetálok mint a másik, húzom magamat kis árnyékos helyeken, néha kocsizás Irmával, de akkor a por és legyen kín.“

Erzsébet már alig várja azt a napot, amikor ismét visszatérhet Svájc üde, szabad, hegyi levegőjére. Cauxba akar utazni és kéri a császárt, hogy ott okvetlenül látogassa meg. Ferenc József azonban, a belpolitikai nehézségek miatt, nem gondolhat arra, hogy birodalmát el-hagyja.

Ezalatt Erzsébet Nauheimből kis cselledel megszökik, hogy megszabaduljon a búcsú terhes ceremóniáitól. Azt mondja, hogy Mannheimon át kirándul Hamburgba, többé azonban nem tér vissza. Kísérete és poggyásza kö-veti őt.

Hamburgban egyszerű, egyfogatú kocsin érkezik a

kastélyudvarra. Az őrség előugrik és a kocsit feltartóztatja. „A belépés tilos.“

„Az osztrák császárnő vagyok.“

Nem hiszik, nevetnek s a hölgyet az őrségre vezetik. Az egyik altiszt küldöncöt meneszt a kastélyba.

„Az őrszobán egy asszony azt állítja, hogy ő Ausztria császárnője.“ A kamarás lerohan és valóban — megismeri Erzsébetet. Ezer bocsánatkérés közben kiszabadítják fogóságából az előkelő vendéget. Vonásain mosoly ül, amilyen az utóbbi években már nem igen derítette fel arcát.

Frigyes császár özvegye eléjesiet. Bár Erzsébet szereti őt, a szintén sorssújtotta asszony látogatása azonban nagyon megviseli. Erzsébetnek egyáltalán már nehezeére esik valakivel beszélnie, aki nem tartozik legszűkebb környezetéhez.

Azután visszatér Frankfurtba, ahol a császárnőt már várják, a kocsit választja és ismeretlenül elvegyül a pályaudvaron várakozó tömegbe, hallja cs megmosolyogja az emberek megjegyzéseit és beszélgetését. Azután tovább utazik Svájcba, végzete elé.

Erzsébet gyanútlanul és zavartalanul utazik egyik helyről a másikra, anélkül, hogy törődnek, azoknak az országoknak politikai és szociális áramlataival, amelyeket felkeres.

Svájc mostanában tekintve, hogy annyi monarchia között az egyetlen köztársaság, számtalan összeesküvő menedékhelye. Itt adnak egymásnak találkozó minden nemzetbeli anarchisták, propagandisták, akik valami módon valami új állameszme megvalósítására és a fennálló világrend megdöntésére törekszenek. A szabad Svájc földjén aránylag zavartalanabban és biztonságban érzik magukat, könnyebben törekedhetnek céljaik elérésére. Különösen a Svájcban élő idegen munkásság van átítatva anarchista szellemmel. Aki véletlenül ebbe a körbe lép, azt hamarosan könnyen elbódítják a fényes és csillogó kilátások, amelyeket ezek a népbolondítók és felforgatók bőbeszédűen előadnak, a rendőrségtől alig zavartatva.

Lausanneban akkoriban új postaépületet emeltek. A munkához igen sok ügyes munkást vettek fel, különö-

sen sok olaszt, akik világszerte a legjobb építőmunkások hírében állanak.

Egy napon egy ilyen építőmunkás könnyen megsérült a lábán. A lausannei kórházba viszik, ahol a tisztviselő a beteg nevét és származását kérdi. Középmagas, erőteljes növésű, napbarnított, különben egészséges férfi, haja sötét és bozontos, bajusza szőke és sűrű, macskaszeme fényes, szürkészöld, mélyenülő. Neve Lucheni Luigi. Huszonhat éves, holmiját leteszi a kórházban, jegyzőkönyveeskéjében anarchista dalokat találnak. Az egyik oldalon egy amerikai gyilkos rajza a következő felírással: anarchia, alatta pedig ez áll: „Per Umberto I.“ Gyanús-nak találják s ezért nevét közlik a rendőrséggel, azonban nem találnak okot arra, hogy emiatt szigorúan megfigyeljék, vagy éppen letartóztassák. Sebe lassan gyógyul és azalatt az idő alatt, melyet Lucheni a kórházban tölt, sokat mesél életéről az ápolónak. Ez éppen levelet kapott anyjától.

„Én sohasem ismertem az anyámat, — mondja Lucheni. — Napszámos asszony volt Albaretoban, a liguri Appenineekben, tizennyolc éves korában elhagyta szülőhelyét, amikor egyik nap észrevette, hogy szíve alatt gyermeket hord. Nyugat felé vándorolt, egészen Párizsig, hogy ott a milliós városban feltűnés nélkül hozza világra gyermekét. Az egyik kórházban fiúgyermeknek adott életet. Néhány napig még ott maradt, majd a csecsemőt elhagyva, eltűnt, a soha viszont nem látásra. Egy ideig keresték. Amerikában nyomaveszett; oda menekült a fiatal anya, aki soha többé nem törődött fiával.“

A gyermeket először a Saint-Antoine lelencházban, majd Pármában helyezik el s egy évvel később nevelőszülőkre bízta. Az igen intelligens és szorgalmas fiú már kilencéves korában a Párma—Spezia vasútvonal építkezésénél dolgozott, mindenütt szívesen látták, soha a legkisebb kifogás sem merült fel ellene. Eltartotta magát. 1891-ben és 1892-ben a vándorösztön lett úrrá rajta. A fiatalember, akinek senkije sem volt a földön, egyik országból a másikba vándorolt, dolgozott Tessinben és Genfben, azután Ausztriának vette útját, Fiúméba ért, onnan pedig egy fillér nélkül, gyalog Triesztbe, ahol a

MÁRIA VALÉRIA FŐHERCEGNŐ
A 80-AS ÉVEK VÉGÉN

Fénykép

rendőrség irredenta tevékenységük miatt különös gondal figyelte meg a munkásokat. A munka és pénz nélkül álló embert a rendőrség hamarosan áttette az olasz határon, hazájába, ahol Lucheni már egy évvel ezelőtt katonaköteles korba került. Most besorozzák a tizenharmadik számú Cavalleggeri Monferrato ezredbe. Lovasszázadával résztvesz 1896-ban az abessziniai hadjáratban, ahol derekasan viselkedik. Svadronparancsnoka, Raniero de Vera d'Aragona herceg és az összes tisztek véleménye szerint a század egyik legjobb katonája, örvezetővé nevezik ki, azonban hamarosan rangját veszti, mert polgári ruhát szerez az egyik kaszárnyafogságra ítélt őrmesternek. Ha vétett is a fegyelem ellen, bajtársi szolgálataért mindenki becsüli.

Lucheni kitűnően lovagol és különösen ügyesen voltizsiroz. Bajtársai szeretik derűs természetéért. Minthogy kizárólag katonai zsoldjából él, nagyon szegény. Kapitánya sohasem panaszkodik reá, bár felismeri Lucheninak becsvágyó és nem könnyen hajlítható jellemét. Amikor 1897 december tizenötödikén befejezi szolgálati idejét, elbocsátólevele írásban bizonyítja, hogy szolgálati ideje alatt jól, hűséggel és becsülettel viselkedett. Minthogy Lucheni hijján van minden anyagi eszköznek, az előtt a kérdés előtt áll, miből fog megélni, ezért arra kéri kapitányát, hogy segítsen rajta. Először az a terv merült fel, hogy állami fogházómek alkalmazzák. Amikor azonban ebből semmi sem lesz, kapitánya, d'Aragona herceg azt ajánlja neki, hogy lépjen az ő szolgálatába. Lucheni három és fél hónapig szolgál a kapitány házában. Hellyelközzel adódnak ugyan véleménykülönbségek, általában azonban itt is derék és becsületes munkásnak bizonyul. Egyik napon azonban megjelenik a kapitánynál és fizetésemelést kér. A katonatiszt úgy találja, hogy még nincs itt az ideje, megtagadja kérését, mire Lucheni kijelenti: „Akkor nem maradok tovább.“

Néhány nappal később azonban megbánja a dolgot, házában kapuja előtt megvárja a herceget és arra kéri, fogadja vissza szolgálatába. A kapitány azonban úgy találja, hogy mégsem alkalmas szolgának, mert nem eléggé simulékony. Így Lucheni nagyon kevés pénzzel a zsebében,

újra világgá megy, hogy munkát keressen. A d'Aragona családdal azonban mindig levelezésben marad, különösen a hercegnővel, aki sajnálja Luchenit, Ez viszont reméli, hogy a hercegnő rá fogja bírni a férjét arra, hogy ismét a szolgálatába fogadja.

Március harmincegyedikén lép ki végleg a szolgálatból és a nagy Szent Bernát-hágón át Svájcba vándorol. Ara gondol, hogy belép az idegen légióba, ebből azonban semmi sem lesz, és tovább megy Lausanne felé, hova májusban érkezik. Már az úton sok gyanús alakkal került össze. Bosszús és meg van sértve, hogy a herceg olyan könnyű szívvel eleresztette, a szegénység ránehezdő nyomása alatt a legkedvezőbb talajul szolgál mindazon veszélyes tanoknak, amelyeket ezek az emberek terjesztenek. Mohón olvassa a forradalmi újságokat; ezek éppen ebben az időben felháborodottan utalnak a Dreyfuspörre, amely azt bizonyítja, hogy a polgári világ mennyire korhadt. Szerintük nem kell, csak egy lökés, hogy ez a kártyavár összeomolj ék, és egy új, igazságosabb társadalmi renden felépülő, eszményi állam létesüljön, ahol mindenkinek egyformán jó dolga lesz és nem lesz sem fejedelem, sem a társadalomból kiközösített szegény pária. Csak egy nagy világot megújító ember kellene, amilyen Krisztus volt, akiben meglenne a bátorság olyan tett elkövetésére, amely ezt a folyamatot megindítaná, s ezen a réven a nagy ember nevét is a csillagokba írná. A kis munkás lelkében az az ábránd él, hogy valami nagy cselekedettel a tömeg fölé emelkedjék és megmutassa, hogy ő, Lucheni, tulajdonképpen mit ér és milyen nagyság szunnyad benne. Ha az ember pl. megtalálhatná Andréet, aki az elmúlt évben léghajójában felszállt a Spitzbergákról, hogy az északi sarkot elérje és azóta nyoma veszett, egy csapással híressé lehetne. Vagy bármi más hasonlót, csak írának róla az újságok és csak forogna közszájon a neve.

Az anarchisták, akikkel Lucheni találkozott, érdeklődéssel figyelik ezt az új embert. Nem tartozik közéjük, egyik társaságukba sincs felvéve, azonban nagyon hiú és talán felhasználhatnák arra, hogy résztvegyen a tett veszedelmes propagandájában, amire nagy szükség van,

amitől azonban a következmények miatt a legtöbben visszariadnak. Úgy látszik, hogy ez az ember tenni akar valamit. Elhítetik vele, hogy egy hercegnek, egy fejedelemnek, vagy egy császárnak meg kell halnia, egyre megy, hogy melyiknek. Csak azért, hogy a világ lássa, hogy ezeket a semmittevőket, akik másokat elnyomnak, nem törődnek a néppel, luxusvonatokon utaznak, pompás szállodákban és palotákban laknak, mint semmisíti meg a nép akarata és a bátor férfikézben tartott kés. Lucheninek ezek a dolgok a fejébe szállnak. Mi volna, hogyha meggyilkolná az olasz királyt, vagy pedig egy másikat? Leveleket és anarchista tartalmú újságokat küld Nápolyba, százada egyik katonájának. „Az anarchista eszme, — írja ebben — óriási lépésekkel halad itt előre. Arra kérlek, teljesítsd te is kötelességedet bajtársaiddal szemben, akiknek erről még sejtelmük sincs.“

Egyidejűleg azonban állandóan kéri d'Aragona herceget és feleségét, hogy vegyék vissza szolgálatukba. A kapitány azonban értesült a küldemények és újságok tartalmáról és visszautasítja feleségének azt a kérését, hogy Luchenit ismét visszafogadja. Lucheni elkeseredése ennél fogva nőttön-nő. Ha valakit meg akar gyilkolni, fegyverre van szüksége. Egyszer látott egy szép stíletet, amelyért tizenkét és fél frankot kértek az üzletben, neki azonban nem volt ennyi pénze. Majd revolvert akar kölcsön kérni, de ez sem sikerül. A Neuchâtelben megjelenő „Il socialista“ c. olasz újságot és a milánói „Avanti“-t naponta olvassa. Valamelyik nap azt hallja, hogy Delmarco munkásai összeverekedtek és egyikük majdnem holtan maradt a helyszínén. Erre Lucheni azt mondja egy ismerősének: „ó, én is szívesen megölnék valakit, azonban ennek valami nagytekintélyű személyiségnek kellene lennie, hogy az újságok írjanak róla.“

Igen, de még nincs hozzá fegyvere. Akkor hát saját magának kell egyet készítenie. Lucheni a vásáron véletlenül meglát egy rozsdás, hegyes vasreszelőt, amely csak pár souba kerül. Törnek persze nem lehet használni, mert nincs fogója, ez azonban nem tesz semmit. Egy kis nyers tűzifa, egy zsebkés és egy fűrő elég hozzá s az ember maga elkészíti az ilyesmit. A fegyver megvan, s most

már csak az áldozat hiányzik, azt is meg fogja találni. Például itt van Henrik orleánsi herceg, aki olyan sűrűn tartózkodik Genfben és környékén, vagy valamelyik másik fejedelem, talán Párizsba is el lehetne menni, ott beavatkozni a Dreyfus-pörbe, amelyről világszerte beszélnek. Csak ne volna az utazás és a pénz, amely nélkül mozdulni sem lehet.

Ekkor, az augusztus huszonkettedikétől huszonnyolcadikáig terjedő héten az újságok Erzsébet caux-i tartózkodásáról kezdenek írni. Igen. Egy császárnő, ilyen hatalmas birodalom urának a felesége, ez már valami. Ezzel szíven találná az uralkodóosztályt és nevét szárnyaira kapná a világhír. E gondolat varázsa teljesen elfelejti ezzel az emberrel azt az aljasságot, védtelen, senkinek sem vétő, ártatlan asszonyt használni fel eszközül ilyen célra. Ez mindenesetre kényelmesebb és egyszerűbb volna, mint Párizsba utazni. S aztán azt sem tudja, mihez fogna ott.

Ezalatt, augusztus végén, az anarchisták különböző városokban titkos üléseket tartottak. Először Lausanneban, az egyik elvtársnál, majd Neuchâtelben, ahol ismert olasz anarchisták, köztük az „Agitátoré“ szerkesztője is, résztvettek. Merényletet terveznek valahol Svájcban, vagy Olaszországban, esetleg Umberto király ellen. Lucheni azonban a párt nyilvántartott tagjainak összejövetelein sohasem jelenik meg. Csupán nevét említik meg, eszközül akarják, őt és hiúságát, felhasználni.

Augusztus harmincadikán Erzsébet ragyogó időben érkezik meg a „beau pays enchanteur de la Suisse“ be, ahogy Barker, a görög felolvasó, Valéria főhercegnőnek jelenti. A gyönyörű környék rögtön kirándulásra csábítja Erzsébetet. Szeptember másodikán először Bexbe megy. Erzsébet alig győzi megcsodálni az éles gerincével ég felé törő, háromezer méternél magasabb, Dent du Midi hegyet. Minden annyira emlékezteti Dachstein vidékére, otthon. Este, amikor a császárnő visszatér Cauxba, gyönyörködik a nagyszerű naplementében és soká elnézi ragyogó szín- és fényhatásait. Az egész nap olyan szép volt, hogy Erzsébet szokatlanul vidám és friss.

Egészsége azonban még sincs teljesen rendben. Amikor Cauxban, a pályaudvar lépcsőjén a sok kíváncsi ember között kissé gyorsabban halad fölfelé, rögtön szívdobogást kap. Szeptember harmadikán Erzsébet, remek időben a kétezer méter magas Rocher de Naye-ra utazik, fogaskerekű vonattal, hogy megnézzze az egész genfi tóra nyíló, szép kilátást. Nagy őszibarackot és csodálatos szőlőt vitt magával, Rotschild bárónő küldötte neki, a Genfitó mellett fekvő pregny-i villájából. Együttal ismételten sürgetve meghívta őt, hogy látogassa meg. Erre a látogatásra a bárónő már többször igyekezett Erzsébetet nővérei útján rábeszélni. A császárnő másodízben nem mondhat le. Arra gondol, hogy elfogadja a meghívást, annál is inkább, mert minden oldalról hallja, hogy a gazdag Rotschildok milyen pompásan kiépítették ezt a birtokot. Szeptember ötödikén gőzhajón megy Evianba, a kiránduláson azonban csalódás éri, csak a Territetbe való hazautazás szép. A hajón a zenekar szomorú olasz népdalokat ad elő. Erzsébet Sztáray grófnővel megbeszéli genfi kirándulását, melyet férfikíséret nélkül, csupán a grófnővel és a szükséges szolgaszemélyezettel akar megtenni. Berzeviezy tábornok óvja ettől és arra kéri a császárnőt, hogy mégis vigyen magával egy urat, legalább dr. Kromar udvari titkárt. Erzsébet sokáig hallani sem akar róla, végül mégis azt üzeni: „Hát jól van, elviszem dr. Kromart magammal, de mondja meg Berzeviczynek, hogy csakis az ő kedvéért teszem, mert tudom, hogy Bécsnek némi felelősséggel tartozik, azonban ez nekem roppant kellemetlen.“ Azután elhatározzák, hogy eleget tesznek Rotschild bárónő meghívásának.

Hazatérve Erzsébet levelet kap Ferenc Józseftől, amely keresztezte az övét: „A Hermes-villába mentem, hogy kis levegőt szippantsak... Az állatkert kapuja előtt nagy tömeg fecske gyülekezett, amelyek nyilvánvalóan már útra készülődtek. Nagyon fájdalmas érzéssel pillantottam fel ablakaidra és gondolatban visszatértem az elmúlt napokba, amelyeket a kedves villában, együtt töltöttünk. Este édes és aludt tejet ettem, a te majorságodból... a te kicsinyed.“

Erzsébet elolvassa a levelet, amely honvágyat ébreszt

benne és most utoljára ír kedves szavakkal leányának, Valériának. A levél így szól:

„Kedvesem! Namenstags Wünsche! Itt is élvezem sétákat, kirándulásokat. Ezeket Irma leírja. A nagy Terrasse lakásom előtt igen kellemes s mint képzelheti, a kilátás nagyszerű. A jó lég dacára súlyom itt is nő, mi nekem igen alkalmatlan, nem szeretnék úgy lenni, mint Nené néni. Nagy örömmel vettem megint sok jó levelet. Póka leírása Villa Hermesről „Heimweh“ csinált ezen kedves hely s a tavasz után, ámbár az ősz itt még nem mutatkozik, minden még friss és zöld. Sok idegen van az Hotelben, de nem háborgatnak. Nauheimra vissza gondolni mint egy rász álom, már a név gyűlöletes. Kedves Kissingen helyett oda vissza menni egy gondolat, mely már most bánt. Melékelve a 2 kirándulási képek. Azt hiszem, hogy magának itt nagyon tetszene. Most Septemberben kellemesebb és melegebb mint Stansee, de nagy nyári hőségben bizony amazt jobban szeretem. Mindnyájukat öelve ismétlem szívbeli kívánataimat mint szerető

Muczkója.“

Ezután megjelenik Berzeviczy, átadja gróf Paar főhadsegéd válaszát a tábornok soraira, melyekben Erzsébet kérésére, Ferenc József látogatását sürgette.

„A hadgyakorlatok után Cauxba jönni, — így szól a levél — természetesen végtelenül jót tenne ő felségének, ez azonban kívül esik a lehetőségek birodalmán.“ Paar pontosan leírja a császár legközelebbi tevékenységének nagyméretű programját. „Természetesen jó volna kissé fellélekzeni, — folytatja — ott, ahol minden jó és szép és béke uralkodik, csakhogy ő felsége legutolsó sorban gondol önmagára, s bizonyára megtagadja magától ezt a kirándulást.“

Erzsébetnek le kell mondania arról a reményről, hogy a császárt Svájcban láthassa. Ferenc József maga a legjobban sajnálja ezt. „Milyen boldog lennék, — írja még szeptember kilencedikén — ha kívánságodhoz képest, nyugodtan együtt lehetnénk egy ideig, mindent élvezve, s én olyan hosszú távollét után viszontláthatnálak. Erre azonban, sajnos, most nem is gondolhatok, mert a nehéz belpolitikai helyzeten kívül, szeptember

második felét teljesen igénybe veszik a jubileumi ünnepegek, templomszentelések és kiállítások megtekintése.“

Erzsébet igen rokonszenvesnek találja Barkert, s sőtán gyakran komoly kérdésekről is vitatkozik vele. Egyszer elbeszélte neki a kapucinusok templomában, Rudolf halála után tett látogatását, és ennek kapcsán megjegyezte, hogy ebből világosan felismerte azt, hogy a halál után nincs élet. Máskor a császárnő megint kételkedik benne és azt javasolja a görögnek, hogy vállaljanak kölcsönös kötelezettséget, hogy aki közülük előbb halna meg, jelt ad a másiknak az örökkévalóságból. Szeptember hetedikén a császárnő megmosatja a haját, ezért ezen a napon nem rándulnak ki sehova, hanem megállapítják a következő napok programját. Rotschild bárónő a pregny-i útra felajánlja a császárnőnek a maga jachtját. Erzsébet véleménye szerint ilyen szívességet mástól, mint uralkodótól nem fogadhat el és különösen nem a Rotschild családtól, ahol a szolgaszemélyzetnek nem szabad borraalót adni. Így ezt az ajánlatot elhárítják. Szeptember nyolcadika kis sétákkal telik el a környéken. Erzsébet leányának, Valériának nevenapjára táviratban kíván szerencsét, olyan jól érzi magát, mint ritkán, örül a pregny-i kirándulásnak és elutasítja Berzeviczy tábornoknak és Sztáray grófnőnek azt a kérését, hogy ne menjen Genfbe. Elég, hogy az ő kedvükért egy urat visz magával.

Így virrad fel szeptember kilencedike. Sugárzó, gyönyörű szép őszi reggel. Erzsébet nem aludt jól, nyugtalan, mert sürgönyére Valériától még nem kapott választ. A nagyszerű természet azonban ismét megnyugtatta és ámulva nézi a tavat, amely olyan tiszta kék, mint a tenger és annyira emlékezteti a tengerre. Erzsébet jövő utiterveiről beszél, Korfuról és az Achilleionról, amely most félig üresen áll és amelyet ismét meg akar látogatni, ha kényelmes szállodává alakították át. Nagyobb téli utazást egészségi állapota még nem enged. Így Erzsébet Nizzába vagy Kairóba készül és ott is akar maradni. Ma lágy hangulatban van. Mindenki számára van egy kedves szava, aki közel áll hozzá. A víziút, Territetből Genfbe, négy óráig tart, a császárnő fel-alá járkal a fedélzeten,

jól mulat egy hároméves, csintalan és vad fiúcskán, akivel szülei alig bírnak. Amikor Erzsébet gyümölcsöt és süteményt hozat neki, akkor az egészen megszegyenítve csoszog hozzá, hogy megköszönje. „Hogy örült volna Valéria, — mondja Erzsébet — ha láthatja!”

A hajó déli egy órakor érkezik Genfbe. Dr. Kromar már ott áll a parton és átadja Valéria köszönő sürgönyét. Erzsébet megnyugszik és rögtön tovább indul, Rothschild bárónő látogatására. A háziasszony, ötvennyolc éves hölgy, villáját méltó módon előkészítette s látogatására. Az ebédlőben remekül terített asztal, drága altwienporcellánnal, csodálatos orchideákkal. Egy tálon a legremekebb gyümölcs, egészen más évszak termése. Az asztal körül a díszes livrébe öltözött lakájok beláthatatlan serege sűrög-forog. Erzsébet mindent szépnek talál, csak a szolgaszemélyzet zavarja, egy szót sem lehet beszélni előttük. Mindezek az emberek a szó szoros értelmében az ajkán csüngenek, de hát mit lehet tenni. Vendég létére kénytelen, a ház szokásaihoz alkalmazkodni. Egyik válogatott étel követi a másikat s mindehhez jégbehűtött pezsgő járul. A háromszemélyes ebéd a legkellemesebben folyik le. Finom, tompított zene hangzik, amely a beszélgetést nem zavarja. A végén Erzsébet poharát a háziasszony egészségére emeli és a menükártyát Sztáray grófnőnek adja, hogy mellékelje a császárnak szóló levélhez és megbízza őt, hogy húzza alá a „petites timbales“, a „mousse de volaille“ és a „crème glacée á la hongroise“-t, utóbbit ezenfelül kétszer, mert ez a legjobban ízlett neki.

A reggeli után a villa körül sétálnak, amely valóságos kis múzeuma a drágaságoknak és mindenféle műkincseknek, minden ízlésesen és hivalkodás híján van elrendezve. A legszebb azonban még csak ezután következik. Kalitkákban, a világ minden tájáról származó különleges madarak, akváriumokban a legérdekesebb halfajták, másutt két kedves, szelíd kis jávai sündisznó búvóli el Erzsébetet. Végül a fő látványosság, a tündéri üvegházak, páratlan virágpompával. Erzsébet a legtovább, szinte néma csodálkozásban, az egyik orchideaházban időzik, amelynek virágai ezerárnyalatú színgazdagságban keverednek a legkülönbözőbb páfrányokkal és örökzöld-

del, olyan ez akárcsak egy hatalmas virágesokor. Ettől a látványtól soká nem tud megválni. Azután végig mennek a parkon, hatalmas libanoni cédrusok és mesterséges kis sziklacsoportok, bérci fenyők és alpesi virágok között. Három különleges virágfaj nevét fel kell jegyeznie Sztáray grófnőnek, mert Erzsébet Lainzban ültetni akar belőlük. Rotschild bárónő azt hiszi, hogy a császárnő fáradt.

„Szó sincs róla, még meg kell néznünk ezt a svájci házacskát, melyet itt látok és a villa kikötőjét, ahol a vitorlás és a gőzjacht vesztegel.“ A háziasszony Erzsébetet a vendégkönyvhöz vezeti s Erzsébet beleírja nevét. Szerencsére nem lapoz benne, mert valamivel előbb, külön lapon, elhunyt fiának neve áll. Rotschild bárónő kérve kéri a császárnőt, hogy szeretné Cauxban meglátogatni, úgyhogy Erzsébet kénytelen őt meghívni. Látogatása három óra hosszat tartott, azután visszatérnek a genfi „Beau Rivage“ szállodába. Az úton eleinte vidáman beszélget Sztáray grófnővel. Később azonban más tárgyra, a hitre és a halálra tereli a beszélgetést. Az udvarhölgy mélyen vallásos.

„Én hívő vagyok — mondja Erzsébet — ha talán nem is annyira hívő, mint maga, mégis ismerem természetemet, egyáltalán nem lehetetlen, hogy egyszer még végletesen vallásosnak lát. Most mégis félek a haláltól, amely magát nem ijeszti, bár gyakran vágyódom utána, az átmenet, a bizonytalanság megremegtet.“

„Ott túl azonban béke és boldogság van“ mondja Sztáray grófnő.

„Honnan tudja? Hiszen onnan még egy vándor sem tért vissza.“

Mihelyt megérkeznek, visszavonul szobájába. Egy óra múlva ismét megjelenik, hogy a grófnővel még egyet sétáljon a városban. Fél hét óra, gyönyörű este. Útközben benéznek néhány cukrászdába. Este $\frac{1}{4}$ tízkor Erzsébet visszatér a szállodába. A második emeleten lakik, nagy sarokszalónja van, két kis szobával, amelyből a tóra látni. Gyönyörű holdas éjszaka. A császárnő nem tud aludni. Először egy olasz énekest kell végighallgatnia, aki az éjszakába harsogja dalait. Az utca igen lármás és a szobát

egészen bevilágítja a hold fénye, valamint a folyton változó színben sugárzó világítótorony. Erzsébet nyitva akarja tartani az ablakot és nem ereszti le a függönyt. Így csak hajnali két óra tájban alszik el, a hold azonban annyira az arcába világít, hogy nem sokkal utána hirtelen felriad álmából. Más napokon hét órakor reggel már rég felkelt és többnyire sétál, ma azonban, szeptember tizedikén, talán az átvirrasztott éjszaka miatt, kissé tovább pihen. Kilenc órakor Sztáray grófnő jelenteti be magát a császárnőnél és parancsai iránt érdeklődik. „Tizenegy órakor meg akarom hallgatni az orchestriont, ezt az újszerű zenegépet, azután a megállapított időben, egy óra negyvenkor, a hajóval visszatérünk Cauxba, másra nincs szükségem.“

Pontosan tizenegy órakor a császárnő, a rosszul töltött éjszaka után is frissen és jókedvűen áll készen a sétára. A Bäcker-féle zeneműkereskedésbe megy, a Rue Bonnardra. Felhúzzák az orchestriont és Erzsébet kedvenc dallamait játsszák a Carmenből, Tannhäuserből, Rigoletóból és Lohengrinből. A Tannhäuserben különösen gyönyörködik. Ezt a misztikus, fantasztikus operát a legjobban szereti, mert leginkább megfelel természetének. Erzsébet azután nagy zenélőgépet, egy ú. n. Orisztont választ ki a wallseeiek számára. Reméli, hogy nemcsak Valéria és a gyermekek, hanem a császár és Ferenc Szalvátor is örülni fognak neki. Huszonnégy zenedarabot választ hozzá. Közben egy hölgy lép az üzletbe, aki feltűnően megnézi a császárnőt, megszólítja Sztáray grófnőt s arra kéri, mutassa be őt, mert belga grófnő, ő felsége nővéreinek jó ismerőse. Az udvarhölgy azonban ismeri úrnőjét és elutasítja a kérést. Most már sietve intéznek el mindent és elhagyják az üzletet, hogy a hölgy tolokodását elkerüljék. Már igen későre jár. Alig húsz perccel a hajó indulása előtt, érkezik Erzsébet vissza a szállodába. Még gyorsan egy pohár tejet akar inni...

Ezalatt szeptember hatodikán Thonon-les Bainsben az anarchisták újabb összeövetelt tartottak, amelyen állítólag elhatározták a császárnő halálát és Luchenit bízták meg a merénylet elkövetésével, aki mindig azzal dicsekedett, hogy a tett embere. Azt azonban senki sem tudja

bebizonyítani, hogy ez igaz, és hogy Lucheni ebben az időben hol tartózkodott. Valószínűleg hallott valamit a császárnő ötödiki eviani kirándulásáról. Ennek a helynek szeptember harmadikától ötödikéig kiadott hivatalos vendégjegyzéke mindenesetre a zsebében van. Az orléansi herceg és a chartres-i herceg nem tartózkodott ott, sőt egyáltalában Svájcban sem volt. Ez mind csak elképzelés, Erzsébetről azonban az egész Genfi-tó környéke beszél, és Lucheni bizonyosan tudja, hogy a császárnő felkereste ezt a fürdőt. Szeptember nyolcadikán Lucheni már Genfben van, valamit tervez. Mert aznap este levelezőlapon azt írja volt úrnőjének, d'Aragona hercegnőnek: „Hercegnő, nem magyarázhatom meg önnek, miért nem mentem Párizsba... Az első levélben, amelyet küldeni fogok, megmondom majd, hogy miért. Minden tekintetben jól érzem magam... Nem várok választ és azt is közlöm önnel, hogy szombaton elhagyom Genfet.“

Lucheni Luigi nyilván tudja, hogy a császárnő szeptember kilencedikén érkezik Genfbe. A Beau Rivage szálloda körül lődörög és a gőzös alkalmazottai közé vegyül. A császárnő érkezéséről nem az újságokból, hanem egyebünnen értesült. Mert ezek a lapok csak tizedikén közlik azt a hírt, hogy Erzsébet Hohenembs grófnő néven megszállt a Beau Rivageban. Ezt is elég rosszul teszik, mert a hotelben szigorúan meghagyták, hogy Erzsébet inkognitóját őrizték meg s a szálloda igazgatósága a császárnő megérkezése napján mégis, reklám céljából három genfi újsággal, a „Journal de Genèvevel“, a „Genevois“-al és a „Tribünéi“-el közölte megérkezését. Ha tehát Lucheni, aki kilencedikén este, amikor a császárnő megérkezett, véletlenül már nem volt a téren és még nem tudja, hogy egyáltalán megjött-e, most szeptember tizedikén egész bizonyosan megtudhatja ezt a reggeli lapokból. Már reggel kilenc órakor megfigyelő helyére vonul, tíz óra tíz perckor a szálloda előtti padon egy fehérszakállas, jól öltözött férfival beszél, aki jó módú, tekintélyes embernek látszik. Amikor Erzsébet tizenegy órakor kísétál, Lucheni éppen eltávozott, hogy valamit egyék. Így a séta zavartalanul folyt le. Lucheni azonban ismét visszajön.

Az elutazás ideje itt van. Már nagyon későre jár. A cselédség és dr. Kromar előrement. Sztáray grófnő sűrgeti az indulást, attól fél, hogy ő felsége későn talál érkezni. Erzsébet még megkóstoltatja vele a tejet, majd végül a két hölgy öt perccel az indulás ideje előtt, elhagyja a szállodát. Sztáray grófnő az úton két virágzó gesztenyefát vesz észre. „Igen, — mondja Erzsébet magyarul — a király is azt írja, hogy Schönbrunnban és a Práterben most virítanak a gesztenyefák, ott van egy néhány fa, amely minden ősszel virít.“ A hajó harangja megszólal, a hölgyek meggyorsítják lépteiket, a császárné azonban megjegyzi:

„Még idejében érkezünk a hajóra, mert látom, hogy az emberek igen lassan, kényelmesen szállnak be.“

Lucheni pontosan megfigyelte, amikor a lakáj a császárnő poggyászát a hajóra vitte és bizonyos benne, hogy a felséges asszony az egy óra negyvenkor induló gőzhajóra száll. Jobbkezelével megéri a zsebében lévő tört. Ebben a pillanatban látja meg a hotelből kilépő Erzsébetet és Sztáray grófnőt, amint a Mont Blanc-sétányon a gőzös felé haladnak. Pár lépést hátrál, még nagyon sokan vannak a hölgyek körül. A szállodatulajdonos és a portás mély meghajlással búcsúzik, végre azonban hátra maradnak. A két hölgy egyedül van az ilyenkor déltájban szinte néptelen rakparton.

Itt a pillanat. Lucheni egy ugrással átszeli az úttestet, gyorsan futva, ferdén átvág a járdán, amelyen Erzsébet halad, egészen a tómenti korlátig, azután hegyes szögben megfordul és villámgyorsan a hölgyek felé fut. Azok megállnak, hogy az összeütközést elkerüljék. Lucheni most éppen Sztáray grófnő előtt megáll, mintha megbotlanék, majd magasra emelt jobbjaival, macskaszzerűen Erzsébetre rohan, meghajlik, mintha a napernyő alá akarna nézni s a háromlú tört óriási erővel a mellébe szúrja. Erzsébet hangtalanul, panasz nélkül omlik össze, az ütés súlya alatt, mint egy megdöntött fa, háttal a földnek, koponyájával érinti a földet, s a zuhanást csak dús haja enyhíti kissé. Sztáray grófnő alig ébredt tudatára annak, hogy mi történt — olyan gyorsan folyt minden — felkiált és egy odasiető kocsissal azon fáradozik, hogy a

császárnőt talprasegítse, mialatt a merénylő gyorsan futásnak ered. Erzsébet ismét talpon van, a felindulástól egészen piros, és összekócolt haját rendezgeti. Sztáray grófnő csak az ökölcsapást látta s azt kérdi:

„Történt valami felségeddel? Nem fáj felségednek semmije?“ Ugyanezt kérdezi egy angol ember is.

„Nem, nem, köszönöm, semmi bajom.“ A hotel portása is odasiet, kéri a császárnőt, hogy térjen vissza a szallodába.

„De hiszen semmi sem történt velem.“

„Nem ijedt meg felséged?“

„De megijedtem.“ Erzsébet megigazítja kalapját, ruháját leporolják, azután magyarul kérdi a grófnőtől:

— Hát mit akart tulajdonképpen ez az ember?

— A portás?

— Nem a portás, hanem az a másik.

— Az a rettenetes ember?

— Igen.

— Azt bizony nem tudom felséged, csak azt tudom, hogy borzasztó teremtés, hogy ilyet tudott tenni. És nem történt semmi baja felségednek?

— Nem, semmi. — A két hölgy a merénylet színhelyéről gyorsan a gőzös felé siet. Sztáray grófnő azt mondja:

— Menjünk el erről a borzasztó helyről és karoljon belém felség.

— Nem, köszönöm, nem szükséges.

Erzsébet arcából hirtelen eltűnt a pirosság és halálos sápadtságnak adott helyet. A császárnő valószínűleg érzi ezt, mert egyszerre megkérdi a grófnőt, aki attól való félelmében, hogy mégis elájulhatna, karjával átfogta Erzsébet derekát:

— Én most nagyon sápadt vagyok?

— Igen, felséged, nagyon, de nagyon megijedhetett.

— Igen, rettenetesen!

— De mondja felséged, igazán nem fáj semmije, nem történt semmi baja?

— Azt hiszem, hogy a mellem fáj, de nem vagyok

benne bizonyos. — Ebben a pillanatban a portás ismét odaérkezik futva:

— A gonosztevőt letartóztatták — kiabálja már messziről. — Erzsébet ruganyos léptekkel érkezik a keskeny kikötőhídra. Sztáray grófnő most egy pillanatra leveszi kezét a császárnő derekáról. Erzsébet áthalad a hídon. De alig hogy a fedélzetre lépett, hirtelen Sztáray grófnőhöz fordul:

— Most adja a karját, a karját! — A grófnő átka-rolja őt, egy lakáj siet oda, azonban a császárnőt már ketten sem tudják fenntartani. Erzsébet lassan a földre csúszik, elveszti eszméletét és fejét a térdelő grófnő keblére hajtja.

— Vízet, vizet — kiált ez. — És orvost...

A grófnő Erzsébet arcába fröcsköli a vizet. Erzsébet kinyitja szemét. Ez azonban már csak egy haldokló szeme. Orvos nincs, csak egy hölgy, Dardalle asszony, aki ápolónő volt, fáradozik a beteg körül. Roux kapitány odalép. A hajó még nem indult el. Hallotta, hogy egy hölgy elájult és gyanútlanul, nem tudva, hogy ki előtt áll, azt tanácsolja Sztáray grófnőnek, hogy rögtön vigyék le a hölgyet a hajóról, vissza a szállodába. Azt felelik azonban neki, hogy a hölgy csak a kiállott ijedelem következtében ájult el. Az egész pontosan a gépház mellett történik. A levegő ott nagyon forró.

A kapitány egy fenntartott kabint ajánl fel, azonban inkább a friss levegőt választják. A császárnőt három férfi viszi a felső fedélzetre és egy padra fektetik. Dardalle asszony eszméletre akarja kelteni és mindent megpróbál. Sztáray grófnő kinyitja Erzsébet ruháját, kikapcsolja fűzőjét és alkoholos cukrot tesz a császárnő szájába. A császárnő hallhatóan kettéharapja. Kinyitja szemét és fel akar ülni.

— Jobban érzi magát felség?

— Igen, köszönöm.

A *császárnő egészen felül, úgy néz körül*, mintha mély álomból ébredt volna és megindító arckifejezéssel kérdi:

— Mi történt hát tulajdonképpen?

— Felséged kissé rosszul lett, most azonban már jobban van, nemde?

Erzsébet nem felel. Visszahanyatlik és többé nem ébred fel. Ekkor gyorsan azt mondta Sztáray grófnő:

— Dörzsölje a mellét!

Feltépik a derék szalagjait. Sztáray grófnő halálos ijedelemmel ezüstforint nagyságú barna foltot pillant meg az ibolyaszínű batiszt ingen, közepén egy kis lyuk, azután apró seb, a bal mell fölött, némi megalvadt vérrel.

— Az istenért madame! — mondja a grófnő — nézze, megölték! — A hajó ezalatt elindult és kelet felé haladt. A grófnő erre a kapitányt hívhatja.

— Az istenért, kérem gyorsan kössön ki! Ez a hölgy Ausztria császárnője. A mellén seb van, nem hagyhatom, hogy orvos és pap nélkül haljon meg. Kérem kössön ki Bellevueben, a császárnőt Pregnybe viszem Rotschild bárónőhöz.

A kapitány azt feleli:

— Ott nem fognak doktort találni és kocsit is csak nehezen. — Elhatározzák, hogy rögtön visszatérnek Genfbe. E közben két evezőből és nagy nyugvósékből hordágyat rögtönöztek, a hajón tudniillik nem is akadt ilyesmi. Sztáray grófnő kétségbeesve térdel úrnője mellett, törülgeti márványszerű, sápadt arcát, amelyről verejtékcseppek hullanak. Már csak hörgésszerű lélekzetet hallani. Erzsébetet a hordágyra fektetik és nővéréről, Trani grófnőről, elnevezett kabátjába takarják. Hat ember viszi a hordágyat, egy úr ernyőt tart a feje fölé. Sztáray grófnő gyötrődve halad mellette és borzasztó aggodalommal látja, hogy a császárnő mint fordítja fejét, nyugtalanul, lehuny szemmel, egyik oldalról a másikra. Még él, van tehát remény.

Erzsébetet visszaviszik a szállodába, amelyben előző éjjel aludt. Az ágyra fektetik, még egy hörgésszerű sóhaj hallatszik, azután semmi nesz. Mély csönd. Egy orvos áll mellette, dr. Golay és egy Teisset nevű másik úr. Az orvos kezében szonda, megkísérli behatolni a sebbe. Sztáray grófnő aggódva kérdi:

— Van még remény?

— Nem asszonyom, nincsen — hangzik a vigasztalan válasz.

— Ó, talán mégis. Próbáljon meg mindent. Próbálja visszahívni az életbe.

Cipőjét, ruháját leveszik. A hotel tulajdonosnője, Madame Mayer és egy angol nevelőnő segédkezik, de minden hiábavaló. Ezalatt pap is érkezett, aki feloldozza Erzsébetet. Mindnyájan letérdelnek és imádkoznak. Egy újonnan érkezett orvos már csak Erzsébet halálát állapíthatja meg. Kissé bevágja a jobbkar ütőerét. Egy csepp vér sem mutatkozik. Mindennek vége. A császárnő békésen és boldogan fekszik itt, szinte szép és fiatalos, orcáit halvány pír vonja be, ajka körül könnyű mosoly játszik, olyan finom és elbájoló, mint életében, amikor számtalan embert meghódított vele.

Ferenc József aznap Schönbrunnban maradt, egy kissé jobban ráért a szokottnál és ezt arra használja fel, hogy a császárnőnek írjon. Feleségének Valériához írt leveleit is meg szokta kapni, hogy többet tudjon róla és örül, hogy Erzsébetnek Valériához intézett névnapi gratuláló levelében kedvező híreket küld állapotáról. „Nagyon örültem jobb hangulatodnak — írja távol lévő feleségének, — amely átlengi leveledet és annak, hogy meg vagy elégedve mind az idővel, mind a levegővel, nemkülönben lakásoddal s a terrasszal, amelyről remek kilátás eshetik a hegyekre és a tóra. Hogy mégis szinte honvágyat éreztél a mi kedves Hermes-villánk iránt, ez meghatott engem.“ Ferenc József leírja, hogy előző nap megint ott járt és sokat gondolt rá. Az időről ír és a bögő szarvasokról. Azután részletesen beszámol a szintén távol levő barátnőről, aki erőltetett hegyi túrán vesz részt és akinek kemény napi teljesítményein csodálkozik. „Ma itt maradok — végzi levelét — és fél kilenckor utazom el az államvasúti pályaudvarról. Isten veled, szeretett angyalom. Egész szívből ölel, a te kicsinyed.“

Ferenc József azzal tölti a napot, hogy állami ügyiratokat néz át, majd pedig készül a hadgyakorlatokra. Délután fél ötkor beállít gróf Paar főhadsegéd, a Hof-

burgból és sürgős kihallgatást kér a császártól. Halál-sápadt, kezében sürgöny. A távirat Genfből jött és röviden jelenti: „Ő felsége a császárnő súlyosan megsebesült. Kérem ő felségének kíméletesen jelenteni.“

Gróf Paar a császár dolgozószobájába lép. Ferenc József felnéz az íróasztalról.

— Mi az, kedves Paar?

— Felség, — feleli akadozva a tábornok — Felséged ma este nem utazhat el. Sajnos, nagyon rossz hírt kaptam. — Ferenc József felugrik.

— Genfből! — kiáltja rögtön és kikapja a gróf kezéből a sürgönyt. Megrendülve támoilog vissza. — Most hamarosan meg kell jönnie a második hírnök. Sürgönyöz-zön, telefonáljon! Tudjon meg közelebbit!

A folyosón léptek hangzanak. Az egyik szárnysegéd új genfi táviratot hoz! A császár a legnagyobb izgalom-mal veszi át. Sietségében ki akarja nyitni, de közepen kettészakítja, „Ő felsége a császárnő éppen most hunyt el“ olvassa halálrémületen. — Hát semmi sem kerül el ezen a világon? — Ferenc József zokogva hanyatlik szé-kebe és karjára hajtja fejét. Azután összeszedi magát, felegyenesedik. — Először a gyerekeket kell értesíteni. A hióhbír már repül Valériához Wallseebe és Gizellához Münchenbe. Mind a ketten rögtön Bécsbe utaznak, hogy ebben a nehéz órában apjukat támogathassák.

Közvetlenül a tett elkövetése után, Lucheni a legna-gyobb gyorsasággal menekült. Pontosan megérezte, hogy a tőr mélyen befúródott. Menekülés közben eldobja a rás-polyt, melynek hegye letörik. A jelentéktelen reszelő ott marad, csak jóval később találják meg. A merénylőt azonban rögtön üldözőbe veszik és Rouge Antoine váltóőr elébe áll. Elsőnek ő fogja meg. Járókelők és csendőrök sietnek elő, letartóztatják Luchenit. Amíg Rouge fogja, azt kiáltja: Úgyis a rendőrségre megyek.

Még senki sem tudja, hogy merényletről van szó, mindenki azt hiszi csak, hogy ez az ember öklével sújtott a császárnőre. Amikor a rendőrfőnökségre szállítják, azt kérdik tőle: — Volt talán kése?

— Ha lett volna, akkor megtalálták volna.

Két csendőr viszi a rendőrségre. Lucheni azt mondja nekik: — Csak azt sajnálom, hogy nem tudtam megölni.

— Szerette volna? — kérdi Lacroix csendőr. A nélkül, hogy tudná, azt mondja a merénylőnek: — Meg is ölte őt.

— Annál jobb, — feleli Lucheni. — Gondoltam, hogy ha valakit ilyesmivel eltalálnak, az belepusztul.

A csendőr tovább faggatja, és Lucheni egész nyugodtan elmeséli, hogy egy háromélű kis reszelővel szúrta meg, amelyet az asztalosok használnak, hogy fűrészüket élesítsék. Megbánásnak semmi nyoma. Mosolyogva halad a csendőrök között, sőt még dalolni is kezd, amíg rá nem szólnak. Az őrségen pontosan átvizsgálják ruháit. Nagyon kopott pénztárca, hat franc harmincöt centime-al, Lucheni fényképe, katonai egyenruhában, az eviani vendéglista, afrikai katonai érmének oklevele és Aragona hercegnő három olasz levele, ezt találják nála.

Luchenit rögtön kihallgatják. Éppen elmondja az előzményeket, amikor megszólal a telefon. A vizsgálóbíró ijedten hallja, hogy a császárnő meghalt. Közli ezt Luchenivel, aki cinikusan ad kifejezést meglepedésének:

— Az is volt a szándékom, hogy megöljem, egyenesen a szívére céloztam s örülök ennek a hírnek.

— Micsoda maga?

— Anarchista.

— Büntetett előéletű?

— Nem.

Ezzel az első kihallgatás végetért, és Luchenit, kérésére kocsin a Saint Antoine állami fogházba viszik. A kocsit ő maga fizeti. A párizsi Szent Antal lelencházban kezdte életét és a genfi Szent Antal fogházban fogja végezni. Útközben Lucheni azt mondja Lacroix csendőrnek:

— Sajnálom, hogy Genfben nincs halálbüntetés. Megtettem kötelességemet. Kollégáim megteszik a kötelességüket, kell, hogy a világ nagyjai tudomást vegyenek róla.

Navazza főügyészt, a genfi kanton első és legelőkelőbb jogászát bízzák meg az ügy felderítésével. Pontosan tanulmányozza Luchenit, számtalanszor kihallgatja

és látja, hogy a gyilkos magára vállalja a tettet, hogy kizáróan az övé legyen a „dicsőség“. — Sohasem voltam szocialista vagy anarchista társaság tagja. Egyéni anarchista vagyok és éppen csakhogy érintkeztem a hasonló gondolkozásúakkal, mindenütt, ahová eljutottam. Lucheni minduntalan hangoztatja, hogy nem törődik az étellel és hogy a büntetés nem érdekli.

— Akkor mért akart elmenekülni a tett után? — kérdezik. — Ez nem illik vértanúi magatartásához.

— Nem akartam megmenekülni, a rendőrségre szaladtam.

— Miért gyilkolta meg a császárnőt, aki sohasem vétett magának?

— A nagyok és gazdagok ellen folytatott harcban öltem meg. Egy Lucheni megöl egy császárnőt, de soha egy mosónőt.

Navazza megrendülve hagyja el a gyilkost. Ez egy új Herostrates. „A büntett valóságos nagyravágyása beszél Lucheniből — gondolja Navazza. — Pályám alatt még sohasem talákoztam ilyen bűnössel. Büszke a tetteére és folytonosan panaszkodik, hogy miért nem kerülhet ezért a vérpadra.“ Tudja Isten, Lucheninél ismét kiderül, hogy a hiúság még jobban elvakíthatja és vadabb tettekbe ragadhatja az embert, mint az éhség és szerelem. Lucheni ki akarja meríteni mindazt, amit hírnévnek nevez. Az egész világ olvassa most a nevét, róla beszél, és ezért az ő szájából kell hallania, hogy mit gondol, miért cselekedett így. Elgondolkozik, miképpen érhetné el ezt a legjobban. Eszébe jut egy nápolyi újság, a „Don Marzio“, amelyet katonai szolgálata alatt olyan gyakran olvasott. Tudja róla, hogy liberális irányú. A gyilkos elhatározza, hogy a tettet követő napon levelet ír a főszerkesztőnek. Az újság mindenekelőtt foglaljon állást az ellen, hogy Lucheni született bűnöző. Lombroso állítása, mely szerint az egyén már bűnözőként születik, ostobaság. „Kérem még arra is, — írja a szerkesztőnek — hogy szálljon szembe azokkal, akik azt merték mondani, hogy Lucheni tettet a nyomortól hajtva követte el. Ez teljesen hamis. Azzal a nyilatkozattal zárom, hogy..., ha az uralkodóosztály nem igyekszik mohóságát fékezni, mohó-

ságát, mellyel kiszívja embertársainak vérét, akkor alulírott rövid időközökben lesújt minden uralkodóra, elnökre és miniszterre, mindenkire, aki embertársát a maga gyönyörűségére leigazza. Már nincs távol az a nap, amikor az igazi emberbarátok megsemmisítik az összes ma uralkodó szabályokat. Egyetlen egy is több lesz az elégnél. Aki nem dolgozik, az ne is egyék. Az ön odaadó Lucheni Luigija, a legmeggyőződéseesebb anarchista.“

A nyolcvankétesztendő, agg főszerkesztő, akit a fogház-igazgatóság értesített, nem ismeri Luchenit és nem tudja megmagyarázni, hogy a bűnös hogyan jutott arra a gondolatra, hogy neki írjon, és lapja tizenharmadiki számában elítéli ezt az emberi alakban rejtőző szörnyet. Lucheni ezalatt kérvényt intézett a svájci szövetségi elnökhöz, amelyben azt kívánja, hogy őt a luzerni kanton törvénykönyve szerint ítéljék el, mert ott még érvényben van a halálbüntetés, s ne a genfi törvény szerint, amely már nem ismeri. A kérvény aláírása: Lucheni Luigi, „a legeslegveszélyesebb anarchisták egyike.“ Azután tovább írja magánleveleit. A börtönben ráér bőven. Ír d'Aragona hercegnőnek: „Igazi kommunista létemre nem tudtam volna ilyen igazságtalanságokat túlélni s igazi emberbarát létemre figyelmeztetni akartam arra, hogy nincs messze az az óra, amikor egy új nap egyformán ragyog majd mindenkinek. Tudom, hogy mindennek vége. A világot huszonöt év alatt, míg benne laktam, eléggé megismertem. Biztosítom önt hercegnő teljes szívből, ha úgy akar ja, vadember szívből, hogy soha az életben nem voltam ilyen meglegedett, mint most. Ha abban a szerencsében részesülhetnék, ahogy kértem, hogy a luzerni kanton büntetőtörvénykönyve szerint ítélnének felettem, akkor ugorva sietnék fel a szeretett guillotine lépcsőin s nem szorulnék segítőkre, akik oda felkényszerítsenek.“ Néhány nappal később új levelet ír a hercegnőnek: „Az én ügyem a Dreyfus-esetre hasonlít“ írja ebben.

Még csak akkor lett volna büszke a gonosztevő, ha a fogház igazgatósága átadja neki azt a számtalan üdvözlő levelet, amelyet Bécs, Laibach, Florenz, Lausanne, Nápoly, Szófia, Prága, Baltimore, London, Románia és Spa-

2.) Lo prego pure il contratto per
tali che volessero onorarsi col voler che
de il Luohari & avere fatto questo, per
miseria. darebbe assolutamente falso.

Finisco col richiederli che, ~~imp~~
se con le buone la classe dirigente non
cederà il denaro la sua ingorbidigia, ed
suochiar sangue al suo meccanismo, i giusti
colpi del settembre, avranno successo a benis-
mi intervalli non solo alla Maesta, Presoluto
o Ministro, a chiunque cederà ed sottogor-
re il suo simile per piacere loro.

Non è costante il giorno che i vari uomini
vati cancelleranno tutte le attuali scritte, una
sola sarà più che sufficiente e sarà questa:

CHI NON LAVORA NON
MANGIA

Jus C. Magisterius
S. ing. Luohari

A. Nerchio inventore

LUCHENI LEVELE EGY ÚJSÁGHOZ

A GYILKOSSÁG NAPJÁN

Cow de Justice archivuma, Genf

nyolország alvilága küldött Lucheninek, tette alkalmából. Itt olvasható, hogy mindazok, akik az emberiség javáért küzdenek, egyetértenek az ő „nemes tetteivel“ s hogy ő bebizonyította, hogy a népben még élnek „hősök“ és hogy tartson ki, ne veszítse el a bátorságát, míg csak a nép egyszer a győzelem nagy napján ki nem nyitja börtönét, és így tovább.

De ahogy az ilyen lelkes együttérzésről tanúskodó leveleket nem adták át Lucheninek, úgy sajnos azokat sem, amelyeket még nagyobb számban, a gyűlölet sugallt. Ezek között elsősorban Bécs asszonyainak és leányainak levele áll, nagy tekercs, rajta nem kevesebb, mint hatezer aláírás. „Gyilkos, vadállat, szörnyeteg — így írnak neki — Bécs asszonyai és leányai sóhajtva vágyódnak arra, hogy megbosszulják a te szörnyűséges gatzettedet, melyet a mi szeretett császárnőnk ellen elkövettél. Tudod, mit érdemelsz, te ragadozó állat? Halljad, te szörnyeteg: Egy asztalra tennék, mi a mi jó szívünkkel, élvezettel néznők végig, hogyan vágják le két karodat és lábadat. Fájdalmadat megédesítenők, sebeidet ecettel mosnák és azután sóval szárítanák. Ha pedig túléléd és ismét meggyógyulnál, akkor ismét valami hasonlóval próbálkoznánk. Vagy pedig egy másik javaslatot teszünk neked: Hadd szúrjuk ugyanazt a szerszámot a te szívedbe, ahogy te a mi szeretett császárnőnk szívébe, csak hogy lassan. Nem próbálnád meg egyszer? Légy átkozott, egész életedben, nyomorult, kegyetlen szörnyeteg. Amit eszel, ne essék jól. Tested csak fájdalmat szerezzen neked és vakulj meg. És élj örök sötétségben. Ezt kívánják Bécs asszonyai és leányai egy ilyen elvetemült nyomorult embernek, amilyen te vagy.“

Erzsébet holtteste a szállodában fekszik ravatalon. Bécsben megkérdezték, hogy a svájci törvény rendelkezései szerint megvizsgálhatják-e és felboncolhatják-e. Ferenc József azt feleli, hogy járjanak el az ország törvényei szerint. Reverdin professzor, Gosse és Megévaud orvos, szeptember tizenegyedikén délután megvizsgálja, tizenkettedikén pedig felboncolja. A karcsú szép alak ott

fekszik, egészen, meztelenül, csak könnyű gyolcs takarja, hosszú gyönyörű hajától szegélyezett arca sápadt, és egészen sárga, szürkés-kék szeme le van hunyva. Az orvosok ebben a testben nem látják Erzsébetet, a császárnőt, csak a halottat. A holttestet tárgyilagosan megvizsgálják, megállapítják, hogy fogazata kitűnő, megméri a test hosszát — százhetvenkét centiméter —, azután behatóan megvizsgálják a sebet. Tizennégy centiméterre a bal kulcsont alatt, négy centiméterre a bal mell fölött, van a V-alakú seb. Azután feltárják a szívet, könnyebb táglalást állapítanak meg, a gyilkos szerszám nyolcvanöt milliméter mélyen fúródott beléje, a negyedik bordát eltörte, átfúrta a tüdőt és az egész bal szívkamrát. A csatorna azonban keskeny, a seb finom, s a vér a szívkamrából csak cseppenként jutott a szívburokig és csak fokozatosan bénította meg a szívet működésében. Csak így történhetett, hogy Erzsébet rendkívüli energiája és csodálatraméltó akaratereje segítségével még százhusz lépést mehetett egészen a hajóig, hogy ott aztán összeessék.

Sztáray grófnő, a monarchia svájci követe, gróf Kuefstein és Berzeviczy tábornok, borzadva nézi végig a vizsgálatot. Erzsébetet bebalzsamozzák. Arca feltűnően megváltozik, erősen megduzzad. Az orvosok azonban kijelentik, hogy a bájos vonások hamarosan vissza fognak térni. Azután legszebb fekete ruhájába öltöztetik, haját megfésülik úgy, ahogy hordani szokta, és koporsóba fektetik. Mindenfelől özönlik a virág. A Pregny-villából is egy csokor remek orchidea, ugyanazok, amelyeket Erzsébet még néhány nappal ezelőtt megcsodált. Az asztalon azok a tárgyak, melyeket a császárnő állandóan s utolsó útján is hordott. Szokatlanul elhagyatva hevernek ott, mintha azt kérdeznék, mi van úrnőjükkal és mi lesz ezután velük? A kis egyszerű aranylánc, a jegygyűrűvel, melyet Erzsébet sohasem hordott a kezén, hanem nyakában, ruhája alatt. A nélkülözhetetlen egyszerű bőrligeyező, a kínaezüst óra, melynek tokján az Achilles szó van bevésve, kopott kis kengyeles bőrszalagjával. A karkötő számtalan, többnyire misztikus függővel, halálfejjel, napjellel, háromlábbal, kinyújtott mutatóujjas aranykézzel, Máriaérmekkel és bizánci aranypénzekkel.

Azután két medaillon, az egyikben a trónörökös haja, egy másikban a tizenkilencedik zsoltár.

Erzsébet utolsó útjára indul hazafelé. Az egész birodalom fájdalma leírhatatlan. Magyarországon a halálhír hirtelenében a legmélyebb gyászba borította a vidéket és a fővárost. A birodalomban mindenütt gyászfátyolos képek. Budapesten nincsen ház fekete zászló nélkül, a legkisebb viskó is kitűzött legalább egy darabka fekete szövetet. Ferenc József megrendülve hallja Bécs gyászatát és a magyarok könnyeit. „Igen, sírhatnak is, — mondja — nem is tudják, hogy királynőjünkben micsoda meleg barátnőt veszítettek.“

Azután következik a temetés, az ősi méltósággal teljes gyászpompával, a spanyol szertartás szerint. Erzsébet most már nem védekezhetik ellene. A gyászmenet megérkezik a kapucinusok sírboltja elé. A kriptá zárva. A főudvarmester háromszor kopogtat az ajtón. A sírbolt mélyéből a Páter gvárdián hangja hallatszik:

— Ki van itt!

— Erzsébet császárnő és királyné kér bebocsátást.

Erzsébet koporsója előtt zokogva áll a császár és a gyermekek. Valéria elvesztette anyját, aki jobban szeretete, mint valaha anya gyermekét a földön; egyszerre megpillantja a sírboltban azt a helyet, amelyet Erzsébet életében leírt neki. Ott látja a kis fényt és zöldszínt, amely a keskeny ablakon behatol. Hallja odakünn a madarak csicsergését, minden, minden pontosan olyan, ahogy anyja akkoriban leírta. „Bár találná meg végre a forrón óhajtott nyugalmat!“

A császárnő koporsójánál zokogva állnak, akik életében leghívebb barátnői voltak, Ferenczy Ida, akit Erzsébet annyira szeretett friss, vidám, egyenes és nyílt lényéért, józan eszéért, tapintatáért, szívének minden egyszerűsége mellett is előkelő gondolkodásmódjáért. Úrnője utolsó akaratát mindenben teljesítette. A trónörökösnek Erzsébethez intézett utolsó levelét is megsemmisítette. Most zokogva fordul egyik barátnőjéhez: „Mindent elveszítettem, férjemet, gyermekeimet, családomat, szerencsém, elégedettségemet, mert ez volt nekem az én drága királyném.“ Könnyekben úszva áll mellette Feste-

csokoládét.
A gyöngyöket.
Amikor nem vedőztem.
Még is ahhoz ragyog,
egy fiatal lányt
próbáltam ma, mint
véltem a papján.
Orlandiát és orlat.
ingratán. és még =

arany.
Pobal. es
Egyebet

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ MAGYARNYELVÜ LEVELE
FERENCZY IDÁHOZ. COMBERMERE ABBEYBŐL

1881

A KIRÁLYI PÁR KISSINGENBEN

1898

Kolb felvétele

tics Mária. „Még sokat fogunk együtt Ida, miénk volt ami benne a legjobb. Soká, soká élveztük az ő lelkét, szívét. Ezt senki sem veheti el tőlünk, ékszer ez — mindig szeretjük őt, nem úgy mint sokan akik csak akkor ébredtek szeretetük tudatára, amikor a tör már átszúrta szívét.“ Ida és Mária mind a ketten szerencsétlenek, hogy a kritikus órában nem lehettek úrnőjük mellett. A sors iróniája azonban a sír előtt sem akar elhallgatni. Erzsébet távol állt a politikától s most politikamentes temetése vitára ad alkalmat, a vihar fényével hirtelen megvilágítja a birodalom sötét jövőjét. A koporsó körül régi, szokás szerint a halott címere látható, az alatt pedig a következő szavak: Erzsébet, Ausztria császárnője. Mindjárt az első napon százezren vonulnak el mellette köztük számtalan magyar, aki csodálkozva olvassa: „Ausztria császárnője.“ Ez minden? Nem volt ő valami más is? Most amikor olyan megrázóan nyilvánult meg egész Magyarországon az Erzsébet halálán érzett őszinte és mély gyász, Erzsébetet csak osztrák császárnőnek nevezik? Vagy pedig a már régen sírban nyugvó Zsófia főhercegnő eszméit akarják föltámasztani? Minderről szó sem lehet. Nem gondoltak semmire. Az emberek azonban félremagyarázzák. A szertartási hivatalt tiltakozással árasztják el. Még az első este gyorsan hozzáírják „és Magyarország királynéja“. Erre azonban Csehország főmarsalja szól közbe és kérdést intéz a főudvarmesteri hivatalhoz, miért hiányzik a „Csehország királynéja“ megjelölés. Pedig csak Erzsébet hiányzik itt. Egyszerűen azt felelte volna: „Írjátok oda ezt: Erzsébet és semmi mást.“

Báró Bánffy, magyar miniszterelnök panaszt tesz azért, hogy a temetésnek állítólag szándékosan osztrák színezetet adtak, hogy ily módon célzatosan megsértsék a magyar állam tekintélyét.

A gyászünnepen nem kevesebb, mint nyolcvankét fejedelem vesz részt kíséretével. A kapucinusok temploma nem tudja befogadni mindazokat az embereket, akik összesúfolva szeretnék az utolsó tisztességet megadni a nemes szívű, asszonynak. Amikor azonban az egyik rendező kénytelen éppen a magyar országgyűlés küldöttségének tagjait visszaszorítani, hogy a gyászmenetnek helyet

nyisson, ez már kínosan hat. „Mi Magyarországból jötünk, hogy királynénkat temessük“ mondja az egyik úr az udvari tisztviselőnek. És a két miniszterelnök, a császári ház minisztere és a főudvarmester, csak nagy ügyel-bajjal képes az incidens nyomán támadó politikai vihart lecsillapítani.

Pontosan egy hónappal szörnyű, tettének elkövetése után, áll Lucheni bírái elé. Negyven esküdt ül ott, minden foglalkozási ág képviselve van közöttük, mérnök, villamossági szakember, fogorvos, mosó, kertész és mások. A bíróság belép. Az egész gyülekezetben néma csend, amikor Lucheni megjelenik. Hivalkodón, színészkedve lép fel, mindig arra ügyel, hogy a közönségre hasson. Az újságírók padja előtt halad el. „Igen, én vagyok“ bólint feléjük és mosolyogva fordul a nagyszámú közönség felé. Az egész felvonulás és rendezés látszólag igen kielégíti. Ha beszél, mozdulatai kiszámítottak, szavait pontosan mérlegeli. Tudja, hogy holnap a világ összes lapjaiban kinyomtatják, amit mond. Közömbösen veszi tudomásul, hogy anyja San Franciscóban él. Mint előbb, most is büszkén ismeri be gaztettét és csak ifjúságának nyomorával és a munkáról és evésről szóló mondásával okolja meg tettét. Amikor az elnök eléje tárja vallomásának ellentmondásait, büszkén azt mondja: — Higyjen, amit akar. Az igazságot mondom.

— Egyáltalán nem bánja tettét? — kérdi az elnök.

— Sőt. Ellenkezőleg.

— Ha tette meg nem történt volna, ismét elkövetné?

— Bizonyosan — és Lucheni diadalmasan a közönség felé fordul, hogy élvezze szavainak hatását. Sőt mi több, a terem sarkába csókot hint valamelyik ismeretlennek. Ezután feláll Navazza főállamügyész, a híres jogász, hogy vádbeszédét elmondja.

„Ez az ember — mondja — egész élete szabadságát feláldozta annak a vad örömmek, amelyet ma mutat. Azt gondolja, hogy mindazokat meg kell semmisíteni, akiknek nincsen állandó foglalkozásuk. Azt hiszi, azok ebben az életben a boldogok. És a szerencsétlen nem sejt,

hogy a nevetést és örömet a társadalom minden osztályában nyomon követik a könnyek, ö, Lucheni, kielégítette becsvágását. Feltűnést keltő tettet követett el, amikor reszelőjével átszúrta egy hatvanesztendő asszony szívét. De annyival gyávább volt, minél könnyebb volt őt eltalálni.“

A védő nem tud mást mondani, csak azt, hogy Erzsébet, ha módjában állna, kegyelmet kérne Lucheninek. Az ítélet életfogytiglani börtönre szól. Amikor kihirdetik az ítéletet, Lucheni harsányan kiáltja a teremben:

„Éljen az anarchia, halál az arisztokráciára“.

A gyilkos azt hitte, büntetett, ítélkezett! Pedig sejtelve sem volt semmiről. Mennyire nem ismerte áldozatát! Vájjon gyilkolt volna-e, ha valamit tudott volna arról, ha sejtette volna, hogy ez az asszony, ez a „gazdag“, ez a „kiváltságos asszony“, milyen gyakran kívánta a halált. — Gyorsan, fájdalom nélkül, távol kedveseitől, hogy ne okozzon nekik fájdalmat, nem ágyban, hanem Isten szabad természetében, amelyet annyira szeretett. Mindez nem ő általa lett valósággá, borzalmas, tragikus valósággá? Igen, Carmen Sylvának igaza van. Erzsébet mentette volna Luchenit. Az ő hol mélységesen vidám, hol mélységesen szomorú iróniájával, szájaszögletében ülő bájos mosolyával, amellyel elbűvölte az egész világot, talán éppen azt mondta volna: — Nos Lucheni, hát ezt ügyesen csináltad, egészen úgy, ahogy akartam!